

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1987, let. XXIV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

3-4

IZ VSEBINE

Slavko Splichal: »Stopnje svobode« in njene meje

Zdenko Roter: Odnos med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih

Janko Jeri: Zahodna meja 1945–47 (2)

Zoran Polič: Dolomitska izjava, element naše politične stvarnosti

Adolf Bibič: Analiza odnosa sil kot izhodišče politične teorije
Antonija Gramscija

»Levo« in »desno« danes: – prispevke so napisali: S. Južnič, A. Lukšič, P. Gantar, F. Šetinc, V. Grmič, M. Meden, B. Kovač, A. Berden, P. Jambrek

Giuseppe Chiarante: Neokonservativizem in levica

Zdenek Mlinař: Prenova političnega sistema v ZSSR – 2. del

Ernest Petrič: Nova »ljudska demokracija« po starih vzorcih

Miloš Nikolić: Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni (2)

William R. Catton: Zmožljivosti okolja in meje svobode

TEORIJA IN PRAKSA

1987

3-4

revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 3-4, str. 273-528,
marec-april 1987, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori
Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Žlebnik (delegati ustanoviteljev in družbene
skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan,
Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar,
Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana
Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA ODBORA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft,
Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva Ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 5000 din, za druge individualne naročnike 6000 din, za delovne organizacije 12000
din, za tujino 20000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni
račun Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za
članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih
rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

SLAVKO SPLICAL: »Stopnje svobode«
in njene meje 275

ČLANKI, RAZPRAVE

ZDENKO ROTER: Odnos med katoliško
cekrvijo in državno v osemdesetih
letih (1) 280

JANKO JERI: Zahodna meja 1945–47
(2) 298

IZ SODOBNEGA ZGODOVINOPISJA
ZORAN POLIČ: Dolomitska izjava, ele-
ment naše politične stvarnosti 324

MEDNACIONALNI ODNOSI

PETER KLINAR: Slovenski pogledi na
mednacionalne odnose 335

OBLETNICE

Gramsci in sodobnost 347
ADOLF BIBIČ: Analiza odnosa sil kot
izhodišče politične teorije Antonija Grams-
cija 349

»LEVO« IN »DESNO« DANES

Beležka k vprašalniku 357
STANE JUŽNIČ: »Levo« in »desno« –
ohraniti ali zavreči? 359

ANDREJ LUKŠIČ: Konservativnost kot
analitično strukturni pojem 365

PAVEL GANTAR: »Obe sta slabši« 370

FRANC ŠETINC: V opredeljevanju je pre-
več splošnosti in premalo konkretnosti 374

VEKOSLAV GRMIČ: »Levo« in »desno«
nekoč in danes 377

MILAN MEDEN: Kaj se dogaja? 380

BOGOMIR KOVAČ: O levici in desnici ni
enoznanih ocen 382

ANDREJ BERDEN: Kaj je »levo« in kaj je
»desno« na področju prava? 387

PETER JAMBREK: Kaj je »levo« in kaj je
»desno« danes? 390

NAŠ PREVOD

GIUSEPPE CHIARANTE: Neokonserva-
tizem in levica 391

POGLEDI, KOMENTARJI

MARKO KERŠEVAN: Božič? 401

DRUŽBA IN IZOBRAŽEVANJE

BOGOMIR NOVAK: Značilnosti vzgojno-
izobraževalnih programov v srednjem izo-
braževanju 413

DRUŽBA IN DRUŽINA

JANEZ MALAČIČ: Porodniški dopust in
demografske rezmere 423

IDA HOJNIK: Staranje in razvojne spre-
membe v industrijskih družbah 432

ZA IN PROTI

ALEKSANDER BAJT: Nekvalificirano,
nerelevantno, pa še mala fide pisanje
Z. Tanka 441

BOGOMIR KOVAČ: »Socialistična« bla-
govna proizvodnja in diskretni šarm (njene-
ga) akademizma 445

SOCIALISTIČNE DEŽELE

ZDENEK MLINAR: Prenova političnega
sistema v ZSSR 457

ERNEST PETRIČ: Nova »ljudska demo-
kracija« po starih vzorih 470

MARKSIZEM V SVETU

MILOŠ NIKOLIČ: Razvoj marksizma v
ZDA po drugi svetovni vojni (2) 481

EKOLOŠKE TEME

WILLIAM R. CATTON: Zmogljivosti oko-
lja in meje svobode 491

SPOROČILA

IVAN HVALA: Razmikanje pregraj (pobu-
da za izdajanje revije v tujem jeziku) 506

PRIKAZI, RECENZIE

GERARD BENSUSSAN: Moses Hess, la
philosophie, le socialisme (Leo Šešerko) 509

MILADIN ŽIVOTIČ: Aksiologija (Bogo-
mir Novak) 510

Zbornik »Antologija anarhizma« (Vlado
Sruk) 514

LEO ŠEŠERKO: Zgodovinskost Heglove
logike (Andrej Klemenc) 516

DŽEMAL HATIBOVIČ: Teorije gospo-
darskega napredka (Fikret Hadžić) 518

Iz domačih revij 520

Bibliografija knjig in člankov 523

Avtorski sinopsisi 527

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
let. XXIV, št. 3–4, str. 273–528,
Ljubljana, marec–april 1987

CONTENTS

INTRODUCTION

- Slavko SPLIHAL: "Degrees of Freedom" and Its Limits 275

ARTICLES, DISCUSSIONS

- ZDENKO RÖTER: The Relation between the Catholic Church and State in the Eighties (1) 280
JANKO JERI: The Western Frontier 1945-47 (2) 298

CONTEMPORARY HISTORICAL STUDIES

- ZORAN POLIČ: The Dolomit Statement- the Element of Our Political Reality 324

INTERNATIONAL RELATIONS

- PETER KLINAR: Slovene Views on International Relations 335

ANNIVERSARIES

- Gramsci and the World of To-day 347
ADOLF BIBIČ: The Analysis of Power Relationship as a Starting Point of Antonio Gramsci's Political Theory 349

THE "LEFT" AND "RIGHT" TO-DAY

- Note to the Questionary 357
STANE JUŽNIČ: "Left" and "Right": To Be Retained or Rejected? 359
ANDREJ LUKŠIČ: Conservativeness as an Analytical Structural Notion 365
PAVEL GANTAR: "Both Are Worse" 370
FRANČ ŠETINČ: Too Much Generalization and Not Enough Concreteness in Passing of Judgements on Issues Under Consideration 374
VEKOSLAV GRMIČ: "Left" and "right" Once and To-day 377
MILAN MEDEN: What Is Going On? 380
BOGOMIR KOVAČ: There Are No Unilinear Evaluations of the "Left" and "Right" 382
ANDREJ BERDEN: What is "Left" and What "Right" in the Field of Law 387
PETER JAMBREK: What is "Left" and what "Right" Today 390

TRANSLATION

- GIUSEPPE CHIARANTE: Neoconservatism and the Left 391

VIEWS, COMMENTS

- MARKO KERŠEVAN: Christmas? 401

SOCIETY AND EDUCATION

- BOGOMIR NOVAK: Characteristics of the Secondary School Education Programs 413

SOCIETY AND FAMILY

- JANEZ MALAČIČ: Maternity Leave and Demographic Conditions 423
IDA HOJNIK: Growing Old and Developmental Changes in Industrial Societies 432

PRO AND CON

- ALEKSANDER BAJT: Unqualified, Irrelevant as well as Mala Fide as far as Z. Tanko's Writing Is Concerned 441
BOGOMIR KOVAČ: "Socialist" Commodity Production and Discreet Charm of (its) Academicism 445

SOCIALIST COUNTRIES

- ZDENEK MLINAR: Reform of the Political System in Soviet Union (2) 457
ERNEST PETRIČ: New "Peoples Democracy" on Old Models 470

MARXISM IN THE WORLD

- MILOŠ NIKOLIČ: The Development of Marxism in USA after the Second World War (2) 481

ECOLOGY

- WILLIAM R. CATTON: Carrying Capacity and Limits of Freedom 491

MESSAGES

- IVAN HVALA: To Open Up the Fences (Initiatives for the publishing of the Review in a foreign language) 506

REVIEWS, COMMENTS

- GERARD BENSUSSAN: Moses Hess, Philosophy, Socialism (Leo Šešerko) 509
MILADIN ŽIVOTIČ: Axiology (Bogomir Novak) 510
"Antology of Anarchism" (Vlado Sruk) 514
LEO ŠEŠERKO: Historicism of Hegel's Logic (Andrej Klemenc) 516
DŽEMAL HATIBOVIČ: Theories on Economic Development (Fikret Hadžić) 518
FROM DOMESTIC REVIEWS 520
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 525
AUTHORS' SYNOPSSES 527

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДЕВАЯ СТАТЬЯ

- СЛАВКО СПЛИХАЛ: „Степени свободы“ и ее границы 275

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ

- ЗДЕНКО РОТЕР: отношение между католической церковью и государством в восьмидесятых годах (1) 280
ЯНКО ЙЕРИ: Западная граница 1945-47 (2) 298

ИЗ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

- ЗОРАН ПОЛИЧ: Долломитское заявление - доля нашей политической действительности 324

МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

- ПЕТЕР КЛИНАР: Словенские взгляды на международные отношения 335

ГОДОВЩИНЫ

- Границы и современность 347
АДОЛЬФ БИБИЧ: Анализ отношения сил как исходная точка политической теории Антонио Грамши 349

„ЛЕВО“ И „ПРАВО“ В НАСТОЯЩЕМ ВРЕМЕНИ

- Записки к анкете 357
СТАНЕ ЮЖНИЧ: „Левое“ и „правое“ - охранять или отбросить? 359
АНДРЕЙ ЛУКШИЧ: Консервативность как аналитическо-структурное понятие 365
ПАВЕЛ ГАНТАР: „Обе хуже“ 370
ВЕКОСЛАВ ГРМИЧ: „Правое“ и „Левое“ однажды и сегодня 377
МИЛАН МЕДЕН: Что происходит? 380
БОГОМИР КОВАЧ: О „левом“ и „правом“ нет однозначных оценок 382
АНДРЕЙ БЕРДЕН: Что означает „левое“ и что „правое“ в области права? 387
ПЕТЕР ЯМБРЕК: Что значит сегодня „правое“ и что „левое“? 390

НАШ ПЕРЕВОД

- ЖУЗЕПЕ КИАРАНТЕ: Неоконсерватизм и левая партия 391

ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ

- МАРКО КЕРШЕВАН: Рождество? 401

ОБЩЕСТВО И ОБРАЗОВАНИЕ

- БОГОМИР НОВАК: Характеристики образованных программ в среднем образовании 413

ОБЩЕСТВО И СЕМЬЯ

- ЯНЕЗ МАЛАЧИЧ: Отпуск по родам и демографические обстоятельства 423
ИДА ХОЙНИК: Старение и перемены развития в высоко развитых обществах 432

ЗА И ПРОТИВ

- АЛЕКСАНДЕР БАЙТ: Неквалифицированное, неуместное и даже мало фиде писание З. Танко 441
БОГОМИР КОВАЧ: „Социалистическое“ товарное производство и дискретное очарование (его) академизма 445

СТРАНЫ СОЦИАЛИЗМА

- ЗДЕНЕК МЛИНАЖ: Перестройка политической системы в СССР (2) 457
ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: Новая „народная демократия“ по старым образам 470

МАРКСИЗМ В МИРЕ

- МИЛОШ НИКОЛИЧ: Развитие марксизма в США после Второй мировой войны (2) 481

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕМЫ

- ВИЛЛИЕМ Р. КАТТОН: Переносимость среды и границы свободы 491

СООБЩЕНИЯ

- ИВАН ХВАЛА: Раздвижение преград (побуждение за публикацию журнала на иностранном языке) 506

ОБЗОРЫ, РЕЦЕНЗИИ

- ЖЕРАРД БЕНСУССАН: Моисей Хесс, философия, социализм (Лео Шеперко) 509
МИЛАДИН ЖИВОТИЧ: Аксиология (Богомир Новак) 510
Сборник „Антология анархизма“ (Владо Срук) 514
ЛЕО ШЕШЕРКО: Историчность логики Гегеля (Андрей Клемент) 516
ДЖЕМАЛ ХАТИБОВИЧ: Теории экономического развития (Фикрет Хаджич) 518
ПО СТАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ 520
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ 523
СИНОПСИСЫ АВТОРОВ 527

SLAVKO SPLICHAL

»Stopnje svobode« in njene meje

V statistiki moramo pri številnih metodah, ko hočemo presoјati dobljene rezultate, najprej določiti stopnje svobode, povezane z dano statistiko. Stopnje svobode (»Freiheitsgrade« ali »degrees of freedom«) so za različne statistike sicer različno določene, a vedno temelje na količini različnega – na številu vzorčnih enot ali na številu celic v tabeli. Čim več je torej enot, čim več celic v tabeli, tem več imamo stopenj svobode. Neusmiljena logika statistike zahteva, da dejansko vrednost rezultata določamo glede na stopnje svobode; kar je ob danih stopnjah svobode lahko pomembno, lahko ob spremenjenih stopnjah svobode postane irelevantno. Ni nikakršne absolutne meje stopenj svobode, je pa vsakokrat relativna – določena je z naravo problema, ki ga proučujemo, in z metodo, ki jo uporabljamo. Pač, logika analize postavlja tudi absolutno mejo: s količino različnega smemo določati stopnje svobode le dotlej, dokler ima tisto, po čemer se kaj razlikuje, tudi nekaj skupnega – da npr. različni elementi pripadajo istemu razredu pojavov. Če kje, potem v statistiki velja, da je svoboda – spoznana nujnost.

Za statistiko mnogi radi pravijo, da laže, ne da bi pri tem razlikovali med statistično znanostjo in njeno sprevrnjeno obliko – manipulacijo, ki ima pogosto politični značaj, kar je neredko tudi le plod neznanja in človeške neumnosti. Značilno je, da praktično nihče ne dokazuje manipulacije statistiki nasploh, kot znanosti, ampak obsoja le konkretne izsledke statističnih raziskav, kolikor in kadar se ne skladajo z njegovimi idejami in interesi. Je mar s svobodo nasploh in njeno sprevrnjeno obliko – privilegijem – drugače?

»Nihče ne napada svobode; napada kvečjemu svobodo drugih. Vsak način svobode je torej vedno obstajal, le da enkrat kot posebna predprava, drugič kot obča pravica,« je pisal Marx v polemiki o svobodi tiska z renskimi deželnimi stanovi. Marx je to izjavo zapisal kot argument za drugačno razmišljanje o svobodi tiska – o novi vrsti svobode, ki jo je zahteval tehnološki in civilizacijski razvoj in ki je sledila že v antiki proklamiranima svobodi misli in svobodi izražanja. Tako v preteklosti kot v današnjih časih so bile in so deklarirane obče pravice v praksi v veliki meri posebne pravice, bodisi manjšine, bodisi večine. »Količina različnega« – merilo stopenj svobode v statistiki, a ne samo v statistiki – je vedno bila in je omejevana v vseh družbah. V vsej zgodovini je tudi obstajala bornirana

oblastniška manira, da uradna »kritika« (cenzura) ni presojala piščevega dejanja kot takega, marveč njegovo – pripisano mu – prepričanje (slabe namene), tako da je bila načelna kritika nemočna v odnosu do nenačelne moči oblasti. Nasproti avtoritarni oblasti se je, pogosto v ilegali, udejanjala »strast političnega razkrinkavanja«, katerega »tribuna je časopis«, kot je pisal Lenin; »razkrinkavanja, ki nam povedo, kaj se v določenem trenutku dogaja okrog nas, kaj si ljudje med seboj pripovedujejo ali šušljajo (tako!), kaj se izraža v takih in takih dogodkih, v takih in takih številkah, v takih in takih sodnih razsodbah in dr. in dr. in dr.«

Kapitalizem je izumil univerzalno, brezosebno, na prvi pogled nevidno zdravilo zoper preveliko število stopenj svobode. Na mesto poprejšnje individualne in konkretne represivne cenzure je postavil abstraktno in splošno svobodo tiska kot pravico vsakega državljana, ki ima materialna sredstva, da jo lahko kot lastnik uresničuje. Meščansko razumevanje svobode tiska temelji na prepričanju, da je imanentna sestavina svobode tiska tudi pravica lastnika, izdajatelja ali urednika, da nečesa, česar noče videti ali s čimer se ne strinja, ne objavi; tako je deklarirani mnenjski pluralizem dejansko zveden na pluralizem lastništva.

Buržoazija je že pred prevzemom politične oblasti začela svobodo tiska propagirati v sebi bolj znani podobi podjetniške svobode, ki je po svojem bistvu negacija dejanske svobode tiska kot individualne pravice do komuniciranja. Tudi prvi korak socializma k svobodi tiska po izpeljani proletarski revoluciji je bil korak – nazaj. Z odpravo zasebnega lastništva je socializem hkrati odpravil, ne pa presegel že dosežene – čeprav v senci podjetniške svobode – »stopnje svobode« meščanske družbe. Ruska revolucija je s Stalinom napravila velik zgodovinski korak nazaj k birokratski skrivnostnosti, k vnovični delitvi na pooblaščen in nepooblaščen avtorje, k odnosom, ki jih je branil absolutizem poznega srednjega veka in proti katerim je nastopal urednik Marx. Sta temu sledila dva koraka naprej? V Jugoslaviji – če potegnemo črto pod vzponi in padci v razvoju demokracije – prav gotovo, čeprav dosežene »stopnje svobode« nikoli niso bile tako trdne, da bi ne bile izpostavljene realni nevarnosti »revizije«. Namesto pluralizma lastništva se je uveljavil pluralizem politik, nihanj v strategijah političnih elit in njim podložnih občil. Ta hip pač ni mogoče z zanesljivostjo trditi, ali je demokratični razvoj v zenitu ali se od njega oddaljuje; lahko bi naštevali dokaze v prid eni ali drugi trditvi, in potrebno bo nekaj časa za veljavnejšo sodbo.

Vsekakor dogajanja v Jugoslaviji in zlasti v Sloveniji v zadnjem času terjajo tako premišljevanje. V zadnjih letih – skoraj že desetletju – sta pojav novih (»alternativnih«) občil in kritična usmerjenost vse večjega dela publicistike po eni strani začela razkrivati nove razsežnosti socialistične demokracije, po drugi strani pa neredko proizvedla tudi odpore institucij oblasti zoper »pomanjkljivosti tiska«, zoper »partnerstvo«, zoper večjo avtonomijo tiska nasploh. Razveseljivo in na neki način naravno je, da je nove razsežnosti demokracije začela »odkrivati« mladina, npr. v Mladini in

Radiu Študent. Nič manj ni razumljivo, da novi publicistični veter ni hipoma napolnil jader »osrednjih« množičnih občil; malo manj pač, da so bile publicistične inovacije v družbi, ki inovativnost označuje za temelj razvoja, označevane za pravi vihar, ki podira temelje družbe (in na tem temelju tudi zakonsko preganjane). Za inovativno družbo je namreč bistvenega pomena, da ima enako in visoko razvito sposobnost iskanja različnosti v objektih (dejavnostih), ki se zdijo podobni, kot tudi sposobnost iskanja podobnosti med tistimi, ki so videti različni. Po drugi strani je nesposobnost iskanja skupnega v različnem ena izmed ključnih značilnosti »imitatorske družbe«, kamor glede na veliko število proizvodnih licenc očitno sodimo. Mar to v enaki meri velja tudi za druge sfere?

Že z bežnim zgodovinskim spominom je bilo torej mogoče pričakovati, da bo razširjanje obzorja publicistične svobode slejkoprej izstopilo iz relativno mirnega evolucijskega toka. Pričakovati je bilo mogoče dvojje – da bo razvoj različnosti prestopil v »kaotično kompleksnost« in/ali da se bodo meje dopustne različnosti zožile, da se bo torej svoboda za nekaj »stopenj« zmanjšala, saj je pač znano, da družbeni razvoj poteka v odnosih diferenciacije in integracije, spreminjanja in stabilnosti. Usodnega pomena pa je, ali te odnose razumemo kot dihotomijo (ali – ali) ali kot dialektiko (kot interakcijo med nasprotujočima si tendencama), in v kakšnem razmerju moči sta težnji po stabilnosti in spreminjanju. V tem okviru je zlasti pomemben odnos med cilji in sredstvi za doseganje ciljev, ki jih deklarirajo in uveljavljajo posamezni družbeni subjekti. Za naše razmišljanje bi to vprašanje lahko formulirali takole: Ali gre v odnosu med novimi publicističnimi prizadevanji in uradnimi politikami za (ne)skladnost v ciljih ali v sredstvih oz. načinih delovanja ali v obojem? Imamo torej opravka s sodelovanjem, tekmovanjem ali konfliktom? Nedvomno je za družbeni razvoj optimalna situacija tekmovanja, t. j. skladnosti ciljev ob dopuščanju iskanja in »uporabljanja« različnih načinov delovanja za doseganje skupnih temeljnih ciljev.

Komunikacijsko prakso v sodobnem svetu – še manj pa v preteklosti – bi redko smeli označevati za v tem smislu tekmovalno. Kot je nekoč zapisal Raymond Williams, so bile vse nove oblike komuniciranja v zgodovini zlorabljene, in poosebljena oblika zlorabe je (bila) propaganda. Naj se je propaganda v zgodovini še tako spreminjala, je njen temeljni princip ostal isti: »Mora biti sovražnik!« Propaganda se je vedno izkazala za najbolj učinkovito, kadar je pozivala k strnjevanju vrst pred bolj ali manj vidnimi sovražniki – ne glede na to, ali je bila po svoji temeljni ideji napredna ali konservativna. Propaganda je torej sama v sebi značilna oblika konfliktna komunikacijske situacije: ne išče različnosti v podobnosti niti podobnosti v različnosti, ampak išče negativno podobnost – podobni smo si v tem, da smo od nečesa (nekoga) različni. S »tehniko«, ki jo v logiki običajno označujemo za napako »non sequitur«, je ne-podobnost preimenovana v sovražnost – naj gre za odnose med velesilami, znotraj držav ali znotraj delovnih kolektivov.

Je tako premišljevanje načelne narave potrebno, če se hočemo izreči o najnovejših posamičnih komunikacijskih pojavih, kakršna sta na primer »plakatna afera« in »prispeveki za nacionalni program« Nove revije? Menim, da ni le potrebno, ampak nujno, če nočemo proizvajati še nove negotovosti, fragmentacije in izolacionizma, ki jih imamo v Jugoslaviji že tako preveč. Potrebno je tako z vidika našega odnosa do preteklosti in razvoja v njej kot – in še bolj – zaradi zaželenega in načrtovanega razvoja v prihodnosti. Potrebno zato, da bi takim in podobnim pojavom zmogli določiti realne družbene razsežnosti, da bi znali in hoteli razlikovati med posamičnim komunikacijskim dejanjem in – recimo najbolj splošno – sistemskimi okoliščinami, ker pač tisto, kar vidimo, ni le – kot je zapisal Gouldner – enostavno funkcija dejstva, da imamo oči ali pričakovanja, ampak tudi in predvsem funkcija interesov.

Bolj verjetno torej vidimo, zaznamo tisto, za kar imamo interes. Ali (in kako) to, kar zaznamo, tudi javno sporočimo, je odvisno od nadaljnjega premisleka, npr. o vladajočih interesih v družbi ali (ne)skladnosti zaznanega s predstavo o »dobrih« odnosih v družbi. Svoboda komuniciranja naj bi vsakomur omogočala povedati, »kaj vidi«, in vsakomur odgovoriti na tako »videnje«, ob upoštevanju temeljne omejitve, da ta svoboda ne sme biti izrabljena za kršitev drugih svoboščin in pravic oz. svoboščin in pravic drugih, kar pravna država povsod po svetu zagotavlja z zakoni in (relativno) neodvisnim sodstvom, torej z zakonsko sankcionirano odgovornostjo. Svoboda komuniciranja po svojem bistvu – da omogoča in razvija pluralizem mnenj, dialog – torej izključuje propagando oziroma jo dopušča samo do tiste stopnje, ki opredeljuje temeljne družbene vrednote.

Ni dvoma, da sta v konkretnem času in družbenem prostoru Novi kolektivizem in Nova revija preveč »nova«, da sta svojo različnost od vsega v Jugoslaviji prignali do meje še skupnega ali že čez njo, da sta v svoje »stopnje svobode« všteli nekaj, česar predmet obravnave (mednacionalni odnosi v Jugoslaviji, legitimnost NOB in revolucije, samoupravni socializem) in publicistična metoda ne dovolita sešteti, ker ne gre več za različnost, ampak za drugost. Najbrž ni mogoče domnevati, da sta to storila, ne da bi vedela, kam sta nemerila korak v času, ki je obremenjen z odnosi med prizadevanji (vsaj v delu jugoslovanske družbe) za demokratizacijo na eni strani in težnjami k centralizaciji in birokratizaciji na drugi.

Tudi ni dvoma, da je politika – v primerjavi s polpreteklo dominantno prakso – na publicistični izziv reagirala »novo«: s strpnim opredeljevanjem tistega, kar presega še dopustne meje različnosti, s poskušanjem formulirati probleme in ne zgolj posnemati ali ponavljati poteze preteklosti.

A vendar tudi ni nikakršnega dvoma, da v Sloveniji uprizorjeni konflikt ne more prispevati k demokratizaciji odnosov v jugoslovanski družbi. Naj plakatni cirkus še tako radikalno »budi zavest in odgovornost« s propagiranjem »nove umetnosti« in z zahtevo po »umetniškem ovrednotenju plakata«, ostaja na ravni (politične) propagande, ki interese skupine hoče uveljaviti zoper interese večjega dela družbe. Takega postopka pač ni

mogoče šteti za zgled prizadevanj za »enakost moralnih pravic«. Naj prispevki za slovenski nacionalni program poskušajo poiskati še toliko elementov novega in različnega v možnem razvoju Slovenije, kar prav gotovo je nujni pogoj dejanskega razvoja, ne morejo voditi do dejanskega razvoja, če diferenciacije ne umeščajo v integracijo in je ne »podrejšajo« skupnim ciljem. Če temeljni in edini princip postane diferenciacija (na račun integracijskih teženj), potem lahko razvoj pripelje le v kaotično kompleksnost, ki nujno sproži nasilne reakcije. Naj bo končno odgovor politike na »nesprejemljiva stališča« še tako strpen, je preračunan na političnopropagandne učinke in hočeš nočeš zapira prostor racionalne komunikacijske prakse. Čemu bi sicer bila namenjena aklamativna zborovanja od krajevnih skupnosti do najvišjih organov družbenopolitičnih organizacij, ki jim množični mediji namenjajo več časa in prostora kot vsem drugim, dejanskim problemom jugoslovanske družbe? Mar niso razprave na vseh koncih in krajih, kljub njihovi strpnosti, uprizoritev lova – če ne več na čarovnike, pa na grešnike? Res se zdi, kot je jedko pripomnila Mladina, da z eno nogo še vedno stojimo v 19. stoletju.

Nadvse razveseljivo bi bilo, ko bi nam v Jugoslaviji kdaj uspelo tako strniti vrste tudi ZA nekaj, ne le PROTI nečemu (ali nekemu). Ali ko bi tako vneto in množično razpravljali o kakšnem članku ali knjigi, o idejah za praktični izstop iz začaranega kroga ekonomske in družbene stagnacije. Ali ko bi včasih premogli vsaj malo japonske modrosti, da bi lahko z molkom izrazili svoj prezir nad »nesprejemljivimi stališči«. Zdaj pa je ustvarjena paradoksalna situacija, da je nekaj, kar vsi po vrsti označujejo za zgodovinske netočnosti, neresničnosti, zablude, izpade in neresnosti, postalo predmet poglobitve preokupacije večine Slovencev in Jugoslovancev. Mar ne dokazujemo vsi skupaj s tem tudi svoje lastne neresnosti?

Nikoli ni mogoče – enkrat za vselej – določiti meja različnosti in svobodi, ki iz nje izvira. A vendarle obstaja neka meja, ki je ne kaže prestopiti: da tisto, kar zahtevam za sebe, brez pretvez o svoji posebnosti priznam tudi drugim. Sicer meje svobode postanejo okopi privilegijev.

ZDENKO ROTER

Odnos med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih

Eseji, ki jih objavljam pod tem splošnim naslovom, so rezultat mojega raziskovalnega dela zadnjih let. So pa tudi nadaljevanje tistega, kar sem na straneh te revije objavil že prej. Mislim predvsem na tele članke: Razvoj odnosov med katoliško cerkvijo in državo v socialistični Jugoslaviji I., Teorija in praksa, Ljubljana, 1970, št. 8–9, str. 1273–1286; Razvoj odnosov med katoliško cerkvijo in državo v socialistični Jugoslaviji II., Teorija in praksa, Ljubljana 1970, št. 11, str. 1575–1586; Odnosi med katoliško cerkvijo in državo v socialistični Jugoslaviji III., Teorija in praksa, Ljubljana 1974, št. 7–8, str. 793–807. Nove eseje je potemtakem koristno primerjati z že objavljenimi. Uvajam namreč nekatere novosti, čeprav metoda analize ostaja ista. Predmet moje analize je sicer predvsem obdobje zadnjih dvajsetih let. Vendar pa, mnogo bolj kot sem to počel doslej, uvajam v raziskavo tudi kritičen pogled na obdobje 1945–1966. To mi omogoča ne le primerna časovna razdalja od prvih poveljnih let, marveč tudi družbeno ozračje, ki zahteva razkrivanje vsega tistega, kar je ostajalo doslej iz številnih razlogov prikrito ali zamegljeno.

I

Dvajset let po podpisu protokola med Vatikanom in Jugoslavijo

Že od šestdesetih let dalje prireja Komisija SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi novoletne sprejeme za predstavnike verskih skupnosti v Sloveniji. Teh sprejemov se udeležujejo bolj ali manj dosledno predstavniki vseh teh skupnosti. Sprejemi in udeležba na njih so po eni strani očitno znamenje, da sedanja socialistična država želi komunikacijo z verskimi organizacijami, da želi domačo in tujo javnost opozoriti, da hoče imeti dobre odnose s temi organizacijami in da namerava prav tako v dialogu z njimi razjasnjevati vsa odprta vprašanja, ki se pojavljajo ob soočanju državnih in verskih interesov.

Politika razgovorov, sporazumevanja socialistične države z verskimi skupinami ima v Sloveniji dolgo tradicijo in se ni pričela, vsaj kar zadeva katoliške cerkve, šele po podpisu protokola med jugoslovansko vlado in svetim sedežem v letu 1966. Primerjalna analiza družbenih in državnih politik do vere in cerkve po posameznih republikah in pokrajinah v Jugoslaviji bi namreč gotovo pokazala, da so bile in da so še vedno med njimi velike razlike. Še posebej bi to bilo očitno v primerjavi med SR Slovenijo in SR Hrvatsko, kjer katoliška cerkev prevladuje in ki sicer veljata za republiki s prebivalstvom, ki je večinsko katoliškega izvora. Naj ob tej priložnosti spomnim na sestanek prvega predsednika slovenske vlade B. Kidriča z delegacijo slovenskih katoliških odličnikov v juliju 1945. Na njem je bil dosežen sporazum o dialogu med novo oblastjo in cerkvijo ter o sporazumnem reševanju vprašanj, ki jih je prinesel cerkvi nov družbeni položaj.¹ Dogovor ni bil uresničen zaradi zaostritve, ki jo je v odnosu do nove države v imenu katoliške cerkve v Jugoslaviji sprožil zagrebški nadškof dr. A. Stepinac in poznano pastirsko pismo jugoslovanskih škofov o razmerah v novi državi jeseni istega leta. Tako je hkrati prišlo do *poenotenja* katoliške cerkvene politike do nove družbene in državne ureditve na eni ter državne politike do vere in cerkve na drugi strani. Oboje v znamenju radikalne zaostritve, kar je sprožilo hude dramatične spopade, ki so vključevali tudi fizična obračunavanja in uničevanja, ki so bila bolj ali manj intenzivna vse do šestdesetih let ali natančno do jeseni leta 1960, ko so jugoslovanski katoliški škofje po smrti kardinala dr. A. Stepinca (spomladi leta 1960) in pod vodstvom beograjskega nadškofa dr. J. Ujčića poslali jugoslovanski vladi znameniti memorandum, ki vključuje po eni strani priznanje te cerkve o zadovoljivih okvirih, ki jih ustava in zakoni ponujajo za versko in cerkveno svobodo, po drugi strani pa našteva t. i. odprta vprašanja, ki pa naj bi jih obe strani reševali z dogovarjanjem.

Opozoril sem že na zanimivo hipotezo zahodnih sociologov, izvedencev za verska vprašanja v vzhodnoevropskih socialističnih deželah, da je do hudega spopada med novonastalimi državami s socialistično usmeri-

¹ Delegacijo slovenske škofijske in redovne duhovščine je vodil generalni vikar ljubljanske škofije msgr. Anton Vovk. 11. julija 1945 so predsedniku Narodne vlade Slovenije Borisu Kidriču izročili daljšo spomenico, ki so jo podpisali. Celotno besedilo spomenice in odgovor B. Kidriča je objavil Slovenski poročevalec 14. julija 1945. Zainteresirani jo lahko prebere tudi v koledarju Mohorjeve družbe za leto 1985 (str. 134–137). V spomenici med drugim beremo: »Podpisani zastopniki svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije čutimo za svojo dolžnost, da ob zgodovinsko važnih dogodkih poslednjih mesecev, ko je naša ožja in širša domovina osvobodena vstala in se na novih temeljih hitro gradi in ureja, s pričujočo spomenico damo izraz svojemu patriotičnemu čustvovanju in naši narodni vladi v Ljubljani in naši zvezni vladi v Beogradu javno izpovemo svojo iskreno pripravljenost, da delo naših narodnih oblasti za vsakršno blaginjo naroda v svojem poklicnem delu odločno podpremo ter v svojem območju s prepričanjem in zvesto spolnjujemo svoje narodne in državljanske dolžnosti, kar nam tudi naša vera ukazuje. To pripravljenost izrekamo tem bolj, ker bi neposredna preteklost in ravnanje nekaterih duhovnikov v dobi okupatorja mogla vzbujati dvom o našem iskrenem patriotizmu in o naši resnični volji, podpirati našo narodno oblast, kar nam že sama po sebi narekuje naša slovenska narodnost in strogo ukazuje naša vest...«. B. Kidrič je svoj odgovor sklenil: »Če bodo izpolnjena načela, ki jih izpoveduje spomenica ljubljanske škofije v svojem prvem in drugem poglavju, je mogoče urediti odnose med Cerkvijo in našo narodno oblastjo. Nujno potrebno pa je, da vsa duhovščina ta načela v praksi izvede, kar glasom poročiš s terena žal še ni primer. Narodna vlada Slovenije to odkritosrčno želi in bo duhovščino, ki se bo ravnala po načelih v prvem in drugem poglavju te spomenice, s svoje strani podprla.« Danes bi to srečanje lahko imenovali zgodovinsko priložnost, ki pa žal ni bila uresničena.

tvijo in katoliško cerkvijo v letu 1945 moralo priti. Analize so namreč pokazale, da so vse cerkve (med njimi seveda tudi katoliška) imele med obema svetovnima vojnama v teh državah z izrazito monarhično-avtoritarnimi režimi izjemno ekonomsko in družbenopolitično privilegiran družbeni položaj. Cerkev niso bile le pomembna ekonomska sila, marveč so imele v soglasju z režimi popoln duhovno kulturni in tudi politični monopol. V teh državah (z izjemo Češke) namreč vse do druge svetovne vojne ni bilo meščanskih revolucij in iz njih izvirajoče ločitve cerkve in države. Iste analize opozarjajo, da je družbeni položaj cerkva v vzhodnoevropskih državah pred drugo svetovno vojno neprimerljiv z družbenim položajem cerkva v zahodnoevropskih deželah. Iz tega sklepajo, da bi cerkve (posebej katoliška) ravno tako silovito odklonilno reagirale na nove državne in družbene ureditve, četudi bi bile v teh državah namesto komunističnih na oblasti nekomunistične socialistične vlade, ki bi odvzemale cerkvam privilegije manj nasilno in vljudneje. Po teh razlagah je bila reakcija jugoslovanskih katoliških škofov jeseni leta 1945 (potem ko je bila usmeritev nove vlade cerkvam že povsem jasna) do nove državne in družbene ureditve nekaj povsem logičnega, naravnega in nespecifičnega. S to hipotezo soglašam brez zadržkov.

Vpogled v zgodovinsko evidenco pa omogoča tudi drugo razlagalno hipotezo, s katero bom poizkusil utemeljiti prejšnjo tezo o poenotenju *obeh* politik, tako cerkvene kot državne. Menim namreč, da bi jeseni leta 1945 v novi jugoslovanski državi prišlo do strogega, napadalnega, zanikujočega, odklonilnega in zavračevalnega ravnanja državnih oblasti do cerkva tudi, če bi cerkve (posebej še katoliška) zavzele do nove državne in družbene ureditve milejši, manj nasilen in napadalen odnos. Jeseni 1945 je (neglede na sporadične nesporazume s Sovjetsko zvezo in Stalinom) namreč z graditvijo mirnodobnih struktur in ustanov, ki naj bi imele socialistični predznak (oziroma naj bi bile v znamenju graditve t. i. ljudske demokracije), prišlo pri nas do sistematičnega nekritičnega prenašanja sovjetskih vzorcev od ustavne in zakonske ureditve, od ekonomije do politike in kulture v vseh delih Jugoslavije. Prišlo je do t. i. *boljševizacije* našega družbenega in osebnega življenja, kot bi to lahko pogojno imenovali, ne da bi s tem želeli odkloniti, zavrniti mnoge primarne in pozitivne vrline boljševizma, kot socialno-političnega revolucionarnega gibanja, ki želi razrušiti stare krivične in izkoriščevalske družbene odnose in strukture ter izgraditi novo socialno pravično družbo.

Tako sta se na socialnem in političnem prizorišču Jugoslavije, zlasti v tistih njenih delih, kjer je imela večino katoliških cerkev, srečala dva ideološka in duhovna sistema, ki sta oba težila k izrazitemu duhovnokulturnemu in političnemu monopolizmu in totalitarizmu ter s tem k izničenju vsega zunaj njunih zamisli, ciljev ter vrednot. Spopad je bil silovit. Rezultati so poznani. Iz številnih socioloških razlogov je povlekla krajši konec katoliška cerkev. Nadškof dr. A. Stepinac kot avtoritarni vodja te cerkve je *podcenil* izjemen vpliv in ugled komunistov, ki so vodili narod-

noosvobodilno gibanje in optimalno zainteresirali široke ljudske množice vseh narodov Jugoslavije tudi za korenite ekonomske, socialnopolitične spremembe za socialno pravičnejšo družbo.

Podcenil je prav tako velikansko navdušenje prebivalstva po zmagoviti vojni, in to tako religioznega kot nereligioznega. Prav tako pa je Stepinac *precenil* novo nastale mednarodne razmere, v katerih je kljub novemu blokovskemu spopadu še vedno živela tradicija protifašistične, zavezniške koalicije. Predvsem pa je povsem *prezrl* izvorno in potencialno avtohtonost, relativno avtonomnost in samosvojost jugoslovanskega komunističnega gibanja med drugo svetovno vojno, česar tudi velikanski vpliv Sovjetske zveze in t. i. »boljševizacija« po vojni nikoli ni mogla povsem uničiti in prikriti. Zato si ni mogel zamisliti, da bi lahko nastal ideološki in politični konflikt med SZ in Jugoslavijo že leta 1948. Krajši konec katoliške cerkve pa ne nazadnje izvira že iz preprostega dejstva, da ima moderna država, ki loči cerkev od države, že po naravi stvari večjo družbeno in politično moč kot cerkev ter na voljo mnogo učinkovitejša sredstva za omejevanje ali uničevanje vseh, ki nasprotujejo njenim programom, zamislim in ciljem.

Seveda tudi nova državna oblast ni izšla iz spopadov s cerkvami povsem neprizadeta in nepoškodovana. Mislim, da je pri uporabi sile prezrla ali podcenila stranske učinke uničevanja cerkvenih organizacij in njihove profesionalne elite, saj ni dovolj upoštevala družbenega ugleda duhovščine, ki ga je ta uživala med vernim prebivalstvom. Zaradi številnih in mnogokrat nepojasnjenih aretacij in drugih oblik obračunavanja z duhovščino sta nastajala nezaupanje in dvom vsaj v delu vernega prebivalstva tudi glede namenov in narave nove oblasti. Predvsem pa je to nezaupanje, ki se je spreminjalo tudi v nerazpoloženje ali celo v nasprotovanje, povečevalo s sistemom ravnanj, ki so neposredno omejevala svobodo v ožjem pomenu te besede. V mislih imam omejevanje verskega pouka, verskih procesij, zvonjenja, tradicionalnih množičnih prireditev ob verskih praznikih, nadzor pri verskih obredih, sankcije zoper funkcionarje, ki so krstili svoje otroke, se cerkveno poročali itd. – vse v znamenju gesla, da je boj proti religiji boj zoper duhovno zaostalost in da je odrešitev verskega opija nujen pogoj (*conditio sine qua non*) za množično vključevanje množic v graditev socialistične družbe.

Boljševiški vzorec vrednotenja religioznega in političnega izhaja namreč iz aksiomatičnega prepričanja, da religija kot religija podrejenih in izkoriščanih družbenih razredov funkcionira tako, da onemogoča, zavira, zapira možnosti kulturnega in idejnega osamosvajanja teh družbenih razredov. Kakršenkoli prodor naprednih socialnih in političnih idej v družbah, v katerih prevladuje zakoreninjena tradicionalna religija, je možen samo pod dvema pogojema. Najprej je to stalna in pomembna slabitev splošne družbene in kulturne vloge ter vpliva prevladujoče tradicionalne religije ter rušenje njenega hegemonijalnega položaja med prebivalstvom. Posledica tega naj bi bila radikalna sekularizacija družbenega in

osebnega življenja ter odločilen prodor teoretičnega in praktičnega ateizma. Zato naj država in komunistična stranka uporabljata vsa sredstva, da bi del vernega prebivalstva ne bil več pod vplivom vere in cerkve. Temu cilju naj se podredijo predvsem celoten politični sistem in delujoče politične organizacije ter sistem vzgoje in izobraževanja, od predšolskega do univerzitetnega. Tisti del prebivalstva, ki pa bi kljub vsemu še ostal pri svojih verskih prepričanjih, naj bi vsaj ne bil pod političnim vplivom verskih organizacij, tako da bi sodelovali pri politiki popolnoma neodvisno od političnih smernic cerkva, da bi torej ob vstopanju v politično življenje »puščali svoja verska prepričanja doma«.

Zgodovinska evidenca nas tudi pouči, da so se spopadi in konflikti med katoliško cerkvijo in novo državo po letu 1948, po resoluciji informbiroja stopnjevali in v letu 1952, ko so bili v decembru prekinjeni diplomatski odnosi med novo Jugoslavijo in svetim sedežem, dosegli svoj višek. Čeprav je na čas trajanja in na ostrino spopadov in obračunavanj vplivalo popolnoma neprilagodljivo stališče Vatikana, ki je v vsem podpiral dr. A. Stepinca in ga leta 1952 imenoval za kardinala (v zaporu), je vendarle treba reči, da je državna oblast po spopadu s Stalinom pritisk na katoliško cerkev še stopnjevala in razširjala prostore omejevanja verske in cerkvene svobode. Povsem na mestu je mnenje tudi dela našega zgodovinopisja, da je državnopartijska elita v prvih porevolucijskih letih hitela dokazovati, da so Stalinovi očitki o jugoslovanskem revizionizmu napačni in netočni. To so dokazovali tudi v pogromaški politiki do cerkve poleg znane kolektivizacije kmetijstva. Ne gre prezreti, to navajam samo kot primer, da je bil v Sloveniji verouk kot fakultativni predmet odstranjen z enostranskim dekretom iz osnovnih in srednjih šol šele leta 1949, da je bila teološka fakulteta izločena iz ljubljanske univerze leta 1950 in da je bil božič kot dela prost dan ukinjen šele leta 1952.²

Poenotenje državne in cerkvene politike (vsaj katoliške cerkve) je imelo v Sloveniji še posebne posledice. Povsem na rob je potisnilo tradicijo Osvobodilne fronte slovenskega naroda kot izrazito akcijsko enotne, a pluralistično svetovnonazorsko in kulturno usmerjene narodno-osvobodilne organizacije, ki ji po množičnosti, učinkovitosti in izvirnosti ni primere v jugoslovanskem prostoru. OF je ob vodilni vlogi komunistov, kulturnikov in sokolih dajalo pečat tudi krščansko socialistično gibanje, ki pa ga niso sestavljali le socialistično usmerjeni krščanski intelektualci (Kocbek, Vodnik in drugi), marveč tudi množica krščanskih delavcev in drugih pripadnikov nižjih družbenih razredov predvojne Slovenije. Za to krščansko socialistično gibanje je bilo značilno nekaj stvari. Najprej je bila to množičnost. Potlej je bila to izrazita kritičnost, celo radikalna, do cerkve kot institucije, če je omejevala osebno versko svobodo in če je kot

² O tem sem izrecno razpravljal že zelo zgodaj. zlasti v članku »Komu koristi odkrivanje stalinistične ere, Teorija in praksa, Ljubljana, 1969, št. 8–9, str. 1297–1301. Ostajam pri bistvu svojega gledanja. Naše povojne državne politike do vere in cerkve ne moremo brez kakršnihkoli ostankov enačiti s stalinizmom. Reči pa je treba, da je stalinistično-boljševiški model v mnogočem vplival na to politiko.

institucija vezala svoje interese na meščansko, razredno izkoriščevalsko družbeno ureditev in se v njeno korist tudi neposredno politično angažirala. In končno so se krščanski socialisti ne le zavzemali za dialog z marksisti, marveč tudi za sodelovanje s komunisti pri vseh aktivnostih za spreminjanje krivičnih družbenih razmer. Poskus sprave cerkve z novo državo, navzoč v že omenjeni delegaciji slovenske duhovščine pri predsedniku vlade B. Kidriču, je razumeti tudi kot uresničevanje slovenske krščanskosocialistične tradicije v družbenih razmerah nove države. Seveda je treba za razumevanje te cerkvene pobude v analizo vključiti še druge okoliščine. Maja 1945 je ljubljanski škof dr. Rožman emigriral pred prihodom partizanskih enot v Ljubljano in tako je osrednja slovenska škofija ostala brez vodje. Ta emigracija skupaj z več kot 200 duhovniki in bogoslovci je samo logična posledica ekstremne kolaboracije ljubljanske škofije tako z italijansko kot z nemško okupacijsko oblastjo v letih 1941–1945. Obseg in globina te kolaboracije nimata primere v okupirani Evropi v tem času. Tako je bil moralni in dužbeni ugled te škofije po kriterijih tistega časa izredno nizek, praktično na dnu. Kolaboracija je bila logična posledica ekstremnega protikomunizma, ki ga je v predvojni Jugoslaviji gojila ta škofija in zaradi katerega je uporabljala tudi vsa sredstva, da bi v krščanskih vrstah zadušila vsako opozicijo, še posebej krščansko socialistično. Predvojni klerikalni politični režimi so tako z enako ali vsaj podobno odločnostjo preganjali komuniste in krščanske socialiste. Te ocene pa ne veljajo za duhovščino mariborske škofije, ki jo je tako že leta 1941 doletela huda nemška okupacijska represija in izgon na Hrvaško, kjer jih je nekaj celo končalo v moriji jasenovaškega ustaškega koncentracijskega taborišča. Spet drugače je bilo s slovensko katoliško duhovščino sedanje obalnokraške, kraške in goriške regije, ki je skupaj s slovenskim prebivalstvom teh krajev po letu 1918 prišla v sklop predvojne Italije. V obdobju med obema svetovnima vojnama je bila primorska duhovščina nosilec narodnega boja za ohranitev osnovnih narodnih prvin in njegove identitete. Po letu 1941 in z razmahom narodnoosvobodilnega boja v teh krajih pa se je vanj v veliki večini vključila tudi duhovščina in tako iz vojne izšla z velikim moralnim in družbenim ugledom. Vse te okoliščine ne le pojasnujejo leto 1945, marveč tudi utemeljujejo smisel in globlje razloge za takojšnjo sporazumno povojno ureditev odnosov med katoliško cerkvijo in državo v Sloveniji, do katere pa ni prišlo. Hkrati pa razpirajo vso grotesknost posledic zaradi poenotenja, državne verske politike jeseni leta 1945 tudi v vseh delih Slovenije.

Pri presoji odnosov med katoliško cerkvijo in državo v Sloveniji v osemdesetih letih (štirideset let po koncu vojne leta 1945) je torej sociološko treba upoštevati predhodna dogajanja, iz njih izvirajoče tradicije, brazde in rane, ki so (ne)zaceljene ostale na državnem in cerkvenem »telesu«, dvome, predsodke, stereotipe, nezaupanja ter še marsikaj, kar se kot zgodovinski spomin prenaša iz generacije na generacijo, pa tudi strukture ter ureditve, ki so v celoti ali deloma ostale v obeh sistemih,

državnem in cerkvenem. Na prizorišču se torej srečujejo različne tradicije glede razmerja med religijo in socializmom oziroma socialistično državo in religijo.

Najprej je tu *tradicija bojevitega katolicizma*, ki počiva na zasnovi o katoliški cerkvi kot duhovnokulturnem in socialnopolitičnem *hegemonu* v družbi. Izvira in opira se na model družbenega položaja cerkve v razmerah pred drugo svetovno vojno. Če se je ta tradicija svoj čas navezovala tudi na podobno zasnovo svetovne cerkve papežev Leona XIII, Pija XI in Pija XII, pa po letu 1960 in še posebej po drugem vatikanskem koncilu v svetovni cerkvi nima več opore. Toda »domače korenine« te tradicije so ostale, kar pojasnjuje tudi empirično preverljiva dejstva, da si zlasti na Hrvaškem prenove cerkvenih struktur v duhu pojmovanja cerkve kot »božjega ljudstva« s težavo utirajo pota. Za Slovenijo bi mogli trditi, da je tradicija bojevitega katolicizma v prvotnih oblikah potisnjena na rob in da ne uživa pri slovenskih škofih načeloma prav nobenih simaptij že od časov pokojnega metropolita in nadškofa ljubljanskega dr. J. Pogačnika, ki jo je nekajkrat povsem eksplicitno in javno zavrnil. Sedanje razmere vseobsegajoče družbene krize pa vseeno ustvarja možnosti za spogledovanje z nekaterimi prenovljenimi oblikami te tradicije na način »teizma z javnimi funkcijami«, kot je to točno poimenoval sociolog dr. S. Vrcan in dodal, da krizne razmere izzivajo spogledovanje z aktivnostmi cerkve, ki bi vodile k desekularizaciji naše družbe. Na roko takim aktivnostim gredo še vedno tleči nazori profesionalne cerkvene elite o ekskluzivizmu krščanske kulture, o nujni ponovnega uveljavljanja duhovno kulturnega totalitarizma in se nazadnje vsaj implicitno razkazujejo v geslih in pozivih o nujnosti druge evangelizacije ali drugega pokristjanjevanja Slovencev, ki naj privede slovenski narod v celoti ponovno v naročje krščanstva.

Neposredno tej tradiciji nasprotna, na drugem družbenem polu, je *tradicija bojevitega ateizma*, ki ga znova oživljajo iste krizne družbene razmere. Nosilci te tradicije poudarjajo, da je eden od razlogov za idejno moralno krizo tudi v »popuščanju« nasproti religiji, ki da izkorišča težave v družbenem razvoju in ponovno osvaja množice, od starejših do najmlajših in jih vodi v zaostalost. Pri tem ne gre le za posameznike ali skupine, ki zasebno na ta način premišljajo o nastalih razmerah in iščejo iz njih izhode, marveč za pojave na ravni družbenopolitičnih organizacij, od občine do federacije. Po bežnem pregledu bi lahko ugotovil, da je takih znatno manj v Sloveniji kot v drugih delih države. Pri tem sta zadnje čase izstopila zlasti Zvezna konferenca za družbeno aktivnost žena in organizacija ZSMJ v Jugoslovanski ljudski armadi. Navajam najprej zadnji primer: »V armadi ni sektaškega odnosa do vojakov vernikov. Vernikov ni veliko, a tistim, ki so, z ničimer ne dušimo verskih občutkov. Toda v armadi ni propagiranja vere in verskih obredov. Predpisi jasno določajo, da v vojaške kolektive ni dovoljeno pošiljati verske literature ter imeti relikvij ali drugih predmetov z verskim obeležjem. Čeprav so taki primeri redki, si mladinske organizacije vojaških enot prizadevajo s celotnim sistemom

vzgoje in izobraževanja vojake – vernike odvrniti od verskih zablod in imajo pri tem veliko uspehov. Opazili so, da se mladi ljudje vključujejo v različne verske obrede v tistih okoljih, kjer mladinska organizacija dela slabo in mladim ne ponuja niti zabave niti možnosti za vključevanja v druge aktivnosti. Mladi so preprosto zapeljani. Sekretar predsedstva mladinske organizacije v JLA je še dejal, da mu je neki vojak na služenju vojaškega roka dejal, da je med odhodom v vojsko obiskoval versko šolo, a se bo po končanem roku svoji veri odrekel. Armada mu je namreč razkrila vidike verovanja, o katerih ga religija ni poučila: vero v ljudi, njihovo dobroto, bratstvo in enotnost, tovarištvo. V armadi se je torej naučil objektivnega pogleda na svet. Šolski programi skromno obravnavajo versko vprašanje. Pri mladih opazimo nepoznavanje osnovnih pojmov, kaj šele, da bi poznali občutljiva vprašanja odnosov med cerkvijo in državo. Zato je del teh nalog prevzela armadna mladinska organizacija . . . »³ Bojeviti ateizem je v omenjenem primeru nesporno in jasno izkazan. Kaže na to, da je prav v armadi nekakšen rezervat, v katerem se je celovito ohranil vse do današnjih dni.

Priča pa tudi o tem, da se v Zvezi socialistične mladine Jugoslavije še vedno spopadata dve koncepciji. Ena se naslanja na demokratično in odprto tradicijo USAOJ-a, druga pa na ekskluzivno in zaprto prakso SKOJ-a.

Drug bolj znan je primer predsedstva zvezne konference za vprašanja družbenega položaja žensk Jugoslavije. Pod naslovom Vedno večji vpliv verskih skupnosti na žensko družino smo lahko prečitali: »Boljši družbeni položaj žensk je najboljša obramba pred povečanim vplivom verskih skupnosti na žensko in družino . . . Razpravljalci so opozorili na to, da ženske niso bolj verne kot moški, pač pa so zaradi slabega družbenega položaja objektivno lažja tarča verskih misionarjev in tradicionalne zavesti.«⁴ S temi nazori se ta družbenopolitična organizacija spet uveljavlja kot izrazito ateistična, kar nasprotuje, vsaj kar zadeva Slovenijo, izrazito svetovnonazorsko pluralistični tradiciji protifašistične ženske zveze (AFŽ) v obdobju osvobodilne vojne.

Morebitna splošna reafirmacija bojevitega ateizma bi v današnjih razmerah zagotovo obnovila hude konflikte med cerkvijo in državo, ki jih poznamo iz obdobja neposredno po letu 1945.

Tretja tradicija o razmerju med religijo in socializmom, ki je posebej navzoča prav na slovenskih tleh, je krščanskosocialistična, ki je vedno in predvsem poudarjala avtonomijo kristjanov – laikov tako glede ožjega verskega življenja kot glede odgovornega vedenja kristjanov v socialnopo-

³ Obsežno besedilo, iz katerega sem povzel navedene dele, je objavil Dnevnik, Novi Sad, 7. oktobra 1986. Gre za članek M. Bozokina z naslovom Jugoslovanska ljudska armada in religija. Avtor članka je imel o tej temi razgovor s sekretarjem predsedstva Zveze socialistične mladine v JLA Milutinom Stepanovićem. Povzetki, ki jih navajam, so izjave Stepanovića. Besedilo sem povzel po poročilu Tanjuga, 15. 10. 1986, str. III/25. Isto objavlja tudi AKSA, 24. 10. 1986, št. 42 (857) str. 9a. Podčrtal Z.R.

⁴ Povzemam po poročilu Tanjuga, objavljenem v Dežu, 8. okt. 1986.

litičnem življenju. Ugovarjala je pretirani institucionalizaciji religioznega verovanja in predpostavljala krščansko osebnost cerkvi kot instituciji. Nasprotovala je povsem eksplicitno političnemu angažiranju uradne cerkve in njenih struktur, implicitno pa tudi kakršnemukoli sporazumevanju oblastniških (državnih in cerkvenih) elit v smislu konstituiranju enotnih ali paralelnih sredstev za predpisovanje in nadzor mišljenja in vedenja državljanov – občanov. Zahtevala je izrecni politični angažma kristjanov za spreminjanje krivičnih družbenih razmer na način, da kristjan v boju za socializem ne prikriva, zanika ali kako drugače zapostavlja svojo krščansko identiteto. Vsaj v slovenskih razmerah se je odrekala kakršnikoli institucionalizaciji kristjanov – borcev za socializem ter zato iskala prostor svobodnega političnega delovanja znotraj obstoječih laičnih demokratičnih političnih institucij, kjer pa naj bi vendarle imela enakopraven in odgovoren položaj ob drugih skupinah. V ožjem verskem pogledu se je zavzemala za laično in demokratično državo, ki za verske pravice zagotavlja ustrezen prostor svobode za verska prepričanja, izpovedovanja, prakso in iskanja. Ni mogoče reči, da bi večjemu uveljavljanju te tradicije bile družbene razmere pri nas posebej naklonjene. Posebne naklonjenosti njeni obnovi pa ni zaznati tudi na uradni cerkveni strani, ki vendarle še vedno predpostavlja interese cerkve kot institucije. Tu so kriteriji, s katerimi cerkev določa meje aktivnostim krščanskih izobražencev, ki pri nas ohranjajo in deloma oživljajo to tradicijo. Pri državni oblasti je sicer čutiti naklonjenost tej tradiciji, a vendar le omejeno, podobno kot pri cerkvi, le z nasprotnim predznakom. Všechni so vsi nastopi in aktivnosti, ki nosijo znamenja kritičnosti do cerkve in njenega ravnanja. Z naklonjenostjo se gleda na splošno oblikovane pozive kristjanov k sodelovanju pri graditvi nove družbe. Takoj pa se pokažejo razdalje takrat, kadar se kritičnost obrne nasproti ravnanju državnih oblasti in vodilnim političnim subjektom in takrat, ko želijo v političnih aktivnostih za socializem posebej in javno poudarjati krščansko identiteto. Te hipoteze bi lahko preizkušali na več primerih. Ljubljanski teološki profesor dr. F. Perko je v šestdesetih in sedemdesetih letih objavil serijo člankov o kristjanih v samoupravnem socialističnem družbi in doživel izrecno odklonitev pri politični oblasti. To se je zgodilo kljub temu, da je bil v teh besedilih samoupravnemu socializmu izrecno in izjemno naklonjen, vendar je v svojih analizah poudarjal nujnost po političnem angažiranju kristjanov s poudarjano krščansko identiteto ter opozarjal na sistemske meje in ovire, ki na vsak način kristjane praktično vendar pehajo v položaj drugorazrednih državljanov pri uresničevanju nekaterih človeških pravic. Navedel bi lahko tudi druge primere.

Kot *četrto tradicijo* v slovenskem prostoru, ki zadeva razmerja med socialistično družbo in religijo oziroma državo in cerkvijo, moram poudariti *tradicijo OF* (Osvobodilne fronte slovenskega naroda), na katero sem že večkrat opozoril. Ob učinkih te tradicije na odnose med cerkvijo in državo je treba predvsem poudariti temeljno izkušnjo OF iz narodnoosvo-

bodilne borbe. To izkušnjo lahko povzamemo z opozorilom na tri neizpodbitna dejstva: svoboda izpovedovanja verskih prepričanj in verskih obredov v težkih vojnih časih, verske referente v partizanskih borbenih enotah in verske komisije na osvobojenem ozemlju. Če pozabimo na morebitni ugovor, da je bila to v bistvu taktična usmeritev partizanskega vodstva, potem lahko opozorimo na številne implikacije takšne strateške usmeritve. Nikjer, kjer so se gibale partizanske enote in delovali narodno-osvobodilni odbori kot organi nove oblasti, niso omejevali vpeljanih in predpisanih verskih obredov in drugih versko narodnih običajev, vključno z žegnanji in drugimi oblikami zakoreninjenih proslavljanj z verskim navdihom navkljub povsem prozaičnim vsebinam. Gibanje duhovnikov je bilo svobodno v mejah določenega gibanja prebivalstva. Praznovali so se cerkveni prazniki vključno z božičem in so pri nekaterih obredih celo asistirale partizanske enote. V partizanskih enotah ni bilo nikakršnega razlikovanja med borci po (ne)verskem prepričanju. Edini »privilegij« komunistov in skojevcev je bila njihova dolžnost, da so prvi v boju ali pri prevzemanju najbolj tveganih vojaških dejanj. Na vse odklone v tem pogledu je partizansko vodstvo reagiralo najstrože in z vso odločnostjo. Znan je primer verskega referenta duhovnika Jožeta Lampreta v legendarni XIV. diviziji in njenem tragičnem pohodu na Štajersko. Vedno, koder je bilo to le mogoče, so padle partizane pokopavali z duhovnikom – cerkvenimi pogrebi, torej tudi če je bil član komunistične partije. Iz pohoda že omenjene XIV. partizanske divizije so poznana pričevanja, da je duhovnik – partizan Lampret v krajih, od koder so Nemci pregnali in izselili duhovščino, organiziral verske obrede tudi za prebivalstvo, tako da so partizanske enote v te kraje prinesle dobesedno tudi versko svobodo. Zaradi zadržanosti, nerazpoloženja ali celo odklonilnega vedenja duhovščine ljubljanske škofije do partizanskega gibanja, so imeli vodilni aktivisti OF sestanke z duhovniki, pošamično ali v skupinah. Posebej so poznana takšna prizadevanja E. Kocbeka. Vodstvo OF je poleg tega, tudi že potem, ko je bilo znano, kako globoko je zabredel v kontrarevolucijo škof dr. Rožman, večkrat poizkušalo poiskati z njim stike, mu pošiljalo sporočila in mu predlagalo vsaj nevtralen, če že ne pozitiven odnos do narodno-osvobodilnega gibanja. Posebej pomembna je izkušnja pri delovanju verske komisije pri Predsedstvu SNOS na osvobojenem ozemlju Bele krajine. Veliko primorskih katoliških duhovnikov je imelo pomembnejše vloge in poslanstvo v tamkajšnji politični in oblastveni organizaciji gibanja. Tradicijo OF po njenih ključnih sestavinah prepoznamo kot usmeritev in prakso, ki izhaja iz kulture moderne laične države, ki predpostavlja ločitev države in šole od cerkve, ki pa šteje verske svoboščine kot neodtujlivi del celovite človekove osebne svobode. Ta tradicija pa prav tako daje prednost sporazumevanja z duhovščino in cerkveno organizacijo, saj šteje versko potrebo in verski interes, ki temelji na njej, kot enakopravno drugim duhovnim in kulturnim potrebam in interesom. Tradicija OF tudi v povojnih slovenskih razmerah nikoli ni bila povsem

izničena, zanikana, zavržena in pozabljena in vedno je ob ugodnem družbenem ozračju prihajala na površje.

O svojevrstnosti potekov v odnosih med državno oblastjo in cerkvami (predvsem katoliško) v Sloveniji v preteklosti, pa tudi v osemdesetih letih, ki jih posebej opazujemo, moramo brezpogojno premišljati in preiskovati ob upoštevanju vseh opisanih štirih tradicij. Kolikor bolj je bila v preteklosti, to velja prav tako tudi za sedanost, slovenska državna verska politika (če tako na kratko identificiramo celoto usmeritev, ukrepov, ravnanj, pozitivnih in negativnih sankcij državne organizacije in njenih organov, pa tudi usmeritev in ravnanj republiške konference SZDL Slovenije in Centralnega komiteja ZK Slovenije) samostojna, manj pod vplivom unificiranih in uniformiranih rešitev na zvezni ravni, toliko bolj se je uveljavljala tradicija OF, kot sem jo opisal. Posebnosti slovenske verske politike so prebivale površino federalnih ravnanj celo v obdobjih najhujše centralizacije in zahtev po enotnem postopanju. To zaslugo moram, ne le iz razlogov nekakšne nostalgичne vljudnosti in osebne zavezanosti revolucionarni generaciji ter tradiciji, pripisati vsaj deloma tudi najbolj daljnovidnim in razgledanim politikom pretekle-polpretekle dobe: E. Kardelju, B. Kidriču, B. Kraigherju in S. Kavčiču, ki so vedno ohranili svoje človeške korenine v posebnostih slovenske narodne in družbene biti. Zaslugo imajo tudi nekateri vodilni cerkveni dostojanstveniki, ki tudi v konfliktnih časih niso opustili svoje privrženosti slovenskim narodnim interesom: generalni vikar in kasnejši ljubljanski škof dr. A. Vovk, mariborski škof dr. M. Držečnik, goriški apostolski administrator dr. M. Toroš in ljubljanski nadškof in metropolit dr. J. Pogačnik.

Zgodovinska evidenca, na katero se spet sklicujem, pokaže na vrsto posebnosti in odstopanj pri ravnanjih ene in druge oblasti od veljavnih in prevladujočih jugoslovanskih vzorcev. Manj znano je, da so slovenski hierarhi jeseni leta 1945 šele pod hudim pritiskom predsedujočega dr. Stepinca podpisali pastirsko pismo jugoslovanskih škofov in prav tako niso disciplinsko ukrepali zoper tiste duhovnike, ki pisma niso čitali na prižnicah na zaukazani dan pred volitvami v ustavodajno skupščino nove Jugoslavije. Ko je bila leta 1950 iz Ljubljanske univerze izločena teološka fakulteta, so slovenski škofje Vovk, Držečnik in Toroš podpisali sporazum s takratnim ministrom za notranje zadeve B. Kraigherjem, v katerem je bilo med drugim dogovorjeno, da bo dajala država letno finančno pomoč za funkcioniranje šole, cerkvena oblast pa bo imenovanja profesorjev usklajevala z državo in slušateljem omogočila tudi spoznavanje državne in družbene ureditve nove Jugoslavije. Na konferenci jugoslovanskih škofov jeseni leta 1952 so slovenski člani naprotovali sklepu konference o cerkveni prepovedi t. i. duhovniških patriotičnih društev ter dosegli, da sprejeti sklep ni veljal za Slovenijo in takratno Ciril-Metodijsko društvo slovenskih duhovnikov, dokler slovenski hierarhi vprašanja ne razjasnijo neposredno s pristojno kongregacijo svetega sedeža. Slovenski škofje so skupno z beograjskim nadškofom dr. Ujčićem spomladi leta 1953 sodelo-

vali pri razgovorih posebne komisije Zveznega izvršnega sveta (vodil jo je B. Kraigher), ki naj bi bili osnova za ustanovitev mešane cerkveno državne komisije za ureditev spornih vprašanj med obema ustanovama. To pobudo je zavrnil sveti sedež z argumentom, da so takšni sporazumi v njeni pristojnosti. E. Kardelj je osebno spodbujal odzivnost zvezne vlade na neformalne in formalne pobude svetega sedeža (pod novim papežem Janezom XXIII) za sporazum z Jugoslavijo, kar je privedlo do podpisa znanega protokola leta 1966 in obnovitve diplomatskih odnosov v letu 1970. Navedel sem nekaj značilnih primerov ravnanj ene in druge strani in z njimi preizkušal hipotezo s t. i. slovenskimi posebnostmi, na katere se sklicujem.

Tudi v osemdesetih letih in še posebej ob 20. obletnici podpisa protokola med svetim sedežem in zvezno vlado moramo ugotoviti, da so odnosi med cerkveno in državno oblastjo v Sloveniji dobri. Zanje je značilna sorazmerno pogosta komunikacija med najvišjimi predstavniki enih in drugih ne glede na občasne nesporazume, očitke ter nekatera že dalj časa nerešena vprašanja. Že tukaj poudarjam svojo globalno razlagalno hipotezo, da bi se slej ko prej razrešila odprta vprašanja, če bi njihova razrešitev ne bila odvisna od skupnega jugoslovanskega soglasja. Poseben primer, vreden globlje analize, je v tem okviru napovedovani in pričakovani obisk papeža Janeza Pavla II. v Jugoslaviji. Kot je znano, je bil papež povabljen (vabilo je sprejel), da obišče našo državo leta 1981 ob obisku predsednika predststva Cvijetina Mijatovića v Rimu, vendar do realizacije še ni prišlo. Kot državna stran poudarja zadnje čase, za takšen obisk še vedno niso izpolnjeni potrebni pogoji. V odsotnosti javnih informacij in po vpogledu v versko politično konfiguracijo jugoslovanskega družbenega prostora vendarle lahko poudarimo nekatere razlagalne hipoteze o razlogih odlaganja obiska, ki (odlaganje) pomeni v praksi jugoslovanske zunanje politike po letu 1980 vendarle poseben in nekoliko nenavaden primer. Najprej bi moglo biti nesporno, da po povabilu papežu (1981 torej) v Jugoslaviji ni bilo bistvenih verskopoličnih sprememb in novosti, ki ne bi bile znane že leta 1981. Tradicionalizem in politični konservatizem katoliške cerkve na Hrvaškem, povezan še s kultom Stepinca po tem letu, ni nič bolj izražen ali radikalen, prej bi rekli obratno. To prav tako velja za znotrajcerkveno in mednarodno usmeritev papeža Woytile. Prav nobenih novih odkritij ali razkritij ni glede Jasenovca ter vloge katoliške duhovščine pri uničevanju ljudi v tem koncentracijskem taborišču. To omenjam zato, ker se prav ta primer večkrat vpleta v »igro« razlag odlaganja obiska. Nobenih sprememb ni prav tako glede papeževskega odnosa do Jugoslavije kot države, saj še vedno velja, da je to prvi papež po letu 1918 (po ustanovitvi kraljevine SHS), ki nesporno uporablja ime Jugoslavija brez kakršnihkoli zadržkov. Razlogi zoper obisk so se morali pojaviti naknadno. Mislim, da ni predrzno postaviti hipoteze o izrecno ali neizrecno izraženih nasprotovanjih srbskega pravoslavja, ki nikoli doslej, odkar obstaja jugoslovanska država, ni bilo posebej navdu-

šeno takrat, ko so se kazali znaki ali dejanja, ki so govorili o bistvenem izboljšanju odnosov med jugoslovansko državo in katoliško cerkvijo. Domnevno nezadovoljstvo srbskega pravoslavja se ujema z razpletom in zapleti dogajanj na Kosovu ter političnim nezadovoljstvom v Srbiji zaradi domnevnega šibkega položaja in zapostavljanja SR Srbije v jugoslovanski federaciji. V to pa se vključuje še stanje odnosov med katoliško cerkvijo in državo na Hrvaškem, kjer cerkvena in politična elita nikakor ne moreta najti trajnejših skupnih izhodišč za urejanje odnosov. Res je, da je večji del hrvaške cerkvene hierarhije še vedno zagledan v preteklost, res pa je tudi, da v politiki o verskih vprašanjih v tej republiki prevladuje trda, neodogmatična usmeritev, ki je lansirala stereotip o t. i. kleronacionalizmu kot glavni politični nevarnosti ne le v tej republiki, marveč v vsej državi. V takšnih razmerah pa je očitno, da je težko doseči mednacionalno in medrepubliško soglasje o papeževem obisku. Poleg tega pa je umestna tudi hipoteza, da je treba negotovost o tem obisku presojati tudi v povezavi soočanj dveh temeljnih idejnih usmeritev, ki se razlikujeta po opredelitvi do verskega vprašanja pri nas. Ena se zavzema za dokončno in odločno odcepitev od boljševiškega sindroma in je v bistvu za evrokomunistični pristop, druga pa ostaja in vztraja pri nekoliko estetsko spremenjeni boljševiški usmeritvi. Domnevamo lahko prav tako, da odlaganje papeževega obiska pomembno vpliva na upočasnjevanje ali celo blokiranje reševanja odprtih vprašanj, ki so ostala kot taka v odnosih med svetim sedežem in Jugoslavijo že ob podpisu protokola leta 1966. Kot bomo videli kasneje, smo dvajset let po podpisu protokola glede nekaterih stvari vsebinsko ostali skoraj na istem, obstali smo na mestu, če ta hip zanemarimo razširitev in uveljavitev določenih oblik vljudnostnega, uglajenega, korektnega občevanja katoliških cerkvenih in državnih odličnikov v vseh republikah, kjer deluje ta cerkev in ima v njih škofije kot organizacijske enote, to pomeni, povsod razen v avtonomni pokrajini Kosovo. Medtem ko so npr. na Hrvaškem manj pogosta srečanja med cerkvenimi in državnimi predstavniki bolj ali manj dejanje vljudnosti, navajajo vsebine novoletnih sprejemov Komisije SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi višjo raven odnosov, čeprav ne gre prezreti, da je tudi v tem primeru mnogo poudarkov na zunanosti, na brezhibnem estetskem videzu. To kaže na to, da je obema stranema mnogo na tem, da ustvarita v javnosti določen vtis o svojih pozitivnih prizadevanjih. Tisto, kar je v Sloveniji vendarle drugače, je naslednje: novoletna srečanja so neke vrste letna sklenitev sicer pogostega, tekočega občevanja na različnih ravneh in v zvezi z obravnavanjem tekočih vprašanj iz medsebojnih odnosov; analiza običajnih govorov in novoletnih voščil obeh strani pokaže prav vsa leta, še posebej pa od leta 1978 dalje, obojestransko poudarjanje skupnih osnov možnega in tekočega dialoga ali celo sodelovanja pri ustvarjanju nove, pravične družbe; obe strani poudarjata možno sodelovanje pri mednarodnih in pri notranjih družbenopolitičnih vprašanjih; cerkveni in državni predstavniki vnovič pozitivno ocenjujejo medsebojne odnose; cerkvena

stran bolj kot državna sicer v vljudni obliki trajno omenja globalna nerešena vprašanja, ki ob sprotne reševanju takšnih slej ko prej ostajajo. Najbolje pa to razberemo iz novoletnih govorov ljubljanskega nadškofa in metropolita dr. A. Šuštarja, ki je vodilno mesto v cerkvi prevzel leta 1980, potem ko se je leta 1977 po večdesetletni odsotnosti v tujini vrnil v domovino:

»Če se v gospodarskem in političnem položaju ni mogoče izogniti krizam, omejitvam in težavam, sem toliko bolj vesel ob ugotovitvi, da v odnosih med našo samoupravno socialistično družbo in verskimi skupnostmi v Sloveniji, še posebej s katoliško cerkvijo, v preteklem letu na splošno ni prihajalo do takih kriz, omejitev in težav. Vemo sicer, da nikakor še niso rešena vsa vprašanja . . . Strinjam se z Vami, da je treba posamezna vprašanja reševati tam, kjer neposredno nastajajo. Trdno sem prepričan, da bomo v dobri volji, odkritem pogovoru in iskrenem prizadevanju tudi vnaprej storili vse, kar je v naši moči, da bo ustrezno upravičenim željam in zahtevam vseh naših ljudi« (iz govora dr. A. Šuštarja na novoletnem sprejemu 19. 1. 1983).

»Kolikor vsi spoštujemo temeljno načelo pravičnosti, ki zahteva, da vsakemu priznamo in damo, kar mu gre, se nihče ne bo čutil zapostavljenega, ogroženega ali kakorkoli potisnjenega na rob. Nihče ne bo tožil, da mu kdo krati ali omejuje njegove temeljne človeške pravice, pa naj gre za verne ali drugače misleče, za njihovo prisotnost in enakopravnost v družbi in v sredstvih javnega obveščanja, zlasti radia in televizije, za obhajanje praznikov, zlasti božiča, ali udeležbo verskih obredov za bolnike in občane po domovih, za otroke po šolah in vzgojnih zavodih, za ljudi na robu družbe in v zaporih, za pripadnike drugih narodnosti pri nas ali za naše rojake v drugih delih države v zamejstvu in kjerkoli po svetu« (iz govora dr. A. Šuštarja na novoletnem sprejemu 19. 1. 1984).

»Prav tako sem vesel, da smo mogli v odkritem pogovoru reševati nekatera skupna vprašanja, ki so še vedno ali vedno znova odprta in tu in tam povzročajo težave, kot so zlasti vprašanje vzgoje in šole, ponekod lokacij za cerkve in navzočnost Cerkve v našem javnem življenju . . . Verni kristjani v katoliški cerkvi v naši ožji in širši domovini imamo poleg drugih nalog predvsem dvojno željo. Prva je, da bi mogli po svojih najboljših močeh, iz svojih najglobljih izročil in v zvestobi svojemu človeškemu in krščanskemu poslanstvu, a tudi v vsej odprtosti duha in srca za nove čase in naloge prispevati svoj delež k človeški, duhovni, družbeni in materialni graditvi naše domovine in naše prihodnosti. Druga pa je, da bi v naši samoupravni socialistični družbi, ki nam zagotavlja svobodo in enakopravnost, mogli v medsebojnem spoštovanju in razumevanju nemojeno ohranjati, razvijati in poglobljati ter v življenju uveljavljati svojo krščansko vero« (iz govora dr. A. Šuštarja na novoletnem sprejemu 18. 1. 1985).

»Razočaranja, neizpolnjena pričakovanja in neuresničeni načrti nas vedno znova postavijo na realna tla in v sedanost. Spominja nas, da še

niso premagane vse težave in ne rešena vsa vprašanja in da se nam kljub dobri volji in iskrenemu prizadevanju nikdar vse ne posreči. Menim pa, da je v naših medsebojnih odnosih, kar zadeva položaj Cerkve in vernih v naši družbi, kljub menjavanju prijetnih in manj prijetnih presenečenj, upravičen in utemeljen trezen in stvaren optimizem, s katerim gledamo v prihodnost . . . V skupni skrbi in skupnem prizadevanju pa bi rad omenil tri močne stične točke med vernimi in nevernimi, ker smo vsi enakopravni člani in občani iste družbe. To so mir, kultura in dialog . . . Tretje področje pa je dialog kot edina pot za urejanje medsebojnih odnosov in za reševanje odprtih starih in novih vprašanj. 20-letnica podpisa protokola med Svetim sedežem in Socialistično federativno republiko Jugoslavijo bi mogla biti ugodna priložnost, da bi poglobili in poživili ta dialog tudi o vprašanjih, ki se jih sicer raje ogibamo. Prepričan sem, da so v Socialistični republici Sloveniji sorazmerno ugodni pogoji za odprt, stvaren in ustvarjalen, dinamičen in uspešen dialog v mejah naših pristojnosti, ne da bi se pri tem izgubljali v kakršnemkoli dialogizmu» (iz govora dr. A. Šuštarja na novoletnem sprejemu 29. 1. 1986).⁵

Predstavljene izjave vodje katoliške cerkve v Sloveniji pritrujejo našim predhodnim ugotovitvam o stanju medsebojnih odnosov v Sloveniji, pozitivni usmeritvi ene in druge oblasti in odprtost nekaterih globalnih vprašanj, ki so predvsem povezani z dialogom med svetim sedežem in zvezno vlado in jih dr. Šuštar imenuje kot vprašanja, »ki se jim sicer raje ogibamo«.

Nimamo vpogleda v vsebine komunikacij med predstavniki jugoslovanske države in svetega sedeža po letu 1966 (protokol je v četrti točki določil: »vlada SFRJ je pripravljena zato, da se olajšajo medsebojni stiki, omogočiti bivanje apostolskemu delegatu v Beogradu, ki bi imel hkrati tudi funkcijo odposlanca pri isti vladi s tem, da si s svoje strani zadrži pravico, da določi odposlanca pri Svetem sedežu – Sveti sedež je s svoje strani pripravljen, da sprejme odposlanca vlade SFRJ in da pošlje v Beograd apostolskega delegata«) in še zlasti po letu 1970, ko so bili med obema državama vzpostavljeni polni diplomatski odnosi. Doslej v skupščinskih organih na zvezni ali republiški ravni konkretni rezultati teh komunikacij niso bili predstavljeni, čeprav bi se v demokratični državi to moralo dogoditi. Vsekakor so določbe protokola, ki pa je bil v celoti javno objavljen, ne le omogočale redno medsebojno občevanje, marveč tudi reševanje izrecno navedenih vprašanj. Tako v zvezi z ustavo in zakonsko ureditvijo pravnega položaja verskih skupnosti in zagotovilom zvezne vlade, da katoliška cerkev svobodno opravlja verske zadeve in verske obrede, protokol izrecno določa: »Vlada SFRJ je pripravljena proučiti primere, za katere bi Sveti sedež menil, da je potrebno, da jo v zvezi s temi vprašanji opozori.« Protokol nadalje določa, da verskih in cerkvenih funkcij ni mogoče zlorabiti v namene, ki bi dejansko imeli politični značaj

⁵ Dele iz nagovorov dr. A. Šuštarja povzemam iz dokumentacije CPRC FSPN.

in obvezuje: »Sveti sedež je pripravljen proučiti primere, za katere bi vlada SFRJ menila, da je potrebno, da jo v tem pogledu opozori.« Sveti sedež je obsodil dejanja političnega terorizma ali podobne kriminalne oblike nasilja, ne glede na to, kdo jih stori in se obvezal: »V primeru, ko bi jugoslovanska vlada ocenila da so katoliški duhovniki sodelovali v akciji te vrste na škodo SFRJ in imela za potrebno, da Sveti sedež na take primere opozori, je v skladu s tem Sveti sedež pripravljen proučiti ta opozorila zaradi podvzemanja postopkov in morebitnih ustreznih ukrepov, ki jih za takšne primere predvideva kazensko pravo.«⁶

Jedro odprtih vprašanj, ki s protokolom niso bila rešena in ostajajo aktualna tudi v sedanjosti, lahko razberemo iz javno neobjavljene dokumentacije ob protokolu, in sicer iz naslednjih listin: a) jugoslovanska lista, b) lista svetega sedeža, c) verbalne izjave predstavnika svetega sedeža, d) verbalne izjave predstavnika jugoslovanske vlade.⁷

Na prvem mestu moramo med cerkvenimi zahtevki omeniti »dejansko in popolno uporabo načel svobode vesti in veroizpovedi za vse kategorije državljanov in posebno: učiteljev, uslužbencev in delavcev, ki so odvisni od države in javnih ustanov, vojaki, osebe-bolniki v bolnicah, v domovih, internatih, zaporniki in drugi, nad katerimi se izvajajo zakonski ukrepi omejevanja svobode. Zapovedani prazniki«.⁸ Protokol je sicer na splošni ravni vključil zagotovila vlade o enakopravnosti vernih, vendar so na politični ravni slej ko prej ostali številni nerešeni primeri. Nista sporna ustavna in zakonska ureditev, sporna je praksa. Analize tega sem se lotil v drugem delu te študije.

»Strogo spoštovanje načel svobode vesti in veroizpovedi posebno glede mladine, predvsem v šolah (ateistična in antireligiozna propaganda v šolah in internatih za mladino, grožnje in pritiski drugačne vrste, da bi se mladina oddaljila od cerkve ali izpovedovanja vere, favoriziranje gibanj ali organizacij s takimi cilji, organiziranimi od države in podobno).« Gre za vprašanja šolskega in vzgojnega sistema, ki ostaja sporen in ga cerkev ne odobrava vse do današnjih dni. Če sodimo po izjavah obeh strani, je bilo to vprašanje najtrši oreh, saj se glasi izjava svetega sedeža takole: »Sveti sedež je z najglobljejšo žalostjo spoznal, da vlada SFRJ odklanja zahtevo dajanja potrebnih jamstev za spoštovanje svobode vesti in verskega prepričanja katoliških učencev v državnih šolah. Sveti sedež je smatral in še vedno smatra to zahtevo kot osnovno, ker je državna šola v Jugoslaviji obvezna za vse državljanke . . . To vprašanje je tako pomembno, da si je Sveti sedež postavil vprašanje, če ima sploh smisel – zaradi odbijanja teh garancij – sklepati predvidene sporazume. Sveti sedež smatra kot obvezno, da ostaja pri svoji zahtevi in ne bo zadovoljen vse do tedaj,

⁶ Besedilo protokola povzemam po dipl. nalogi P. Bojca, Razvoj odnosov med SFR Jugoslavijo in Vatikanom, Knjižnica in dokumentacija FSPN, Ms 175a.

⁷ To dokumentacijo v celoti vključuje in predstavlja v svoji diplomski nalogi P. Bojc, kot v prejšnji opombi.

⁸ Ne dobesedne navedbe povzemam po istem viru. To velja tudi za nadaljevanje, razen v primerih, ki jih bom posebej navedel. Podčrtal Z. R.

dokler ta zahteva ne bo sprejeta v obsegu, v katerem bo to sprejeto.«⁹ Primerjalna analiza obeh izjav, pa tudi številnih kasnejših polemik v laičnem in cerkvenem tisku pokaže, da je v okviru delujočega šolskega sistema zlasti na osnovni in srednješolski ravni ključno vprašanje ciljev vzgoje in izobraževanja v povezavi s statusom marksizma oziroma marksističnega svetovnega nazora kot preferiranega.

Druga vprašanja na cerkveni listi niso tako središčna in so bila deloma ali v celoti razrešena z ustnimi zagotovili.

Iz »jugoslovanske liste« zaznana globalna vprašanja so bila v veliki večini razrešena ali pojasnjena s protokolom oziroma z ustnimi zagotovili svetega sedeža, vendar kot osrednje vseeno navajam: »1. Lojalnost rimo-katoliške cerkve v Jugoslaviji do države: a) primeri rušenja enotnosti skupnosti jugoslovanskih narodov, narodov na integriteto države, izzivanja ali razpihovanja verske ali nacionalne nestrpnosti; . . . č) kanonizacija Nikole Tavelića in beatifikacija Stepinca. 2. Odnos Vatikana, cerkvenih institucij in organizacij do SFRJ . . . 6. Delovanje katoliške duhovniške emigracije in organizacij proti integriteti in družbenopolitični ureditvi v Jugoslaviji.«

Res je, da ob ugotavljanju slej ko prej odprtih identificiranih globalnih vprašanj v odnosih med državo in katoliško cerkvijo, ne gre prezreti nekaterih bistvenih sprememb, do katerih je v teh odnosih prišlo po letu 1966, ki ne pomeni neke formalne, temveč dejansko časovno točko intenziviranja procesov medsebojnega dogovarjanja in delnega sporazumevanja. Bistveno se je spremenilo predvsem družbeno ozračje v tem pogledu. V očeh državne oblasti pomeni katoliška cerkev s svojimi aktivnostmi bolj ali manj normalno ustanovo s svojimi posebnimi duhovnimi cilji. Načelno nezaupanje in dvomi o njenih namerah do socialistične države se je pomembno zmanjšalo in tudi zamisel o socialistični družbi, ki lahko izpolni svoje poslanstvo le ob izginotju religije in cerkve, se je umaknila na skrajne robove in v obzorja posameznikov ali skupin, ki pa vendarle še razpolagajo z določeno količino družbene in politične moči. Vendar se zdi, da je na državni strani kljub vsemu dvajseto leto po delnem sporazumu z Vatikanom čutiti določeno zadrego, negotovost, neodločnost in zameglenost glede prihodnosti. Predvsem pa je očitna odsotnost novih zamisli, odsotnost povsem razjasnjene dolgoročne strateške usmeritve glede na pomen, ki ga ima katoliška cerkev v notranjem življenju države in družbe, in glede na pomen, ki ga ima ta svetovna cerkev in sveti sedež še posebej na razvoj mednarodnih odnosov. Vsakdanje konkretne rešitve in odločitve kot izrazito pragmatične tudi v svoji kumulaciji ne morejo nadomestiti strateške usmeritve. Spremembe so nastale tudi v katoliški

⁹ Ta izjava ima datum 4. marec 1966. Predstavnik jugoslovanske vlade je s tem v zvezi 22. aprila 1966 izjavil: »Jugoslovanska vlada ostaja pri izjavi, ki jo je dala v Beogradu 7. junija 1965 o vprašanju šolske mladine in v zvezi z verbalno izjavo svetega sedeža z dne 4. marca 1966, smatra za potrebo, da s svoje strani izjavi sledeče: Jugoslovanska vlada ponovno izjavlja, da je s splošnimi zagotovili, navedenimi v I/1 protokola vsem državljanom brez razlike zajamčena dosledna uporaba zakonov in drugih predpisov, s katerimi se zagotavlja spoštovanje svobode vesti in svoboda veroizpovedi, ki sta zajamčeni z ustavo SFRJ. Jugoslovanska vlada ne more dati nobeni skupini svojih državljanov posebnega jamstva v tem pogledu.«

cerkvi. Samoupravna socialistična jugoslovanska družba je kljub hudim notranjim težavam v očeh cerkvene skupnosti realna danost, ki ni prehodna in v katero se mora cerkev vživeti in si v njej zagotoviti čim širši prostor svobodnega delovanja. V tem pogledu ni mogoče reči, da bi na cerkveni strani prevladovali negotovost, neodločnost (če izvezamo del hrvaške cerkvene hierarhije). Nasprotno. Prisotna je povsem izdelana strateška usmeritev, ki skrbno ločuje vsakdanja in tekoča vprašanja od globalnih in dolgoročnih, pri katerih potrpežljivo vztraja, jih utemeljuje, pa tudi prilagaja v oblikovnem pogledu spremembam, ki jih prinaša družbeni razvoj.

Kakorkoli začnemo razkrivati t. i. »jedra« odprtih vprašanj med katoliško cerkvijo in državo pri nas in pri tem še posebej upoštevamo slovenske družbene razmere, je v ospredju vprašanje o praktičnem uresničevanju ustavnih in zakonskih določil glede enakopravnosti občanov in državljanov (ne)glede na verska prepričanja. Lahko bi rekli, da sta *stopnja in obseg tega uresničevanja sintetični kazalnik obsega državljanjske in občanske svobode nasploh in verske svobode še posebej*. Rekli pa bi prav tako lahko, da je to ključno vprašanje, jeziček na tehtnici v odnosih med cerkvijo in državo in bo tudi v prihodnje odločilnega pomena za stanje v teh odnosih. To vprašanje sem poudaril že v raziskovalni študiji Družbena politika do vere, cerkve in (ne)verujočih kot dejavnik vplivanja na socialno-politično obnašanje katoliške cerkve v Sloveniji decembra 1983.¹⁰ Vsaj deloma sem se tega lotil tudi v študiji gibanje vernosti, nevernosti in neopredeljenosti v obdobju 1968–1984.¹¹ V letošnji analizi pa o vprašanju razmišljam v okviru odnosov med cerkvijo in državo. Ugotovitve pa bom objavil v naslednjem eseju.

¹⁰ Študijo sem predložil Raziskovalni skupnosti Slovenije, str. 1–84, RI FSPN.

¹¹ Tudi to študijo sem predložil RASK, str. 1–58, RI FSPN.

Zahodna meja 1945–47

*Ob 40. obletnici mirovne pogodbe z Italijo (2)**

Beograjski sporazum, kakor je bil že slab (razmišlja M. Mikuž), »nepravičen in nezaslužen, je vendar imel eno dobro drobtinico – upoštevalo seveda, da je na mirovni konferenci Morganova črta vplivala na končno odločitev – padla je rapalska meja« (Boji KPJ za zahodne meje 1941 do 1945). Demarkacijska črta po tem dogovoru (čl. 1) je vključila v območje angloameriške okupacije mesto Trst z dosti obsežno okolico, na severu pa vse ozemlje zahodno in ob glavni železniški progi, ki gre iz Trsta na sever preko Gorice do sv. Lucije (sedaj Most na Soči), to je do točke, kjer ta proga zapuša dolino Soče do prelaza Predil in dalje preko Trbiža v Avstrijo; na jugu je obsegala angloameriška okupacijska cona glavno mesto Istre Pulo, ki je bila s tem izolirana od svojega neposrednega zaledja. Ozemlje vzhodno od te črte (za katero se je pozneje uveljavil izraz Morganova črta) je pripadlo jugoslovanski okupacijski coni. V angloameriški okupacijski coni je bil tudi odred dva tisoč vojakov Jugoslovanske armade, ki so jim kasneje z devinskim sporazumom (20. junija 1945) določili kot garnizijo malo ozemlje zahodno od Komna. Pomemben je bil tretji člen, ki je določal, da bodo uporabili vso tisto jugoslovansko civilno upravo, ki je že ustanovljena in ki po mnenju zavezniškega vrhovnega poveljnika dela zadovoljivo. Beograjskemu je sledil že omenjeni dopolnilni devinski sporazum, s katerim je bilo med drugim določeno (čl. 2), da izraz Julijska krajina pomeni italijanske province iz leta 1939: Gorico, Trst, Reko (Kvarner) in Pulo (Istro). To ozemlje so razdelili na dve coni (A in B), kakor je to določal 3. člen. Devinski sporazum tudi navaja, da je jugoslovanska delegacija med pogajanjem predala memorandum, v katerem je vnovič razložila predloge glede civilne uprave ozemlja, ki je prišlo pod Zavezniško vojaško upravo (ZVU). Angloameriška delegacija ni sprejela teh predlogov in si je zavoljo tega naša delegacija pridržala pravico, da sproži to vprašanje po diplomatski poti. 22. junija pa je maršal Tito izjavil, da je po mnenju naše države vprašanje civilne oblasti na ustreznih zasedenih območjih še naprej odprto.

Kakor je razvidno iz tega dopolnilnega sporazuma angloameriško okupacijsko območje ni zajemalo vsega spornega ozemlja: videmske pokrajine oziroma Beneške Slovenije in Kanalske doline. Jugoslovanska delegacija je že med devinskimi razgovori zahtevala, da se to območje vključi v angloameriško okupacijsko cono, vendar zaman. To zahtevo je Jugoslavija ponovila v noti dne 3. decembra 1945, vendar so takrat

* Avtor je v obeh zapisih delno uporabil doslej zbrano gradivo za širšo zasnovano monografsko delo o tem vprašanju.

angloameriški predstavniki sodili, da se naj glede tega neposredno obrne na vladi v Londonu in Washingtonu. Dogovori v Beogradu in Devinu namreč še niso pomenili konca nasprotij med Jugoslavijo in zahodnimi zavezniki in naj bi še o odprtih vprašanjih imeli zadnjo besedo trije »veliki«, ko se bodo sestali v Berlinu oziroma Potsdamu. Za angloameriške lokalne okupacijske organe pa so bili ti sporazumi dokončni (tako so jih interno razlagali). Ameriški krogi so bili glede tega togi, medtem ko so bili Britanci nekoliko prožnejši, pač v skladu z realističnejšimi tradicijami angleške diplomacije. Glavna usmeritev pa naj bi bila po njihovem lastnem zatrjevanju, da na območju pod njihovim nadzorstvom ne bi smelo priti do kakih enostranskih pobud pred sklenitvijo mirovne pogodbe z Italijo z geslom »ne prejudicirati dokončne rešitve«.

Tudi iz tega vidika je za splošno presojo politike Velike Britanije in ZDA značilno ravnanje z avtohtonim slovenskim in hrvatskim prebivalstvom na njunem okupacijskem območju. Tri dni po podpisu beograjskega dogovora (12. junija 1945) je feldmaršal Alexander izdal razglas št. 1, ki je uveljavil na angloameriškem območju (v coni A) italijansko zakonodajo, kakršna je bila tod pred italijansko kapitulacijo 8. septembra 1943. Isti dan so ukinili razprave pred ljudskimi sodišči, sledil je 22. junija razpust Narodne zaščite, medtem ko je splošni ukaz št. 6 z dne 12. julija uvedel redna sodišča, kakršna so obstajala tod do 8. septembra 1943. Naposled je splošni ukaz št. 11 o krajevni upravi z dne 11. avgusta 1945 odvzel narodnoosvobodilnim odborom vso oblast ter postavil na njihovo mesto okrožne in občinske predsednike ter okrožne in občinske svete, ki jih je imenovala ZVU. V Trstu in večjih mestih, kjer se je lahko ta politika opirala na javni aparat in elemente, ki jih je zapustil nemški okupator, se je to še dalo uveljaviti; na deželi, kjer pa o italijanski upravi ni bilo več sledu in je bila že dve leti oblast (narodnoosvobodilni odbori) v rokah ljudstva, pa je naletela vojaška uprava pri izvajanju tega ukaza na velike težave. Prebivalstvo Trsta in drugod je v velikih stavkah in demonstracijah izrazilo svoje ogorčenje zaradi teh ukrepov. Že po razpustu Narodne zaščite je 26. junija 1945 v Trstu prvič po dveh polnih desetletjih izbruhnila generalna stavka. Drugi dan po objavi splošnega ukaza št. 11 pa je demonstriralo v Trstu več deset tisoč ljudi pod gesli »Trst ni sovražno ozemlje« in »Čakamo na uresničenje Atlantske listine«, saj je slednja med drugim (točka 3) razglasila, »da imajo vsi narodi pravico izbirati obliko oblasti, pod katero žele živeti«. Slovenci in Hrvati so upravičeno pričakovali, da bo ZVU odpravila diskriminacije in posledice narodnostnih krivic fašističnega režima. ZVU je sicer 3. julija 1945 izdala splošni ukaz št. 3, ki je razveljavil vse obstoječe protizidovske zakone in določil, da je treba prizadetim vrniti vse državljanske in politične pravice. Z razglasom št. 6 z dne 18. avgusta 1945 pa je ZVU razpustila vse fašistične organizacije in napovedala razveljavitev predpisov, ki so predvidevali razlike v škodo kakršnihkoli oseb zaradi rasnih ali verskih razmer. Toda dejansko je ZVU pustila nespremenjeno v veljavi protislovenske diskriminacijske zakone do

leta 1943. Naša država je proti takemu ravnanju protestirala s posebno noto, a brez uspeha (negativna odgovora ZDA in Velike Britanije 18. in 19. septembra 1945). V okviru tega zapisa sem se le delno dotaknil narodnostnega položaja Slovencev in Hrvatov na angloameriškem okupacijskem območju, pri čemer pa velja posebej opozoriti na intenzivnost, množičnost njihovega boja in prizadevanj tudi po letu 1945 za priključitev in združitev z matično državo.

Berlinska ali potsdamska konferenca (od 17. julija do 2. avgusta 1945) je bilo zadnje srečanje treh šefov držav in vlad velike protihitlerjevske koalicije, ki je nekoliko utrdilo zrahljano zavezništvo, saj so se relativno popravili odnosi med SZ in ZDA, ker je SZ zagotovila, da bo začela vojno proti Japonski. Takratni ameriški predsednik H. Truman je zapisal (Memoiren), »da je bil s tem najneposrednejši smoter njegovega potovanja v Potsdam izpolnjen«. Ugotovitve o »enotnosti ciljev in akcije« (Jaltska konferenca) je v berlinskem poročilu treh velikih zamenjalo »prepričanje, da bodo tri velesile zagotovile skupaj z ostalimi Združenimi narodi, da bi prišlo do pravičnega in trajnega miru«. Ameriški zunanji minister J. Byrnes je v svojih spominih zapisal (Carte in tavola), da se je to srečanje končalo »v sapici pristrčnosti. Toda ameriška delegacija, ki se je vračala domov, je imela manj zaupanja kot tista, ki je odpotovala iz Jalte.« W. Churchill pa je bil bolj črnogled, zanj se je to končalo »z velikim razočaranjem«. V Potsdamu so največ razpravljali o različnih vidikih nemškega vprašanja, položili pa so temelje za pripravo mirovnih pogodb z bivšimi sateliti »osi«: Italijo, Madžarsko, Romunijo, Bolgarijo in Finsko. Ameriška stran je že od vsega začetka zahtevala za Italijo prednost, pri čemer je prišla navzkriž celo s svojim britanskim zaveznikom, ki je sicer podpiral Italijo glede razmejitve z Jugoslavijo, medtem ko splošno ni bil tako širokogruden, saj so se britanski in italijanski interesi križali na Sredozemlju in v Afriki (usoda nekdanjih italijanskih kolonij). Priprave za sklenitev italijanske mirovne pogodbe so bile označene za nujne, pripravil pa naj bi jih na tem sestanku ustanovljen Svet zunanjih ministrov, v katerem so bili predstavniki Velike Britanije, SZ, Kitajske, Francije in ZDA; delo pa naj bi začel septembra leta 1945 v Londonu. »Po tem dogovoru,« je sodil o vlogi Sveta zunanjih ministrov med drugim E. Kardelj (Spomini), »so imele samo te države pravico odločati, vsi drugi udeleženci vojne oziroma protihitlerjevske koalicije pa so imeli le pravico, da pred ministrskim svetom povedo svoje mnenje in postavijo svoje zahteve. A da bi bila ironija še večja, o tem ni bilo nobene diskusije. Mi smo samo kot obtoženci lahko povedali, kaj mislimo in potem so nas brez besede oziroma z ‚zahvalo‘ predsednika za koristne informacije milostno odpustili«. Kar pa se tiče teme našega zapisa, velja omeniti britansko pričakovanje, kakor to obnavlja E. Barkerjeva (Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne), da bosta v Potsdamu prišla na dnevni red dva vidika jugoslovanskega vprašanja; tudi o Julijski krajini in je Churchill že 24. junija predlagal Stalinu, da bi o tem razpravljali, na

kar mu je slednji 6. julija odgovoril: »Nič nimam proti, da med našim bližnjim srečanjem v Nemčiji govorimo o tem vprašanju«. Sicer pa je Churchill že doma med volilno kampanjo za parlamentarne volitve nenehno svaril predsednika Trumana »pred nevarnostjo prevladujočega sovjetskega vpliva v povojni Evropi in ga nagovarjal, naj se loti na bližnji potsdamski konferenci nekakšnega obračuna s Stalinom«, vendar se iz tega ni nič stvarnejšega izcimilo.

Italijanska stran je bila zadovoljna s potsdamskimi sklepi in jih je ambasador v Washingtonu A. Tarchiani ocenil kot pomemben uspeh za Italijo in anglosaške sile. Preglejmo kratko italijansko ravnanje po letu 1943: italijanska politika se je morala zaradi svojih temeljnih interesov distancirati od nekdanjega »režima« in se kolikor je le mogoče razbremeniti težke in nevhvaležne dediščine nacionalistične usmeritve izza prve svetovne vojne in kasnejše fašistične napadalnosti. To je terjalo tudi ideološki obračun z nekaterimi vrednotenji, metodami, pa tudi nekdanjimi cilji, kar je vse bilo tipično za takratno državno politiko sile. Nova, pofašistična italijanska družba naj bi uveljavila izročila rezistence tudi v italijanski zunanji politiki in si prizadevala za spravo z narodi, ki so bili žrtve fašistične agresije. To pa ni bilo lahko, ker so bile še vedno žive nekatere nacionalistične tradicije tudi med meščanskimi politiki, razen tega pa je na to politiko še posebej glede nove razmejitve z Jugoslavijo vplivala tudi »sovisnost med mednarodno in lokalno ravniyo«, saj so imele med meščansko usmerjenimi strankami v Julijski krajini pomembnejšo težo šovinistične, protijugoslovanske sile. Tako so se po letu 1943 začeli postopni, a v glavnem majhni koraki za revizijo prej nedotakljivih nacionalističnih dogem (»sacro egoismo«), kar vse pa je le delno, to velja posebej poudariti, načelo njihove dotedanje sodbe in podobo o »vzhodnem svetu« in seveda tudi o njenih neposrednih jugoslovanskih sosedih. Diplomatski aparat je ostal skoraj neokrnjen, ko je po kapitulaciji v glavnem prešel na stran Badoglia. Zaradi starih, zakoreninjenih nazorov se je le s težavo otesel »modela« Italije kot velike sile. Ni pa zavrgel Cavourjeve modrosti, usmeritve, da je treba s pravilnimi zavezništvi ob pravem času doseči za Italijo na mednarodnem torišču tisto mesto, ki ga sicer z lastnimi silami ne bi zmogla. Po drugi svetovni vojni, v docela spremenjenih razmerah, naj bi bilo to čim bolj tesno, organsko zavezništvo z ZDA kot vodilno silo zahodnega tabora. Taka globalna italijanska strategija v zunanji politiki je prišla seveda ustrezno do izraza, čeravno ob težkih pretresih, tudi v povojnem italijanskem notranjem razvoju.

Po zlomu fašizma so prišli na oblast novi ljudje, med katerimi so bili A. De Gasperi, P. Togliatti, P. Nenni, G. Saragat, ki so si v protifašistični emigraciji in rezistenci pridobili tudi pomembne mednarodne izkušnje. Vodilni meščanski italijanski politik je bil De Gasperi, ki je tudi kot predsednik ministrskega sveta obdržal resor zunanjega ministra, kar italijanski zgodovinarji ocenjujejo kot precedens, nekaj izjemnega v primerjavi z nekdanjimi utečenimi mehanizmi parlamentarnih vlad in poznejšega

»režima«. De Gasperi je bil po rodu iz Tridentinskega, poslanec v dunajskem parlamentu (1911) in nato po koncu prve svetovne vojne eden izmed voditeljev Sturzove stranke popolarov (prednice današnje demokristjanske stranke), odločen antifašist ter po zlomu režima zunanj minister (1944) in predsednik vlade (1945–1953). Po vrednotenju D. De Castra je bil »dvojna« osebnost (nekateri so sodili, da je bil trmast in nepopustljiv, drugi spet, da je bil pripravljen na kompromise), kar je utemeljeval z njegovim tridentinskim izvorom, srednjeevropsko vzgojo in nepopustljivo narodno zavednostjo. Res je, da je De Gasperi postavljaj vprašanje nove jugoslovansko-italijanske razmejitve na prvo mesto, pred Južno Tirolsko in usodo kolonij. Ne maram obujati problemov, ki so na srečo pokopani, razčlenjuje med drugim De Castro, vendar moram opozoriti, da je bilo za De Gasperija ves čas njegovega predsednikovanja tržaško vprašanje prvi italijanski problem.

Italijanska diplomacija je v skladu s prej omenjeno splošno usmerjenostjo videla glavno možnost za čim hitrejšo povojno mednarodno rehabilitacijo prav v ameriški politični in diplomatski podpori. ZDA namreč takrat v primerjavi z Veliko Britanijo niso imele v sredozemskem prostoru tako neposrednih interesov. Poleg tega je Italija računala na številčno močno in vplivno skupino priseljencev italijanskega etničnega porekla v ZDA. Razvejana in raznotera aktivnost, vplivi in zveze številnih italoameriških komitejev, društev in podobnih organizacij so imele važno vlogo v načrtih povojne italijanske diplomacije. Razen na sklicevanje o »sobojevnosti« pa je skušala rimska diplomacija pridobiti State Department tudi s političnimi uslugami. V okviru te splošne razpoložljivosti je bila tudi italijanska napoved vojne Japonski julija 1945, kar je bilo zgolj platonškega značaja, saj Italija ni imela možnosti stvarno kakorkoli prispevati k hitrejšemu vojaškemu zlomu zadnjega hitlerjevega zaveznika. Italijanski zgodovinar G. Salvemini je ob tem ironično med drugim zapisal, da sta Bonomi in De Gasperi očitno prepričana, da Italijani nimajo dovolj težkih problemov doma, v svoji porušeni domovini, kot da s sklenjenimi rokami rotita sobojevniške vlade, da jim dovolijo napovedati vojno Japonski. Ta maneuver se ni čisto posrečil: ko je Italija zahtevala, da bi v preambuli mirovne pogodbe, kakor potek dogodkov obnavlja A. Tarchiani (Dieci anni tra Roma a Washington), kot enega izmed njenih naslovov navedli tudi italijansko sodelovanje v vojni proti Japonski, se je Molotov temu uprl in ironiziral te zahteve. Sicer pa je italijanska diplomacija svojo takratno osnovno politično taktiko glede usode italijanske vzhodne meje že od vsega začetka zasnovala na hipotezi o nujnosti večanja razdora, nesoglasij med glavnima zahodnima velesilama in SZ. Že pred koncem vojne, od leta 1944 je Italija mislila, kakor je to usmeritev posplošil De Castro (*Il problema di Trieste*), »na potrebo ustanovitve strateških pogojev v korist vsega zahodnega sveta«, pri čemer je seveda imelo tržaško vprašanje poglobljeno vlogo. Naraščanje nasprotij med zahodnima velesilama in SZ je pač olajšalo italijanskim političnim krogom in diplomaciji

njihova prizadevanja, da bi prikazali sporno vprašanje razmejitve v Julijski krajini kot važno konfliktno mednarodno vprašanje, ki bistveneje vpliva na splošno povojno ravnovesje sil v Evropi. V skladu s tem izhodiščnim konceptom so si takratni italijanski uradni krogi konkretno prizadevali (samo junija 1945 je italijansko zunanje ministrstvo glede tega poslalo v London in Washington štiri diplomatske note) za revizijo Morganove črte, pozneje pa celo, da bi se italijanske vojaške formacije vključile med okupacijske enote v Julijski krajini. Italijanska diplomacija je stopnjevala svoj pritisk v ameriški prestolnici: 31. avgusta 1945 se je takratni italijanski ambasador Tarchiani pogovarjal s predsednikom Trumanom, ki mu je med drugim zagotovil (tako Tarchiani v svojih Spominih), »da Italija ne bo imela resnih ozemeljskih težav s Francijo, vendar pa mnogo večje z Jugoslavijo«, toda ZDA si bodo prizadevale tudi glede tega vprašanja najti rešitev, ki bo ustrezala pravičnosti. Dodati velja, da je italijanska diplomacija posebej računala z ameriškim posluhom za njihove notranje težave. Meščanski politiki so »grozili«, da bodo mejni popravki neposredno vplivali na krepitev italijanskih levo usmerjenih strank. Kakor je sodil N. Kogan (Italy and the Allies), je bil v takratnem razdobju osrednji cilj italijanske zunanje politike konservirati dotedanjo socialno strukturo dežele in preprečiti kakršnokoli temeljitejšo reformo.

»Ni mogoče postavljati vprašanja italijanske vzhodne meje«, je pisal 6. maja 1945 v časopisu *Avanti* vodja italijanske socialistične stranke P. Nenni, »kot da se ni nič zgodilo, kot da smo v novembru 1918 z zmago za seboj. Nasprotno, smo v maju 1945, a za seboj imamo poraz, čigar posledica ni samo, da smo izgubili vojno iz leta 1940, ampak tudi tisto iz leta 1915.« Toda kljub tej osnovni ugotovitvi tega uglednega antifašističnega politika italijansko praktično ravnanje ni potegnilo ustreznih sklepov iz dejstev: 1. da je bila Jugoslavija žrtev italijanske agresije, 2. da je bila slovenska in hrvatska večina prebivalstva Julijske krajine objekt skrajno brutalne, kulturno-genocidne asimilacije in 3. da si je slovensko in hrvatsko prebivalstvo v zgodovinsko neponovljivem oboroženem boju proti fašizmu in nacizmu priborilo pravico do samoodločbe, kar so mu priznavali, kot smo že omenili, tudi vodilni organi italijanske rezistence. Po začetnem oklevanju so sicer odločujoči italijanski dejavniki odstopili od poizkusov restavracije rapalske razmejitve, čeprav je njen pobudnik C. Sforza še v pismu 12. marca 1945 predsedniku britanske vlade in ameriškemu zunanjemu ministrstvu zatrjeval, da rapalska pogodba ni bila posledica londonskega pakta, niti rezultat diktata, temveč resničen sporazum med dvema sosednima narodoma. Obrobni pripis: povsem zlahka je mogoče prepoznati sence te tajne pogodbe iz leta 1915 v rapalskem dogovoru, ki je bil takrat dosežen s hudim pritiskom ob podpori britanske in francoske vlade ter nedvoumno grožnjo o enostranski priključitvi območij, ki so bila po letu 1918 pod italijanskim vojaškim nadzorstvom. Neumestne so torej teze o prisotnosti nekakšne italijanske »demokratske zavesti« v rapalski pogodbi, čeravno skušajo to hibo nekateri italijanski

analitiki tega dogajanja med drugim opravičiti z »ideološkim okvirom interesov nacionalne države«.

Italijanski uradni krogi so opustili »rapalsko inačico« in sprejeli kot izhodišče za novo jugoslovansko-italijansko razmejitve zamisel G. Salve-minija, ki je v razpravi (izšla je v ZDA leta 1943) med drugim predlagal, da bi potekala nova italijanska vzhodna meja po nekdanji Wilsonovi črti z nekaterimi spremembami na Goriškem v korist Jugoslavije in ob istočas-nih narodnostnih jamstvih za slovensko manjšino, zahodno od te črte. Skratka, predlog ameriškega predsednika po prvi svetovni vojni je bil maksimum, v katerega so bili pripravljeni privoliti italijanski uradni krogi. Seveda je bila izhodiščna točka te zasnove, da ostane Trst Italiji, ki pa je bila pripravljena privoliti v internacionalizacijo pristanišča in druge olaj-šave za njegove koristnice. Vsebinsko isti je bil italijanski predlog, ki ga je italijanska vlada uradno objavila prek svojih diplomatskih predstavništev (17. avgusta 1945) in je temeljil na črti, ki bi na italijanski strani vključeva-la Rašo, Lošinj in Cres. Hkrati je zahtevala, da bi Reka spet postala »svobodno mesto« ali vsaj nekakšen corpus separatum v Jugoslaviji, Zadar naj bi užival poseben režim; glede Trsta pa je bila pripravljena zagotoviti njegovo mednarodno pristaniško funkcijo z olajšavami za jugo-slovanski promet. Italija je še predlagala demilitarizacijo Pule, ki bi ostala v Italiji in črnogorskega Kotorja v Jugoslaviji. Kakor po prvi svetovni vojni so se italijanski uradni krogi kot na glavni argument sklicevali »na nevarnost levega oziroma desnega ekstremizma«, do katerega bi lahko prišlo, če njihovi pomisleki glede razmejitvenih predlogov ne bi bili upoštevani. Takratni predsednik italijanske vlade F. Parri (kratko obdobje v letu 1945), ki je bil še konec leta 1944, kakor piše Tarchiani, mnenja, da bo Italija srečna, če bo dobila na mirovnih pogajanjih mejo na Soči (tako je bilo tudi takrat mnenje v krogih CLN za zgornjo Italijo), je na tiskovni konferenci (28. avgusta 1945) svaril, »da bi sleherna ozemeljska amputacija onemogočila italijanski notranji prerod«. Povezovanje odprtega vprašanja italijanske vzhodne meje, kot sem že opozoril, s trenutnimi italijanskimi notranjimi razmerami je bilo ves čas pogajanj za sklenitev mirovne pogodbe ena izmed posebej značilnih metod italijanskih uradnih krogov in diplomacije.

Jugoslovansko stališče glede nove razmejitve je v svojem govoru na Visu (12. septembra 1944) obrazložil maršal Tito in poudaril z geslom »Mi tujega nočemo – a svojega ne damo« in zahtevo, da morajo biti s to vojno »naši bratje v Istri, na Primorskem in na Koroškem osvobojeni in tudi bodo osvobojeni ter bodo živeli svobodni v svoji domovini s svojimi brati . . .«. Omenjeno geslo je bilo strateško vodilo naše diplomacije v boju za mednarodno revizijo rapalske pogodbe. Jugoslovansko stališče glede razmejitve je temeljilo na nujnosti doslednega spoštovanja etničnega načela kot izhodišča za oblikovanje nove meje med obema državama, kar je pomenilo, da morajo pripasti mesta podeželju in pristanišča zaledju ter da mora biti etnična linija meja med agrarnim prebivalstvom. »Pravi

problem vzhodnega Jadrana, »kakor to razčlenjuje F. Zwitter (Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev), »je razmerje med italijanskimi mesti in slovenskim podeželjem na ozemlju vzhodno od agrarne etnične meje. Tega problema ne smemo razumeti šablonsko. Nekatera mesta so imela v resnici staro italijansko mestno jedro; sem spadajo Trst in mesta ob zahodni istrski obali. Pri drugih mestih pa staro mestno jedro sploh ni bilo italijansko in se je italijanstvo v njih začelo uveljavljati šele pozneje v XVI. ali celo v XIX. stoletju. Sem sodijo Gorica, staro jedro Pazina, Reka in Lošinj. Pri nekaterih mestih pa italijanstvo že od srednjega veka dalje ne predstavlja večine, marveč le tenko višjo socialno plast, ki pa vtisne zaradi svoje moči pečat družbenemu in kulturnemu življenju mesta; to velja posebno za dalmatinska mesta. Obstajajo tudi mestne in trške naselbine, kjer italijanstva praktično sploh ni bilo; sem spada na primer vsa slovenska Goriška, vzhodno od etnične meje z edino izjemo mesta Gorice in pa vsa Notranjska. Na drugi strani pa je treba opozoriti na to, da je bilo v Istri – a le v Istri – tudi nekaj italijanskih vasi in da je velik del prebivalstva starih istrskih mest živel od obdelovanja polj in vinogradov v okolici mesta. Vendar pa ostaja problem mest in podeželja eden od temeljnih momentov za razumevanje primorskega vprašanja«. Etnična črta razmejitve med Jugoslavijo in Italijo torej poteka od najsevernejše točke Jadranskega morja, od tod pa se nadaljuje na sever ter pušča Jugoslaviji dolino Soče ob vznožju Furlanske nižine. »Ripassate l'Isonzo, e torneremo fratelli« (Vrnite se čez Sočo in spet bomo bratje), je pisal takratni poverjenik za zunanje zadeve NKOJ J. Smodlaka (O razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo), pri čemer je opozoril, »da ni drugega načina za zavarovanje odkritosrčnega in trajnega miru med Jugoslavijo in Italijo kot ta, da se narodno mešana pokrajina, ki predstavlja eno samo zemljepisno in gospodarsko enoto in v kateri so Slovani v večini, priključi Jugoslaviji pri popolnem jamčenju jezikovnih pravic italijanske manjšine«. Pomembno vlogo pri oblikovanju strokovnih stališč o razmejitvi je imel med vojno in po njej Znanstveni inštitut pri IOOF, ki je bil ustanovljen na osvobojenem ozemlju že januarja 1944 (njegov prvi direktor je bil F. Zwitter, ki je vodil tudi zgodovinsko-geografski referat, katerega osrednja naloga so bili prav problemi slovenskih meja). Po vojni so ustanovili samostojni oddelek za mejna vprašanja, ki je sistematično zbiral gradivo za mirovno konferenco. Skupaj z zunanjimi sodelavci je pripravil več aktualnih razprav o politični in drugi problematiki Slovenskega primorja in Koroške. Sploh so slovenski in drugi jugoslovanski znanstveniki prispevali dragocen delež pri sestavi temeljnega povojnega jugoslovanskega dokumenta o mejah – Memoranduma vlade DFJ o vprašanju Julijske krajine in drugih jugoslovanskih ozemelj pod Italijo. Objavljen je bil (17. septembra 1945) v Londonu in je s svojimi osmimi prilogami z znanstveno metodo in dokumentacijo utemeljil jugoslovanske zahteve glede nove razmejitve ob sklepu, »da je edina narodnostna in pravična rešitev priključitve vse Julijske krajine k Jugoslaviji«.

Ključno vprašanje te razmejitve je bila državna pripadnost Trsta, pri čemer naj opozorim na dva osrednja elementa: narodnostno mešanost mesta in njegovo pristaniško, ekonomsko funkcijo. Trst je bil namreč že v zgodnjem srednjem veku izolirana romanska naselbina, obkrožena v neposrednem zaledju s »slovansko« etnično maso. V tem razdobju so Slovenci postopoma pronikali tudi za mestne zidove, ker je demografsko bolj sterilno mesto nujno potrebovalo naravni dotok in od kod ga naj bi dobilo, če ne iz neposrednega slovenskega zaledja. Razvoj Trsta v pristanišče svojega ožjega in širšega podonavskega zaledja je bistveno pospešil to priseljevanje, pri čemer je glavni demografski dotok prihajal iz neposrednega slovenskega zaledja, od koder je Trst dobival večji del delovne sile za komplicirani mehanizem razvijajočega se emporija. F. Zwitter ugotavlja po kritični razčlenitvi obdobja 1875–1910, da je bilo več kot polovica doseljencev v Trst Jugoslovancev, približno tretjina Italijanov (regnicoli) in manj kot šestina pripadnikov drugih narodnosti. Romanska pretežnost mesta se je ohranjala z asimilacijo, denacionalizacijo drugih narodnosti – predvsem Slovencev. Tržaški Italijani so bili torej v dokaj skromnih razmerjih potomci romanstva. »Dovolj je prelistati tržaško Guido,« je ugotovil eden izmed temeljnih poznavalcev tržaškega vprašanja pred prvo svetovno vojno A. Vivante (*Irredentismo adriatico*), »da bi našli velik odstotek slovenskih imen prebivalstva, ki je bilo italijanizirano v dveh ali treh generacijah«. P. Parovel pa je v novjšem zapisu (*Preganja-vica v mestu protislovij*) med drugim primerjal »italijanske« priimke s priimki na seznamih prisilnega poitalijančevanja v letih 1919–1945 in odkril, »da vsaj dve tretjini Tržičanov niso nič drugega kot sinovi, vnuki, pravnuki množice slovenskih priseljencev, ki so skupaj s Hrvati, Nemci, Čehi in toliko drugimi narodnostmi v letih 1719 do 1918 namnožili tržaško prebivalstvo od pet na več kot dvestotisoč – vzporedno z razvojem pristanišča.« K temu velja dodati, da se je tik pred prvo svetovno vojno intenzivni proces splošnega narodnega osveščanja (zaton nekdanje asimilacije), uveljavitev Slovencev kot gospodarskega, kulturnega in političnega subjekta bližal stopnji, »da bi Trst«, kakor je sodil britanski zgodovinar A. J. P. Taylor (*Habsburška monarhija 1809–1918*), »ko bi se zabrisali razločki med zgodovinskimi in nezgodovinskimi narodi, nedvomno postal slovenski, kakor je Praga postala češka in Budimpešta madžarska«. In še kratko o drugem elementu: naraven položaj Trsta kot najbolj severnega jadranskega pristanišča je določil njegovo temeljno, specifično funkcijo izhoda na morje za razsežno ozemlje severno in vzhodno od njega. Za ohranitev in razvoj te funkcije se je moral Trst stoletja zagrizeno boriti z Benetkami, pri čemer je poiskal oporo v svojem zaledju in se s tem (tako Vivante) dokončno odtrgal od politične zgodovine Italije, saj je navezanost na prekoalpske državne organizme osrednja značilnost tržaške zgodovine. Njegov vzpon je odsev gospodarskega napredka njegovega zaledja in avstrijsko meščanstvo, ki je s Trstom dobilo okno v svet, si je prizadevalo z državnimi protekcionističnimi ukrepi, da bi iz Trsta ustvarilo

veliko pomorsko in trgovinsko središče, ki je bilo v tem razdobju tudi politična protiutež britanskemu, francoskemu in italijanskemu vplivu na Sredozemlju. Bližnje jugoslovansko zaledje je bilo eno izmed glavnih uporabnikov tržaškega pristanišča, saj je na dežele, ki so danes sestavni del Jugoslavije, na primer leta 1912 odpadla skoraj tretjina vsega tržaškega železniškega prometa. Gospodarski interes Italije v Trstu pred prvo svetovno vojno je bil vselej minimalen (leta 1912 je Italija absorbirala le 4% tržaškega železniškega prometa). Še leta 1915 je ekonomist in povojni predsednik italijanske republike L. Einaudi menil (članek v *Riforma sociale*), »da bi Trst izgubil večji del svoje vrednosti tistega dne, ko bi bil ločen od svojega nemškega in slovanskega zaledja ter priključen k Italiji«. Vivante je pač upravičeno opozarjal, »da je antiteza med gospodarskim in nacionalnim rdeča nit, ki se vleče skozi vso tržaško zgodovino«. Povsem naravno je, da so spričo tega politično mentaliteto Tržičanov predvsem oblikovale pridobitniške gospodarske razmere ob dejstvu, da je Trst lahko napredoval le v tesni povezanosti z zalednimi državami. Posledica tega je bila, da »iredentistično-unitaristične« ideje niso v Trstu nikoli postale politični program množic, marveč le domena manjših »izbranih« skupin. Celo njihov ideolog M. Alberti pravi (*L'irrendentismo senza romanticismi*), da je bilo pred prvo svetovno vojno v Trstu le okoli pet tisoč prepričanih iredentistov ali komaj dva odstotka tega prebivalstva.

Tržaško vprašanje je bilo po zadnji vojni ključni problem jugoslovansko italijanske razmejitve. Temeljna jugoslovanska izhodišča je obrazložil E. Kardelj že maja 1945 v intervjuju, v katerem se je zavzel za rešitev, po kateri naj bi dobil Trst avtonomijo v okviru Jugoslavije, ki bi zajamčila Italijanom v Trstu vse ustrezne narodnostne pravice in hkrati omogočila funkcijo Trsta kot pomorskega emporija za Jugoslavijo, hkrati pa kot svobodnega pristanišča za širše srednjeevropsko zaledje. Usoda Trsta je bila tudi eno glavnih kontroverznih vprašanj na prvi konferenci Sveta zunanjih ministrov (septembra 1945) v Londonu. Sámo zasedanje je potekalo v dokaj napetem mednarodnem vzdušju, ko so se že pokazali dokaj jasni obrisi delitve povojnega sveta z zametki nesoglasij, ki so pozneje privedli do sčasoma vedno bolj zaznavnega pojava – »hladne vojne« med nekdanjimi zmagovalci. To je bilo razdobje po japonski kapitulaciji in ob dramatičnem spoznanju o strahoviti rušilni moči atomskega orožja, ki so ga prvič uporabili Američani proti Japonski, da bi jo prisilili h kapitulaciji. Posest atomske bombe je nedvomno v precejšnji meri vplivala na ameriški sklep, »da zavzame v odnosih s Sovjetsko zvezo nepopustljivo stališče oziroma pokaže moč«, kakor se spominja v citirani knjigi zunanji minister in vodja ameriške delegacije Byrnes. Že uvodni razgovori so pokazali, da se glede jugoslovansko-italijanske razmejitve in še posebej o Trstu križajo interesi velesil, in ameriška vlada, kakor je zapisal v svojih Spominih H. Truman, »ni niti trenutek pomislila na to, da bi prepustila Trst Jugoslovanom«. Tudi v britanski javnosti je bilo veliko odmevov. V pismu, ki ga je objavil londonski Times, je W. Steed to strnil,

da je »malo ozemeljskih delitev v Evropi večjega pomena«. V svojem govoru pred Svetom ministrov je vodja jugoslovanske delegacije E. Kardelj (18. septembra 1945) predložil razmejitve, po kateri naj bi avstroogrsko ozemlje, ki je bilo odstopljeno Italiji po prvi svetovni vojni v nasprotju z načelom narodne samoodločbe, priključili Jugoslaviji. Staro avstroogrsko-italijansko mejo pa bi v južnem sektorju spremenili v korist Italije, a v severnem v prid Jugoslaviji. Šef italijanske delegacije De Gasperi je istega dne v svojih izvajanjih pred Svetom ministrov ponovil italijanski predlog, da bi meja potekala po Wilsonovi črti, korigirani v južnem delu v italijansko korist, da bi tako ohranila raški premogovni bazen. Zahteval je avtonomijo za Reko in mednarodna jamstva za italijansko manjšino v Zadru ter privolil v internacionalizacijo tržaškega pristanišča. Kakor je sodil E. Kardelj, je De Gasperi »očito že imel vse garancije v žepu, zato je bilo njegovo nastopanje zelo ugajeno, nasproti nam pa je bil celo zelo miren in dostojen«. Ko povzema potek konference, navaja dalje v svojih Spominih E. Kardelj: »Pet ministrov, ki so zasedali kot nekakšen visoki senat, je potrpežljivo poslušalo naše argumente, a so jih prav malo upoštevali. Kolikor pa so jih, so delali to – v našem primeru – ne zaradi in na podlagi naših argumentov, ampak pod pritiskom in spričo trdovratnosti sovjetske delegacije, ki je branila določene naše interese in zahteve. Mi smo bili namreč dobro pripravljeni in smo imeli na voljo trdne argumente, toda pomagali nam niso kaj dosti. Videti je, da so zahodne sile imele že v naprej natančno izdelan načrt mirovne pogodbe in da je šlo samo za to, kako bodo ta načrt uskladile s stališčem sovjetske zveze.« ZDA so bile pripravljene sprejeti Wilsonovo črto s kako modifikacijo, pri čemer so jih podprli tudi Britanci, vendar pa niso bili čisto prepričani, da bi bilo to mogoče tudi dejansko uresničiti, upoštevajoč izkušnje iz Jalté. Francozi so že takrat menili, da bi moralo glede razmejitve prevladati etnično načelo tako, da bi nova razmejitev pustila čim manj Jugoslovancev v Italiji in Italijanov v Jugoslaviji. Trst naj bi bil po njihovem svobodno pristanišče, odprto za promet iz Srednje Evrope, kakor med drugim ponazarja »stanje duhov« na londonski konferenci italijanski zgodovinar A. G. De Robertis (*Le grandi potenze e il confine giuliano 1941–1947*).

Tudi razgovori vodje naše delegacije E. Kardelja s posameznimi ministri velesil na začetku mirovnih pogajanj v Londonu delno razkrivajo ozadje, razporejenost do Jugoslavije sploh in njihovih odnosov do naše nove razmejitve z Italijo. Teh stikov se med drugim spominja E. Kardelj (TV oddaja *Teh naših 50 let*), ko se je najprej pogovarjal s sovjetskim zunanjim ministrom V. Molotovom, s katerim se je že prej srečal v Moskvi. »Toda za časa konference v Londonu sem imel prvič priliko, da se поблиže seznanim z njim. Dobil sem ugoden vtis, čeprav je bil v svojih pojmovanjih in razgovorih marsikdaj težak in ozkosrčen ter celo nenavadno grob,« obnavlja te razgovor vodja naše delegacije, »sem imel občutek, da ni politikant ter da se iz prepričanja zavzema za tisto, kar dela. Mislim, da od tod tudi njegova lojalnost do Stalina. Zvest mu je bil

do kraja, čeprav mu je Stalin osebno priredil zelo težke trenutke, saj je dal preganjati njegovo lastno ženo. Toda zdi se mi, da ta njegova lojalnost ni bila toliko izraz vere v samega Stalina, kolikor njegove lastne potrebe, da bi ostal zvest samemu sebi. Zdelo se mi je, kakor da sprememb časa ne vidi in ne prizna. Kar je doživel in zraven sodeloval, je zanj postalo nekaj, kar pomeni zakon tudi v povsem spremenjenih razmerah. Obiskal sem tudi vse druge zunanje ministre. Francoski minister za zunanje zadeve G. Bidault je dal nekaj več ali manj kurtoaznih izjav o simpatijah do Jugoslavije in njene osvobodilne borbe ter povedal, da se francoska vlada in on osebno trudita, da bi se našel nekakšni skupni jezik med Vzhodom in Zahodom. Glede jugoslovanskih zahtev je dejal, da po njegovem mnenju Julijska krajina ne more biti vsa jugoslovanska, prav tako Istra. Kar pa se Trsta tiče, misli, da bi ga morala dobiti Italija, vendar s čim manjšo okolico in z ozkim koridorjem. Toda glede nobene od teh zadev ni bil čisto določen. Omenil je še, da je bila naša argumentacija glede meje zelo močna in da je vplivala na razpoloženje v Svetu ministrov. Po njegovem mnenju tudi o Trstu še ni rečena zadnja beseda. Poudaril je, da je prijatelj Jugoslavije in da nam bo pomagal, toda računati mora z realnim stanjem stvari. Motilo me je«, je sklenil opis tega srečanja E. Kardelj, »da nikoli nisem bil do konca prepričan, če je bila njegova prijaznost iskrena in koliko so njegove prijateljske izjave resnične, ne pa le obrambni zid, za katerim so se skrivala njegova dejanska politična prepričanja. Angleški zunanji minister E. Bevin me je sprejel hladno, in se poskušal, kolikor je le mogoče izogniti, da bi govoril o vprašanjih, ki so bila na dnevnem redu Sveta ministrov. Mojo argumentacijo je sicer poslušal, toda odgovora ni dal nobenega. Sestanek z njim je bil formalen, uraden in gledano z našega stališča brez kakršnega koli rezultata . . . Ko sem zaprosil za razgovor ameriškega zunanjega ministra J. Byrnesa, mi je najprej sporočil, da se bo zelo rad srečal z menoj, vendar se o problemih, ki so na dnevnem redu Sveta ministrov, ne želi pogovarjati. S tem je pravzaprav obisk pri Byrnesu izgubil sleherni smisel, pa vendar sem ga obiskal in obrnil pogovor na pereča vprašanja jugoslovansko-ameriških odnosov. Byrnes se je najprej opravičil, da ne more govoriti o vprašanjih, ki so na dnevnem redu Sveta ministrov, češ da je bil pri njemu tudi De Gasperi, pa je tudi njemu odklonil razgovor o tej temi. Sprejel me je korektno, toda precej časa se je najin pogovor vrtel v glavnem okoli nekakšnih filozofskih vprašanj, pri čemer je Byrnes poudarjal, kako bi bilo lepo na svetu, če bi si lahko tako imenovani navadni ljudje sami urejali svoje življenje, ne pa da se v njihovo življenje mešajo višje sile, kako moramo zdaj misliti na mir ne pa na vojno in da moramo zato tudi do poraženih imeti občutek odgovornosti itd. Sam in drugi člani delegacije,« zaključuje temo teh srečanj med drugim E. Kardelj, »smo imeli številne kontakte tudi z drugimi vplivnimi osebnostmi v Londonu. Vsi ti kontakti pa so le potrdili sliko stvari, ki so jo že dali omenjeni razgovori. Že takrat nam je bilo povsem jasno, da od mirovnih pogajanj ne moremo pričakovati nič drugega in ničesar mimo

tistega, kar si bomo priborili s svojo lastno močjo in z bojem našega lastnega ljudstva v Julijski krajini in Istri.« Glede naše usmeritve pa je bil Kardelj docela jasen po vrnitvi iz Londona, ko je v Ljubljani (7. oktobra 1945) izjavil, »da ne bomo sprejeli ničesar, kar je v nasprotju z nacionalnimi interesi naših narodov, v nasprotju z našo svobodo in neodvisnostjo, kar je v nasprotju s stoletno borbo slovenskega naroda, da se združi na svoji zemlji.«

Po obrazložitvah E. Kardelja in A. De Gasperija je Svet zunanjih ministrov sprejel kompromisno rešitev, da bodo ustanovili komisijo izvedencev štirih velesil, ki je nato marca in aprila leta 1946 na terenu proučila etnični, narodnostni položaj, saj so bili »etnični kriteriji« in njihova aplikacija v Julijski krajini v »glavah« posameznih članov Sveta ministrov dokaj protislovni in različni. Delo in rezultati izvedenske komisije, posebej njenega angloameriškega dela so le vnovič potrdili dokaj izrazito proitalijansko usmeritev ZDA in Velike Britanije v pripravi za sklenitev mirovne pogodbe. Razen tega pa sorazmerno natančno ponazarjajo splošno vzdušje na spornem območju in pristransko politiko angloameriških vojaških oblasti v takratni coni A Julijske krajine. Tudi izbira strokovnjakov je bila v skladu s tem: šef ameriških izvedencev je bil E. Mosely, pomočnik izdajatelja ameriške zunanjepolitične revije *Foreign Affairs*; dalje britanski profesor R. Laffan, vodja jugoslovanskega urada v raziskovalnem oddelku britanskega zunanjega ministrstva, ki ga je takratni italijanski ambasador v Londonu P. Quaroni označil za »prijateljsko objektivnega«. Italijanska diplomacija je bila namreč z vsem tem zelo na tekočem in na pobudo De Gasperija je celo poizkusila, da bi bili italijanski strokovnjaki vključeni v to izvedensko komisijo. Toda ob vsej svoji splošni naklonjenosti so Američani italijansko strokovno pomoč zavrnil z elegantnim odgovorom, kakor ga označuje De Castro (*La questione di Trieste*, izšla v Trstu leta 1982), da ne želijo biti ovirani z »jugoslovansko prisotnostjo«, če bi ugodili Italijanom. Območje in metoda ankete sta bili nato plod kompromisa med velesilami: v celoti je komisija v 28 dneh proučila razmere v petih večjih mestih ter 27 manjših mestih in vaseh ter imela 52 razgovorov. Kakor navaja uradni dokument, je sprejela okoli tisoč peticij in resolucij, med katerimi jih je bilo okroglo 350 v prid Italiji in 650 v prid Jugoslaviji. Razmere na anketiranem območju in posebej v Trstu so bile napete: tri dni po prihodu razmejitvene komisije je civilna policija (10. marca 1946 popoldan) streljala v množico pred cerkvijo v Škednju in ubila mater treh otrok G. Giovanni, in pa G. Bonifacia ter dva težko in 15 manifestantov za priključitev Trsta k Jugoslaviji lažje ranila. Slovenski in italijanski antifašisti so v protest razglasili splošno stavko, ki je omrtvičila Trst, Tržič, Milje in Gorico; množica preko sto tisoč ljudi pa se je udeležila pogreba žrtev. Demonstracije in manifestacije za Jugoslavijo so se nadaljevale še ves april in padla je še ena slovenska smrtna žrtev. Mednarodna javnost (tudi na Zahodu) se je zgražala in obsodila to nezaslišano nasilje. Odločitev vojaških oblasti, da

povsem prevzamejo oblast v svoje roke je bila nujna, vendar to ni zmanjšalo izpadov proitalijansko usmerjenih oboroženih tolp, ki so se sklicevale na tradicije surovo protislovenskega fašističnega skvadrizma.

Kako je v pomladnih mesecih leta 1946 potekala ta strokovna anketa in kako so nato oblikovali sicer za Jugoslavijo pristransko, a tudi za današnje razmere iz nekaterih vidikov zanimivo poročilo, je moč razbrati iz pričevanj naših diplomatov J. Vilfana in A. Beblerja (Bitka, kakor življenje dolga; TV oddaja Teh naših 50 let). Tako se spominja Vilfan, da se je v Pazinu pogovarjal z našimi ljudmi in sovjetskim predstavnikom. »Po teh pogovorih sem bil čisto zbezan. Ugotovil sem namreč, da sovjetski predstavnik ni pravilno razumel smisla naših zahtev. Pogovor smo končali pozno v noč, gotovo je bilo že polnoč, vseeno pa sem takoj sedel v avto in se odpeljal v Ljubljano . . . Čeprav je bilo še zgodaj, sem planil naravnost v hišo, kjer je stanoval Boris Kidrič. Na hitro sem mu pojasnil, da tisti, ki smo ga šteli za svojega glavnega zaveznika, ne razume našega položaja.« Vilfan nato še navaja, »da je Kidrič njegova opažanja telefonsko sporočil Kardelju, ki je nato naročil, da prideta osebno poročat v Beograd. Poročal sem mu o pogovorih v Pazinu in zapletih s to mednarodno komisijo. Kardelj je bliskovito ukrepal, da bi zadevo spravil v red . . .« Beblerja pa so poslali v London, »kjer je bila«, kakor piše v svojih spominih (Čez dan in strn) »moja naloga, da s pomočjo Guseva in njegovih ljudi sodelujem v pisanju zapisnika. Izkazalo pa se je, da je to nemogoče, ker mi sovjetski delegat v komisiji ni nikoli pokazal predloga besedila pred sestankom komisije, temveč zmeraj šele po njem, se pravi takrat, ko je bil tekst že sprejet. Kolikokrat sem dobesedno besnel od razburjenja nad tem, kar so napisali. Na žalost vse to ni nič pomagalo, vsaj ne za tisti del teksta, ki je bil že napisan in sprejet . . . Vsekakor je bilo poročilo zelo slabo. Sovjetski delegat je verjetno imel navodilo svoje vlade, ki ga seveda meni ni razlagal, naj se ne prepira preveč z zahodnimi. Sovjetska zveza je vsekakor hotela ohraniti znosno sožitje z Zahodom, tako je bil njihov delegat v komisiji čez mero popustljiv.« Kot primer Bebler med drugim navaja, »da jezika beneških Slovencev niso imenovali 'slovenski', marveč 'lokalni dialekt' z mnogimi italijanskimi izrazi«. In res je bila skovanka glede jezika svojevrstna. Uradno sporočilo o območju Fojda-Čedad med drugim navaja, da je iz italijanskega popisa leta 1921 razvidno, da so govorili »lokalni dialekt slovenskega jezika« v dvanajstih občinah z »etnično pripombo«, da »slovenski lokalni dialekt« temelji na slovenskem, vendar vsebuje tudi močno mešani nivo italijanskega in furlanskega jezika, pri čemer poročilo sklepno poudarja, da vse prebivalstvo tega območja uporablja italijanski kot pogovorni jezik (sic!). Naj samo še omenim opažanja komisije glede Trsta (točke 58–61 poročila), ki je ugotovila, »da je središče mesta domala popolnoma italijansko, večina predmestij, ki so v neposredni zvezi z mestom, imajo slovensko večino z znatno italijansko manjšino, a naselja na periferiji so skoraj izključno slovenska. Predstavniki tako Italijanov kakor Slovencev so izjavili komi-

siji, da je prišlo med vojnimi leti do znatnih sprememb prebivalstva in je bilo nemogoče potegniti zanesljive sklepe iz protislovnih trditev glede teh sprememb. Skupno število prebivalstva znaša 260 tisoč ljudi. Težko je priti do točnih sklepov o preciznih številkah odnosa med Italijani in Slovenci v Trstu glede na različna gledišča, ki jih je mogoče imeti o tem, katero je pravo merilo etničnega značaja. V tem pogledu so slovenski predstavniki izjavili, da se znaten del prebivalstva, ki govori italijansko, že zlasti mlajši element, šteje za Slovence. Italijanski predstavniki pa so trdili, da od leta 1918 ni bilo nikakršnega povečanja v sorazmernem številu prebivalstva, ki govori italijansko, ter da z majhno izjemo jezik, ki je v navadi, predstavlja merilo nacionalnega občutka. Glede gospodarskega vidika vprašanja pa je poročilo med drugim ugotovilo, da je Trst pomembno pristanišče, preko katerega okoliška območja in dežele podonavskega bazena in Srednje Evrope prihajajo v stik s Sredozemljem in drugimi bolj oddaljenimi deželami. Mesto je obenem industrijsko ter trgovsko središče. Poročilo še posebej navaja stališča nekaterih vlad, ko sta se npr. Poljska in Češkoslovaška izrekli, da bi bilo treba Trst priključiti k Jugoslaviji, medtem ko naj bi bil po mnenju Avstralije in Nove Zelandije Trst demilitariziran in pod mednarodnim nadzorstvom oziroma kontrolo Združenih narodov; torej naj ne bi bil niti pod vrhovnostjo Jugoslavije niti Italije. Po tem skupnem poročilu so izvedenci predložili štiri različne razmejitvene predloge. Sovjetska mejna črta se je v glavnem ujemala z jugoslovanskim predlogom razmejitve (vsa Julijska krajina s Trstom, z Gorico, Beneško Slovenijo in s Kanalsko dolino). Ameriški predlog je bila nekoliko spremenjena verzija Wilsonove črte in je puščal Italiji Beneško Slovenijo, Kanalsko dolino, Gorico, Trst in polovico Istre z raškimi premogovniki. Britanska inačica se je razlikovala od ameriške v tem, da je prisodila raški premogovni bazen Jugoslaviji. Francoska črta pa je ubrala nekakšno srednjo pot (predložila je torej nekaj podobnega, kot je to že razlagal Bidault ob srečanju s Kardeljem – op. pisca) med angleškim in ameriškim predlogom, vendar je puščala Italiji razen Beneške Slovenije in Kanalske doline tudi Gorico in Trst, v Istri pa koprski in bujski okraj, tako da bi bila južna meja reka Mirna. Francoski razmejitveni predlog je temeljil na (pozneje toliko razpravljanem) načelu tako imenovanega etničnega ravnovesja, po katerem naj bi ostalo na obeh straneh, kolikor je le mogoče, približno enako število pripadnikov druge narodnosti (gl. priloženi zemljevid). Na to svojevrstno »politično-geografsko geometrijo« je nedvomno posredno vplival tudi proces nenehnega slabšanja odnosov med SZ in zahodnima velesilama. Govor bivšega britanskega ministrskega predsednika Churchilla (5. marca 1946 v ameriškem mestu Fultonu, v katerem se je zavzel »za zaveznitvo angleško govorečih narodov proti SZ spričo železne zaveze, ki se je«, kakor je izjavil, »spustila od Szczecina do Trsta«) je po tej logiki spremenil območje Julijske krajine v skrajni južni del »železne zaveze«.

Če pustim ob strani tudi takrat kaj malo stvarne »srednjeevropske« in

še druge kombinacije, naj kratko zabeležim, da kraljevska emigrantska vlada ni dobila od zahodnih zaveznikov nikakršnih ozemeljsko natančneje opredeljenih zagotovil o reviziji rapalske meje po zmagi nad silami »osi«. Britanska vlada je sicer takrat odstopila od, kakor so opozarjali v Whitehallu, »splošnega pravila«, da med vojno ni mogoče razpravljati o kakršnihkoli teritorialnih spremembah in soglašala, da pa je vendar odločitev jugoslovanske vlade v sedanjem trenutku (to je bilo konec februarja leta 1941 – op. pisca) tako pomembna, da je mogoče preskočiti to splošno pravilo, kolikor bi s tem pripravili Jugoslavijo, da oboroženo intervenira v grško korist (fašistična Italija je že napadla Grčijo). Izgubljene so bile verjetno »ugodnejše možnosti v mesecu marcu, ko bi bilo morda mogoče doseči nedvoumnejša in bolj opredeljena jamstva o obsegu obljubljenе revizije. Značilen pa je poznejši razplet: med drugim dogodek v zvezi z govorom takratnega predsednika emigrantske vlade generala D. Simovića po londonskem radiu (27. junija 1941), ko je tudi izjavil, da bo Jugoslavija po končani vojni dobila Istro, Trst, Gorico, Zadar in vse druge predele, kjer živijo Jugoslovani. Posebno v krogih italijanske emigracije v Ameriki (C. Sforza, G. Salvemini in drugi) je ta govor povzročil živčno reakcijo in jo je tamkajšnji britanski ambasador (bil je hkrati član angleškega kabineta) E. W. Halifax poizkušal pomiriti z zagotovitvijo (11. julija 1941), da je gospod Simović izrazil le svoje mnenje, »za katerega pa vlada Njegovega veličanstva ne sprejema nikakršne odgovornosti«. Zdaj pa je terjal pojasnilo jugoslovanski ambasador v Londonu Subotić in mu je državni podsekretar v Foreign Officeu A. Cadogan (16. julija 1941) odgovoril, kot navaja D. Šepić (V. Britanija i italijansko-jugoslovenska granica 1941), naslednje: »Kakor veste, je britanska vlada dala prejšnji vladi na znanje in to je tej vladi tudi potrdila, da je pripravljena, ko se bo vojna ugodno končala, pomagati Jugoslaviji, če ona to zahteva, namreč da se izvršijo nekateri popravki na jugoslovansko-italijanski meji. To je zaupno nudenje naše pomoči, vendar ne javna obljuba in verjetno se je pri nekaterih naših organih pojavila bojazen, da so gospod Simović in vaša vlada to drugače razumeli in da so to imeli pred očmi v govoru gospoda Simovića. Ta zadeva ni za javnost niti ni to striktna obveznost, pač pa naše naklonjeno stališče do vaših morebitnih želja.« Skratka, Velika Britanija, ki je imela med drugo svetovno vojno osrednjo vlogo (vojaško in politično) na Sredozemlju, je bila pripravljena samo »na nekatere popravke« in še to ni pomenilo nikakršne trdnjše (striktnе) obveznosti, temveč le povsem splošno in ozemeljsko neopredeljeno »naklonjeno stališče«. Posebej pa so bili Britanci skrajno nedvoumni glede Trsta, kot je to razvidno iz pisma (L. Ameryju 5. septembra 1941) zunanjega ministra Edena, v katerem med drugim poudarja, da Trst v britanskih jamstvih ni bil omenjen, niti ni o tem britanska vlada kdajkoli premišljala (podčrtal pisec). Naj sklenem ta odmik z uradnim stališčem takratne emigrantske vlade, ki ga vsebuje nota (izročena je bila 23. julija 1943 britanskemu zunanjemu ministrstvu, 26. julija pa ameriški in sovjetski ambasadi v Londonu), v kateri zahteva tako

definitivno mejo med Jugoslavijo in Italijo, ki bi potekala po črti od Pontafelja (Pontebe) k jugu vzdolž stare avstrijsko-italijanske meje do Kanina. Od tod naj bi se obrnila na zahod, da bi zajela območje, naseljeno z rezijanskimi Slovenci (očitno je bila mišljena Beneška Slovenija – op. pisca). Severno od Krmina pa bi nova meja spet prišla na staro avstrijsko-italijansko mejo in bi se po njej nadaljevala vse do morja.

Mnogo zanimivega iz diplomatskih kuloarjev in sploh, razkriva Londonski dnevnik Izidorja Cankarja, takratnega ministra v kraljevski vladi. Sledimo nekaterim njegovim takratnim zabeležkam: 16. septembra (1944): francoska agencija (AFI) je objavila vest iz Rima, da so se jugoslovanski »patrioti« in Italijani dogovorili glede razmejitve tako, da bo Reka jugoslovanska, Trst in Gorica pa italijanska; da ta dogovor še mora biti ratificiran od obeh vlad. Ne dvomim, da je govorica prazna, in imam vse zaupanje, da bo Tito glede razmejitve storil vse, kar se more. To je zadnji in odločujoči razlog, da ga je treba podpirati. Ko se slovenska zemlja politično osvobodi in združi, ko se tako ustvarijo fizični pogoji za narodno življenje, naj se ideologije ostrijo, kakor jim je krogotok po zakonih življenja predpisan . . . 22. septembra se je Cankar sestal s Seton-Watsonom v klubu Athenaeum. Glede Italije hoče, da bi bil Trst mednarodno mesto, nekakšen Danzig (Gdansk) z zaledjem, ki bi bilo sedanje jugoslovansko ozemlje pod Italijo; ko sem se temu upiral, se omejil na kakih 10 milj okrog Trsta. Ker je Watson najboljši angleški izvedenec za Balkan, je stvar huda. Povabil sem ga torej k sebi na večerjo, da diskutiramo stvar z nekaterimi prijatelji . . . Sprejel . . . Manchester Guardian včeraj objavil neugoden članek o naših mejah z Italijo. McCormik v New York Timesu enako (ga. McCormik intimna v Beli hiši). Benedetto Croce ob istem času izjavil, da so meje iz leta 1939 meje Italije. Vse to je reakcija na Titovo izjavo (gl. 15. septembra), a vlada ne more ostati pasivna. Rybař danes predlagal Šubašiću, naj nekaj reče; bo sam jutri sestavil izjavo, naj bo že Šubašićeva ali »iz avtoritativnega vira« . . . 24. septembra. Nedelja. Po razgovoru s Seton-Watsonom me primorska reč ne neha vznemirjati. Zasnoval memorandum o razlogih, zakaj se Trstu, če je internacionaliziran, ne sme dati zaledje . . . Imel na večerji Seton-Watsona, navzoči Rybař, Kern, Prosen, Koce, Kuhar. Mislim, da Seton-Watson prvič v slovenski družbi. Več ur debata samo o Slovenskem primorju. Seton-Watson zagovarjal tezo mednarodne luke Trsta s slovenskim ozemljem. Dejal mu, da to nemogoče, ker v takem slučaju morajo vsi Slovenci hoteti v to državo zaledja, ker bo italianizirana, če bo premajhna. To je finis Jugoslavije in začetek federacije okrog Avstrije, kar pomeni ustvarjanje novega nemškega Lebensrauma. Slednjič se Seton-Watson omejil na zahtevo, da se internacionalizira samo mesto Trst . . . Po večerji sestavil z Rybařem osnutek note, ki naj jo naša vlada izroči zaveznikom in v kateri se bo zavarovala proti temu, da bi Italija prevzela upravo v naših krajih, ki so ji pripadli po Rapallu. Prav tako sestavila vladno deklaracijo, ki naj pomiri naše ljudi . . . Posebej je zanimiva njegova beležka 2.

januarja (1945). V New York Timesu je C. L. Sulzberger (iz Cairà) objavil 12 točk o ureditvi povojnih meja v Evropi, ki izražajo, kakor trdi, uradno ameriško mnenje. Glede Jugoslavije bi bile ameriške namere te: Svo-bodna cona v luki Soluna Jugoslaviji (in Bolgariji); Jugoslavija bi Albaniji odstopila nekaj ozemlja na jugu in dobila nekaj od severne Albanije v poravnavo; Italija bi odstopila Jugoslaviji Zadar in nekaj otokov, prav tako Istro in Reko, »toda ne Gorice in Trsta« . . . 3. januarja. Izkazalo se je, da je zadeva s Sulzbergerjevimi 12. točkami zelo resna. Med točkami je ena, ki prepušča angleški otok Ciper Grčiji, zaradi česar je britanska vlada gotovo takoj prosila Washington pojasnila. Stettinius je nato včeraj izjavil, da je Sulzberger videl spise State Departmenta, ki niso bili namenjeni javnosti in ne predstavljajo definitivnih ameriških načrtov; da State Department neprestano revidira svoje načrte . . . Ta izjava zanesljivo potrjuje, da oni načrti v amerškem zunanjem ministrstvu resnično obstoje, da Amerika hoče dati Gorico in Trst Italiji, dasi pripušča mož-nost, da se plan revidira. Britanija je takoj reagirala, zato Stettiniov-a izjava, da načrt ni definitivni. Tudi mi bi morali storiti nekaj, a po kom? Morda dobro, da govorim s Šubašičem in Velebitom. . . . (konec ilustra-tivnih izsečkov iz Cankarjevega Londonskega dnevnika). Rdeča nit iz omenjenih beležk je med drugim očitna restriktivnost zahodnih stališč glede nove razmejitve z Italijo in potrditev dejstva, da Trsta niso hoteli odstopiti Jugoslaviji in da je bila formula »internacionalizacije« tega velikega jadranskega pristanišča največ, do kod je lahko segel povojni kompromis o tem vprašanju.

Vrnimo se k pripravam za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo. Trst je naprej najtrši vozel. Na zadnjih tajnih sestankih Sveta zunanjih ministrov v Parizu (aprila in maja 1946) je francoska delegacija predložila zamisel, da bi Trst internacionalizirali po vzorcu Gdanska izza prve svetovne vojne. Pobuda ni bila nikakršen »novum«, kakor je to razvidno tudi iz pričujo-čega zapisa. Že Memorandum, ki so ga leta 1942 izdelale angleške strokovne službe, navaja kot mogočo »izjemno rešitev« ustanovitev »trža-škega ozemlja pod mednarodnim nadzorstvom«. Na njeno oživitve je Jugoslavija reagirala s stališčem, da je koncepcija internacionalizacije nesprejemljiva, prav tako kot priključitev Trsta k Italiji. Ponovljene so bile sugestije, da je naša država pripravljena zagotoviti Trstu status federalne enote ob hkratni internacionalizaciji tržaškega pristanišča – seveda pod jugoslovansko vrhovnostjo, s čemer bi maksimalno upoštevala njegov specifični položaj in ekonomske interese. Na naslednjem drugem pariškem srečanju Sveta zunanjih ministrov (junija in julija 1946) je francoski zunanji minister (21. junija) elaboriral prvotno zamisel in pred-ložil, da bi Trst in njegovo neposredno zaledje postavili za 10 let pod nadzorstvo OZN. 26. junija pa je predložil načrt sedmih točk (nekakšen kompromis med ameriškim in sovjetskim stališčem glede pristojnosti Varnostnega sveta OZN pri upravljanju internacionaliziranega ozemlja; integriteto območja naj bi namreč jamčil že omenjeni Varnostni svet,

guvernerja pa bi imenovali po sporazumu med Jugoslavijo in Italijo). 2. julija 1946, kolikor se omejim le na značilnejše elemente iz geneze tega predloga, je Svet zunanjih ministrov sprejel modificirani Bidaultov predlog, po katerem naj bi dobila Jugoslavija ozemlje vzhodno od mejne črte, ki jo je predlagala francoska delegacija, ozemlje zahodno pa bi razdelili na dva dela, ki bi ju ločila nekaj kilometrov dolga črta vzdolž ustja reke Timave v morje. Severni del, ki je zajemal Kanalsko dolino in Gorico, naj bi ostal Italiji. Iz južnega dela, ki je obsegal ozek pas ozemlja od Štivanja proti Trstu, tržaško občino in del Istre do reke Mirne, pa naj bi ustanovili Svobodno tržaško ozemlje (STO). Jugoslavija si je seveda prizadevala, da bi skrčila obseg internacionaliziranega ozemlja in je predlagala popravke na morski obali od Milj proti jugu, pa tudi glede dela obale, zahodno od Trsta. »Pravzaprav nismo preveč verjeli, da bi lahko dobili obalo zahodno od Trsta,« piše med drugim v svojih Spominih E. Kardelj, »ker so bile zahodne sile v tem oziru zelo odločne in je bilo prav malo verjetno, da bi v tej smeri popustile. Toda od Trsta proti jugu so bile ‚šanse‘, da bi večji del obale pripadel Jugoslaviji. Takrat nismo bili prepričani o tem in smo pritiskali na Molotova, naj se skrajno bojuje za čim ugodnejšo rešitev. Molotov je sicer spočetka postavil in nato tudi branil naše zahteve tako glede južne kakor tudi glede zahodne obale, toda kaj hitro je popustil v razpravi in privolil v francosko linijo.«

Ni bilo stvarnih možnosti, da bi dosegli kaj več, kot je ponujala francoska črta – z izjemo vprašanja državne pripadnosti mesta Gorice. Jugoslovanska argumentacija glede tega pomembnega slovenskega kulturnega in gospodarskega središča pred prvo svetovno vojno je napravila še poseben vtis: Gorica je namreč docela obkrožena s slovenskim etničnim ozemljem (po štetju iz leta 1910, ki so ga na konferenci sprejeli kot najbolj zanesljivega, je bilo v mestu 14.812 Italijanov nasproti 10.668 Slovincem in 3238 Nemcem). Italijani so bili torej v mestu v neznatni večini, medtem ko je imela goriška občina na osnovi istega štetja prepričljivo slovensko večino: 24.403 Slovence nasproti 17.506 Italijanom. Francoska črta, ki je razkosala mesto, je bila tod nabolj nesmiselna in tega so se zavedali tudi zahodni izvedenci in diplomati. Kolikor bi tržaško območje postalo samostojno, bi bila izguba Gorice za našo državo še občutljivejša, ker bi v tem primeru slovensko zaledje izgubilo obe naravni glavni središči in je zaradi tega jugoslovanska diplomacija koncesije glede Trsta povezala z državno pripadnostjo Gorice. SZ je v začetku podpirala to naše stališče, toda kasneje je popustila in povsem privolila v zahodni predlog razmejitve na tem območju, čeravno zahodno stališče tu še ni bilo dokončno, vsekakor pa bistveno manj kategorično kot glede Trsta. A. Bebler, ki je na pogajanjih tudi utemeljeval naše zahteve glede Gorice, retrospektivno med drugim v svojih Spominih navaja, da mu je kako leto pozneje vidni član takratne francoske delegacije na mirovnih pogajanjih, tesni Bidaultov sodelavec in kasnejši francoski zunanji minister Couve de Murville razkril naslednje: »Ker smo zahodni želeli sporazum z Rusi in je bil spor omejen

na majhno stvar, na mesto Gorico, smo med seboj sklenili, da bomo skušali Sovjetom ponuditi Gorico, da bi v zameno dobili njihovo soglasje za mednarodni statut Trsta. Tako zamenjavo smo nameravali predlagati prav tiste dni, ko nas je Molotov prehitel in se odrekel Gorici. Bili smo zelo presenečeni in zadovoljni. Kot veste, so Rusi potem sprejeli mednarodni statut za Trst brez vsake protiusluge.« To se sklada tudi z verzijo E. Kardelja, ki je v svojih Spominih med drugim zapisal, da je Molotov popustil, ker je sprejel brzojavko od Stalina, naj preneha s sporom o meji in sprejme francosko črto v celoti. »Bil sem skrajno nezadovoljen,« povzema ta dogodek Kardelj, »ker sem bil prepričan, da je bilo mogoče doseči drugačen, ugodnejši rezultat. To mi je tudi nekaj dni pozneje, ko je bil celoten dogovor z Italijo že v glavnem končan, potrdil angleški diplomat, namestnik ministra za zunanje zadeve F. Neal, ki mi je, ko sem omenil Gorico, smeje se rekel, da so oni pravzaprav imeli isti predlog kot mi, to se pravi, da se ustanovi Svobodno tržaško ozemlje, Gorica pa prepusti Jugoslaviji, toda Molotov ni vztrajal pri tem in tako je Gorica ostala Italiji. Seveda ne morem reči, ali je bilo to, kar mi je povedal Neal, resnica ali intriga, toda bolj sem se nagibal k temu, da je resnica, saj sem bil tudi sam prepričan, da bi to bilo mogoče doseči, če bi Molotov vsaj nekaj dni še vztrajal pri takšni rešitvi.« Zelo malo, »za las« je torej dejansko manjkalo, da bi Gorica po drugi svetovni vojni ostala na jugoslovanski strani. Mimogrede: na to dejstvo sem se pogostokrat spomnil, ko sem tudi še nedavno bral o nekaterih (nov. in dec. 1986) nacionalističnih, klevetniških izpadih goriških šovinističnih skrajnežev proti Jugoslaviji in našim državljanom.

O Gorici je bila še beseda na razgovorih, do katerih je prišlo na pobudo generalnega sekretarja KPI P. Togliattija (takrat je bil tudi minister v vladi), med njim in maršalom Titom novembra 1946 v Beogradu. Razpravljala sta tudi o mirovni pogodbi in o jugoslovansko-italijanski razmejitvi, pri čemer je Togliatti opozoril, da bodo imela ta vprašanja in še zlasti problem Trsta odločilno vlogo pri bližnjih parlamentarnih volitvah v Italiji. Predlagal je, da bi Jugoslavija privolila v rešitev, po kateri bi Trst pripadal Italiji, med tem ko bi Gorica zaradi »pravičnosti in pomirjenja jugoslovanskega javnega mnenja« pripadla Jugoslaviji. Zanimiva je razlaga o tem M. Galeazzija (na jugoslovansko-italijanskem posvetu v Trstu, novembra 1986), ko je med drugim menil, da je hotel Togliatti s potovanjem v Beograd dokazati, da obstaja možnost za diplomatsko akcijo, ki bo razširila zožene meje avtonomije italijanske zunanje politike. Težko je namreč domnevati, da bi politik, kakršen je bil Togliatti, spravljal v nevarnost svoj dober glas za tako omejen cilj brez političnega pokritja. Francoski in angleški tisk tistega časa sta menila, da je bilo beograjsko poslanstvo rezultat dogovora med Nennijem in Togliattijem: ta predpostavka je po mnenju številnih znanstvenikov kaj malo verjetna. Čeprav nimamo dokumentov, ki bi to potrjevali, pa ni tako neverjetno, da se Togliatti glede tega podviga ni posvetoval z De Gasperi-

jem. Sam sekretar KPI se je dan po »tripartitni izjavi« (20. marca 1948) povrnil k temu dogodku in izjavil, da je šel obiskat Tita, ker ga je k temu »izzval« De Gasperi v nekem pogovoru v Ustavodajni skupščini (tako med drugim Galeazzi). Italijanski uradni krogi so kategorično zavrnilo Togliattijev predlog, vendar pa zamisel ni ostala povsem brez odmeva: De Gasperi, ki je bil takrat predsednik vlade, je 11. novembra 1946 izjavil pripravljenost obnoviti neposredne jugoslovansko-italijanske razgovore. 14. novembra je takratni zunanji minister P. Nenni predlagal sklenitev neposrednih sporazumov z Jugoslavijo glede manjšinske zaščite in trgovinske izmenjave, ne da bi pri tem sprejeli kake obveznosti o ozemeljskih vprašanjih. ZDA in Velika Britanija sta nasprotovali temu neposrednemu kontaktiranju, kar velja tudi za italijanske meščanske stranke (za razgovore so bili le komunisti in socialisti, čeprav slednji z mnogimi pomisleki). Tako je propadel tudi ta poizkus, da bi neposredno prizadeti državi sami našli kompromisno ureditev odprtih vprašanj. Sicer pa italijanska diplomacija, ki je v svojih razmejitvenih stališčih predvsem računala na podporo ZDA in zahodnih držav, ni iskreno jemala teh razgovorov in se je s predlogi, za katere je v naprej vedela, da so za našo državo nesprejemljivi, poizkušala izmakniti stvarnemu obravnavanju perečih problemov, med katerimi je bilo vprašanje meje na prvem mestu. Pred tem so namreč ZDA že zajamčile Italiji, da na zasedanju Sveta ministrov v New Yorku ne bodo popustile in da so pripravljene v primeru, kolikor SZ ne bi hotela podpisati mirovne pogodbe, skleniti celo separatni mir z Italijo.

Razprava na mirovni konferenci v Parizu (od 29. julija do 15. oktobra 1946) ni imela nikakršnih možnosti sprejeti popravke, ki ne bi bili vsebinsko v skladu z že sprejetimi sklepi v »direktoriju«, se pravi v Svetu zunanjih ministrov. Sama konferenca se je začela v vzdušju stopnjevanega medsebojnega nezaupanja. Predstavniki enaindvajsetih držav so več kot deset dni polemično razpravljali o proceduri, ali naj bi priporočila sprejemali z dvotretjinsko ali navadno večino. Končalo se je z »navadno« večino, kar je v praksi pomenilo, da so imele prozahodno usmerjene države že v naprej zagotovljen sprejem vseh svojih pobud in odločitev. Tak način je pomenil, opisuje potek razprave vodja naše delegacije E. Kardelj (TV oddaja Teh naših 50 let), da bo ogromna večina teh udeležencev dejansko samo glasovalna vojska treh zahodnih velesil. »Čeprav smo vedeli (tako Kardelj), da ne bomo uspeli, smo kot osnovno izhodišče zastopali zahtevo po enoglasnosti vseh odločitev konference, se pravi, menili smo, da je mirovna pogodba Jugoslavije z državami, proti katerim se je vojskovala v drugi svetovni vojni stvar, o kateri ne more odločati nobena – ne enostavna ne kvalificirana večina, niti odločitev velikih sil, ampak samo sporazum z našo deželo. Taka naša zahteva je seveda naletela na gluha ušesa.« Očitna nasprotja med »štirimi velikimi«: o povojni ureditvi Nemčije, razorožitvi, nadzorstvu nad atomsko energijo, položaju na Daljnem Vzhodu, če omenim le nekatere, so seveda posredno vplivali tudi na pripravljanje mirovne pogodbe z Italijo, k čemur

pa velja dodati še medsebojne kompromise, saj je bila SZ močno zainteresirana, da se ne bi bistveneje zataknilo pri pripravah za sklenitev mirovnih pogodb z ostalimi »vzhodnimi« sateliti »osi«. »Prišli smo v Pariz,« spomin-sko označuje takratni položaj šef ameriške delegacije J. Byrnes, »s stališ-ščem, ki je bilo popolnoma nasprotno tistemu, ki ga je zagovarjala sovjetska vlada in kar je izzvalo trenja od prvega dne.«

Jugoslovanski odnosi z zahodnima velesilama, zlasti z ZDA so bili na ledišču: v Ameriki so zadrževali zlate rezerve jugoslovanske banke, blokirano je bilo jugoslovansko podonavsko rečno ladjevje, ameriška letala so kršila naš zračni prostor (prišlo je do prisilnega pristanka enega in nezaželeno sestrelitve drugega ameriškega letala). Ta skrajno neprijetni dogodek pa ima tudi drugo »prijetnejšo« stran: reševanje zavezniških letalcev, katerih letala so bila med vojno sestreljena nad jugoslovanskim ozemljem in požrtvovalna pomoč sil NOV, da ti letalci niso padli v nemško ujetništvo. Samo v razdobju od aprila 1944 do aprila 1945, kakor povzema E. Barkerjeva (Reševanje zavezniških vojnih ujetnikov in letal-cev), je šlo skozi roke raznih misij v Jugoslaviji več kot dva tisoč zavezni-ških letalcev, pri čemer poudarja, »da bi razne britanske in ameriške misije brez pomoči Jugoslovancev opravile zelo malo«. Ameriška reakcija je ob sestrelitvi letala res dosegla vrh v svoji ostrini, vendar pa so korenine tega ravnanja v prepričanju takratnih odločujočih ameriških krogov, da je Jugoslavija prvi in »čelni« sovjetski satelit. Glede globalne ameriške politike je zanimivo razmišljanje W. Lippmanna (U. S. Foreign policy) iz leta 1945 o mejnih območjih, ki so se po njegovem začenjale s Finsko na severu, vključujoč Švedsko, in se nato razprostirala skozi Poljsko, Podo-navje in Balkan ter vključevala Nemčijo. Kolikor na tem območju prizade-vanje za rešitev ozemeljskih meja razkrije globoke in nerešljive spopade med pojmovanji Rusije, njenih življenjskih interesov in med pojmovanji zahodnih zaveznikov, bi to utegnilo biti usodno za svetovni mir, kakor med drugim razmišlja Lippmann.

Jugoslavija se na mirovni konferenci ni mogla nadejati kakih spre-memb v svoj prid. O tem pričajo tudi rezultati obiskov vodje naše delegacije pri posameznih ministrih. »Byrnes mi je jasno povedal,« se spominja tega E. Kardelj (TV oddaja Teh naših 50 let), »da smo dobili več, kakor ameriška vlada meni, da bi bilo prav. Tudi Bevin mi je več ali bolj enako jasno pokazal, da ga zastonj obiskujem s temi vprašanji, ker so Angleži svoje stališče že povedali na Svetu zunanjih ministrov in se ne žele pogajati zunaj njega. Nekoliko bolj pripravljen za pogovore in nekaj več simpatij do Jugoslavije je kazal Bidault, toda tudi slednji nas je skušal prepričati, da nam Francija dela veliko uslugo, ker je predlagala namesto ameriške in angleške razmejitvene črte francosko ter namesto načela o etnični meji načelo o etnični bilanci, kar smo prav tako občutili kot težek udarec po naših nacionalnih pravicah in interesih,« pri čemer zaključuje, »da nam je povsem jasno postalo, da od velikih zahodnih sil ne moremo pričakovati nobenega razumevanja za naše zahteve.« Zelo polemična je

bila na mirovni konferenci razprava o določbah statuta nevtraliziranega tržaškega območja (STO) in jugoslovanske sugestije za njegovo večjo demokratizacijo (zagotovitev obsežnejših pristojnosti neposredno izvoljenih organov in hkratno krčenje guvernerjeve »samovlade«) so bile zavrnjene. »Odločeni smo bili,« piše decidirano v svojih spominih J. Byrnes, »storiti vse, da bi zavarovali območje pred sleherno infiltracijo in vsako pobudo, ki bi lahko ustvarila možnosti nasilne priključitve Trsta k Jugoslaviji.« Funkcijo STO so si namreč zamišljali kot izrazito protijugoslovansko. Na to možnost je opozoril že Izidor Cankar v zaupni brzojavki novembra 1944 maršalu Titu, da naj bi bila »mednarodno nadzorovana državnica okoli Trsta« zavora širjenju sovjetskega vpliva proti Zahodu. Sodil je, da bi bil takšen načrt tako za Jugoslavijo kot za slovenski del očitno škodljiv. »Mislim,« se zavzema v brzojavki I. Cankar, »da bi bilo treba pravočasno sprejeti ustrezne ukrepe na mednarodnem področju, da bi onemogočili te nakane.« Na mirovni konferenci, pa pozneje na sklepnem zasedanju Sveta zunanjih ministrov novembra in decembra 1946 v New Yorku je bila osrednja točka dolgotrajna razprava o vseh petih načrtih statuta STO (sovjetskem, ameriškem, britanskem, jugoslovanskem in francoskem). To je bil spopad med dvema osnovnima opredelitvama: ali zagotoviti več pristojnosti demokratično izvoljeni skupščini ali pa nasprotno – osredotočiti vso oblast v rokah guvernerja. Guverner je bil zares opremljen z diktatorskimi pooblastili, je med drugim sodil bivši avstrijski zunanji minister L. Tončić-Sorinj, da bi izvajal koncept Zahoda. V New Yorku se je Svet zunanjih ministrov naposled le sporazumel o še nekaterih odprtih vprašanjih glede statuta STO (dogovorili so se med drugim o guvernerjevi pristojnosti na podlagi kompromisne formule, ki je razdelila njegovo dejavnost v dva dela: v normalnih razmerah in v kriznem obdobju). Kar se tiče meje ni bilo nikakršnih sprememb; Svet zunanjih ministrov pa je zvišal znesek reparacij Jugoslaviji in določil, da bo lahko na območju STO obdržala vojaško posadko. 10. februarja 1947 so predstavniki 21 držav podpisali mirovno pogodbo z Italijo. Podpisala jo je tudi Jugoslavija, pri čemer je v posebni izjavi med drugim opozorila, da ne bo priznala etničnih sprememb, ki bi nastale v prihodnosti z uveljavitvijo te pogodbe. 15. septembra 1947 je pogodba začela veljati, s čemer je bilo ustanovljeno tudi STO in je prenehala italijanska suverenost na tem območju, kakor je to določal 21. člen, točka 2 mirovne pogodbe z Italijo.

* * *

Prva faza reševanja vprašanja naše zahodne meje po koncu druge svetovne vojne je bila s tem sklenjena. Druga etapa je bila dosežena z odstranitvijo tržaške hipoteke (Spomenica o soglasju 5. oktobra 1954), kar je odskrnilo (čeprav po razsežnosti majhno) slovensko okno na Jadran ob bilateralnih jamstvih za skladnejši razvoj slovenske narodne skupnosti, katere del je tudi tokrat vnovič ostal pred pragom domovine. Splošno pa je

tržaški sporazum kljub svojemu kompromisnemu značaju pomenil prelomnico v dosedanjih medsebojnih stikih in novo jugoslovansko mejno ločnico, ki so jo osimski sporazumi enaindvajset let pozneje (10. novembra 1975) še dokončno stvarno in pravno potrdili z dodatnimi dogovori za izboljšanje medsebojnega bolj vsestranskega sodelovanja.

Koncept bolj odprte mejne zasnove se ni rodil samo zaradi nujnih praktičnih potreb vsakdanjika, marveč je plod realističnega, a tudi perspektivno zazrtega spoznanja, da je mogoče le tako, upoštevajoč dejansko stanje, stkati trajne in organske vezi med neposrednim zaledjem v Jugoslaviji in mestnimi središči, ki so ostala v Italiji. Filozofija bolj na stežaj odprtih mejnih zapornic (seveda ob doslednem spoštovanju nedotakljivosti in vrhovnosti na obeh straneh) je novi humus bolj prijateljske sosesčine, pri čemer ima slovenski subjekt v Italiji in italijanski pri nas nezamenljivo vlogo ob polnem zagotavljanju (to je pač stalna obveznost obeh strani) njunih narodnostnih svoboščin in pravic. Nenehno, vsak dan se je treba bojevati proti splošno anahronističnim šovinističnim prikaznim, kot je to bilo ob lanskim novembrski ribiški epizodi in ki se še nadaljuje tudi s poizkusi sekanja tistih vezi, ki so bile v minulem razdobju ustvarjene s toliko truda, pa tudi idealizma. Za razjasnitev, odstranitev vsega tistega, kar je še »odprtega, medsebojno nerazčiščenega« je edina pot (sploh ni druge izbire) strpen, človeško in strokovno dostojen dialog, kot smo ga že začeli z lanskim novembrskim jugoslovansko-italijanskim zgodovinarskim posvetovanjem tudi o nekaterih »delikatnih« temah.

Drugega kažipota, usmeritve ne vidim, ker bi bilo to v nasprotju z osnovno razsodnostjo in življenjskimi, trajnimi koristmi obeh strani.

Februar 1987

LITERATURA

- Adstans, Alcide De Gasperi nella politica estera italiana (1944–1953), Verona, 1953.
Alatri Paolo, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano, 1959.
Alberti Mario, L'irredentismo senza romanticismi, Trieste, 1936.
Andreotti Giulio, De Gasperi e il suo tempo, Mondadori Ed., 1956.
Apih Elio, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia, Bari, 1966.
– Julijsko področje od razpada Avstroogrske do izbruha druge svetovne vojne, cikl. referat, Italijansko-jugoslovanski zgodovinski študijski simpozij o temi Trst 1941–1947: od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe, Trst, 1986 (odslej Tržaški simpozij 1986 – skrajšava).
Barker Elisabeth, Churchill in Eden v vojni, Zagreb, 1980.
– Mednarodni okvir tržaške krize leta 1945, Ciklus predavanj, Trst, 1985.
– Mednarodni položaj Jugoslavije po koncu druge svetovne vojne, Okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev »Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji«, odslej skrajšano Okrogla miza; Borec, št. 12, Ljubljana, 1986.
– Reševanje zavezniških vojnih ujetnikov in letalcev (isti vir kot zgoraj).
Bebler Aleš, Za pravične meje nove Jugoslavije, Ljubljana, 1949.
– Čez drn in strn (Spomini), Koper–Ljubljana, 1981.
– Prispevki v TV oddaji Teh naših 50 let, Ljubljana, 1971 in v Bitka kakor življenje dolga, Ljubljana, 1975.
Biber Dušan, Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji, Ciklus predavanj, Trst, 1985.
– Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu druge svetovne vojne, Osvoboditev Slovenije (zbornik), Ljubljana, 1977.
– cikl. referat Tržaška kriza 1945, Tržaški simpozij 1986.

Broz Josip-Tito, Borba za osvoboditev Jugoslavije, Beograd, 1945.

– Šta smeta i šta je potrebno da bi se uspostavili normalni odnosi između Jugoslavije i Italije, Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945, Beograd, 1984.

– Borba za socialistično demokracijo, VI. Ljubljana, 1956.

Byrnes James, Carte in tavola, Milano, 1948.

Cankar Izidor, Londonski dnevnik 1944–1945, Ljubljana, 1985.

Catalano Franco, Storia del C.L.N.A.I., Bari, 1956.

Churchill S. Winston, The second World War, Vol. VI, London, 1954.

Clark Mark, Svijesni riziko, Zagreb, 1954.

Cox Geoffrey, The road to Trieste, London, 1947.

Cusin Fabio, Trieste – storia falsa, e storia vera, L'Italia libera, 22. nov. 1944.

De Castro Diego, Il problema di Trieste, Bologna, 1952.

– La questione di Trieste, Trieste, 1982.

Duroselle Jean-Baptiste, Le conflit de Trieste 1943–1954, Bruxelles, 1966.

De Robertis Antonio Giulio M., Le grandi potenze e il confine giuliano 1941–1947, Bari, 1983.

Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946 I in II, Beograd, 1985.

Eisenhower D. Dwight, Rat za oslobođenje Evrope, Zagreb, 1953.

Ferenc Tone, Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije, Osvoboditev Slovenije (zbornik), Ljubljana, 1977.

Galeazzi Marco, Togliatti in vprašanje Julijske krajine 1941–1947, cikl. referat, Tržaški simpozij 1986.

Hunt David, Trst in Julijska krajina, Okrogla miza, Borec, št. 12, 1986.

Kacin-Wohinz Milica, Vzpon fašizma in slovensko-hrvatska narodna organizacija v Julijski krajini, Časopis za suvremeno povijest, Zagreb, I, 1975.

– Slovenci in Hrvati v Julijski krajini med vojnima: narodno-politična in kulturna orientacija, cikl. referat, Tržaški simpozij 1986.

Kardelj Edvard, Govori na pariški konferenci, Ljubljana, 1948.

– Spomini, Ljubljana, 1980.

Kogan Norman, Italy and the Allies, Cambridge, 1955.

Kostić Uroš, Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta, Beograd, 1978.

Lippman Walter, Spoljna politika Sjedinjenih država, Beograd, 1946.

Mikuž Metod, Boj komunistične partije KPJ za zahodne meje (od 1941–1945), Zgodovinski časopis XXIX, Ljubljana, 1975; tudi rokopis.

Petranović Branko, Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945, Zagreb, 1981.

Pieri Pietro, L'Italia nella prima guerra mondiale, Torino, 1965.

Pupo Raoul, La rifondazione della politica estera italiana: la questione giuliana (1944–46), Del Bianco Ed., 1979.

Salvemini Gaetano, The Frontiers of Italy, Foreign Affairs, 1943.

Smodlaka Josip, O razmejitvi Jugoslavije z Italijo, Nova Jugoslavija, št. 7–10, 1944.

Šepić Dragovan, Velika Britanija i pitanje revizije jugoslovensko-talijanske granice 1941, Časopis za suvremeno povijest, I, Zagreb, 1975.

Taylor A.J.P., Habsburška monarhija 1809–1918, Ljubljana, 1956.

– Trieste, New York, 1945.

Truman S. Harry, Memoiren, Bern, 1955.

Valdevit Giampaolo, La questione di Trieste 1941–1954, Milano, 1986.

Velebit Vladimir, Sečanja, Zagreb–Ljubljana, 1983.

Vivante Angelo, Irredentismo adriatico, Firenze, 1912.

Tarchiani Alberto, Dieci anni tra Roma e Washington, Mondadori Ed., 1955.

Zwitter Fran, Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev, Sečanja, št. 19, 1969.

– Trst, Slovenski zbornik 1945.

ZORAN POLIČ

Dolomitska izjava, element naše politične stvarnosti

Četudi mnogi (med njimi tudi nekateri zgodovinarji) ugotavljajo, da je v zvezi z dolomitsko izjavo vse jasno, se mi zdi potrebno o njej ter o vzrokih in posledicah, ki so z njo povezani, vendarle ponovno spregovoriti. Pri tem ni moj namen, da bi branil vsako besedo v njej, pač pa, da bi ji skušal določeneje opredeliti tisto mesto v našem političnem življenju, s tem pa tudi v naši zgodovini, ki ji ga mnogi sodobni kritiki neupravičeno odrekajo.

Kritiki, še posebno tisti, ki jim prisotnost in vloga OF sploh ni všeč, napadajo dolomitsko izjavo IO OF, češ, z njo je bil konec »pluralizma« v OF in s tem tudi dokončno odpravljena demokracija na Slovenskem ter zagotovljena popolna oblast Komunistične partije. Tako razpravljajo celo nekateri dobronamerni zgodovinarji, tako večkrat razumejo takratna dogajanja mladi iskalci resnice o preteklosti, ker pač nimajo dovolj podatkov o stvarnih dogajanjih v tistih časih in tako s posebnim veseljem tudi tisti, ki se že takrat, ko je bila sprejeta, z njo niso strinjali, in pa seveda vsi nasprotniki OF, ki jim je izjava zaprla vse možnosti, da bi uspeli notranje razbiti enotnost OF, ko jim neposredni poizkusi, da to store z lastno vojsko in z okupatorjevo pomočjo, niso prinesli posebnih uspehov. Prav to pa je povzročilo še toliko ostrejša napade na izjavo. Pojavljajo se tudi takele ocene in prigovori: Če že ni pravo tolmačenje potrebe po dolomitski izjavi namen Komunistične partije, da si olajša svoje delo tako, da enkrat za vselej potrdi svojo oblast v Slovenskem ali pa prisili k molku vse, ki bi skušali v OF razvijati neke svoje ideje, potem pa je prav gotovo pravi cilj disciplinirati vse skupine, ki so si domišljale, da bodo, kot nekoč politične stranke, delile kot soustanoviteljice koalicije s KP oblast v Sloveniji. Tako tolmačenje dajejo tisti, ki tudi povsem podcenjujoče in dokaj različno presojujejo pomen temeljnih skupin. Dalje pravijo nekateri: Ker so se sokoli itak vtopili v Partijo, kulturniki pa so ji zvesto služili, je torej bila dolomitska izjava potrebna le zaradi Kocbeka in nekaj njegovih pristašev in morda še za vse tiste, ki bi se kasneje pojavili z zahtevo po neki lastni poti, po lastnem razmisleku in z idejami o neki svobodi.

Kakorkoli že, prav gotovo je vse preveč očiten namen povsem izničiti smisel in pomen takratnih prizadevanj, da se potrdijo nova oblika in metode političnega življenja, kakršno naj velja že tedaj in še posebno po vojni in ki ne sme v ničemer posnemati političnih razmer pred vojno.

Najbolj grobi in sovražni prigovori pa so tisti, ki povezujejo vse dokumente, sprejete med vojno, v eno samo, najblažje rečeno, pretirano prisvajanje pravice odločati o slovenski bodočnosti in npr. pravijo: Temeljne točke OF so bile naivne in neuresničljive, dolomitska izjava obračun s Kocbekom, likvidacija pluralizma in

utrditev oblasti KP. Mislim, da je tako poenostavljanje in tolmačenje zgodovine nedopustno. Treba se je vendarle živjeti v čas, v katerem so ti dokumenti nastajali, v okoliščine, ki so jih narekovala, ter videti posledice in koristi, ki so nastajale za samo gibanje v času, ko so bili dokumenti sprejeti. Zato je seveda treba tudi o tem, v bistvu prelomnem dogodku (dolomitska izjava) v slovenski politični zgodovini, znova in temeljiteje razpravljati, še posebno, ker nekateri, ne da bi ugotavljali vzroke in ne da bi se poglobljali v takratno resnico, enostavno razglašajo vse, ki govore o nujnosti in koristnosti dolomitske izjave, za naivneže, če ne že za preračunljive demagoge, ki žele s to izjavo le utrditi oz. opravičiti povojno oblast Zveze komunistov.

Naj predvsem takoj ugotovim, da sem odločno zoper izkoriščanje dolomitske izjave v take namene. Nikomur ni dala oblasti, temveč je želela še dosledneje odpreti pot demokratičnim težnjam, ki jih je z vso iskrenostjo in predvsem v praksi uveljavljala OF. O tem govori tudi celotna politika IO OF med vojno in OF oz. Socialistične zveze tudi po njej.

IO OF se je ob stalni skrbi za tekočo politično aktivnost zavedal tudi dolgoročnejših problemov, ki so nastajali pri dograjevanju s temeljnimi točkami OF opredeljenih razmerij. Zato so si kot povsem logično nadaljevanje uresničevanja teh točk sledili dolomitska izjava (točke 5 in 6), kočevski zbor odposlancev, zbor v Črnomlju, ob koncu vojne zasedanje SNOS-a v Ajdovščini ter po vojni številni dokumenti z znanim »Socialistična zveza danes« in končno Kardeljevo delo »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«. Med vsemi temi dokumenti je možno ugotoviti povezanost, ki se je kazala v praksi, predvsem (vsaj teoretično) s tem, da se približa občanom neposredno odločanje o vseh pomembnejših političnih dogajanjih.

Namen dolomitske izjave je zato bil, da podrobneje opredeli vlogo in način dela OF kot tiste organizirane politične sile, ki v smislu temeljnih točk prevzema po vojni oblast na Slovenskem kot celota. To celoto pa je bilo treba v določenem trenutku, ko so se v ljudskih odborih in odborih OF že kazali prvi obrisi ljudske oblasti, jasneje opredeliti, da ne bi neka notranja trenja ali razlike v pogledih na to povojno vlogo oteževale ali celo onemogočile uspešno delo. Če govorimo ob dolomitski izjavi tudi o razmerju do krščanskih socialistov oz. upravičeno le ožje, do Kocbeka, potem moram reči, da je to razmerje le pospešilo sprejetje tega dokumenta in morda deloma tudi vplivalo na vsebino, ni pa bil to ne edini in ne najpomembnejši razlog za tak dokument. Dopusčam seveda tudi možnosti za taka razmišljanja, ki pa veljajo le za tiste, ki svoje trditve opirajo predvsem na to, da je bil problem Kocbeka živ prav v tem času, da je vodstvo sokolske organizacije odločno izjavljalo (Jože Rus), da zanje tak akt ni potreben, ker ne vidijo nikakršne možnosti za drugačno urejanje političnega življenja kot ga ponuja množični okvir OF in ker je predstavnik kulturnikov (Josip Vidmar) menil, da zanje opredeljevanje nekih političnih okvirov delovanja ni zanimivo (zato tudi ni podpisal izjave). To bi vsekakor lahko dopuščalo domnevo, da dolomitska izjava v tistem času ni bila akt dograjevanja političnega sistema, temveč le politična likvidacija Kocbeka in s tem tudi političnega pluralizma kot poti za razreševanje povojnih vprašanj. Res, po raznih izjavah, predvsem po vojni (glej npr. Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB, II. knjiga) in še posebej Kocbeka samega, se je dalo sklepati, da gre le za Kocbeka. Toda da ni bil glavni njen smisel obračun s krščanskimi socialisti in samim Kocbekom, je dokaz že prvi sestanek z aktivisti po dolomitski izjavi, spomladi 1943, ko so na njem vsi predstavniki temeljnih skupin, torej tudi

Kocbek, tolmačili njen pravi smisel in govorili o potrebi po nadaljnjem utrjevanju in uveljavljanju OF kot množičnega političnega gibanja in edinega nosilca politične oblasti v Sloveniji.

Da bi bilo to razumljivejše in da bi vendarle v nasprotju z nekaterimi današnjimi njenimi tolmači v drugačni luči pokazal naša takratna prizadevanja in naša razmišljanja ter s tem tudi potrebo in razmere, v katerih je dolomitska izjava nastala, naj le bežno opozorim na vlogo takratnih udeležencev pri sprejemanju izjave in na nekatere dogodke, ki so jo spremljali.

Najprej o samih udeležencih, to je o treh oz. štirih temeljnih skupinah, ki so po svojih vodstvih tudi odgovorne za samo izjavo.

Nobena od teh skupin ni bila ne predvojna politična stranka in ne povezana s katero od njih. Vse pa so dobro poznale in tudi občutile takratno politično življenje, občutile pritiske političnih režimov in se zavedale težkih posledic, v katere je tako življenje vodilo. Zato so že z medsebojnimi stiki pred vojno skušale ustvarjati razmere za nove politične odnose, pri čemer jih je sama vojna vendarle nekoliko prehitela. Vse to govorim kot takratni aktivist, kot udeleženec razmišljanj in razgovorov od prvih stikov s Komunistično partijo in kot član vodstva sokolske organizacije, ki sem v času dolomitske izjave pripadal samo OF in sokolski skupini, nisem pa bil član Komunistične partije. Mnogi trdijo, da je KP vendarle bila takrat politična stranka in se je kot taka borila za oblast ter si jo je z dolomitsko izjavo tudi zagotovila. Predvsem je udeleženci takratnih razgovorov zaradi njenega ilegalnega delovanja v odnosu do legalnih političnih strank stare Jugoslavije, zaradi načina njene borbe in zaradi vloge, kakršno je imela v javnem življenju, predvsem pa v kulturnih krogih, nismo imeli za stranko, vsaj ne v smislu obstoječih političnih strank. Da se bori za oblast delavskega razreda, torej za revolucionarno razreševanje družbenih vprašanj in s tem tudi za svojo oblast, tega smo se zavedali. Sprejemali pa smo predvsem njene idejne opredelitve (oblast delu, nacionalno svobodo, odpravo starih politikantskih režimov, zvezo delavcev, kmetov in delovne inteligence in podobno), ki so zagotavljale uresničitev naših pogledov na bodoči politični razvoj. Menili pa smo tudi, da zaradi globoke ilegale, v kateri je delovala KP zoper vladajoči red, zaradi temeljito izpeljane konspiracije, v kateri je opravljala svoje delo, zaradi uspešno pripravljene tehnične organizacije in pa seveda zaradi svoje odločnosti v akciji upravičeno prevzema vodilno vlogo v organiziranju OF.

Krščanski socialisti so bili zasidrani predvsem v sindikatih in v ostrem spopadu z vladajočo klerikalno stranko na Slovenskem. Njihovi pripadniki iz kulturniških krogov so se že prej, še posebno pa po okupaciji, pridružili OF s povezovanjem preko predstavnikov iz sindikatov. Kocbeka, ki se je pridružil kasneje, smo poznali predvsem po njegovih literarnih posegih v slovenski kulturni prostor (zapis o Španiji).

Sokolska organizacija je prešla na pozicije odločnega odpora staremu političnemu vplivu in strankarskemu režimu liberalnih in drugih nacionalnih klik, v težkih spopadih z njimi vse od leta 1935 dalje. Zato je bila tudi odločno zoper obnavljanje takega političnega življenja, kot je bilo pred vojno. Glede na to, da se v slovenski zgodovini, še posebno pa ko je govor o OF in dokumentih, ki jih je sprejemala (temeljne točke, dolomitska izjava), po običaju ali pa celo namenoma pozablja, da je bila sestavni del OF tudi slovenska sokolska organizacija, naj o njeni vlogi, sicer le bežno, napišem kakšno besedo več. Predvsem moram še enkrat povsem jasno ugotoviti, da OF niso sestavljali kot osnovne skupine le

komunisti in krščanski socialisti, kot se to vse pre pogosto pojavlja v našem tisku, temveč tudi sokoli. Nikakršna skrivnost ni bila, da je bilo med prvimi borci, po številu največ udeležencev prav iz sokolskih telovadnic. To še posebno velja za Ljubljano, Dolenjsko, Notranjsko in Belo krajino (na Štajerskem in Gorenjskem so bili sokoli med prvimi izseljenci). Predstavniki sokolstva so ob dolomitski izjavi sicer ugotovili, da zanje in za njihovo obnašanje v borbi ni potrebna. Ne zaradi tega, kot skušajo danes nekateri ocenjevalci izjave ugotavljati, ker so bili pod popolnim vplivom KP in so se v njo tudi vključevali in zato pristajali na vsa njena stališča, temveč ker so menili, da je vse njihovo dotedanje delo in še posebno delo med vojno povsem ustrezalo težnjam, kakršne so uveljavljali slovenski ljudje v odborih OF in ljudskih odborih in da je bil način dela v teh organih povsem tak, kot ga je sokolska organizacija uveljavljala v svojih društvihi potem, ko se je v njih po letu 1935 uveljavil nov duh, kakršnega so širili sicer izvoljeni, toda od najvišjega jugoslovanskega vodstva organizacije nepotrjeni predstavniki organizacije.

O teh sokolskih stališčih pričajo tudi vse medvojne izjave in dokumenti, predvsem pa dve brošuri, ki sta izšli leta 1941 in druga 1943 (večino te naklade je zaplenil okupator v ljubljanski tiskarni, ko je bila ob neki raciji odkrita). Stalno smo opozarjali prav na tako vlogo OF in nikdar na neke posebne namene same sokolske organizacije. Prav takim stališčem pa je dolomitska izjava povsem ustrezala.

Skupina kulturnikov je bila prav tako, posebno pa še v tridesetih letih, v odločnem spopadu s predvojnimi političnim režimom in so posamezniki v številnih revijah, v nekaterih stalno, v drugih občasno, odločno nasprotovali vsem pojavom razvrednotenja človeka in predvsem zanikanja slovenske kulture. Zato so se tudi najodločneje in po svoji lastni poti upirali vsem poizkusom utrditve oblasti katerekoli od takratnih vodilnih političnih strank. Odpirali pa so strani revij in tudi možnosti tiska mnogim marksističnim mislecem, članom KP, in s tem jasno in odločno prispevali k prizadevanjem KP za rušenje obstoječega političnega sistema. Niso pa predstavljali organizirane skupine in tudi niso uveljavljali nekih svojih političnih teženj.

To so bile torej temeljne skupine OF, ki so prav zaradi svoje dejavnosti, svojih načelnih opredelitev bile edine sposobne odpreti novo poglavje političnega delovanja na Slovenskem in prav zaradi svoje preteklosti in svojega dela tudi pritegnili v Plenum OF številne skupine in posameznike, ki jim je bil cilj ne le sodelovati v osvobodilni borbi, temveč tudi prispevati k izgradnji drugačnega političnega življenja, kot pa je bilo pred vojno.

Vsem, ki so sodelovali v OF, predvsem pa vsem predstavnikom ustanovnih skupin, je bilo jasno, da bodo zaradi odpora zoper stari politični sistem prav nosilci tega režima storili vse, da bi oslabil enotnost OF, če je že ne morejo razbiti z okupatorjem. Zavedali pa so se tudi, da je največja nevarnost za slovensko politično življenje, če bi se že med vojno, še posebno pa v povojnem življenju ponovno uveljavile stare politične metode in pojavile stare politične stranke, verjetno nekatere tudi v novi politični preobleki, ker bi to razdvojilo Slovence ob vsakodnevnih političnih spopadih, namesto da bi, sicer nazorsko tudi različno opredeljeni, vendarle skupno in složno gradili svojo prihodnost.

Prav taka razmišljanja so dodatno potrdila ugotovitve v temeljnih točkah iz leta 1941, da je treba ohranjati OF kot nezamenljive politične oblike urejanja vseh družbenih razmerij, za katere je neobhodna prisotnost vseh ali vsaj večine občanov in državljanov. Zato je IO OF še posebej spremljal to plat svoje politične vloge.

Dogajanja na terenu so ga samo potrjevala v teh razmišljanjih. Že v drugi polovici leta 1942, ko smo pristopili k volitvam v odbore OF in v krajevne ljudske odbore, nismo več poudarjali sestava po temeljnih skupinah, temveč izbiro najboljših, delovnih in med ljudstvom spoštovanih najaktivnejših borcev za res edinstveno vlogo OF. Dejstvo je, da je konec leta 1942 oz. neposredno po t. i. roški ofenzivi samo še IO OF v bistvu bil neke vrste koalicija ustanovnih skupin, medtem ko je teren sprejel IO kot svoj politični okvir brez nekih notranjih delitev. Prav zaradi takega uveljavljanja OF kot celote smo dokaj hitro premagali posledice ofenzive, partizanske enote so se hitro množile in ugled OF med ljudstvom je zopet vse bolj naraščal. Zato smo tudi že na zasedanju v Kočevju in še posebej v Črnomlju začeli številčno širiti organe OF in ljudske oblasti, da bi do kraja premagali njihovo prejšnje sestavljanje po temeljnih skupinah.

Ker se pri tem stalno pojavlja trditev, da je bila OF od samega začetka koalicija oz. kot se to uporablja v današnjem žargonu, da je spoštovala politični pluralizem, naj tudi o tem povem nekaj besed. Nihče seveda ne zanika in bi tudi grešil, če bi trdil, da pričetek OF v takratnem političnem žargonu ni bila neke vrste koalicija, toda prav gotovo povsem drugačna od vseh, ki so se dotlej pojavile v slovenski ali jugoslovanski politični zgodovini. Mi v prvih začetkih povezovanja nismo iskali naziva našemu sodelovanju, pač pa smo govorili o vsebini našega dela. Mi tudi nismo sprejemali nikakršnih pisanih dogovorov. Ko smo s KP (tako sokoli kot tudi krščanski socialisti) ugotovili podobnost naših pogledov in možnost za skupno delovanje že pred vojno zoper obstoječe politične razmere, kasneje pa zoper okupatorja za popolno osvoboditev, smo se enostavno dogovorili o skupnem reševanju vseh tistih pomembnih nalog, ki naj nas vodijo k zastavljenim ciljem.

Zato to tudi takrat ni bila neka koalicija v smislu strankarske delitve oblasti, položajev in obveznosti. Bil je v bistvu delovni dogovor, ki naj z aktivnostjo vsake od organiziranih skupin poveže slovenske množice v enotno fronto za akcijo zoper okupatorja, zoper predstavnike starih političnih režimov, zoper vsako tujo oblast in (kar je postopoma med samo borbo rastlo v zavesti vseh udeležencev) za nove, človeka vrednejše družbene odnose po vojni. Take cilje so si temeljne skupine lahko zastavile prav zaradi svoje politične neobremenjenosti, zaradi svoje vsidranosti med zavednejšimi pripadniki slovenskega naroda in zaradi splošno poznanega odpora pred vojno zoper tradicionalne politične stranke iz klerikalnega in liberalnega tabora, katerih vodstva so se ob zlomu jugoslovanske vojske povezala z okupatorjem in nastopala zoper OF.

Ne da bi se spuščal še v nadaljnje podrobnosti pri presojanju takratnih (oz. prvih) razmerij v OF (ker je to pač še vedno predmet posebnih in globljih raziskav), naj le ugotovim, da že prve temeljne točke iz leta 1941 to dokazujejo s svojo konkretno opredelitvijo (takojšen oborožen odpor) kakor tudi z dolgoročno usmeritvijo (po zmagovito končani borbi prevzame oblast v Sloveniji OF kot celota). Tako opredelitev je slovenski narod odločno podprl in kar je pri tem še posebej pomembno, slovenski ljudje so se vključili v dobesedno izvajanje tako začrtane poti. OF kot celota, po svojih najsposobnejših in v kraju uglednih ljudi je pričela preko odborov OF in krajevnih odborov prevzemati oblast namesto osovraženih županstev, srezkih načelnikov, financarjev in žandarjev.

Sestanki odborov in zbori krajanov niso razpravljali o neki politični različnosti oz. nazorskih opredelitvah v duhu predvojnih strank, temveč o nalogah OF v celoti, o potrebah partizanov, o organizaciji šol in o drugih za krajane pomembnih

stvarih. Veljali so v teh razpravah argumenti, znanje in sposobnosti, vse manj pa pripadnost neki od skupin. Tako je začelo v praksi na terenu odmirati trojstvo, po katerem so se v začetku organiziranja OF postavljali odbori OF (predstavnik KP, krščanskih socialistov, sokolov), če govorim v današnjem izrazoslovju, je na terenu zaživel pluralizem interesov, ki takrat ni imel ne tega naziva in ne prilastka samoupravnega, bil pa je njegov pričetek in je navdihoval mnoge teoretike, ki so se že med vojno navduševali za nekaj novega, kar bi pomenjalo večjo vlogo človeka, njegovo večjo svobodo in tudi njegovo odgovornost. Najpomembnejši izsledki na tem področju in na taki poti so kasnejša Kardeljeva razmišljanja v knjigi »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja,« ki so sicer nastala kot neke vrsta njegova oporoka, temeljito pa prav gotovo na omenjenih izkustvih med vojno.

Tako prikazan nastanek OF in njen nadaljnji razvoj, da bi ga lahko presojali z današnjimi pogledi, pa vendarle zahteva, da razčistimo, kaj je bil in kaj je pluralizem, in to pluralizem OF, – pa današnje SZDL, kaj je politični pluralizem in kaj je pluralizem interesov – ker poigravanje s temi pojmi (OF pluralistična ob ustanovitvi, ne pa več po dolomitski izjavi, pluralizem interesov krinka za oblast ZK, konec pluralizma z likvidacijo Kocbeka, itd.), lahko povsem zamegli stvarno stanje in pripelje do sklepov, ki ne ustrezajo niti takratnim namenom niti posledicam, ki so nastajale na terenu. Dogajanje na terenu je kmalu pokazalo, da je »koalicija« pri vrhu ne le nasprotje političnemu življenju na terenu, temveč tudi ovira, da bi se svobodnejše uveljavljanje interesov in boj argumentov priznali kot edinstvena ustvarjalna sila v razvoju vseh družbenih sil naroda. Morda pa je prav tako stanje v samem IO OF spodbujala pri nekaterih pripadnikih OF tudi drugačna razmišljanja in je že zato bilo spodbuda E. Kocbeku, da za trenutek, še posebno pa v času poleta OF v zvezi z osvobojenim ozemljem leta 1942, razmišlja tudi o možnostih za posebno politično organiziranje vernih Slovencev, za predstavnika katerih se je imel ves NOB. Taki pojavi in podobni nagibi, so potrebo po dolomitski izjavi enostavno potrjevali. Zato je bila po času svojega nastanka in po vsebini dejanska znanilka novih odnosov, ki naj bi jih označeval »pluralizem interesov« ter boj argumentov, ne pa oblast ene ali več političnih strank. Predstavljala pa je tudi tisto neobhodnost, ki naj odpira nove možnosti za najširše politično delovanje vsem občanom.

Res je, da mnogi, predvsem pa tudi Kocbek, takega razvoja OF niso do kraja iskreno sprejeli, mnogi (tudi nekateri komunisti) pa ga niso niti razumeli. Zato je Kocbek v razmišljanjih o svoji povojni politični moči kot predstavnik ne samo krščanskih socialistov, temveč predvsem katoliških množic, nadaljeval (v svojih člankih) s posebnim opredeljevanjem svoje vloge in tudi s posebnim zbiranjem svojih pripadnikov. Zato so tudi mnogi komunisti, ki jim je bilo predvsem za oblast, le neradi sprejeli izjavo, ki je odpirala pot v nove odnose, saj je to v mnogočem nasprotovalo dotedanjim resnicam iz VKP/b in povzročalo pri njih dvome o uresničevanju socialističnih družbenih odnosov kot prehodne etape v komunistično družbo, kakor jim je govorila teorija, da bodo samo oni sposobni to družbo tudi uresničiti. In vendar so slovenske množice prav tako kot prej temeljne točke OF tudi dolomitsko izjavo sprejele kot edino pravo napotilo za svoje delo. To samo potrjuje, da je odpiranje take poti ustrezalo političnim potrebam in da si slovenski ljudje niso želeli vrnitve predvojnega političnega strankarstva, pač pa široko odprto obliko političnega delovanja, kakršno je predstavljala OF. Končno to potrjuje tudi predanost, s katero so se lotili povojne izgradnje. Kdor skuša

danesh pripisati dolomitski izjavi in ZK v zvezi s tem drugačne namene, zanika dogajanja, ki so spremljala politično delovanje OF na Slovenskem v prvih dveh letih NOB in ki so zahtevala odločne in nagle ukrepe. Mislim, da vsi povojni pojavi, ki niso povsem ustrezali začetnim in načelno zastavljenim oblikam političnega delovanja v OF, pa naj bodo to oblastvena vloga KP v posameznih fazah našega razvoja, represije, centralistični in etatični pojavi (ki so večkrat tudi povsem prevladali), ne morejo izničiti prav teh izvornih nagibov v OF niti temeljnih opredelitev z dolomitsko izjavo.

Poudarjam zato še enkrat, da je bil njen cilj, kot smo ga razumeli mnogi takratni udeleženci, dejanski pluralizem interesov in pot v samoupravno socialistično družbo. Zaradi težkih potvarjanj in drugačnih nagibov, ki so se občasno pojavljali in predolgo trajali, ji te narave nima nihče pravice odvzeti, še najmanj pa tisti, ki danes pod krinko političnega pluralizma in civilne družbe ponujajo ponovno uvajanje zapadnih oblik političnega življenja. Mi pa ne potrebujemo ne zapadnega strankarstva in ne vzhodnega realnega socializma pod vlado ene stranke, ker imamo že preizkušene, toda danes v mnogočem zanemarjene in celo zavržene izkušnje OF. Le potruditi se moramo, da bi postale preko SZDL oblike delovanja in življenja delovnih množic vseh narodov Jugoslavije. To bo tudi edina pot za pravilnejše in doslednejše reševanje vprašanj, ki povzročajo ustanavljanje t. i. alternativnih skupin in gibanj.

Alternativna gibanja se pojavljajo, in to upravičeno tam, kjer vloga in naloge Socialistične zveze niso sprejete in razumljene tako, kot jih je ob višku svoje prisotnosti v slovenskem prostoru uveljavljala OF. Velja seveda za alternative, ki stremijo za napredkom, za večjo vlogo občana, za spremembe v duhu nadaljnega utrjevanja socialističnih družbenih odnosov, in to na temelju argumentov, raziskav in prepričanja, ne pa za alternative, ki žele le rušiti to pot, da bi se lahko uveljavili liderstvo, politične stranke, idejna zmeda in nacionalistični ali pa centralistični interesi.

Še nekaj besed o sami pripravi dolomitske izjave in nekih dogodkih ob njej. Ne da bi človek danes branil vsako besedo izjave, pa tudi ne povsem način, kako so posamezne misli tekstovno izdelane, prav gotovo pa morajo tisti, ki so tisti čas neposredno doživljali, priznati, da je imela svoj smisel in mesto v razvoju naše politične misli.

Izjava ni bila sestavljena in ne sprejeta na hitro. Bile so temeljite in dolge predhodne razprave. Sam pri razgovorih nisem bil, ker sem nekaj pred tem po dogovoru v IO OF odšel v Ljubljano in sem bil o nadaljnjih dogajanjih na osvobojenem ozemlju obveščen predvsem s pismi Jožeta Rusa. V njih mi je omenjal tudi pripravo te izjave s posebnim poudarkom, da sicer aktivno sodeluje pri njeni pripravi, ker meni, da je za urejanje bodočih odnosov in tudi zaradi nekih konkretnih pojavov koristna, da pa po njegovem mnenju za sokolsko organizacijo zaradi narave njenega dela in njene preteklosti sploh ni potrebna. Zato je J. Rus v imenu sokolske organizacije podprl sprejem tega dokumenta in tudi prispeval k njegovi končni vsebini, ker se je zavedal posledic, ki bi nastale za OF in njeno partizansko vojsko, če bi se nadaljevale oddvojene aktivnosti, kakršne je razvijal E. Kocbek z nekaj svojimi ožjimi sodelavci.

O tem ter o nekaterih vsebinskih vprašanjih in o stališčih krščanskih socialistov sva se podrobneje pogovarjala ob mojem ponovnem prihodu na osvobojeno ozemlje. V celoti sem se strinjal z vsebino in tudi predlogom, da svoje stališče

potrdimo na širšem sestanku vodstva sokolske organizacije, ki smo ga imeli v začetku leta 1943.

Ob tej priložnosti smo govorili tudi o pojavih na terenu in v vojski pred roško ofenzivo, ki so prav gotovo zahtevali opredelitve, kakršne je dajala izjava. Kmalu sem se o upravičenosti izjave lahko tudi osebno prepričal. Po dogovoru v IO OF sem odšel na teren, v bližino Novega mesta, na razgovor s političnim aktivom OF in še posebej s Črtomirom, ki je bil v tistem času komandant bataljona (Janez Marn). Črtomir, ki je izhajal iz vrst krščanskih socialistov, je namreč pričel že ob ofenzivi leta 1942 uveljavljati neke svoje interese. Zbiral je krog sebe fante iz svoje vasi in bližnje okolice in se z njimi izogibal vojaškim akcijam zoper okupatorja in belo gardo. Imela sva temeljit pogovor, v katerem sem ga skušal prepričati, da vse, kar se je zgodilo z njegovo družino, v njegovi vasi in s Slovenci na sploh, zahteva njegovo odločnejše vključevanje v partizansko borbo. Zagotovil mi je, da tako tudi misli, le da bi se želel še pogovoriti z nekom iz svoje skupine (Kocbekom ali Brecljem). Potrdil sem mu, da bo tak razgovor možen že čez nekaj dni in sem o tem poročal na seji IO OF. Dogovorjeno je bilo, da gre na razgovor M. Breclj. Toda ko je prišel na dogovorjeno mesto, ni bilo ne Črtomira in ne manjšega števila partizanov iz njegove vasi, ki so pobegnili z njim.¹ Tako je Črtomir nastopil svojo krvavo pot zoper OF, nas vse pa je potrdil v sumu, da so vendarle obstajale ambicije, ki niso bile v skladu z dolomitsko izjavo.

Ker se z dolomitsko izjavo povezuje tudi trditev, da je bil njen glavni namen onemogočiti E. Kocbeka, in to z dokončnim prevzemom oblasti KP nad OF in ker se z njo povezuje tudi popolno prenehanje Kocbekovega političnega delovanja po vojni, naj kot neposreden spremljevalec teh dogajanj povem tudi o tem svoje mnenje. Po mojem globokem prepričanju je bila tragika Kocbeka v tem, da se je ob sicer trezni oceni političnega pomena dolomitske izjave (saj je sodeloval pri pripravi njenega besedila) in pristanku nanjo, tudi še, ko je bila sprejeta, predajal povsem nerealnim sanjam o možnostih za uresničevanje nekih politikantskih ambicij. Verjetno je menil, da mu to zagotavljata verska pripadnost Slovencev in dolgoletna vladavina slovenske ljudske stranke, kar bi verjetno omogočalo večinsko politično opredelitev slovenskih množic in zato politično oblast brez ZK in brez preveč obvezujočih okvirov OF tudi po vojni. Morda je k temu prispevalo svoj delež dejstvo, da se je t. i. okolje in to predvsem kulturniki iz katoliških vrst (pisatelji, pesniki, gospodarstveniki in drugi), v tem času vse bolj oddaljevala od oficialnih krogov (povezanih z okupatorjem in londonsko vlado). K temu so jih pripravili razni negativni pojavi, kot so bile belogardistične božične racije leta 1942 in tudi sicer množična zapiranja v Ljubljani. »Sredinci« so tudi pripravljali svoje osnove za politično in gospodarsko življenje Slovenije po vojni, seveda brez OF, pod varuštvom zapadnih zaveznikov in predvsem kot nadaljevanje predvojnih političnih razmer. Z njimi je vzdrževal Kocbek po dogovoru v IO OF občasne stike ves čas vojne. Tragika Kocbeka po vojni in danes in s tem tudi vseh njegovih častilcev, ki upravičeno cenijo in visoko vrednotijo pomen njegovih literarnih dosežkov, pa tudi poudarjajo pomen njegovih političnih odločitev za in v OF, pa je v tem, da ne nasprotujejo tistim, ki za razvrednotenje pomena OF in za napad na dolomitsko izjavo in dogajanja ob njej izkoriščajo predvsem stranski politikantski skok Kocbeka, ko je za trenutek pozabil na vse globoke misli o vlogi in pomenu

¹ Prejeli pa smo tudi poročilo, da je Črtomir že dolgo pred tem vzdrževal stike z izdajalskima kaplanoma Malovrhom in Lavrihom (glej tudi Saje: Belogardizem).

OF, ki jih je sam ponujal javnosti. Zato pa je seveda tudi on sam potem, ko sta mu dnevniške zapiske narekovala prizadetost in sovraštvo, mnogo močnejši v poeziji kot pa v raznih člankih, esejih in razgovorih, povezanih s političnimi dogajanjem.²

Kocbek je po raznih spodbudah nadaljeval in celo zaostрил svoj odklonilni odnos do skupnosti v OF po letu 1950, še posebno potem, ko so nastopile težave, ki jih nismo znali hitro in uspešno premagovati, in še posebno, ko se je OF zaradi popuščanja skrbi in prizadevanj za svoj nadaljnji razvoj počasi utapljala v še povsem neizdelan in z realnim programom slabo opremljen okvir Ljudske fronte oz. Socialistične zveze Jugoslavije. Bila sta potrebna hrabrost in prepričanje v razvojne možnosti, kdor je ostal zvest OF in nadaljeval njeno delo.

Kljub vsemu temu menim, da bi bilo pošteno do pomembnega mesta, ki ga ima in bo imel E. Kocbek v slovenski in jugoslovanski literaturi, da si ga ne lastijo razni politikanti kot privlačno figuro za svoje nepoštenе namene zoper sedanji sistem in prizadevanja Socialistične zveze, da bi se vse dosledneje razvijala demokratičnost odnosov, odgovornost tudi za politično delovanje in najširša prisotnost delovnih ljudi v vseh oblikah odločanja. Mislim, da smo prav to dolžni Kocbeku kot človeku in literatu. Prav pa bi bilo, da tudi sami ne bi ob dolomitski izjavi govorili predvsem o namenih in vlogi E. Kocbeka, kar je bila le dodatna spodbuda, ker sicer tudi sami prispevamo, posebno pa še zgodovinarji in drugi raziskovalci, da se pravi smisel izjave in njena dolgoročna vrednost povsem izgubita.

Seveda pa moramo upoštevati, da je k netočnemu razumevanju prispevala tudi vse močnejša prisotnost direktivne in s tem oblastvene vloge KP, ki ni uspela pravočasno opustiti načina dela, kakršen je bil za neposredni povojni čas še nujen, ki pa mu je leto 1948 prav gotovo moralo hitreje menjati vsebino in metode. Potem tudi ne bi prišlo do vse bolj prisotnih trditev, ki se še posebno v zadnjem času večkrat ponavljajo, da je bilo namreč z dolomitsko izjavo konec tako pomembne oblike političnega delovanja, kot je bil pluralizem OF, ter da je bil to tudi konec prizadevanj E. Kocbeka, da ostane pomemben dejavnik v taki pluralistični OF in je končno doživel svojo politično likvidacijo.

Tako govorijo posamezni kulturniki, novinarji, takšna so običajna vprašanja v raznih intervjujih ali pa v odgovorih tistih, ki se s sedanjo našo potjo, s sedanjim sistemom in z vlogo KP med NOB in po njej ne strinjajo. Vso odgovornost za to likvidacijo (političnega pluralizma in Kocbeka) valijo na KP, na njeno željo po oblasti in namene posameznih odgovornih funkcionarjev, ki da jim odkritost in cilji v Kocbekovem političnem delovanju niso bili všeč. Vsi seveda govorijo le o političnem pluralizmu, tuj pa jim je oz. ga ne želijo priznati pluralizem interesov (lahko tudi pluralizem samoupravnih interesov ali enostavno demokratični dialog z argumenti). Še posebno pa ne govorijo o upravičenem ali neupravičenem nezaupanju, ki se je že med vojno, še posebno pa po njej, polastilo mnogih nekdanih pripadnikov OF. Ni izgubil samo Kocbek zaupanja v stvarne možnosti, da se uresniči temeljna zamisel OF, izgubili so jo še mnogi drugi. Tudi zaradi tega pa si ideje iz tistih časov, ki povsem ustrezajo današnji rabi, le težko utirajo pot v prakso in zato tudi le počasi pridobiva Socialistična zveza širino in vsebino, kot jo je imela nekoč OF (seveda primerno današnjim razmeram in potrebam).

Prav tako pa so tudi mnogi člani KP izgubili zaupanje v svojo organizacijo, ko se je vse bolj odrekala in na kongresih potrjevala, da noče biti oblast nad ljudmi in

² O tem se lahko prepričamo, če primerjamo njegove dnevniške zapiske iz vojnih časov s pisanjem po vojni, ko je način izražanja povsem spremenjen.

dogajanji, temveč tisto idejno jedro Socialistične zveze, ki s svojim znanjem, poznavanjem družbenih silnic in s spodbudami, opremljenimi z argumenti, omogoča Socialistični zvezi, da uspešno sledi potrebam takega razvoja, ki zagotavlja uresničevanje ustavno začrtanih ciljev (te misli je razvijal predvsem E. Kardelj v svojih delih). Ali ni prav to drugo nezadovoljstvo zadosten dokaz za neupravičenost dvomov Kocbeka in tistih, ki mu sledijo, o stvarnih namenih OF, Socialistične zveze in ZK?

Danes se seveda postavlja še dodatno vprašanje, zakaj namreč ob tako pomembni vlogi OF med vojno in po njenih uspehih tudi v prvih letih po vojni s tako težavo premagujemo krizno stanje, zakaj smo sploh zapadli v krizo in zakaj so nekateri, tudi pomembni sodelavci OF, zapustili njene vrste. Predvsem se moramo zavedati, da je OF nastala in živela samo v Sloveniji, torej na manjšem delu Jugoslavije. Ko smo v jugoslovanskem prostoru pripravljali temelje novemu političnemu življenju, smo z Ljudsko fronto šele tik pred koncem vojne pričeli graditi, kar je v Sloveniji že vso vojno politično živelo. V vseh preostalih delih Jugoslavije je bila ves čas vojne Komunistična partija edini politični dejavnik, ki je združeval borce in politične somišljenike (tudi nečlane) v skupni borbi proti okupatorju, četnikom in drugim izdajalcem. Zato je bila Ljudska fronta kot celota dolgo časa na papirju, mnogi člani KP pa so bili prepričani, da le njihova aktivnost in seveda tudi njihova oblast lahko uspešno obvladujeta vse težave, ki so se pojavljale kot na tekočem traku. Poudariti je treba še to, da zunaj Slovenije še dolga leta ni bilo pravega razumevanja ne za OF ne za njene temeljne točke in ne za politiko, kakršna je na tem področju omogočila uspešen odpor okupatorju in domačim izdajalcem.

Prav zaradi tega si Socialistična zveza, kakršno je med vojno predstavljala OF, šele v zadnjih letih, še posebno z izbruhom splošne družbene krize, polagoma utrjuje svoj položaj. Zato se je tudi KP zelo težko od kongresa do kongresa prebijala do spoznanja, da njena oblast ni rešitev za politično bodočnost Jugoslavije in je sicer s težavo ter mnogimi odpori v lastnih vrstah, pa tudi z odstranjevanjem iz svojih vrst nekaterih, pred tem odločnih in predanih članov, pripeljala do odločnejšega uveljavljanja pluralizma samoupravnih interesov kot tiste oblike, ki odpira v okviru SZDL najširše možnosti za svobodno politično delovanje vseh državljanov. Temu pa je prav gotovo lahko okvir le taka Socialistična zveza, v kateri se svobodno razvijajo razna gibanja, izmenjave mnenj, dialogi in boj argumentov.

Dejstvo, da se je Slovenija odločno vključila v jugoslovansko skupnost, je seveda zahtevalo, da se lastna prizadevanja v političnem delovanju uspešno povezujejo z dogajanjem na tem širšem prostoru. Premagovanje stanja, kakršno je vladalo na tem širšem prostoru, in dokajšnje nerazumevanje vloge in pomena OF kot vzorca za organiziranje političnega delovanja sta imela določene posledice v sami OF (oz. SZDL). Zmanjšana je bila njena udarnost, tudi sama je opustila mnoge, med vojno tako pomembne metode dela in se skušala prilagajati dogajanju v Socialistični zvezi kot celoti. S tem se ni odpovedala ne svoji vsebini in ne svoji vlogi, toda dejstvo je, da je mnogo izgubila od svoje nekdanje politične udarnosti in da se je njena vsebina šele s spremembo pogledov na delo Socialistične zveze v drugih republikah polagoma zopet vrača k prvotnim izhodiščem, in to na mnogo širšem prostoru in zato z večjo veljavo. Spremembe ustave bi morale tudi v tem pogledu prispevati in tako zagotoviti politične odnose, ki jih je tako uspešno uveljavljala OF med zadnjo vojno. Toda to bo možno le, če bomo znali v

ta širši prostor vnesti tiste, še danes veljavne elemente OF, ki so nam pomagali tako uspešno premagovati vse težje probleme med vojno. Zato pa predvsem ne smemo dovoljevati, da razni nezadovoljneži, ki se sklicujejo na mnoge razočarane, ki jim konec vojne ni omogočil življenja in položajev, kakršne so si želeli, rušijo ugled OF. To počno s tem, da vnašajo dvome o zgodovinskih dokumentih OF in njeno politiko in predvsem preveč svojevoljno tolmačijo nagibe, ki so vodili do sprejemanja dokumentov.

Zgodovina bo morala biti pravičnejša tudi do dolomitske izjave in jo sprejeti kot resen poizkus, da bi zagotovili na Slovenskem po končani vojni povsem drugačno, pravičnejše in aktivnejše politično življenje, kot pa je bilo pred vojno, pa tudi drugačno, kot smo ga ob sicer mnogih velikih uspehih po vojni tudi že dosegli.

PETER KLINAR

Slovenski pogledi na mednacionalne odnose

(Del prispevka na plenumu kulturnih delavcev OF, Bled 6. XI. 1986)

Med notranje povezovalne dejavnike v razvoju narodov štejemo nacionalno tržišče in delitev dela v nacionalnih okvirih, državno-nacionalno politiko, razvito nacionalno kulturo, temeljni izobraževalni sistem z razširjeno pismenostjo prebivalstva in razvite komunikacije. Hkrati pa razvoj narodov povzroča tudi notranja nasprotja v večnacionalnih družbah in med njimi. Izbruhnejo pojavi nacionalnih konfliktov in nasprotij, nacionalizma, etnocentrizma, diskriminacije, segregacije, negativnih predsodkov in stereotipov ipd. Mednacionalne konflikte v večnacionalnih državah, kjer so prisotni odnosi med privilegirano nacionalno večino in etničnimi deprivilegiranimi manjšinami, vzbujajo razredni odnosi, saj se razredne in etnične linije pogosto prekrivajo, in pa neskladnost med političnimi državnimi tvorbami in nacionalnimi kulturami. Mnoge nacionalne kulture ne dobijo zaželenih političnih organizacijskih enot. Nacionalne konflikte vzbujajo zahteve po drugačni delitvi dela zaradi neenakomernega ekonomskega in družbenega razvoja.

V narodu se prepletajo ljubezen do svojega, s strahom in sovražnostjo do tujega, kar je pomembno za razumevanje nacionalizma. V tej luči je narod protisloven pojav: ko po eni strani navznoter pomeni pripadnost, identifikacijo, solidarnost, po drugi strani – navzven pa strah, bojazen, prisilo. Zato tudi lahko sodimo, da so odnosi znotraj naroda utemeljeni na odnosih medsebojnega približevanja (seveda jih sekajo različne razredne in druge vertikalne linije), zunanji odnosi pa so določeni z manj razvitimi konjunktivnimi in številnimi disjunktivnimi odnosi.

Med temeljne značilnosti narodov uvrščamo: pripisanost nacionalne pripadnosti in s tem etnične stratifikacije, pluraliteto, identiteto, organizacijo in prizadevanje za javno avtoriteto ter težnje po politični neodvisnosti. V sedanjem obdobju postajajo ekonomski in politični nacionalni okviri preozki in sodobni integracijski procesi postajajo nadnacionalni. Ob ekonomskih in političnih integracijskih procesih srečujemo tudi pojave univerzalizacije, ki zadevajo kulturno področje, ob hkratnem razvoju nacionalnih kultur.¹

¹ E. Kardelj: Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja, DZS, Ljubljana 1980.

E. Gelner: Nations and Nationalism, Basil, Blackwell, Oxford 1984, str. 1–5, 53–58, 114–122.

R. Jackson: Ethnicity, v: G. Sarbati: Social Science Concepts, Sage London 1984, str. 205–233.

I. Urbančič: K teoriji nacije, naroda, etnosa, s posebnim ozirom na Slovence, Družboslovne razprave, Inštitut za sociologijo, Ljubljana 1985, str. 5–73.

R. Rizman: Marksizem in nacionalno vprašanje, CZ, Ljubljana 1980, str. 127, 140.

P. Klinar: Avtohtone in imigrantske etnične manjšine, RI F&PN, Ljubljana 1986 (poglavje o socioloških značilnostih naroda).

Ob razkrivanju integracijskih dejavnikov v slovenskem narodu je zanimivo ugotoviti dejavnike, ki združujejo in razdružujejo jugoslovanske narode, glede na to, da je slovenski narod vključen v jugoslovansko skupnost.

V večletnih raziskovanjih slovenskega javnega mnenja ugotavljamo, da sta med jugoslovanskimi integracijskimi dejavniki ves čas najbolj izraženo načelo bratstva in enotnosti ter NOB. Slovenski anketiranci torej gradijo oceno integracije nacionalnih odnosov predvsem na tradicionalnem moralnem načelu in na tradiciji NOB.

Socializem in samoupravljanje kot sodobni dejavnik integracije narodov in pa enotna država ter obramba in JLA so omenjeni kot integracijski dejavniki s srednje visokimi deleži ocen. Slovenci se torej zavedajo pomena socialističnega samoupravljanja za integracijo jugoslovanskih narodov, hkrati pa tudi pomena oblastnih – politično državnih oblik povezovanja. Vendar kratkoročno gledano – z nastopi krize – stališča o pomenu samoupravljanja za mednacionalno integracijo upadajo, naraščajo pa ocene pomena oblastnih dejavnikov integracije.

Med manj poudarjene integracijske dejavnike se uvršča narodnostna sorodnost jugoslovanskih narodov in pomen tega tradicionalno kulturnega dejavnika s kriznim obdobjem narašča. ZK kot integracijski dejavnik je med nižje uvrščenimi dejavniki mednacionalne integracije. V kriznih obdobjih upadajo ocene o integracijskih funkcijah ZK, kar lahko razumemo kot povečanje kritičnosti do vodilne politične sile, ki nosi odgovornost za obstoječo krizo v mednacionalnih odnosih, se pravi za uresničevanje načel mednacionalnih odnosov.

Integracija jugoslovanskih narodov torej temelji predvsem na tradicionalnem moralnem načelu, tradiciji NOB, manj izrazito pa tudi na samoupravljanju in oblastno-državnih institucijah. Z nizkimi deleži ocen so kot integracijski dejavniki označeni tudi tradicionalna kultura, narodna sorodnost ter ideološko politična vloga ZK.

Tradicionalni dejavniki prevladujejo, srednji pomen pa je tudi pripisan sodobnim integracijskim dejavnikom: samoupravnim in državnim. Manjši pomen pa se daje tradicionalno kulturnim in sodobnim ideološko političnim dejavnikom.

Pri notranjih integracijskih dejavnikih slovenskega naroda smo ugotavljali najbolj izrazit pomen tradicionalnih kulturnih dejavnikov. Med integracijskimi dejavniki jugoslovanskih narodov pa ugotavljamo poudarjen pomen tradicije moralnega načela o odnosih med jugoslovanskimi narodi in tradicije NOB. Kot problem se kaže, da ne dobivajo večjega integracijskega pomena v mednacionalnih odnosih sodobni dejavniki, npr. samoupravljanje in ZK, da njihov pomen upada ter da naraščajo ocene integracijske vloge države, obrambe in JLA. Prav tako je mogoče razkriti problem, da slovenski narod dojemajo njegovi pripadniki predvsem v tradicionalno kulturnem smislu, manj pa kot politično in ekonomsko skupnost.

V dolgoletnem raziskovanju je bilo ugotovljeno, da slovenski anketiranci uvrščajo med najbolj poudarjene dezintegracijske dejavnike različnost jezikov jugoslovanskih narodov. Če upoštevamo, da štejejo jezik kot notranji integracijski dejavnik naroda in kot temeljno narodnostno identifikacijsko značilnost, potem je mogoče razumeti občutljivost za svoj materin jezik in hkrati pomen različnosti jugoslovanskih jezikov kot temeljnega dezintegracijskega dejavnika v jugoslovanskih mednacionalnih odnosih.

Med dezintegracijskimi dejavniki je visoko uvrščena še verska pripadnost. Ocene dezintegracijskih pojavov v jugoslovanskih mednacionalnih odnosih gradijo Slovenci predvsem na socialnokulturni različenosti jugoslovanskih narodov, v okviru katere ima pomembno vlogo poleg različenosti jezikov tudi različenost religij. Kulturne različenosti jugoslovanskih narodov ne dojemajo v smislu kulturnega pluralizma, ki pomeni integracijo različnega, marveč v dezintegracijskem smislu.

Poudarjeni kulturni različenosti, ki je izražena v stališčih do različenosti jezikov in religij, se pridružuje še en dezintegracijski dejavnik, ki ga v raziskavah anketirani Slovenci omenjajo s srednje visokimi deleži, to je kulturna tradicija.

V zadnjem kriznem obdobju narašča dezintegracijski pomen različne verske pripadnosti in kulturnih tradicij.

Različne delovne navade, ki so označene kot izrazit dezintegracijski dejavnik in njegovo dezintegracijsko naravo v sedanjih kriznih časih anketiranci še bolj poudarjajo, nas opozarjajo na razumevanje različne kulture dela, kar vodi do ekonomske dezintegracije v mednacionalnih odnosih. Med srednje visoko uvrščenimi dezintegracijskimi dejavniki je tudi življenjski standard; v spodnjem delu zaporedja dezintegracijskih dejavnikov so uvrščene: gospodarske koristi in redoljubnost ter urejenost. Vsi ti dejavniki opozarjajo na sodobne vidike ekonomske dezintegracije. (Ocene dezintegracijske vloge gospodarskih koristi za mednacionalne odnose v sedanjem obdobju naraščajo). Moremo skleniti, da dezintegracijski pojavi v mednacionalnih odnosih temeljijo glede na raziskovalne rezultate iz slovenskega javnega mnenja na tradicionalnih kulturnih razlikah, kot so: jeziki, religije in kulturne tradicije, ter na sodobnih ekonomskih problemih, kot so: predvsem različne delovne navade, pa tudi razlike v življenjskem standardu in manj gospodarske koristi ter redoljubnost in urejenost.²

Na koncu moremo zapisati, da se nam kaže kot problem dojemanje kulturnih tradicionalnih razlik v dezintegracijskem smislu za naravo mednacionalnih odnosov, posebej še, ker se deleži takšnih ocen v sedanjih kriznih časih povečujejo. Pot do razumevanja tradicionalnih kulturnih razlik v smislu integracijskih načel kulturnega pluralizma se zdi odmaknjena in zapletena. Kot drugi problem pa se kaže, da so med dezintegracijske dejavnike uvrščeni aktualni sodobni ekonomski problemi mednacionalnih odnosov. Zadeva postaja zapletenejša, če se ob tem spomnimo, da je kot integracijski dejavnik mednacionalnih odnosov izpostavljeno tradicionalno moralno načelo bratstva in enotnosti ter tradicija NOB, manj pa sodobni integracijski dejavnik, kot sta: sistem socialističnega samoupravljanja in ZK.

O razvojnih in ekonomskih vidikih mednacionalnih odnosov

Za oceno jugoslovanskih mednacionalnih odnosov so stališča do razvojnih problemov med najpomembnejšimi. Večina slovenskih anketirancev pozitivno ocenjuje razvoj Slovenije v zadnjih letih – v primerjavi z drugimi republikami. Je pa treba reči, da se deleži pozitivnih ocen v zadnjem obdobju izrazito znižujejo. Da je Slovenija zaostala v svojem razvoju v Jugoslaviji glede na druge republike, tako presoja kar opazen delež Slovencev, in ti deleži ocen kažejo poudarjeni trend naraščanja. Kljub prevladujočim pozitivnim razvojnim ocenam Slovenije v Jugo-

² Raziskave slovensko javno mnenje 1972, 1980, 1982, RI FSPN, Ljubljana

Peter Klinar, C. Trampuž: O integracijskih in dezintegracijskih dejavnikih v mednacionalnih odnosih, v: Integracijski in dezintegracijski procesi v Jugoslovanski družbi, Slovensko sociološko društvo, Maribor 1983, str. 109–121.

slaviji, pa izraziti trendi njihovega upadanja ter trendi naraščanja negativnih ocen opozarjajo na krizne razmere in zastavljajo vprašanje o vzrokih, ki zavirajo razvoj Slovenije. Spomniti se moramo na že ugotovljene dezintegracijske ekonomske dejavnike v jugoslovanskih mednacionalnih odnosih: različne delovne navade, življenjski standard, gospodarske koristi in razlike v redoljubnosti in urejenosti. Ob interpretaciji teh trendov ocen ne kaže prezreti različnih zveznih ukrepov ekonomske politike, problemov naložbene in devizne politike, neupoštevanja komparativnih prednosti, nerazjasnenih problemov o prelivanju sredstev in o ekonomskih odnosih med razvitimi ter nerazvitimi, zaprtosti ekonomij v republiške okvire itd.

Glede na ekonomske vidike mednacionalnih odnosov se odpira problem ocen odnosov med razvitimi in nerazvitimi republikami. Večletna raziskovanja kažejo, da so se pri Slovencih razvila solidarnostna stališča (manj razvite republike naj same skrbijo zase, jugoslovanska skupnost pa naj jim pri tem pomaga). Takšne ocene prevladujejo v sedanjem času, in kljub kriznim razmeram se solidaristični pogledi o prihodnjem razvoju odnosov med razvitimi in nerazvitimi republikami ne zmanjšujejo.

V upadanju so skrajne solidaristični pogledi, naj za razvoj manj razvitih skrbijo predvsem razvite republike. Deleži takšnih ocen so se iz razumljivih razlogov med krizo opazno znižali. Gre za premike od množično skrajno razumljivih ideoloških stališč do razvoja odnosov med razvitimi in nerazvitimi k stvarnim ekonomsko utemeljenim pogledom.

Deleži partikularističnih, morda ozkih nacionalističnih stališč, naj manj razvite republike v prihodnje same skrbijo za svoj razvoj, so nizki, vendar med krizo vztrajno in izrazito naraščajo, kar sovpada s stopnjevanjem kriznih pojavov.³

O povezanosti Slovenije z drugimi republikami in medsebojnem dogovarjanju

Znano je, da možnosti za medrepubliške povezave niso dosledno izkoriščene in da prihaja do republiških zaprtosti, partikularizmov in lokalizmov. Nefunkcionalna povezanost raznovrstnih majhnih sistemov je že splošno priznana značilnost Jugoslavije. Preseneča, da izrazita večina Slovencev povezanost Slovenije z drugimi republikami pozitivno ocenjuje. Ta podatek opozarja na nizka merila, ki jih uporabljajo slovenski anketiranci pri presojanju povezanosti Slovenije z drugimi republikami. V takšnih ocenah pa se morda tudi skriva zadovoljstvo z obstoječimi povezavami, češ da so zadostne in da širše in intenzivnejše povezave ne bi bile koristne. Ta zadnja interpretacija medrepubliških povezav bi govorila za partikularistične, ozke nacionalistične poglede.

Ocene slovenskega javnega mnenja o zapletenih zadevah sporazumevanja med republikami o gospodarskih in političnih vprašanjih na ravni federacije so deljene. Z nekaj višjimi deleži se pojavljajo ocene, da do sporazumevanja prihaja kljub problemom, nekaj nižji pa so deleži negativnih ocen. Kritičnost do sporazumevanja raste, saj se med krizo močno povečujejo negativne ocene, pozitivne pa se znižujejo. Javnost zaznava zapletene probleme medrepubliškega sporazumevanja (če se sporočajo javnosti prek množičnih komunikacijskih sredstev), ki tudi odsevajo krizo mednacionalnih odnosov. Hkrati se kaže problem, ki smo ga že

³ Raziskava slovensko javno mnenje 1980, 1982, 1983, 1984, 1985 RI FSPN, Ljubljana.

P. Klinar: O mednacionalnih odnosih in njihovem prihodnjem razvoju, SJM 83, RI FSPN, Ljubljana 1984.

omenili v zvezi z doseganjem dialektičnih povezav med posebnimi (republiškimi) in obćimi (zveznimi) interesi.⁴

O pripravljenosti razvijanja različnih odnosov s pripadniki jugoslovanskih narodov in narodnosti

Na vprašanje o spreminjanju narodnostnega značaja Slovencev po NOB in socialistični revoluciji, delno odgovarja tudi analiza odnosov med Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Če upoštevamo, da je NOB izražen kot temeljni integracijski dejavnik jugoslovanskih mednacionalnih odnosov, potem smemo soditi, da je NOB, ki je bil boj za skupne osvobodilne in revolucionarne cilje vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti, razvil temelje za medsebojne odnose med pripadniki različnih jugoslovanskih narodov.

Raziskovalni podatki kažejo, da so Slovenci poudarjeno pripravljeni razvijati prijateljske odnose s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in da to v veliki meri velja tudi za razvijanje dobrih medsebojnih delovnih in sosedskih odnosov. Deleži teh ocen glede pripadnikov posameznih jugoslovanskih narodov in narodnosti pa so nekoliko diferencirani. Nekoliko bolj poudarjeni za Srbe, Hrvate, Makedonce, Črnogorce in nekoliko manj za Albance, Muslimane, Italijane in Madžare. Te ugotovitve očitno diferencira kulturna različnost med Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Kriza nacionalnih odnosov vpliva tudi na deleže teh odgovorov. V tem času se znižujejo deleži pripravljenosti za vstopanje v primarne prijateljske odnose in povečujejo deleži vstopanja v sekundarne: delovne in sosedske odnose. Ta trend sprememb stališč do pripravljenosti za vstopanje v primarne in sekundarne odnose s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti je bolj izrazit za pripadnike, ki so kulturno različni od Slovencev.

Glede pripravljenosti za vstopanje v družinske odnose, ki jih štejemo med intimne primarne odnose, ugotavljamo stališča, ki jih lahko označimo kot endogamno zaprtost Slovencev. Izražajo v glavnem le pripravljenost za sklepanje medsebojnih porok s slovenskimi partnerji. Zelo nizki so deleži stališč, ki izražajo pripravljenost za vstopanje v družinske odnose s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti, in ti nizki deleži, ki se še znižujejo, niso bistveno diferencirani glede na pripadnike posameznih narodov in narodnosti.

Zaradi dokajšnje etnične homogenosti Slovenije, nezadostnih stikov med Slovenci in pripadniki drugih narodov in narodnosti, ki bivajo v Sloveniji, ter nerazvitih stikov med Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov, ki bivajo v svojih izvornih okoljih, ne preseneča podatek, da je večina sedanjih najboljših prijateljev Slovencev slovenske narodnosti in da so deleži prijateljev med drugimi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi izrazito nizki (najvišje so navedbe za prijatelje hrvatske, srbske in madžarske narodnosti). Te ugotovitve opozarjajo na razlike med dejanskim stanjem primarnih prijateljskih odnosov Slovencev s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti in pripravljenostjo za razvijanje takšnih prijateljskih odnosov.⁵

Izražene ocene, ki jih lahko označimo kot etnično distanco Slovencev do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti, niso visoke. Višji deleži

⁴ Raziskava slovensko javno mnenje 1982 in 1983, RI FSPN, Ljubljana.

⁵ Raziskava Socialna struktura sodobne slovenske družbe, RI FSPN, Ljubljana 1986.

takšnih ocen se kažejo do pripadnikov narodov in narodnosti, ki so etnično-kulturno bolj izrazito različni od Slovencev. S kriznimi razmerami opazamo naraščanje deležev stališč, ki izražajo etnično distanco do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Te ugotovitve so skladne s prejšnjimi ugotovitvami o nižjih deležih pripravljenosti za vstopanje v prijateljske odnose s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti, ki so bolj izrazito kulturno različni od Slovencev.⁶

Kot sklepno ugotovitev lahko zapišemo, da razlike v kulturi med Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti nekoliko diferencirajo stališča do pripravljenosti Slovencev, da razvijajo z njimi primarne družbene odnose. Kulturna različenost vpliva tudi diferencirano na maloštevilčne pojave etnične distance, ki jo izražajo Slovenci do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Ob prevladujoči pripravljenosti za sklepanje primarnih prijateljskih odnosov pa je med Slovenci majhna pripravljenost za sklepanje intimnih primarnih družinskih odnosov s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov. Kaže se tudi večja pripravljenost za razvijanje prijateljskih odnosov s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov od dejanskih prijateljskih odnosov. Krizne razmere v sedanjem obdobju niso spodbudne za širjenje medsebojnih konjunktivnih odnosov med Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Nekaj teoretičnih izhodišč o kulturnem pluralizmu

V večnacionalnih družbah največkrat prevladujejo odnosi etnične neenakosti (pojavi etnične stratifikacije, razdeljenost na etnično prevladujočo večino in deprivilegirano etnično manjšino). V takšnih družbah srečujemo procese etnične segregacije ali procese prisilne asimilacije. Procesi etnične neenakosti: segregacije ali asimilacije etničnih manjšin pa ne rešujejo medetničnih problemov. Zaradi tega reakcionarne teorije, ki so temeljile na teh procesih, nimajo skorajda nobene veljave več in sodobna teoretična razmišljanja se osredotočajo na kulturni pluralizem, multikulturalizem.

Bistvo kulturnega pluralizma moremo označiti kot zamisel ohranjanja integriteti večetnične družbe ob hkratnem priznanju etnične različenosti. Gre za ohranjanje in razvijanje etničnih posebnosti, etnične identitete, kulture ob zagotavljanju avtonomije kultur in tolerance do različnega. Kulturni pluralizem pospešuje samoupravo in participacijo etničnih skupin in razvija večsmerno komuniciranje. Procesi kulturnega pluralizma so povezani s procesi razvitejše – popolnejše adaptacije. Pri tem procesu gre za prostovoljno sprejemanje skupnega ter ohranjanje in razvijanje posebnega – etničnega na ravni primarnih in sekundarnih družbenih odnosov. Medsebojno približevanje etničnih skupin lahko razumemo kot procese integracije širše družbene skupnosti. Ob sprejemanju skupnega ter usklajanju ter spodbujanju različnega prihaja do skladnosti med ponudbami skupnega in različnega ter povpraševanju po skupnem in različnem. Uveljavitev kulturnega pluralizma – razvitejše adaptacije je odvisna od odprave etnične stratifikacije, zagotovitve etnične enakosti in enakopravnosti. Omenjeni proces se učinkoviteje razvija, če se vključujejo etnično sorodne, podobno razvite skupine s sorodno

⁶ Raziskava slovensko javno mnenje 1980, 1982 in 1986, RI FSPN, Ljubljana.

zgodovinsko preteklostjo v skupno državo – ob upoštevanju njihove relativne politične avtonomije.

Pojavi pluralizma so med seboj povezani, štejemo jih med celovite pojave. Težko si je npr. predstavljati razviti kulturni pluralizem brez razvitega idejnega, političnega, institucionalnega pluralizma. S tem zadevamo na problem javnega in zasebnega. Teoretično gledano se poraja problem ločevanja obeh delov. Vprašljivo je, če ju moremo med seboj ločevati glede na to, da mnogotere institucije s svojim delovanjem hkrati posegajo na javno in zasebno področje. Zaradi tega naša trditev o celovitosti pluralizma izhaja iz predpostavke, da ni razvitega kulturnega pluralizma brez drugih vidikov pluralizma, kot so: ekonomski, politični, idejni pluralizmi itd.

Nekateri pogledi na pluralizem pa dopuščajo ločitev javnega in zasebnega: ločitev morale, kulture, vrednot etničnih skupnosti od politike, ekonomskega trga. To ločitev je treba razumeti tako, da se posebne etnične vrednote, kulture lahko razvijajo, dokler ne ovirajo političnih in ekonomskih institucij. Z modernizacijo družb ob nadomeščanju mehanične solidarnosti z organsko, skupnosti z institucionaliziranimi, nepersonalnimi družbami nastajajo obča javna morala, kultura, religija, vendar etnične skupnosti s svojo izvirno moralo, kulturo obstajajo še naprej. Spodbujajo primarne odnose, intimnejše povezave pripadnikov, procese socializacije in identifikacije, psihološke stabilnosti, socialne soodvisnosti, varnosti, sproščanje napetosti itd. Manjšinske etnične kulture v tujem svetu (na primer imigrantske manjšine), okrepijo pomen etničnih manjšinskih skupnosti, družine.

Razumevanje kulturnega pluralizma, ki temelji na ločitvi javnega in zasebnega dela družbe, razkriva več variant ureditve medetničnih odnosov.

Z idealnim tipom kulturnega pluralizma označujejo takšne odnose v večetničnih družbah, ki zagotavljajo enakopravne možnosti na javnem področju: s politično, etnično enakopravnostjo in tržnim ekonomskim sistemom, na zasebnem pa obstoj multikulturalizma, kar daje možnosti za ohranitev različnih etničnih kultur, razvoj etničnih skupnosti.

V drugi tip večetničnih družb uvrščajo družbe, ki na javnem področju zagotavljajo enakopravnost, na zasebnem področju uveljavljajo monokulturalizem, kar je treba razumeti kot siljenje etničnih manjšin v procese prisilne asimilacije.

Tretji tip večetničnih družb so družbe, ki uveljavljajo neenakost med etničnimi manjšinami na javnem področju, na zasebnem pa multikulturalizem. Prevladujoča ideologija zahteva ohranjanje manjšinskih kultur, ki se ločijo od prevladujoče kulture, da se lahko uveljavlja politika neenakopravnosti etničnih manjšin v pojavnih oblikah apartheida.

V četrti tip večetničnih manjšin vključujejo družbe, v katerih v javni sferi vlada neenakopravnost med etničnimi manjšinami, v zasebni sferi pa monokulturalizem. Postopno pridobivanje enakopravnosti manjšin hkrati rojeva etnično zavedanje in razvijanje posebne etnične manjšinske kulture.

Drugi, tretji in četrti tip urejanja odnosov v večetničnih družbah temelji na pojavi etnične neenakosti, etnične stratifikacije. Pri drugem tipu srečujemo prisilno asimilacijo, pri tretjem tipu pa ekstremno segregacijo (apartheid). Smiselno je zastaviti vprašanje, ali je pri drugem tipu mogoče trditi, da gre za enakopravnost pripadnikov etničnih manjšin na javnem področju (politično področje), ko obstaja hkratna trditev o prisilni asimilaciji na zasebnem področju. Prav tako je vprašljiva trditev o obstoju multikulturalizma v tretjem tipu medetničnih

nih odnosov, ki pojasnjujejo razmere apartheida. Ob izraziti neenakopravnosti na javnem področju, ki zadeva pripadnike etničnih manjšin, ni mogoče hkrati govoriti o multikulturalizmu, ker se pojavlja v netolerantnem ozračju, v katerem ne more priti do širše družbene integracije. Povedano podkrepi našo prejšnjo ugotovitev o dialektični povezanosti javnega in zasebnega področja in o pojavih pluralizma kot celovitih pojavih.

Samo pogled na pristojnosti sodobne države pokaže, kako izrazito posega v zasebnost s svojimi raznovrstnimi, tudi socialnimi ukrepi. Zato ni presenetljivo, da neredko najdemo več lojalnosti posameznikov do svoje družbe, globalne družbe, naroda kot pa do družbenega razreda, ki mu pripadajo. V tej zvezi so npr. znani slovenski raziskovalni podatki, ki kažejo, da javno mnenje šteje med eksploitative ne le individualne pripadnike nižjih razredov in slojev, marveč tudi družbo, državo, teritorialno skupnost.⁷

Po drugi strani delovanja etničnih skupnosti, njihovih institucij, družin ipd. izrazito posega na javno področje. Javno in zasebno področje ustvarjata različne vrednote, ki so tudi v medsebojnem konfliktu, kar ustvarja človekov vrednostni sistem. Javno in zasebno je torej dialektično prepleteno in pojavi pluralizma so izrazito celoviti pojavi. Ta dialektična prepletenost javnega in zasebnega pa opozarja, da le ob popolni dejanski etnični enakopravnosti lahko nastaja kulturni pluralizem, sprejemanje skupnega jedra in ohranjanja etničnega posebnega ob medsebojnem toleriranju etničnih kultur, njihovem spopadanju in prilagajanju.

V sedanjih družbenih razmerah ne moremo govoriti o zagotovljenih možnostih za razvoj idealnega tipa kulturnega pluralizma – popolnejših procesov adaptacije. Obstoj etnične neenakosti, diskriminacij, segregacij, predsodkov, nacionalizmov in drugih pojavnih oblik socialne dezorganizacije in patologije ter rušilnih konfliktov v medetničnih odnosih potrjuje našo tezo. V realnih medetničnih odnosih se manjšine enostransko prilagajajo dominantni kulturi in načinu življenja etničnih večin, večsmerno komuniciranje je slabo razvito. Takšne procese moremo označiti kot procese nerazvite adaptacije – kulturnega pluralizma, ki so neprosto-voljni in ki dajejo pripadnikom etničnih manjšin le omejene možnosti za izražanje in razvijanje svoje kulture. Ob omejenih možnostih za kulturni pluralizem pri manjšinah, npr. folklorne prireditve, omejene izobraževalne možnosti v materinem jeziku ipd., se ne pojavljajo elementi političnega, idejnega, institucionalnega, torej celovitega pluralizma. Pri dvojezičnosti srečujemo pojav problematične diglosije, ki pomeni, da pripadniki etnične manjšine lahko uporabljajo svoj jezik le v primarnih odnosih v družini, etnični skupnosti (zasebnem področju), v komunikacijah, ki zadevajo sekundarne odnose, to je v institucijah, ki zagotavljajo socialno promocijo, pa so prisiljeni uporabljati prevladujoči jezik.

Kot smo omenili, temelji razviti kulturni pluralizem le na prostovoljnih temeljih. Prisilne razmere, ki silijo – zaradi prevlade etnične večine – etnične manjšine v sedanjih razmerah v neprosto-voljno adaptacijo, v problematično diglosijo, ali pa pritiski staršev, ki drugo generacijo imigrantov silijo v izvorno etnično kulturo staršev, v razmere problematične diglosije, govorijo o obstoju nerazvitih procesov adaptacije – kulturnega pluralizma. Različna obravnava etničnih manjšin, paternalističen odnos dominantne večine do njih, opozarjata na nerazvitost dejanske etnične enakopravnosti in na neizpolnjene zahteve za razvoj razvitejšega kulturnega pluralizma in popolnejših procesov adaptacije.

⁷ Raziskava Socialna struktura sodobne slovenske družbe, RI FSPN, Ljubljana, 1986.

Procesi nerazvite adaptacije, zametki kulturnega pluralizma, ki so enostranski, neprostovoljni, usmerjeni pretežno le na sekundarne odnose, so nekakšen vmesen pojav med adaptacijo in akomodacijo (minimalno prilagoditvijo). Etnične manjšine se morajo prilagoditi političnemu in ekonomskemu dominantnemu sistemu, hkrati pa ne prihaja do izrazitejše prilagoditve na področjih prostega časa, v primarnih odnosih ipd. Med obema sklopoma prilagajanja prihaja do neskladja: v sekundarnih odnosih je prilagoditev bolj razvita kot v primarnih odnosih. Prilagajanje manjšin ekonomskim in političnim dominantnim institucijam ter njihovo hkratno bivanje v etničnih skupnostih na ravni primarnih odnosov, kjer gojijo svojo kulturo, lako označimo kot nepopolno delno adaptacijo ali kot integracijo na distanco.⁸

O problemih internih jugoslovanskih imigracij v Slovenijo in problemih kulturnega pluralizma

S priseljevanjem delavcev iz drugih republik v Slovenijo se začenja spreminjati njena dokajšnja nacionalna homogenost in srečujemo se s konkretnimi vidiki mednacionalnih odnosov. Obče javno mnenjske ocene odnosov med domačini in imigranti so prevladujoče pozitivne in se v sedanjem obdobju nekoliko zvišujejo. Deleži negativnih ocen teh odnosov so nizki in se ne povečujejo. Podatki o ocenah med domačim avtohtonim prebivalstvom in imigranti na delovnem mestu so ugodnejši kot v kraju bivanja.

Pri raziskovanju konkretnjših problemov se podoba spreminja. Prevladujejo sodbe, ki se opazno zvišujejo, da interne imigracije z drugih področij Jugoslavije ogrožajo Slovence. Med področji ogrožanja je najbolj poudarjen jezik, ki mu sledijo zaposlovanje, ogrožanje nacionalnosti, slovenskih običajev in končno gospodarskega razvoja Slovenije. Opozoriti je treba na izrazito povečanje deleža stališč o ogrožanju slovenskega jezika, pa tudi zaposlovanja, nacionalnosti in slovenskih običajev. Pomen slovenskega jezika, kulture, običajev, tradicije za povezanost Slovencev s svojim narodom je izrazit, kar pojasnjuje obrazložene vidike ogroženosti zaradi imigracij v Slovenijo. Hkrati navedene ugotovitve o kulturnih vidikih ogroženosti Slovencev kažejo, da je ideja o kakšnem popolnejšem kulturnem pluralizmu še dokaj tuja.

Večina slovenskih anketirancev v lanski raziskavi slovenskega javnega mnenja sodi, da bi prihodnje priseljevanje delavcev iz drugih republik kazalo omejiti, manj se jih zavzema za popolno zaustavitev internih imigracij. Manjši del Slovencev nasprotuje internim imigracijam tako, da se zavzema za alternative internim imigracijam, ki naj bi jih nadomestili z vlaganji sredstev v hitrejši razvoj področij, od koder prihajajo v Slovenijo delavci iz drugih republik. Tako izrazita večina Slovencev nasprotuje internim imigracijam v Slovenijo na različne načine: da se omejijo, nadomestijo ali povsem zaustavijo.

⁸ J. Rex: *Race and Ethnicity*, Open University Press, Milton Keynes, Stratford 1986, str. 119–136.

T. Rose: *They and We*, Random House, New York 1981, str. 65–72, 159–161.

J. Goldhust, A. Richmond: *A Multivariate Model of Immigrant Adaptation*, *International Migration Review*, 1974, vol. 8, no 2, str. 113–125.

Multiculturalism, is'n't en Effect on the Crisis, RC on Migration, ISA Dubrovnik, June 14.–16. 1985.

P. Klinar: *From Ethnic Stratification to Multiculturalism*, RC on Communication Knowledge and Culture, ISA, Ljubljana 15. november 1985.

P. Klinar: *Avtohtone in immigrantske etnične manjšine RI FSPN*, Ljubljana, 1986 (pogl. Procesi razvite adaptacije in kulturnega pluralizma, Nerazvita adaptacija in kulturni pluralizem).

Deleži stališč o omejitvi in zaustavitvi imigracij so se povečali v lanski raziskavi v primerjavi s predhodnimi. Ti trendi so skladni z naraščanjem stališč o ogroženosti zaradi imigracij. Deleži stališč, ki se zavzemajo za nadaljevanje imigracij, ker so koristne za slovensko gospodarstvo, so nizki, se pa ne znižujejo. Prikazani kritični pogledi na prihodnost internih imigracij v Slovenijo kažejo kritičen pogled na dosedanje imigracije in izražajo že sporočene vidike ogrožanja avtohtonega prebivalstva. Kažejo tudi na nezadostno skrb družbe za vključevanje delavcev iz drugih republik v slovensko družbo in opozarjajo verjetno tudi na razvojne probleme Slovenije.

Pri načinu ravnanja delavcev iz drugih republik, ki že dalj časa bivajo v Sloveniji, se izrazita večina odloča za odgovor, naj se naučijo slovenskega jezika in prilagodijo tukajšnjim razmeram, med seboj pa naj gojijo svojo kulturo in uporabljajo svoj jezik. To stališče lahko označimo kot nerazvito stopnjo adaptacije, ki temelji na nepopolni etnični enakopravnosti, enostranskem, neprostovoljnem prilagajanju, problematični diglosiji. Nerazvita adaptacija, za katero se zavzema večina Slovencev, opozarja na neskladje v prilagoditvenih odnosih.

Končno ti rezultati opozarjajo, da je pri majhnih, raznovrstnih imigrantskih etničnih skupinah (kar velja tudi na splošno), ki jih srečujemo v Sloveniji, koncept razvoja smeri idealnejšega tipa kulturnejšega pluralizma problematičen. Gre namreč za maloštevilnost imigrantskih etničnih skupin, za različne imigrantske kulture, razpršenost imigrantov, neoblikovanost njihovih imigrantskih etničnih skupnosti, omejene možnosti za komuniciranje in obveščanje ipd. Zaradi tega lahko pričakujemo, da se bodo nerazvite adaptacije razvijale manj v smeri razvitejše adaptacije – kulturnega pluralizma in bolj v smeri asimilacije in akomodacije. Prav tako tudi ni mogoče izključiti možnosti za dolgotrajnejše procese nerazvite adaptacije.

Manjši del slovenskih anketirancev meni, naj bi v prihodnje delavcem iz drugih republik, ki že dalj časa bivajo v Sloveniji, omogočili šolanje v njihovem jeziku in razvijanje njihove kulture ob hkratni prilagoditvi na razmere v Sloveniji. To stališče lahko označimo kot proces popolnejše – razvitejše adaptacije – kulturnega pluralizma, ki se približuje idealnemu tipu. Nizki deleži takšnih ocen opozarjajo na nerazvitost možnosti za uresničitev takšnega procesa. Morda omejenim razlogom, ki ne spodbujajo procesov razvitega kulturnega pluralizma v razmerah slovenske družbe, dodamo še, da si je težko predstavljati uveljavitev uporabe različnih jezikov jugoslovnskih narodov in narodnosti v vseh institucijah, smotrni razvoj kulturnih institucij imigrantskih etničnih skupin itd.

Deleži problematičnih stališč do trajnejše bivaajočih imigrantov z drugih področij Jugoslavije v Sloveniji so nizki in se ne povečujejo. Gre za asimilacionistične in izolacionistične poglede ter za poglede o vračanju imigrantskih delavcev domov po bivanju v Sloveniji.⁹

Sklepi

1. Kot integracijski dejavniki med jugoslovanskimi narodi se kažejo predvsem tradicionalno moralno načelo in tradicije NOB, manj izrazito pa samoupravljanje in skupne državne institucije. Tradicionalni integracijski dejavniki torej prevladujejo nad sodobnimi, kar je mogoče označiti kot problem, še posebej če upošte-

⁹ Raziskava Slovensko javno mnenje 1983, 1986, RI, FSPN, Ljubljana.

vamo spremembe v stališčih, ki opozarjajo, da upada pomen samupravljanja in ZK ter narašča pomen integracijske vloge skupne države.

2. Med dezintegracijske dejavnike mednacionalnih odnosov se izrazito uvrščajo tradicionalne kulturne razlike: različni jeziki in religije ter kulturne tradicije in sodobni ekonomski problemi: predvsem različne delovne navade, pa tudi razlike v življenjskem standardu, manj pa še gospodarske koristi in redoljubnost. Naraščanje stališč o dezintegracijski naravi tradicionalnih kulturnih razlik odpira probleme kulturnega pluralizma.

3. Problem se kaže v nekakšnem neskladju med tradicionalnimi in sodobnimi integracijskimi ter dezintegracijskimi dejavniki. S prevlado tradicionalnih nad sodobnimi integracijskimi dejavniki se zastavlja vprašanje doseganja večje integracije in preseganja tradicionalnih kulturnih razlik kot dezintegracijskih v smislu razvijanja kulturnega pluralizma ter omejevanja učinkov sodobnih ekonomskih dezintegracijskih dejavnikov.

4. Med vrednotami mednacionalnih odnosov izstopa solidarnost glede razvoja odnosov med razvitimi in nerazvitimi republikami. Obstoječi krizni odnosi seveda povzročajo, da je skrajnih solidarističnih pogledov zmeraj manj.

5. Razvoj Slovenije v Jugoslaviji v zadnjem obdobju je prevladujoče pozitivno ocenjen, čeprav krizne razmere vplivajo na trende opaznega zniževanja teh ocen in naraščanja ocen zaostajanja Slovenije v njenem razvoju glede na druge republike, ki dobivajo že kar izrazit delež. Razvojni problemi postajajo v mednacionalnih odnosih vse pomembnejši, na kar opozarjajo tudi razkriti dezintegracijski ekonomski dejavniki.

6. Izrazito pozitivne ocene o povezanosti Slovenije z drugimi republikami kažejo na nizka merila, ki so uporabljena pri presojanju teh povezav. Deljenost ocen sporazumevanja med republikami in naraščanje kritičnih pogledov do tega sporazumevanja je treba razumeti kot probleme v zvezi z doseganjem skupnih stališč v spopadu različnih reubliških interesov.

7. Lahko sklepamo o vplivu NOB na oblikovanje prijateljskih odnosov med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi. Slovenci v veliki meri izražajo pripravljenost za razvijanje prijateljskih odnosov s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti, vendar kulturne razlike med jugoslovanskimi narodi vplivajo na nekoliko različno pripravljenost Slovencev za razvijanje primarnih odnosov in na obstoj manj izraženih pojavov etnične distance, ki prihajajo bolj do izraza do kulturno različnih jugoslovanskih narodov in narodnosti. O sklepanju zakonskih zvez pa ugotavljamo pri Slovencih dokajšnjo usmerjenost v endogamno zaprtost. Sedanje krizne razmere vplivajo na zmanjševanje pripravljenosti za razvijanje medsebojnih konjunktivnih odnosov.

8. Partikularistični, tudi nacionalistični pogledi, ki zadevajo mednacionalne odnose, Slovincem niso tuji. Prihajajo do izraza pri nesolidarnostnem stališču do razvoja nerazvitih republik in pokrajin v Jugoslaviji. Tako označimo lahko tudi maloštevilne poglede o popolni zaustavitvi imigracij z drugih področij Jugoslavije v Slovenijo, o izolacionizmu in asimilacionizmu delavcev z drugih področij Jugoslavije v Sloveniji in o njihovem vračanju v izvorna okolja.

9. Teoretična izhodišča opozarjajo na povezanost razvitejših procesov adaptacije in kulturnega pluralizma, ki vodi do integracij širše družbene skupnosti in na odvisnost teh procesov od omejevanja etnične stratifikacije. Pojave kulturnega pluralizma razumevamo kot izrazito celovite pojave, ki temeljijo na dialektični povezanosti med javnim in zasebnim področjem.

10. Razmere v sodobnih družbah v glavnem ne zagotavljajo zaradi etnične neenakosti razvoja razvitega kulturnega pluralizma, ki dosega razvojne stopnje nerazvitega kulturnega pluralizma in adaptacije. V večetničnih skupnostih prihaja do enostranskega in neprostovoljnega prilagajanja etničnih manjšin dominantnim kulturam. Niso zagotovljene možnosti za razvoj celovitega pluralizma, srečujemo pojave problematične diglosije.

11. Interne migracije v Sloveniji pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov predstavljajo konkretne vidike mednacionalnih odnosov v Sloveniji. Ob pozitivnih občih ocenah odnosov med avtohtonim prebivalstvom in imigranti se porajajo stališča do ogrožanja Slovencev zaradi imigracij, kjer so izpostavljeni slovenski jezik in kultura ter zaposlovanje.

12. Večina Slovencev nasprotuje prihodnjim internim imigracijam v Slovenijo na različne načine: da se omejijo, nadomestijo, ali povsem zaustavijo. V teh stališčih in stališčih do ogrožanja Slovencev zaradi imigrantov se razkrivajo razvojni problemi Slovenije in oddaljenost ideje o kulturnem pluralizmu.

13. Slovenci sodijo, naj bi se delavci iz drugih republik, ki trajneje bivajo v Sloveniji, vključili v procese nerazvite stopnje adaptacije – kulturnega pluralizma. Ob tem pa raziskovalni rezultati opozarjajo, da je koncet razvitega kulturnega pluralizma – popolnejše adaptacije za imigrante v Sloveniji težko uresničljiv zaradi maloštevilčnosti, raznovrstnosti etničnih skupin, razpršenosti imigrantov, nerazvitosti njihovih imigrantskih etničnih skupnosti.

14. Ko se sprašujemo o vplivu NOB na preobrazbo slovenskega narodnostnega značaja, lahko zapišemo nekaj hipotetičnih ugotovitev, ki zadevajo obravnavana stališča o mednacionalnih odnosih.

15. Večletne empirične raziskave potrjujejo, da Slovenci štejejo NOB kot najbolj poudarjeni dejavnik integracije jugoslovanskih narodov. Omenjena stališča torej NOB pripisujejo odločilno integracijsko vlogo v sodobnih jugoslovanskih mednacionalnih odnosih.

16. Hipotetično bi mogli soditi o vplivu NOB na izgrajevanje vrednot solidarnizma med Slovenci v zvezi z razvojem razvitih in nerazvitih republik v Jugoslaviji, na razvijanje stališč do prijateljskih odnosov med Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti.

17. Hkrati je treba omeniti, da obstoječi krizni pojavi ogrožajo vrednote, ki zadevajo mednacionalne odnose. Naraščajo partikularistična in regresivna nacionalistična stališča, zvišujejo se deleži ocen dezintegracijskih dejavnikov in znižujejo se deleži ocen integracijskih dejavnikov v mednacionalnih odnosih, naraščajo negativne ocene razvoja Slovenije v jugoslovanski skupnosti. Javnost vse bolj zaznava probleme pri sporazumevanju med republikami, pripravljenost za odnose medsebojnega približevanja med pripadniki drugih narodov in narodnosti slabi in kažejo se manjši naraščajoči znaki etnične distance. Deleži stališč o ogroženosti Slovenije zaradi imigracij delavcev iz drugih republik se povečujejo, kar velja tudi za poglede, ki nasprotujejo prihodnjim imigracijam v Slovenije. Uresničevanje ideje o kulturnem pluralizmu se zdi še močno oddaljeno.

18. Lahko sklepamo, da krizne razmere ogrožajo vrednote o odnosih med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi, za katere sodimo, da so bile spodbujene z NOB.

Gramsci in sodobnost

Pred 50 leti, 27. aprila 1937, je umrl Antonio Gramsci, vodilni italijanski marksistični teoretik, mislec in politik KPI med obema vojnoma. Smrt ga je zadela samo dva dni po tem, ko je dobil – ves izčrpan in bolan od dolgoletnih fašističnih ječ – sporočilo, da je svoboden. Dobil je svobodo, da lahko, star komaj 46 let, umre.

V pol stoletja po Gramscijevi smrti se je svet v marsičem spremenil. V njegovem delu ni vse prestalo preizkušnje časa. Tudi ni odgovarjal na vse probleme in ne na vse enako zadovoljivo. Vendar bistveni vidiki njegove misli tudi po 50 letih ohranjajo svojo živo aktualnost. Kajti Gramsci se v ječi (in pred njo) ni odzival le na izzive neposredne sedanjosti, marveč je razmišljal o aktualnih vprašanjih sodobnosti iz globoke zgodovinske vednosti, ki je temeljila na raziskovanju preteklosti, predvsem Italije in na preučevanju možnosti, kako spremeniti sedanjost v človečnejšo prihodnost. Ko je v pismu iz zapora z dne 19. marca 1927 pojasnjeval svoje načrte, je zapisal znane besede: »Treba bi bilo storiti nekaj ‚für ewig‘«. Ta uzrtost v prihodnost mu je dajala moč, da se v fašističnih ječah ni predajal malodušju, marveč se je zagrizel v delo, katerega plodovi so bili po drugi svetovni vojni objavljeni z naslovom *Zapiski iz ječe*. 32 zvezkov rokopisa je kasneje pretipkanih znašalo 4000 strani. Vsebovali so obilico fragmentarnih razmišljanj in analiz o Machiavelliju, politiki in državi; o problematiki intelektualcev in kulture; o zgodovinskem materializmu in Benedettu Croceju; o literaturi in novinarstvu in še o drugih tematikah, vsaka z bogato notranjo artikulacijo. Ideje, ki jih je zapustil Gramsci v teh *Zapiskih* in v prejšnjih delih, so bile in so še vedno ena izmed pomembnih silnic socialnih, političnih in kulturnih preobrazb ne samo njegove domovine, marveč tudi širših prostorov sodobnega sveta. Dandanes ne moremo razpravljati o bistvenih vprašanjih sodobne civilizacije in socializma, ne da bi upoštevali Gramscijev prispevek.

Metodološko nam njegovo delo govori o škodljivosti korporativistično-ekonomističnih in kulturno-tradicionalističnih pogledih na zgodovino človeka in družbo. Opozarja nas na subtilno naravo dialektičnih posredovanj med ekonomijo, politiko in kulturo.

Iz takega gledanja klijejo njegovi še vedno živi pogledi na državo in politiko.

Če je videl v delitvi na vladajoče in vladane »prvi element politike«, pa zanj ni, kot za elitiste, to večna nujnost. Elitizmu kot »italijanski šoli politične znanosti« odgovarja s širšo demokratično koncepcijo politike, ki se čedalje bolj odpira množicam, kolikor se množice same kulturno in intelektualno dvigajo in tudi same postajajo »novi vladar«. Perspektiva, ki je morda neskončno oddaljena, ki pa zato ne sme nehati biti cilj, je v preseganju razdvojitve upravljajočih in upravljanih. V odnosu do problema razmerja med vladajočimi in vladanimi vidi glavni kriterij za ocenjevanje političnih teorij in politične prakse. Gramsci pripisuje poglavitno vlogo v kreiranju vodilne vloge delavskega razreda prav revolucionarni partiji, ki kot »kolektivni intelektualci« dosega svojo usmerjevalno sposobnost (hegemonijo) na

osnovi svoje intelektualne, kulturne in moralne moči. Toda, če ji je na tej osnovi priznaval elitnost kot vodilnost, pa je zavračal elitizem kot politično filozofijo (Mosca, Pareta), ki razglša vladavino manjših in pasivno vlogo množic za antropološki zakon.

Samo v tem širšem kontekstu pojmovanja politike je treba brati nekatere druge temeljne pojme Gramscijeve družbene in politične misli.

To je najprej pojem »zgodovinskega bloka«, ki zahteva dinamično in recipročno gledanje na razmerje strukture in superstrukture družbe, ki torej veleva, da je potrebno posvetiti vso pozornost moralnim, kulturnim in znanstvenim vidikom družbenega razvoja; to pa tudi pomeni, da v političnem življenju deluje kompleks socialnih in političnih sil, ki jih moramo zmerom pojmovati v njihovi konkretni strukturi in v živem odnosu.

S tem je, dalje, povezano Gramscijevo pojmovanje intelektualcev. Daleč je od tega, da bi jih, kot kakšen Manheim, razglšal za svobodno lebdečo skupino, hkrati zavrača, da bi jih pojmovali kot golo sredstvo pragmatične politike. Med intelektualci in »navadnimi« ljudmi ni in ne sme biti prepada; vsakdo je intelektualec, čeprav vsakdo ne opravlja intelektualne funkcije; v svetu znanosti in tehnologije vse bolj zgubljajo pomen tradicionalni verbalni intelektualci in vse bolj dobivajo veljavo intelektualci-strokovnjaki, ki se zavedajo družbenega in političnega konteksta svoje stroke (»intelektualec = specialist + politik«).

Posebne pomena za sedanji čas je Gramscijevo pojmovanje razmerja med civilno družbo in politično državo (družbo).

Civilna družba je bila zanj analitična in strateško-programska kategorija. Z njo je skušal, kot s prvo plastjo superstrukture, analizirati kompleksne prehode med ekonomijo in politiko in postaviti tudi izhodiščno točko pri ustvarjanju hegemonije. Z njo pa je tudi skušal naznačiti smer družbenega razvoja, katerega protagonist je moderni delavski razred. Skratka – omejevanje politične družbe in razvoj civilne družbe je cilj socialistične strategije v razvitejšem svetu. Odmiraje države je torej za Gramscija – za razliko od stalinskih in sodobnih postmarksističnih koncepcij – bistveni pogoj in spremljevalec razvoja civilne družbe v socializmu. Ne kot nekakšne kaotične zmesi zgolj spontanih gibanj, marveč z jasno usmerjevalno vlogo politike kot integrativne sile, ki transcedira korporativistično zapiranje in odpira prostore racionalni in demokratični »urejeni družbi«.

Za nas je posebnega pomena, da je Gramsci »prehodno obdobje« in »civilno družbo« v njem pojmoval s pozicije tovarniških (delavskih) svetov kot temeljnih celic bodoče družbene in politične ureditve. Med idejo civilne družbe, ki jo je razvijal v ječi, in idejo »delavske demokracije«, ki je ključna kategorija njegove politične misli neposredno po prvi svetovni vojni, je globoko logična in zgodovinska zveza. V dialektičnih odnosih civilne družbe, delavske demokracije, hegemonije in politične družbe je tudi, tako menimo, osrednje Gramscijevo politično in intelektualno sporočilo nam in našemu času.

Pri tem ne gre enostavno za »aplikacijo« Gramscijevih idej. V njih vidimo predvsem spodbudo za globlje raziskovanje »konkretnih situacij«, v katerih živimo. In za delovanje na temelju novih spoznanj. Gramscijevo izročilo danes zahteva torej tudi jasno zavest o oddaljenosti našega časa od njegovega in upoštevanje novih razsežnosti našega bivanja in novih predpostavk in problemov socializma. V času ekonomskih in družbenih kriz, ki lahko, kar je poudarjal tudi Gramsci, privedejo do nazadovanja posameznih družb, ne smemo pozabiti na veliko vlogo ustvarjalnega, daljnovidnega in v množičnem interesu delujočega političnega vodstva. To pa

tudi zahteva nove premisleke o oblikovanju, rekrutaciji, kontroli in kroženju upravljaljskih struktur družbe.

»Teorija in praksa«, ki je že doslej posvečala Gramscijevi misli posebno pozornost (gl. TiP 9–10/1982, 2–3/1980, 1–2/1978, 8–9/1967, 1/1966), name-rava tudi v tem letu na svojih straneh prikazovati pomen njegovega teoretičnega prispevka za sodobnost. S to številko torej samo opozarjamo na splošni pomen njegovih idej za naš čas in na nekatere temeljne metodološke probleme njegove analize družbe in politike.

ADOLF BIBIČ

Analiza odnosa sil kot izhodišče politične teorije Antonija Gramscija

I
Če začenjamo razpravljanje* o koncepciji države in politike v marksizmu razvitih zahodnih (kapitalističnih) družb po drugi svetovni vojni z imenom Antonio Gramsci (1891–1937, to lahko preseneti le tistega, ki ne pozna novejše intelektualne in politične zgodovine ter vpliva njegove misli nanjo. Čeprav je Gramsci kot mislec in kot politik, in tudi kot voditelj italijanskega komunističnega gibanja, deloval (zlasti) med obema vojnama, pa je ves njegov vpliv prišel do izraza šele po drugi svetovni vojni, ko so bili objavljeni njegovi obsežni Zapiski iz ječe.¹ Ti in druga njegova dela so začeli v Italiji dobivati odločilni vpliv zlasti od 50. let, ko so vse bolj postajala miselna podlaga iskanja specifične poti v socializem v razmerah razvitejših družb, ki so jim bile Gramscijeve analize predvsem namenjene. V zadnjih 30. letih se je Gramscijev vpliv razširil ne samo na zahodnoevropske države, marveč tudi na severnoameriško celino in na socialistične dežele, izraziti pa je tudi v Latinski Ameriki.² V Jugoslaviji so bila v letih 1953–1982 objavljena njegova izbrana dela in spisi,³ obdelani pa so bili tudi v splošnih pregledih zgodovine marksizma in v obdelavah posebnih aspektov njegove misli.⁴ Lahko trdimo, da je Gramsci najpomembnejše ime zahodnega marksizma med obema

* Odlomek iz razprave o Gramscijevi koncepciji države in politike.

¹ Leta 1948 je začela založba Einaudi objavljati Zapiske v šestih tematskih knjigah: *Zgodovinski materializem in filozofija Benedetta Croceja*; *Intelektualci in organizacija kulture*; *Risorgimento*; *Zapiski o Machiavelliju, o politiki in o moderni državi*; *Literatura in nacionalno življenje*; *Preteklost in sedanjost*. Leta 1975 je ista založba objavila kritično izdajo Gramscijevih Zapiskov v štirih knjigah (Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, I–IV, Edizione critica dell'Institut Gramsci, Torino 1975. A cura de Valentino Gerratana (tu se bomo naslanjali na istovetno ponovno izdajo iz 1977. leta).

² Bibliografske podatke o tem najdemo lahko npr. v Lino Veljak, *Filozofija prakse Antonia Gramscija*; SIC, Beograd, 1985; I. V. Grigorčeva, *Istoričeskie vzgljady Antonio Gramši*, Izd. Moskovskoga Univerziteta, Moskva 1978; Braco Kovačević, *Gramsci i marksizam (Koncepcija hegemonije Antonia Gramscija)*; »Glas«, Banja Luka 1986.

³ Antonio Gramsci, *Pisma iz ječe*, CZ, Ljubljana, 1953; Antonio Gramsci, *Izbrana dela*, CZ, Ljubljana, 1973 (uredil in predgovor Anton Žun); Antonio Gramši, *Izbrana dela*, s predgovorom Jožeta in Marije Vilfan, Kultura, Beograd, 1959; Antonio Gramsci, *Izbor političnih spisov, 1914–1926*, Komunist, Ljubljana, 1982 (uredil Boris Mužević) itd. O sestavkih o Gramsciju v Jugoslaviji, glej cit. predgovor A. Žuna v *Izbrana dela* (do 1974). Treba je dati priznanje pokojnemu A. Žunu za njegovo seznanjenje Slovencev z Gramscijem. O novejših delih o Gramsciju pri nas glej Braco Kovačević, op. cit.

⁴ I. Petrinović, *Partija radničke klase u koncepciji Antonia Gramscija*, MH Split, 1967; N. Stipčević, *Književni pogledi Antonia Gramscija*, Prosveta Beograd 1967; A. Žun, *Gramsci in marksistična teorija o državi*, Naša sodobnost, 1–2, 1961 itd.

vojnama oziroma glede na dejanski vpliv zlasti po II. svetovni vojni. To velja posebej za njegove poglede na državo in politiko.⁵ Za slednjo trditev lahko navedemo nekaj trdnih argumentov:

1. Med vsemi zahodnimi marksisti XX. stoletja se je Gramsci v največji meri zavedal pomena države in politike kot predmeta obravnave in ju je izrecno analiziral pod imenom »politične znanosti«;

2. Pomen države in politike pa pri Gramsciju ni samo kvantitativen, marveč predvsem kvalitativen. Čeprav so njegovi zapiski o tem vprašanju kot tudi o drugih vprašanih fragmentarni in raztreseni in čeprav o njem torej ni napisal kakenga sistematičnega dela so v metodološkem, teoretičnem in političnem pogledu globoko izvirni;

3. Prav Gramscijevi pogledi na državo in politiko imajo predvsem velik vpliv na novejša politična gibanja (evrokomunizem)⁶ in na družboslovje;⁷

4. Nekateri Gramscijevi koncepti so postali temeljna sestavina sodobne občeloveške kulture in se uporabljajo torej ne le v politološkem in političnem slovarju, marveč v vseh temeljnih družboslovnih disciplinah in tudi v vsakdanjem jeziku (npr. »civilna družba«, »zgodovinski blok«, »hegemonija«, itd.).⁸

Treba je poudariti, da so Gramscijevi politični pogledi še posebej zanimivi z vidika usmeritve jugoslovanske marksistične misli in prakse. Gramsci je izoblikoval vrsto idej, ki se stikajo z nekaterimi motivi samoupravno usmerjene teorije in ki lahko spodbudno sovplivajo na poglobljanje njenih metodoloških in teoretičnih vsebin. Gre npr. za kritiko politične države, za delovno osnovo organiziranja političnega sistema na bazi tovarniških svetov, za ideje »regulirane družbe« kot perspektive v podružbljanju politike in odmiranja države, in politike. V teh točkah, pa tudi v drugih se Gramscijeva politična teorija navezuje tudi na katere pogloblitve premike v sodobni politični znanosti in v splošni refleksiji o politiki na koncu XX. stoletja.

Preden bomo skušali prikazati nekatere bistvene aspekte Gramscijevih pogledov na državo in politiko, moramo omeniti, da se je Gramscijeva intelektualna in politična podoba razvijala v nekaj tipičnih fazah. Če odmislimo njegova zgodnja leta, lahko razlikujemo tri temeljne etape njegovega delovanja, življenja in mišljenja: 1. Njegova misel v času, ko je deloval pri »Ordine Nuovo«, zlasti v letih 1918–1920.⁹ Ta leta, ki so sledila neposredno oktobrski revoluciji in so se pokrivala z revolucionarnim vrenjem in prevrati v Evropi in tudi v Italiji, je Gramscijeva misel osredotočena na gibanje in ideje tovarniških svetov kot osnove nove družbene ureditve, ki naj bi zamenjala parlamentarno državo z državo in politiko novega tipa, katere nosilec naj bi bili producenti. V to razdobje sodijo številna Gramscijeva dela, ki se osredotočajo na problematiko svetov, revolucije, novega načina upravljanja gospodarstva in družbe, na vlogo komunistične partije in sindikatov in na pripravo – na podlagi »delavske demokracije« – nove oblike skupnostnega sožitja ljudi. Na to razdobje imajo velik vpliv tako oktobrška revolucija z načelom »vso oblast sovjetom«, revolucionarno dogajanje na Nem-

⁵ Prim. Eric Hobsbawm, »Politična znanost«, Teorija in praksa, št. 1–2, 1978, str. 93.

⁶ Velik vpliv je imel Gramsci na P. Togliattija in vso italijansko marksistično misel, na S. Carilla (gl. njegovo delo Eurokomunizem i država, Zagreb 1980) in še na druge.

⁷ Naj omenimo kot primer Umberta Cerronija, Giuseppe Vacca, L. Althussera, Nicosia Poulantzasa, Joachima Hirscha, Elferdinga, Ernesta Laclaua, Boba Jessopa, Ralpa Milibanda in druge.

⁸ Prim. Arnaldo Cordova, »Gramsci e l'America Latina«, Rinascita, 44/1985, str. 36.

⁹ Prim. Paolo Spriano, »L'Ordine Nuovo« e i consigli di fabbrica, Einaudi, Torino 1971.

škem, Madžarskem, v severni Italiji (zlasti v Torinu, kjer je Gramsci deloval), kot tudi nekatere ideje o samoupravljanju, ki so jih pred tem razvijali že na Zahodu (npr. Daniel de Leon v ZDA).

Drugo razdobje Gramscijeve misli obsega čas formiranja komunistične partije Italije (ustanovljena je bila v Livornu 1921. leta, z bistveno vlogo skupine »Ordine Nuovo«) in sega do leta 1926, ko je izgubil svobodo. To so zelo burna leta, ko dobiva Gramsci nove izkušnje kot predstavnik KPI (1922–1924) v Kominterni; ko je bil 1924 izvoljen za poslanca v parlamentu, v katerem je aktivno deloval, ne pozabimo, da so medtem leta 1922 fašisti prevzeli oblast – ter ko je postal voditelj KPI.¹⁰ Konec 1926. leta je fašistični režim, ki je medtem v celoti zagospodoval, Gramscija aretirjal in ga je leta 1928 fašistično sodišče obsodilo na 20 let, 4 mesece in 5 dni zapora. Tako se konec 1926 začena zadnje razdobje Gramscijevega življenja, ki ga je preživel v fašističnih temnicah.

Prav v fašističnih ječah je v letih 1929–1935 pisal svoje *Zapiske iz ječe* (Quaderni del carcere), katerih kritična izdaja je izšla leta 1975.¹¹ Leta 1937, pred 50. leti, je strtl od hudih bolezni, ki jih je povzročilo jetniško življenje, na neki privatni kliniki v Rimu umrl.

Svet ni vedel, da je v času svojega jetnikovanja z velikim naporom in občudovanja vredno energijo, predvsem pa z nezlomljivo vero v prihodnost, zapisoval misli, ki jih je namenil »novemu vladarju«, ki bo nosilec emancipacije, v katero je tudi v letih fašistične ječe trdno veroval. *Zapiski iz ječe*, ki jih je Gramsci pisal »für ewig« (za večnost), so tudi poglavitni vir tega prikaza, ki bo skušal orisati nekatere bistvene razsežnosti njegovih pogledov na državo in politiko.

Omejili se bomo le na nekaj bistvenih vprašanj, med katerimi bomo skušali posvetiti posebno pozornost: 1. Metodološkim izhodiščem Gramscijevih pogledov; 2. Njegovim pogledom na dialektiko civilne družbe in politične družbe (države); 3. Hegemoniji; 4. Konceptiji zgodovinskega bloka in 5. Politiki. Ti motivi se pri Gramsciju seveda tesno med seboj prepletajo, in njihovo ločeno prikazovanje vedno tvega, da umetno razdvoji tisto, kar je organsko povezano.¹²

II

Če bi hoteli poiskati temeljno metodološko izhodišče Gramscijeve obravnave države in politike, bi ga brez težav našli v sklopu, ki ga imenuje »analizo odnosa sil«. Pri tem ne gre zgolj za splošno realistično presojo političnih odnosov. Gramscijevo temeljno metodološko izhodišče se tudi ne da razložiti samo s tem, da ga povežemo s politično teoretičnimi inspiracijami, ki so usmerjale njegovo misel, od Machiavellija, Marxa do Lobriola, Croceja in Lenina ter drugih. Tudi zgodovinske izkušnje, ki so ga opozarjale, da so bile mnoge napovedi v vsej zgodovini socialističnega gibanja in v novejši zgodovini njegove domovine zgrešene, ker niso upoštevale spremenljivega razmerja sil, ne pojasnjuje v vsej širini njegovega temeljnega pristopa k analizi politike. Čeprav so vsi ti in drugi faktorji navzoči pri oblikovanju tega pristopa, česar se ne da zanikati, pa je bilo za sintetično povezovanje teh izkušenj brez dvoma ključnega pomena njegovo spoznanje, da se v analizi odnosa sil kot v žarišču zgosti vsa problematika razmerja med ekonomijo

¹⁰ O Gramscijevem življenju in delu, vključno s temi leti, glej npr. Giuseppe Fiori, *Via di Antonio Gramsci*, Laterza, Bari 1973; Vanja Kraljevič, *Antonio Gramsci, Život i delo*, Slovo Ljubve, Beograd 1980; Salvatore F. Romano, *Gramsci* DZS Ljubljana 1983.

¹¹ Glej opombo št. 1.

¹² Tu bomo objavili le tč. 1, op. ur.

in politiko, med partikularnimi in občimi interesi, med objektivim in subjektivnim, med spontanim in zavestnim, med znanostjo in ideologijo, med strukturo in superstrukturo, med nacionalnim in internacionalnim, med vladanjem (s silo) in med vodstvom (s prepričevanjem na podlagi konsenza). Gramscijeva »razčlemba situacij« ali »analiza odnosa sil« je torej, bi lahko dejali, v njegovi misli križišče, kjer se srečujejo in sekajo zgodovinsko teoretični viri njegove misli, njegova bogata življenjska izkušnja, taktična in strateška komponenta njegove politične misli. Toda hkrati je treba poudariti – na kar Gramsci sam izrecno opozarja¹³ – in kar sledi iz povedanega, da »analize odnosa sil« ne smemo razumeti kot tavitološko abstrakcijo, ki sama po sebi pojasnjuje tisto, kar bi bilo šele treba pojasniti s konkretno analizo. »Načelo raziskovanja« se torej ne sme spremeniti – mar se to ni tolikokrat zgodilo v zgodovini marksizma? – v »zgodovinski vzrok«¹⁴ družbenih in političnih procesov.

Analiza odnosa sil dobi pravi metodološki pomen, če jo konkretiziramo v pojmovne instrumente, ki šele omogočajo pristop k problemu države in politike, ki je »analitičen« ne v smislu kanonov analitične filozofije znanosti, marveč materialistično zgodovinske razčlembe (ki mora vsekakor vključevati dosežke novejših raziskovalnih šol). Gramsci zato v analizi odnosa sil razlikuje različne »momente« ali »stopnje«, ki jih je treba v raziskovalnem procesu ločeno in v povezanosti upoštevati. Te stopnje so: a) Odnos družbenih sil; b) Odnos političnih sil; c) Odnos vojaških sil.

a) Odnos družbenih sil

Gramscijeva koncepcija »odnosa sil« spominja na nekatere ključne termine prejšnjih temeljnih marksističnih metodoloških tekstov, zlasti Marxovega *Predgovora h kritiki politične ekonomije* (1859) in Leninovega dela *Kaj storiti* (1902).¹⁵ To se jasno vidi že v njegovi obdelavi prvega elementa odnosa sil, tj. v analizi družbenih sil.

Odnos sil je po Gramsciju tesno »povezan s strukturo«, je »objektiven, neodvisen od volje ljudi in ga lahko merimo s sistemi ekstraktnih ali fizikalnih znanosti«. ¹⁶ Dani stopnji razvoja produkcijskih sil ustreza členitev družbe na družbene skupine, ki imajo določeno funkcijo in položaj v produkciji. Ta odnos je objektivni, ker je pač nekaj, kar nam je v danem trenutku dano, kar moramo ne glede na svoje želje upoštevati kot pogoj vsake zavestne dejavnosti. Značilno za Gramscijevo pojmovanje te objektivne strukture je to, da je ne reducira zgolj na socialne skupine (razrede), pač pa upošteva tudi stopnje razvoja produkcijskih sil, ki jih porajajo, pa tudi socialnih skupin ne skrči zgolj na dve globalni temeljni skupini (razreda), marveč jih vključuje v širši okvir: »Nihče ne more spremeniti števila podjetij in v njih zaposlenih ljudi, števila mest in njihovega prebivalstva, itd.«¹⁷ Lahko bi torej dejali, da je njegov pristop k analizi sil mnogo bolj konkretno sociološki, kot je to značilno za običajno razumevanje razmerij med družbeno strukturo in superstrukturo v prevladujoči marksistični misli in v pretežnem

¹³ A. Gramsci, Izbrano delo, op. cit. str. 178–179 (v nadaljnjem citirano kot ID).

¹⁴ Ibidem, str. 179.

¹⁵ Prim. Christine Buci-Glucksmann, Gramsci e lo Stato, Editori Riuniti, Roma 1976, str. 93 in passim.

¹⁶ Gramsci, id., str. 179.

¹⁷ Ibidem.

razumevanju marksizma III. Internacionalne sploh, kot se je postopoma uveljavljal in kodificiral. Nadaljnje stopnje v analizi odnosa sil to najlepše dokazujejo, kaže pa na to tudi njegova stalna in kontinuirana kritika ekonomizma in ideologizma, ki je našla v tem temeljnem Gramscijevem zapisu svoj tipični in zgoščeni izraz.

Gramsci raziskuje »odnos družbenih sil« samo kot prvo stopnjo, ki naj poudari pomen analize družbenih struktur in odnosa objektivnih družbenih sil za razumevanje celovite zgodovinske situacije. Analiza prve stopnje naj bi omogočila spoznanje, »ali obstajajo v družbi potrebni in zadostni pogoji za njeno preobrazbo« in naj bi tako tudi usposobila raziskovalca, da kontrolira »stopnjo realizma in uresničljivosti različnih ideologij«. ¹⁸

b) Analiza političnih sil

Analiza druge stopnje, tj. analiza političnih sil se pri Gramsciju razlikuje od analize družbenih sil že po svoji stopnjevani notranji razčlenjenosti. Gramsci se ne zadovoljuje s tem, da bi le jasno povedal, kaj z analizo političnih sil razume (»ocena stopnje homogenosti, samozvesti in organizacije, ki so jo dosegle družbene skupine«), ¹⁹ pač pa s to analizo razčlenjuje bistvene momente v razvoju političnih sil od najnižje stopnje do celovito razvitih političnih sil, v katerih družbene skupine dosežejo najvišjo stopnjo samozvesti, organiziranosti, usmerjevalno, vodilno in vladajočo vlogo v družbi in državi. Analiza ima v mislih tako diahronični zgodovinski razvoj in afirmiranje družbenih skupin (razredov) kot tudi opis različnih aspektov političnih sil s sinhroničnega vidika. Gramscijeva razčlemba političnih sil obsega tudi družbenopolitične procese, v katerih se družbene skupine kot »objektivno« zainteresirane za svoj položaj v družbi in državi tudi »subjektivno« osveščajo in organizacijsko povezujejo na podlagi svojih interesov od točke, ko se začenjajo zavedati svojih parcialnih ekonomsko-materialnih interesov do točke, ko se njihovi interesi razčlenijo in razširijo v razvite manifestne oblike. ²⁰

S tega stališča razlikuje Gramsci v razvoju političnih sil tri »momente«:

a) Ekonomsko korporativni vidik političnih sil. S tem misli na začetno, »primitivno« ²¹ stopnjo zavedanja o skupnih parcialnih interesih in na njej temelječo enotnost profesionalnih skupin, ki čutijo potrebo, da se na tej ozki podlagi tudi organizirajo. Tu je »politično« še elementarno »ekonomsko-korporativno« dejstvo, ki zajema le ožje sektorje delitve dela v sklopu globalnih družbenih skupin, ne zajema pa niti ekonomskega stališča družbenih skupin (razredov) kot celote.

b) Naslednjo višjo stopnjo v razvoju političnih sil vidi Gramsci takrat, kadar dosežejo zavest solidarnosti interesov vsi člani družbene skupine, vendar še vedno izključno na ekonomskem področju. ²² Na tej stopnji družbene skupine (kot npr.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ O pojmu razvitih manifestnih interesov, glej Adolf Bibič, Interesi in politika, DE, Ljubljana, 1981, str. 167.

²¹ Zanimiva je razlika med prvo in kasneje redigirano Gramscijevu formulacijo »političnih sil«. Medtem ko v prvi formulaciji označuje začetek te stopnje kot »primitivno« (Gl. A. Gramsci, Quaderni del carcere, op. cit., str. 457, kjer označuje prvo stopnjo odnosa ekonomskih sil kot »economico primitivo«), v kasnejši formulaciji (gl. A. Gramsci op. cit., str. 1583) to stopnjo imenuje »ekonomsko-korporativno«, zato pa, kar se nam zdi pomembnejše, na splošno oznaki političnih sil dodaja moment organizacije (prav tam), ki ga v prvi verziji ni.

²² A. Gramsci, ID, op. cit., str. 179.

razredi) razvijejo že svojo skupno (razredno), zavest, toda z dvema omejitvama: samó zavest o skupnih ekonomskih interesih (zopet, čeprav širšo tradeunionistično zavest) in (zato) tudi zgolj zavest o potrebi po formalnem priznavanju politične enakosti. Tu se že postavi »vprašanje države, vendar le v težnji, da bi dosegli politično-pravno enakost z vodilnimi skupinami, ker se pojavi zahteva po pravici sodelovanju pri zakonodaji in upravi, morda celo pri spremembah in reformah, toda le v osnovnih obstoječih okvirih.«²³

c) Najvišjo stopnjo v razvoju političnih sil doseže družbena skupina po Gramsciju takrat, ko se njena zavest poglobi in razširi od čisto ekonomskega (korporativnega) gledišča na raven drugih (političnih, kulturnih in moralnih) interesov in ko se začenja širiti od dane skupine na druge, podrejene družbene skupine. Če se je že na prejšnjih stopnjah začenjal prehod iz strukture v superstrukturo družbe, pa na tej stopnji razvoja političnih sil ta prehod postane očiten, saj gre v njej za to, da »poprej vznikle ideologije postanejo 'stranka', trčijo druga ob drugo in se spopadejo, dokler ena od njih ali vsaj ena njihovih kombinacij ne začne prevladovati, prevzemati oblast in se širiti po vsem družbenem področju ter določa razen enovitosti ekonomskih in političnih ciljev tudi intelektualno in moralno enotnost ter ne postavlja več vprašanj, zaradi katerih divja boj, na korporativno, pač pa na 'univerzalno' raven in s tem ustvari *hegemonijo* (podčrtal obakrat A. B.) temeljne družbene skupine nad vrsto podrejenih skupin.«²⁴ Tako je v analizo političnih sil Gramsci vključil eno izmed osrednjih kategorij svoje politične teorije (namreč hegemonijo), ki ji bomo posvetili posebno pozornost kasneje. Hkrati pa je družbeno vodilna skupina (ali kombinacija skupin) z njo dosegla svojo oblast v državi, ki je tako ključni člen v njegovi analizi odnosa sil. Že iz tega fragmenta se jasno pokaže, da v državi ne vidi samo – kot je (bilo) v navadi pri pretežnem razumevanju marksizma – golega instrumenta razrednega vladanja, marveč tudi silo, ki se opira na hegemonijo in ki v določeni meri (v svoji razviti obliki v zahodnih družbah) vključuje ne samo interese ene skupine, marveč tudi interese podrejenih skupin, in s tem dosega določeno ravnotežje med vodilno skupino in podrejenimi skupinami. Tu smo že pri specifičnem Gramscijevem pojmovanju strukture države in njenega odnosa do (civilne) družbe, čemur bomo posvetili posebno pozornost v našem kasnejšem razpravljanju. Preden pa se bomo lotili analize Gramscijeve koncepcije države, naj še prikažemo njegov pogled na odnos vojaških sil kot bistvene sestavine njegove analize družbe in politike.

c) Analiza vojaških sil

Na Gramscija je imel dokajšen vpliv slovar vojaške strategije, ki ga je prenašal tudi na analizo političnih odnosov (npr. revolucionarna strategija »pozicijske vojne« na Zahodu, v nasprotju s strategijo »manevrske vojne« na Vzhodu). Toda »odnos vojaških sil« mu je bil tudi ena bistvenih prvin splošnega odnosa analize sil. V vojaških silah ni videl nekaj, kar bi bilo čisto samostojno, niti nekaj, kar bi bilo abstraktno homogeno. Po eni strani so vojaške sile v določenih razdobjih neposredno odločilne, toda zgodovinski razvoj niha »med prvim in tretjim momentom s posredovanjem drugega.«²⁵ To pomeni, da so vojaške sile in ekonomske sile

²³ Ibidem, str. 179–180.

²⁴ Ibidem, str. 180.

²⁵ Ibidem, str. 181.

faktorji, ki delujejo skoz politiko. Brez nje bi ostale slepe sile.²⁶ Če naj bo politika realna sila, se mora opirati tako na ekonomsko kot na vojaške sile. Toda kot politične sile tudi vojaške sile niso nekakšna nerazlikovana kategorija: v življenju in v teoriji se delijo na dve stopnji: na tehnično-vojaško stopnjo (na vojaško stopnjo v ožjem pomenu) in na politično-vojaško stopnjo. Gre torej za dva aspekta, ki sta se dejansko izkazala kot bistvena tudi v novejši zgodovini – med drugo svetovno vojno in po njej. In to prav v zgodovinskih konstelacijah, ki jih omenja Gramsci, ko govori o tipičnem primeru odnosa »vojaškega pritiska neke države na nacijo, ki si skuša pridobiti državno neodvisnost«.²⁷ Zatirana nacija se bo morala v začetku upirati hegemonistični državi predvsem s politično vojaško močjo, s čimer bo oslabil vojaško učinkovitost hegemonске nacije in razpršila njene vojaške sile. Gramscijeva analiza odnosa sil torej tudi tu prehaja (kot tudi sicer) z nacionalnega v mednarodni prostor, vključuje dialektiko nacionalnega-internacionalnega kot bistven vidik politične analize.

III

Osrednji metodološki pomen Gramscijevega fragmenta (oziroma fragmentov) analize odnosov sil (oz. »razčlenbe situacij«) izhaja iz že tako zastavljenega razčlenjenega pojmovanja in stopnjevanja analiza odnosa sil. Toda ta pomen, ki so ga opazili številni drugi raziskovalci,²⁸ in smo ga na splošno že tudi mi poudarili v tem spisu, ni treba šele postfestum izvajati iz Gramscijevega besedila. Tako ga je razumel tudi Gramsci, ko je izrecno izjavil: »Proučevanje načina, kako je treba razčlenjevati 'situacije', se pravi, kako je treba določevati razne stopnje v odnosih sil, lahko rabi kot *osnovna razlaga politične znanosti in veščine*, pojmovane kot skupek praktičnih pravil za raziskovanje in posebnih opažanj, koristnih za krepitev zanimanja za dejansko stvarnost in spodbujanje bolj rigorozne in silne politične intuicije.«²⁹ (podčrtal A. B.).

Če je torej način analize odnosa sil »osnovna razlaga« politične znanosti, je to dovolj jasno Gramscijevo napotilo za vrednotenje *metodološkega* pomena načina razčlenbe situacij v znanstvenem raziskovanju politike. Dialektična analiza države in politike – mar ne gre v temeljnih Gramscijevih postavkah prav zanjo? – poteka v širšem okviru odnosov med strukturo in superstrukturo, dobi pa v konceptu »analize odnosa sil« instrumentarij, ki omogoča koncentracijo raziskovalnega procesa na pojave v strukturi z vsemi njenimi notranjimi protislovji (med »organskimi« in »konjunktturnimi« gibanji) in spodbuja raziskovanje prehoda med ekonomijo in politiko (in tudi prehoda med ekonomsko in politično krizo države) kot postopnega procesa, ki je podvržen zakonom dialektične mediacije, ne pa premočrtnega enostranskega delovanja zakona vzroka in učinka. Znanstveno raziskovanje države in politike se usmerja tako proti ideologizmu, ki doktrinarno vztraja pri subjektivnem in negibnem konceptualnem zajemanju stvarnih procesov, in proti ekonomizmu, ki mu vsa superstruktura pomeni le nekakšno mehanično-posledično zvezo s strukturo. Če je struktura s svojimi temeljnimi objektivnimi prvini sicer izhodišče in pogoj za vsako znanstveno analizo politike in države, je superstruktura tudi v svoji državni in politični komponenti prvina, ki ima v Gramscijevi metodologiji izreden pomen (od tod včasih sicer sporna oznaka Gramscija kot

²⁶ A. R. Buzzi, *La teoria politica di Gramsci*, La Nuova Italia, Roma, str. 272.

²⁷ A. Gramsci, ID, str. 182.

²⁸ Npr. Christine Buci-Glucksmannova in drugi.

²⁹ A. Gramsci, ID, str. 172.

»teoretika superstruktur«). Zlasti pojmovanje odnosa med strukturo in superstrukturo skozi prizmo odnosa sil je Gramscija postavilo med najpomembnejše teoretike države in politike v marksizmu XX. stoletja.

Toda iz navedene oznake (in tudi iz celotnega Gramscijevega dela) sledi še neko pomembno napotilo njegove metodologije: povezovanje teorije in prakse, misli in akcije. Gramsci se ni štel (in tako je razlagal tudi Machiavellija, Croceja – da ne govorimo o Leninu, itd.) za čistega znanstvenika, ki po načelu abstraktnega razdvajanja med tistim, kar je, in tistim, kar »naj bi bilo«, beži od praktičnih implikacij znanosti. Ko je zavračal moralistično pojmovano »naj bi bilo« (dover essere), se je zavzemal za to, da naj znanstveno raziskovanje države in politike spozna odnos sil v »neprestanem gibanju in spreminjanju ravovesja«³⁰ in s tem ustvarja takšno razumevanje dejanske stvarnosti, ki bo krepilo voljo po praktičnem spreminjanju obstoječega razmerja sil v smeri družbenega napredka. »Tisto, kar 'naj bi bilo' – pravi Gramsci – je torej konkretnost, je celo edino realistično in historicistično pojmovanje stvarnosti, je edina praktična zgodovina in praktična filozofija, edina politika.«³¹

Praktično funkcijo »osnovne razlage politične znanosti«, kot Gramsci označuje funkcijo analize sil, je torej treba razumeti v sklopu njegovega dialektičnega pojmovanja teorije in prakse, ki ni historiografsko obrnjeno v rekonstrukcijo zgodovinske preteklosti, marveč mu gre za politiko kot »izgrajevanje sedanjosti in prihodnosti«. ³² Zato je razumljivo, da Gramsci v analizi političnih sil oziroma razčlembi situacij ne vidi nekakšne profesionalno nezainteresirane politične znanosti, čeprav zahteva v tej analizi vso profesionalno rigoroznost znanstvenika kot »političnega znanstvenika«, katerega vlogo razlikuje od vloge »političnega praktika«. ³³

Nasprotno, tudi svoje temeljno razmišljanje o pomenu analize za njegovo pojmovanje razmerja med mislijo in akcijo, znanostjo in prakso, med znanostjo in politiko. Kot »najvažnejšo pripombo«, ki jo je treba pri analizi sil oz. razčlembah situacij upoštevati, šteje, »da te razčlembe ne morejo in ne smejo biti same sebi namen (razen če pišemo poglavje iz pretekle zgodovine), pač pa zadobijo svoj pomen le, če služijo za upravičevanje praktične dejavnosti, pobude volje«. ³⁴ Gramscijevo pojmovanje analize sil ni naperjeno samo proti subjektivističnim in ekonomističnim redukcijam v znanstvenem raziskovanju države in politike (kritika Croceja in Buharina, itd.), marveč tudi proti subjektivizmu in ekonomizmu praktične politike. Analiza razmerja sil se tako navezuje na nekatere druge poglavitne kategorije Gramscijeve politične teorije in misli, ki jih Gramsci razvija v sklopu odnosov struktura-superstruktura in znotraj njih. Posebej to velja za razmerje med civilno družbo in politično družbo (državo), na katerem lahko še posebej preizkusimo uporabnost temeljnega Gramscijevega metodološkega pristopa.

³⁰ Ibidem, str. 171.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, str. 176.

³³ Ibidem, str. 171.

³⁴ Ibidem, str. 185.

Beležka k vprašalniku

V različnih izjavah in ocenah naše politično-idejne situacije najdemo izraze kot »združena desnica«, »meščanska desnica« idr. Oba izraza »levica« in »desnica« sta povezana z nastajanjem meščanskega parlamentarnega političnega življenja in sta se v različnih časih in prostorih polnila z različno vsebino. Oba pojma sta izredno vrednotno obremenjena. Nekateri se sprašujejo, ali imata sploh še bodočnost, ali nista zastarela in izgubila svojo politično orientacijsko moč in smisel in da še zlasti to velja za našo samoupravno socialistično demokracijo.

Na vprašanja uredništva Teorije in prakse odgovarjajo: dr. Stane Južnič, prof. na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, Andrej Lukšič, novi raziskovalec na Raziskovalnem inštitutu FSPN, mag. Pavel Gantar, asistent na FSPN, Franc Šetinc, član predsedstva CK ZKJ, dr. Vekoslav Grmič, prof. na Teološki fakulteti v Ljubljani, Milan Meden, glavni urednik Ljubljanskega dnevnika, dr. Bogomir Kovač, asistent na Ekonomski fakulteti v Ljubljani, Andrej Berden, višji raziskovalni sodelavec na Inštitutu za delo Pravne fakultete v Ljubljani in dr. Peter Jambrek, prof. na Pravni fakulteti v Ljubljani.

1. *Kakšne so možne implikacije zaostrovanja ali brisanja razlike med levico in desnico v sedanjem času – tako z vidika domačih kot tudi svetovnih političnih razmer?*

2. *Ali je možno navesti kakšne splošne kriterije razlikovanja med politično-idejno levico in desnico ali pa je razločevanje lahko samo konkretno, situacijsko glede na čisto določene vsebine in probleme? Za Norberta Bobbio je npr. odločilni kriterij odnos leve in desne do enakosti. Ali bi lahko navedli z vašega strokovnega področja, idejnih gibanj in družbene zavesti, ki pritegujejo vašo pozornost, primere takšnih konkretnih, že razvitih ali latentnih polarizacij v našem prostoru?*

3. *Marsikaj kar je bilo v preteklosti označeno za meščansko, konservativno, desno, konservativno-liberalno, je prevrednoteno in je postalo družbenopolitično tolerantno, pozitivno ali celo napredno. Ali takšne zgodovinske izkušnje pri mnogih ne narekujejo previdnost glede sedanjega razmejevanja med levim in desnim?*

4. *Mnoge pobude, koncepti, gibanja naletijo na zelo protislovne ocene znotraj ZK, SZDL, sindikatov, ZSM. Kar je za nekatere nesprejemljivo, je za druge stvar demokratične razprave, za tretje je nesamoupravno in protisocialistično, za četrte pa že desničarsko in protikomunistično. Kje so razlogi za takšno polarizacijo, kako poenotiti oceno, če je to sploh možno in kakšne so lahko posledice takšne različnosti pa tudi zmedenosti politične zavesti?*

5. *V zadnjem času je bilo moč izluščiti tudi stališče, da biti protikomunist še ne pomeni biti proti socializmu in proti samoupravljanju. Ali bi to lahko pomenilo odkrito razvijanje naslednje platforme: smo za samoupravljanje in socializem toda brez komunistov? Ali bi to lahko bila desničarska strategija ali pa normalna politična diferenciacija v samoupravni socialistični demokraciji?*

6. Prepoznavanje desničarskih pozicij in konceptov je najbrž oteženo s tem, da so praviloma vedno vtikani v družbeno kritiko določenih pojavov in problemov, ki so realni in se ob njih izraža tudi širše nazadovoljstvo – vključno s komunisti. Ali takšna povezava desnice s progresivno družbeno kritiko objektivno zamegljuje in otežkoča njeno politično idejno prepoznavanje? Nekateri sodijo, da ni mogoče govoriti niti o desnici, niti o idejnem in političnem sovražniku, da so to samo prividi in strahovi dogmatičnih, nedemokratskih sil? Drugi nasprotno ocenjujejo, da takšna idealizacija političnega stanja koristi desnici, ki ga sama tudi proizvaja in razširja, da legitimira vse bolj širok prostor svojega delovanja in vpliva. Mnogi pa takšno idealizacijo, tudi komunisti, nekritično sprejemajo. Kako naj se levica zoperstavi desnici, ne da bi hkrati zoževala prostor za demokracijo in družbeno kritiko.

7. Kaj je levo ali desno se pri nas gotovo neizogibno povezuje z našo krizno družbeno situacijo in s perspektivo ter usmeritvijo našega nadaljnjega razvoja. Mnogi problemi in napake so predmet kritike, tako leve kot desne, razlike pa se kažejo v ciljih kritike in poteh preseganja in reševanja problemov. Kaj se v socializmu, zlasti pri nas potrjuje kot trajna pridobitev in kakšno postaja razumevanje socializma za 21. stol. ne samo v naših, ampak tudi v svetovnih razsežnostih?

8. Za SZDL in ZK sodimo, da ne morejo biti družbeno legitime prav vse teme za razpravo in dialog. Treba bi bilo vendarle jasneje in odločneje povedati, da npr. ni mogoče sprejeti razpravo o tem, da je bila NOB prevara in manipulacija komunistov, da je smotrna uvedba večstrankarskega sistema, da bi nas ukinitev družbene lastnine privedla iz ekonomske krize, da je potrebno samoupravljanje brez ZK, o ukinjanju določenih republik in pokrajin, o vrednotni in politični rehabilitaciji ustaštva, četništva, domobranstva, nacizma ipd., o totalnem represivnem in stalinističnem značaju naše družbe in ZK, ki da se v ničemer ne razlikuje od družb tako imenovanega realnega socializma, o škodljivosti enakopravnosti narodov in narodnosti itd. Sodimo, da bi bilo potreba odločneje povedati, da dialog o takih in podobnih temah za SZDL in ZK ni sprejemljiv, tako s strokovnega vidika kot tudi z vidika ustavnih in družbenih vrednot. Kdor odpira in vsiljuje take teme za strpen in demokratičen dialog, mar s tem ne izsiljuje od SZDL in ZK priznanje legitimnosti teh tem, ne da bi pobudnik bil pripravljen priznati, da se s tem sam postavlja zunaj ustavnih in vrednotnih temeljev našega družbenega življenja?

9. Vsaka desnica je desnica določene leve in obratno. Kaj je v naši levici tisto, kar omogoča in poraja svojo lastno desnico? Nekateri sodijo, da je naša desnica zgolj posledica političnih neuspehov leve in družbeno-ekonomske krize. Drugi sodijo, da bi se ta pojavila na odprti sceni kljub odsotnosti ekonomske krize kot nujen izraz politične diferenciacije in demokracije ter nasprotovanja socializmu in samoupravljanju, ki raste iz ustreznih tokov v preteklosti in sedanjosti in je hkrati povezano s sorodnimi mednarodnimi političnimi in idejnimi konteksti.

10. Ali je polarizacija na levo in desno tudi izraz nezadostne artikulacije in vključitve družbene spontanosti, pluralizma samoupravnih in političnih interesov v socialistično zvezo in samoupravne organe?

11. Nekateri poznavalci nove desnice v Evropi opozarjajo na naslednje njene značilnosti: koncept združene avtonomne Evrope, protiamerikanizem, radikalni protiegalitarizem in protikomunizem, opuščanje nacionalizma in rasizma, protiekonomska in protikrščanska nastrojenost, kritika tehnicistične ideologije idr. Kako je pri nas? Nekateri trdijo, da naša desnica še ni ujela koraka z evropsko in zahodno novo desnico sploh, da je še balkansko primitivna, nacionalistična in klerikalistična,

nedvomno pa še tudi protisocialistična in protikomunistična. Naštete elemente zahodnoevropske nove desnice pa pogosto najdemo pri nas v različnih miselnih tokovih in kontekstih, ki jih nikakor po svoji celotni naravnosti ne bi mogli označiti za desničarske. Posamični elementi neke zaokrožene desničarske paradigme nimajo torej istega smisla, iste idejno-politične vloge in predznaka pri nas in v naših idejno-političnih razmerah.

STANE JUŽNIČ

»Levo« in »desno« – ohraniti ali zavreči?

V zadnjem času sem zasledil malo tako *inteligentno in pertinentno* zastavljenih vprašanj, kot je tistih devet, ki nam jih je kot »osnutek« poslala redakcija (uredniški odbor) »Teorije in prakse«. Povprašujejo o dejanskem in »posebnem« pomenu »levega« in »desnega« danes in, imam vtis, še posebej: v nas, med nami in okoli nas. Verjetno pri tem mislijo ne le politiko (včasih kot spektakel in simulacijo, polno simbolov in teaterskih efektov), marveč na stanje duha. Morda pa tudi vprašanja zadevajo razmišljanja o razvojnih perspektivah, ki morajo odločilno posegati v našo sedanost. Pri tem ne zanemarjajo preteklost, zgodovine, njenih zavezanosti in obremenjenosti.

Tako sem pač razumel. In zgrozil sem se nad lastno nemočjo, tako rekoč miselno zaostalostjo in paralizirajočo debilnostjo. Zalotil sem se v razmišljanju, ki se hkrati veže za življenje, ki mi ga je bilo dano živeti v določeni skupnosti in času, kar se je prepletlo z določeno obvezanostjo nekakšnemu raziskovalnemu početju, ki mu že ne upam več reči znanost, obenem pa sem občutil odgovornost do tistih, ki jim bom moral svet zapustiti v tako ali drugačno dediščino.

In postal sem silno skromen in zadržan.

I

Kot drugi številni pojmi, v katerih ideološkost se je okrutno zajedel naš čas, se tudi *diada levica -desnica* nekako maje glede dejanskega smisla in pomena. Morda je kar predolgo bil diadem in s tem insignacija političnoprogramskih opredelitev, načel in koridor političnega postopanja in celo ogradnica, v kateri se je varoval zakup na pravico pravilnosti v urejanju človeških zadev.

Temu se ne gre čuditi, ko začnemo razmišljati o *izvoru* diade, še zlasti v njenih dihotomičnih konotacijah, če vemo, kako velik pomen je človek vedno pripisoval prostorskim orientacijam. In kako rad je imel manihejske poenostavitve. Kontrast levo – desno je v človekovi percepciji prostora bistvenega pomena. (Danes se to kaže še posebej, ko avtomobil v polni hitrosti preide na nepravilno stran ceste in se zaleti v tistega, ki je upošteval družbeno zapovedane konvencije vožnje, dasiravno so arbitrarne: po cestah vozimo »po francosko« in po železnici še vedno »avstro-ogrsko« . . .). Perceptualno okolje se je pravzaprav v marsičem ustalilo okoli »desnega« in »levega« in človek je tudi temu dodal lingvistične kvalifikacije in seveda simbolične pomene. Temu je bilo tako od samega »praskozorja« človeko-

vega samozavedanja, postalo pa je silno pomembno, ko je človek v svoji gibljivosti postal močno odvisen od tega, kako se v prostoru znajde, zlasti ko je postal lovec in se začel vojskovati (ker se je razdelil na psevdo-vrste).

II

Tudi svoje telo je »razporedil« na »levo« in »desno«. Pa drugim človeškim telesom, do katerih ni imel vedno ubijalskih namenov, je prisodil določeno »stran« ob sebi. (Tako znalci starinskega bontona še vedno vedo, da je treba damo postaviti, če so kavalirji, na desno stran samega sebe).

Desno in levo je povsem razumljivo v splošni *bogati simboliki* postalo silno pomembno v religioznih predstavah. Tudi eshatoloških. S tovrstno »stranjo« je obeleženo dobro in zlo, pravilno in napačno. V krščanstvu je predvideno, da se bodo točno po teh kriterijih razporedili zveličani in pogubljeni. In to je Sveti Pavel razločno pojasnil, ko je v tej povezavi govoril o veličini učlovečenega Božjega Sina (Pismo Hebrejcem, I/3), . . . »ki je odsvit njegovega veličanstva (božjega namreč, prip.) in podoba njegovega bitja ter nosi vse z besedo svoje moči . . . (in ki je) sédel na desnico veličanstva na višavah . . .« Neodjenljivo nas na tovrstne prostorske razporeditve opozarja grozeča velika pesem, ki govori o zadnji sodbi: *Inter oves locum praesta /Et ab hoedis me sequéstra/ Statuens in parte dextra* – kar je naš močno slavljeni pesnik skorajda prepesnil kot: Odprlo bo nebo po sodnem dnevi, se 'zvoljenim, svit glori je ne'rečeni, vso srečo bodo vid'li pogubljeni, ki stali bodo tam na strani levi.

III

Francoska revolucija je preobrnila pojme. To se za prave revolucije tudi spodobi, ko revidirajo tudi star pojmovni aparat. V francoskem nacionalnem Konventu, zakonodajni skupščini revolucije, ki ji še nismo vzeli epiteta meščanska (1792–1795), so namreč poslanci sedeli na »levici« in so sedeli na »desnici« (gledano »s čela«, kjer je bilo mesto predsedujočega). Prvi so bili radikalnejši, kot se je svojčas govorilo za tiste, ki so bili odločnejši, drugi pa so bili zmernejši in opreznější in tem je šel tudi kmalu naziv konservativnejši.

Izraz je na splošno sprejet v politično življenje Evrope 19. stoletja. Levičarstvo je postalo stališče, iz katerega so izhajali ali se vanj stekali načrti za rušenje etabliranih ustanov in celo za spremembo družbenega in ne le političnega reda. Levica je zahtevala, gledano na splošno, spremembe v hierarhiji družbenih razredov in v politični moči, stremela je k idealom enakosti, socialne pravičnosti. Dičila se je z zastopstvom interesov nepriviligiranih, eksloatiranih pa tudi ponižanih in potlačenih. Nič čudnega, če je socializem postal sinonim za levico stranke in organizacije, ki so si nadele breme delavskih interesov. Levica je bila hkrati bojna zastava tistih, ki jim je šlo za demokracijo. Volja večine je bila njena legitimnost, pa tudi gesla, kot je npr.: Delu čast in oblast!

Desnica je bila antipod. Zastopala je interese posedujočih, imetje in oblast. Postala je pa tudi sinonim konservativizma, skušala je preprečiti spremembe, zadržati stanje, »kakršno pač je« in grozila je skupaj z vsemi ustaljenimi interesi, da, kot je to kar dobro spesnil Jovan Vesel Koseski, »(s)premembe so le kvari, malo-k'tera obvelja«.

Seveda so taki in podobni koseskizmi (niso pa niti vsi te vrste) stali na strani »reda«, ustaljenosti in pravzaprav so desnico na splošno kar dobro predstavljali.

IV

Kot je v človeških zadevah prej pravilo kot izjema, pa so pojmi postali *premakljivi*. Bilo bi težko (ne da bi analizirali celotno politično življenje zadnjega stoletja) vse pojmovne pomike in premike omeniti. Naj se zaustavimo na tem, da so nastajale vedno »nove« levece, še zlasti revolucionarnega naboja, ki so potiskale starejše levece iz »levega prostora« nekam proti desnemu, toda marsikatera se »ni dala kar tako« in se je zaustavila v kakem »centru«. Tako so nastajali tudi novi pojmi političnoprostorske simbolike.

Desnica pa je imela pred seboj še hujše preizkušnje. Ni se mogla pomikati brez konca v »desno«, bil je tam tudi kak rob in nemalo desnic je odšlo izginotju nasproti, ali pa so postale nostalgичne (vzemimo primer španske karlistične monarhistične struje) le v formulah trajanja in iskale nove socialne vsebine.

Center je postal neusahljivi vir novih desnic. Zadeve pa so se hudo zapletle in treba je bilo uvajati pisane, žargonsko bogate in verbalno inventivne kombinatorike. Tako vemo za leve centre in za desne centre; pa še cel diapazon zaznamovanj v tako ali drugače razmejeni levici in desnici. Priklicali so na pomoč nič koliko epitetov: skrajna oziroma ekstremna, zmerna in še kaka. Kdo bi vse naštel! To je sicer povzročalo zmedo (še posebej med volilci), hkrati pa je lajšalo prehode in volilnokoalijske in parlamentarnovečinske kolaboracije. Tako so dodatni epiteti delili in drobili, obenem pa so postajali mostovi političnega sprehajanja. Tudi znotraj etabliranih strank so nastajale frakcije in si same nadele kak prostorskopolitičen naziv, ali pa so to storili s hudobnimi nameni tisti iz druge frakcije. Skratka, dominacije so postale tudi vir zmerjanja in diskvalifikacij.

Inventivnost glede novih epitetov ne pozna meja. Ni lahko odvozlati včasih kar zamotane idilogeme, ki so v denominaciji skriti ali le malo prikriti, včasih pa tako ohlapni, da bi jim niti slovensko Jezikovno razsodišče ne znalo povedati pomena. Izvežbani politični žonglerji so dosegli neprekosljive specializacije v idiomatski smeri. Etiketiranje je seveda manj nevarno v mirnih vodah relativne strpnosti, zelo nevarno pa je v razburkanih valovih, ko idiomom pomagajo streliva.

V

Erozija diade levica – desnica je danes očitna. Morda bi za to naštel dva razloga:

a) Pojmi so se skoraj popolnoma ideologizirali, postali del določene tradicije kot njeni rezidualni dejavniki. Postali so tudi večpomenski, ker se je (če je že kdaj obstajala) močno zabrisovala dihotomična razlika med naprednim in nazadnjaškim še posebej skozi dejanski gospodarski in družbeni razvoj.

b) Ko je diada dobila bolj ali manj konotacijsko povezavo z razrednimi distinkcijami, je morala deliti usodo ne le razrednega boja, marveč pomanjkljivih razrednih meja. Diada je namreč usodno povezana za vzpon kapitalizma, in njegove modifikacije in prenarejanja so določale razredna stališča in tako tudi ideološke premike, ki jim omenjena diada ni mogla slediti.

Pojmovni aparat je bil zlasti živ, ko je nastopila konfrontacija socialističnih strank s tistimi, ki so jih zaustavljale. Je pa po zmagi socialističnih revolucij in poskusih realizacije socialističnih programov nastopila nova zmeda, ko so v sistemih z eno stranko (ali brez strank) sprejeli pojme, kakršne je izbrusil zahodnoevropski parlamentarizem ali predstavniška demokracija. Fašizem je bil dodatna konfuzija.

Države predstavniške demokracije so postale nekonkluzivne glede transmisije razrednih interesov v politične. Že tako imenovana menedžerska revolucija (ločitev lastništva nad sredstvi za proizvodnjo od njihovega upravljanja) je vrgla na plan tehnokracijo in njene nezadržne apetite po gospodarskih inovacijah in večji storilnosti dela, pa tudi prepotentnost v ponujanju tehnokratskih rešitev za družbene probleme. Proletariat je izvojskoval bistvene koncesije skozi socialno zakonodajo in hkrati je iz abstraktne, racionalizirane entitete, ki naj bi imela poseben položaj v transformaciji kapitalizma v socializem, postajal in realna kategorija in difuzna pripadnost s prehodom dela iz rok v možgane. Mesijanske konture, ki so bile vedno obeleževane z »levico«, so izginjale v tako imenovanih kapitalističnih državah in se ideološko zamikale skozi vlado politokratskih struktur v državah realnega socializma.

VI

Vztrajno pa poseben problem predstavlja »kmečki stan«. V Evropi 19. stoletja, tudi v prelomnem letu 1848, je bil kmet večinski del prebivalstva. Šele po drugi svetovni vojni se delež kmetov v prebivalstvu razvite Evrope naglo zmanjšuje. V kaki Tanzaniji pa tvorijo kmetje tudi še danes kakih 80% prebivalstva. V posebnem odnosu do zemlje oklevaje glede vključitve v blagovnodelarne gospodarske tokove agresivnega kapitalizma, išoč varnosti in zagotovitve v tradicijah, starih šegah in navadah, ki jih je posvetila nespremenljivost generacij; privržen religioznosti je bil kmečki »stan« na splošno obeležen s *konservativnostjo*.

Konservativizem pa je bil opredeljevan, kot smo rekli, za desnico. Seveda je bil v tem paradoks evropske zgodovine, ker so v desnico še prej in bolj sodili relikti aristokracije, nekdanji ali dejstveno veleposestniki, skratka: kmetom nadrejen razred (ali stan). Komajda so se kmetje formalno legalno osvobodili osebne odvisnosti, že so bili v primežu drugačnih. Paradoks se nadaljuje v nerazvitem svetu in končno v relaciji med razvitimi in nerazvitimi, med tistimi, ki so kmete »odpravili«, in tistimi, kjer so kmetje temeljno obeležje podrejenosti skozi mednarodni (kapitalistični) sistem. Kmet je postal, kot bi rekel Franz Fanon, poslednji pravi proletarec sodobnega sveta.

Tako stanje pa je imelo več kot zgolj konstantacijsko vrednost. Ko »proletariat« v razvitih državah očitno ni več opravljal »svojega zgodovinskega poslanstva« in se je povsem brez sramu odrekel revoluciji in se akomodiral v celoto kapitalističnega sistema, je k »proletariziranemu kmetu« nerazvitega dela svetovnega sistema steklo veliko novega upanja. Všet je med »marginalce«, ki niso »adaptirani« in »vključeni«.

In res. Iz kmečkih vrst je vzeta ljudska sila revolucij 20. stoletja. Omemba proletariata, še zlasti v takih revolucijah, kot sta bili kitajska ali, kar zadeva našo temo, »kubanska, se sploh ni več nanašala na kako jasno določeno, specifično razredno kategorijo; prej gre, naj temu tako rečemo, za posebno konstelacijo

ideoloških tem, za določeno vrsto ideološke reference, ki želi zadržati povezavo s tistimi podmenami o revolucionarnem nosilcu, ki je prežemal izrazito levico s konca 19. stoletja.

Kje je torej prostor »levega« in kje »desnega« v evidentni konfrontaciji nerazvitosti z razvitostjo?

VII

Še ena povezava se nam utrne ob razmišljanju o konservativnosti kot splošnemu obeležju desničarskih stališč v našem evropskem pojmovanju stvari. Gre za *življenje* samo. Življenje je telesnost in tega ne morejo predruščiti niti najbolj sofisticirane in prepričljive religije, pa celo ne monistični nauki o tej ali oni človekovi determiniranosti. Telesnost je temeljna determiniranost človeka. In ta je v osnovi konservativna.

Gre torej poleg omenjene zgodovinske in dodane »zunajevropske« presoje še za temeljno antropološko pogledovanje.

Življenje v tem tako bistvenem, dasiravno se mnogokomu zdi, da v banalnem smislu, sloni na načelih homeostaze, kar bi naj pomenilo dinamiko konstantno se spreminjajočega sistema, ki neprestano sam od sebe vzpostavlja primerno stanje, da bi obstal. Vzemimo primer: homeostatičen sistem, ko ni telo nahranjeno in se to izkazuje skozi lakoto, ker ni v krvi dovolj sladkorja, sproži željo po hrani. Prav tako se nekaj zgodi, če se nam v organizmu znajde preveč ogljikovega dvokisa. Kadarkoli se to zgodi, organizem požene dihalni sistem, da bi si pridobil več kisika. Če organizmu česa manjka ali ima kaj drugega odveč, to človek občuti kot tenzijo in to imamo lahko za »doživljeno« potrebo. Tenzija je pri človeku neposrednost potrebe. Seveda si lahko človek tenzije tudi izmišlja in tako ustvarja umetne potrebe, prav tako pa zna z močjo volje kako tenzijo premagati.

Zakaj to pripovedujemo?

Zato, ker je homeostatičen sistem bistvo življenjskih procesov, ki je danes v temelju ogrožen in v marsičem vzbuja zaskrbljenost, potreben našega premisleka. Transcendentiranje tega dejstva skozi askezo ali kako drugo človekovo invencijo, s katero naj bi presegal ali sublimiral svojo telesnost, ima jasne meje. In analogno temu so tudi meje človekovemu poseganju po izvedenih potrebah. Meje so ne le njegovo telo in življenje v njem, ki potrebuje zdravo okolje in hrano. Meje so v samem okolju, ki je vir življenja, pa je človek že začel verjeti, da je progres linearen in nima meja.

To je seveda uvod v tisto, kar na splošno imenujemo *ekološki* premislek, ki je z omenjenim antropološkim v najtesnejši povezavi. Napredno in nazadnjaško se začne kazati v novi luči in tako tudi ne more biti ekološke levice in ekološke desnice, akoprav je lahko, če konkretna politizirana ekološka gibanja vstopijo v španovijo z etabliranimi strankami, ki so si tako ali drugače pridobile tradicionalne nazive.

Ko je prišlo do povsem razpoznavnih znakov ekološke krize, je Rimski klub spregovoril o »mejah rasti«. Pri razmišljajočih ljudeh je izginila (ali pa jo je antropološki premislek spodrival) ideja o nezadržni, linearni rasti gospodarstva. Morda je bil s tem obeležen konec neke civilizacije, ki je imela vse večje količine jekla in močno naglih aeroplanov za »odpiranje« k še svetlejši bodočnosti. Začelo se je razmišljati o ceni, ki jo človek kot organizem, kot življenje (skupaj z vsemi

drugimi življenji, za katera je odgovoren) plačuje za razvoj. Bila je potrebna rekonceptualizacija in redefinicija napredka.

Pa tudi znanost je dodala svoje. Ni bilo več mogoče po Einsteinu po njutonovsko razmišljati o času in prostoru, zameglili so se pojmi o materiji, vzročnost je dobila razsežja, ki ji malo pomagajo razlage kartezijanstva. Pa še najave desetkratne in še večkratne destrukcije skozi pošastne sposobnosti uničevanja, ki ga omogoča nuklearna energija, so marsikoga otrezile.

Poskus sklepanja:

Postavlja se vprašanje, ali je treba

a) terminološki konstrukt levica – desnica *ohraniti* ali

b) ga je treba *zavreči* kot preživelega.

Vprašanje sploh ni enostavno in še manj je rešljivo v svetu, kjer so izkopane mnoge sekire, ki je razklan po vseh mogočih šivih in v katerem se konflikti ne zapirajo, marveč vznikajo novi. Če ga zadržimo, ohranimo tudi mnoge reference, ki nas vežejo za preteklost, njene nepresežene dileme in inercije. Hkrati pa nam take reference pomagajo razumeti resnične boje na relaciji progressa in regresa. Če se mu odpovemo, smo morda na videz svobodnejši v kategorizaciji sodobnih pozicij progressa in regresa. Ko se ozremo v razviti svet, dasiravno iz izkušenj močno zaostale države, se nam kaže irelevantnost tradicionalnih ideoloških razporeditev, ki jih seka zamah tehnologije in nove družbene strukturiranosti. Če pa pogledamo k tistim, ki skupaj z nami zaostajajo, ne zmorejo ujeti koraka z gospodarsko razvitostjo in tudi zato ne morejo preseči družbenih delitev »klasičnega kapitalizma«, se priklanjamo navajenostim svojih neposrednih prednikov, ki so toliko dali na svoje levičarstvo in svoje desničarstvo, da se jim je zdelo zato vredno tudi kri prelivati.

Gre potemtakem za to, da še obstajajo, prej v manj razvitih kot v bolj razvitih državah, politične sile, ki se ne morejo odreči nekaterim nomenklaturam, ker jih za njih veže njihovo lastno življenje in izkušnje, ki so bile njegov del in ravnalo. Težko je izgubljati *identitete*, ki kaj pomenijo v ideoloških prestreljevanjih in so del pridobljene pozicije v družbi. Nič težje ni zapustiti denominacijo, ki določa samozavest o naprednosti, upošteva nepresežene ocene takih vložkov v politične boje. Skorajda nekako tako je to, kot je bilo z nekdanjimi vaškimi kovači, ki so bili ponosni ne le na svoj poklic, marveč na tisto, kar se mu je v določeni naprednosti pripisovalo.

Morda bi zgodovinar lahko ugotavljal, da ruševine starih delitev niso impozantne in da sploh niso monumentalne. Pa vendar je v vsaki mentaliteti nekaj arheologije. Morda to tudi ni povsem odveč, vse preveč je diskontinuitet, ki motijo človeško bivanje in vse preveč je muh enodnevnice, ki niti nekdanjih zgradb ne utegnejo v kratkosti svojega življenja preleteti.

Kako nas torej obvezujeta preteklost in kako predvidljiva bodočnost?

Skozi spoznavne procese, s pomočjo konstruktov, ki so še v nas, med nami in ne okoli nas, je moč zadržati stare predstave. Možno je razmišljati o ideoloških zadevah, razrednem boju in svetovnih konfrontacijah, kot da se nič ni bistveno spremenilo. Tako stališče je lahko složno in zagotavlja, postavimo, »eliti«, ki neprestano in opetovano govori o »zgodovinskih interesih delavskega razreda«, misleč pri tem na interese upravljavskega sloja, samoobnavljanja in rezervacijo na »levici«. Tudi cerkve si lahko zagovorijo »pravo stran« na desnici veličine učlovečenega Božjega Sina. Kdo naj bi ugovarjal?

Bi pa morda nekolikanj zaprašen pojmovni aparat tudi lahko nadaljevali, če bi

ga iz pajčevine izmotali. Dati bi mu pač morali kake nove vsebine in razmišljati o dejstvujoči in za usodo človeštva (države, naroda itd.) blagodejni opredelitvi. Kdo pa naj nam pove, kaj je blagodejno? Vse novo ni nujno tudi napredno, vse staro ni za zametavanje. In tako so naše težave skorajda nerešljive.

Še najbolj pa se bojim, da tisti, ki bo prvi sprožil, vzemimo, nuklearno katastrofo, ne bo deležen ne naziva »levice« in ne »desnice«. Brez takih strahov bodočnosti pa me že zdaj močno *srbí nekonkluzivnost*: ali je našo že dokaj tragično splošno krizo (ki še zdaleč ni samo gospodarska) povzročila levica ali desnica. Ali pa sta se zarotili v kaki navadnim občanom neznani spregi in nam sedaj osle kažeta...

ANDREJ LUKŠIČ

Konservativnost kot analitično strukturni pojem¹

Priče smo temu, da nekateri pojmi, kot so konservativnost, liberalnost, progresivnost, levica, desnica..., ki so se nam zdeli pred kratkim še popolnoma razumljivi, zgubljajo svojo jasnost in nam delajo velike težave, če poskušamo sogovorniku z njimi kaj pojasniti. Težave koreninijo pravzaprav v tem, da je njihova vsakdanja raba popolnoma poljubna. Če hočemo razbrati njihov pomen, moramo analizirati besedilo oziroma besedne zveze, v katero so umeščene te besede. Ker je namen sestavka povzdigniti pojem konservativnosti od splošne rabe v pogovornem jeziku na znanstveno jezikovno raven, se bom manj ukvarjal z drugimi omenjenimi pojmi, čeprav bi zaslužili večjo pozornost.

Beseda konservativnost ni našla svojega mesta le v vsakdanji politični govorici, temveč se je njena raba razširila tudi onstran te govorice. V elementarni socialni kulturi se pojem konservativnosti npr. uporablja za označitev osebe, ki se v oblačenju, vedenju, stilu življenja in načinu mišljenja ravna po »starih šegah in običajih«, torej se obnaša in živi »starinsko«. Tu konservativnost pomeni določen odnos do minulega in določen način obnašanja, ki je zavezan starim preizkušenim vrednotam, ima pa tudi slabšalni pomen.

Posebno ob vzponu in rasti kapitalistične produkcije, od vojne pa vse do šestdesetih let, je imel pojem konservativnosti v sebi prevladujočo »senčno« stran in se je zato uporabljal kot učinkovita in preizkušena žaljivka v publicistiki, žaljivka, ki je bila pogosto »argument« v razgretih razpravah. Politične razprave pri tem seveda niso bile izjema. V retoričnih uvodih je bilo mogoče ta pojem učinkovito uporabiti. Toda vse pogostejša raba je pojem izvotčila, semantično je popolnoma razvodenel, kljub temu da so se sinonimno uporabljale še naslednje besede: »reakcionarnost« – »desnica« – »fašistoidnost«.

Velik vzpon je pojem ponovno doživel v razvitem svetu že sredi šestdesetih let zaradi »nagnjenja k spreminjanju« in se je utrdil s »semantično vojno« v sedemdesetih letih. Naj to ilustriram z naslednjimi primeri: Franz Josef Strauss se sicer

¹ Hans Gerd Schumann: »Konservativismus« als analytischer Strukturbegriff, Konservativismus, 1984.

nikoli ni pustil uvrstiti med konservativce, je pa veliko svojih pristašev in nasprotnikov presenetil že leta 1968 z artističnim obračanjem besed, ko je zahteval, da pride v program CSU pojem konservativnosti, ki ga je razumel kot »korakanje na čelu napredka«. Tudi predstavniki nasprotnega političnega tabora se duhu časa niso mogli upreti. Zvezni kancler Helmut Schmidt se je v govoru v Hamburgu decembra 1975 sicer sramežljivo, pa kljub temu označil za konservativca. Tudi predsednik SPD Willy Brandt ima v svojem političnem delovanju nekaj, kar preseneča. V predvolilnem boju 1976. leta je razglasil za svojo stranko formulo »to preserve and to reform«. Dve leti za tem je tudi generalni sekretar KPI Enrico Berlinguer izjavil, naj bi bila poanta te formule glavna naloga KPI pri njeni prenovi. Sama po sebi omenjena formula gotovo ne preseneča, preseneti pa nas ime avtorja te formule (Edmund Burke), ki prihaja iz konservativnih vrst in je celo eden od stebrov konservativizma sploh. Zdaj, ko je duhu časa uspelo, da je pod isti pojem stlačil dva znana nasprotna nepomirljiva politična tabora, in ko mu je hkrati uspelo še pred kratkim vsem razumljive besede narediti za nerazumljive, nas vznemirja vprašanje, ali je mogoče za družboslovno znanost, zdaj ko ne moremo več preprečiti semantične zmešnjave, narediti zanjo samo izčiščen pojem konservativnosti, s katerim bo mogoče v mislih zapopasti realna družbena razmerja, torej pojem konservativnosti narediti za strukturno analitični pojem.

Raziskave konservativizma so do šestdesetih let razgrnile pred nas večino dilem pogovornojezikovne rabe pojma konservativnosti. Iz njih je razvidno, da pojma konservativnosti že vrsto desetletij ne gre pripisovati znanstveno sistematičnemu duhu oz. njegovemu analitičnemu početju, temveč sta pojem in njegova semantična razlaga nastala z natančnim zapisom političnih konfliktov v določenih zgodovinskih trenutkih. Takšen zapis je bil seveda vedno podložen z ideološko preoblikovano idejno tradicijo nekega političnega tabora, ki je prežemal tudi pogovorno rabo pojma konservativnosti. Pojem konservativnosti torej ni nastal kot terminološka abstrakcija neke znanstvene analize, temveč se je koval v političnih bitkah. Ob Burkeja naprej, ko ga je skupaj s somišljeniki uporabljal v »vojni« proti francoski revoluciji, se ga drži tudi politično bojeviti pomen.

Zgodovina semantičnega polja konservativnosti nam reflektira celotno pojmovno historično dejanstvo (dejansko stanje), zato je premislek o tem nujen in mora biti opravljen, preden se besednjak pogovornega jezika in semantični pomeni zasidrajo v znanstveno jezikovni rabi. V zgodovinskih in družbenih znanostih lahko vedno znova odkrivamo naslednje osnovne pomene pojma konservativnosti: socialno in/ali politično obnašanje, mišljenje, ravnanje, ki je »privezano« na interese vladajočega razreda določenega zgodovinskega obdobja (npr. aristokracija, plemstvo) ali pa se veže na organizirane oblike v političnem sistemu (npr. konservativne stranke, zveze ali društva), ali gre za tako imenovane večne vrednote, ki opisujejo značilnosti socialnega in/ali političnega obnašanja, mišljenja, ravnanja celih skupin ljudi (gre za bistvene vedenjske razlike med konservativci, liberalci, socialisti, anarhist...); ali pa opisuje prilagajanje socialnega obnašanja, mišljenja, ravnanja na tradicionalne, formalne ali neformalne norme, pravila in institucije (socializacija individua).

Prenekaterim zgodovinskim preiskovanjem omenjeni pomeni konservativnosti povzročajo metodološke probleme. Naj vzamemo za primer Ancien Regime versus francoski revoluciji. Do francoske revolucije se opira prevladujoče plemstvo na moč obstoječih političnih institucij in se nanjo opira tudi potem, ko si išče novo socialno pozicijo v odnosu do podrejenih razredov, do kmetov in meščanov,

ki so sprožili zahteve po spremembi obstoječih razmerij. Konservativnost kot ideološka tančica, ki si jo nadane politično ravnanje plemstva, skuša prikriti, da gre dejansko za varovanje socialnih privilegijev s pomočjo tradicionalne oblasti, ki je zaščitena z obstoječimi institucijami. Konservativnost pa kaj hitro prevzame tu nasprotna stran. Ko občanski homo oeconomicus oziroma homo politicus dobi v Evropi svoje mesto znotraj socialne oblasti in na oblasti temelječo politično moč, ki je zavarovana z ustreznimi institucijami, se v novi interesni polarizaciji brani tako, da prevzema gospodstveno strukturo in uporablja že preverjene modele konservativnega političnega ravnanja v upanju, da bo s tem onemogočila poskuse socialne in politične participacije »četrtga stanu«. Tako do včeraj še liberallec v novi razredni ureditvi postane konservavec. S tem pa postane prej zadovoljliva politično ideološka shema konservativnost – liberalnost v novem kontekstu problematična.

Pojem konservativnost torej glede na vsakokratne odnose ni enkraten časovni pojem, pojem določene dobe, četudi je dobljen na določenem zgodovinskem »primeru«, temveč je uporaben za analizo strukturno podobnih ravnanj in obnašanj kateregakoli razreda. Primerjanje proizvede iz časovnega pojma konservativnosti strukturni pojem, ki kaže strukturo kot relacije, ki ostajajo sebi enake ob sicer vsakokratnem spreminjanju zunanega videza pojavov, ki imajo zgodovinsko individualiteto. Politično mišljenje, obnašanje in/ali ravnanje je konservativno vselej takrat, ko socialno privilegirani razredi, sloji ali gospodstvene skupine krepijo, pravno urejajo in branijo svoje socialne pozicije; pri tem se opirajo na obstoječe institucije pred zahtevami podrejenih socialnih skupin. Toda navezava na mišljenje, obnašanje in/ali ravnanje kakega konservativca, ki v obrambi socialnih pozicij reagira na napade, vodi številne interpretacije k napačnim sklepom: predpostavljajo namreč, da je mogoče »destilirati« to mišljenje, obnašanje in/ali ravnanje tako, da dobimo za rezultat nek ekstrakt, na osnovi katerega bi lahko sklepali na konservativizem. Poleg tega se posamezni elementi dogajanj ali njim ustrezajoči ideologemi absolutizirajo in se v njih prepoznavajo, kaj naj bi bilo bistvo konservativnosti.

Pri analizi konservativizma se kmalu izkaže, da prva dva načina uporabe pojma, tj. razredni in organizacijski vidik, kadar sta osamosvojena, ne zadoščata že tedaj, ko je treba pojasniti, zakaj razredi, sloji ali skupine, ki so s konservativno politiko negativno sankcionirani, z njim lastnim mišljenjem, obnašanjem in/ali ravnanjem, to isto konservativno politiko odobravajo in podpirajo ali se celo postavijo kot vodilni reprezentanti te politike. Tega seveda ne razrešimo, če konservativnost semantično priklenemo na ekonomski vidik, ker s tem dosežemo le to, da skonstruiramo trivialen monokavzalizem ali celo determinizem najslabše vrste.

Konservativnost kot analitično strukturni pojem dobi zadovoljlivo semantično oznako šele tako, da se zakorenini v funkcionalni analizi družbenih institucij, organizacij in socialnih gibanj, ko se vedno znova vprašamo po učinkih delovanja teh institucij za nadaljnji zgodovinski razvoj, torej ali to delovanje institucij ohranja status quo ali ga ruši.

Konservativizem je tudi politično in socialno mišljenje, obnašanje in/ali ravnanje, ki brani socialne pozicije in se odločno postavlja po robu napadom na socialne in politične strukture, norme, pravila in institucije obstoječega gospodstva ter ne dovoljuje njihovih radikalnih sprememb. Konservativizem ni proti vsaki reformi ali spremembi. Tiste, ki so nujne za ohranitev socialnega gospodstva in njemu

ustrezajoče politične oblasti, tolerira, ker se mu kaže prilagajanje sistema kot posledica socialnega spreminjanja za smotno in potrebno. Tiste pa, ki terjajo radikalno predrugačenje sistema socialnega gospodstva ali celo njegovo ukinitve, naletijo na ostro nasprotovanje. Pri tem se lahko desno krilo konservativizma sprevrže v reakcionarni ekstremizem, kar je sicer že zgodovinska stigma konservativizma.

Če konservativnost razumemo kot komparativni strukturni pojem, ki meri na gospodstvo, se nam v drugi luči pokažejo tudi relacije med nosilci in tistimi, ki artikulirajo, ter tistimi, na katere se naslavlja konservativno mišljenje, pa tudi funkcija in vsebina konservativnega mišljenja. »Tipični« katalog konservativnega mišljenja, v katerem odkrivamo vedno znova prisotnost zgodovinsko določenih ideologemov, je npr. zaščita »družine«, »skupnosti«, »religije«, »države«, »institucij«. Vedno znova se moramo zato spraševati, kdo reagira in s kakšnimi argumenti brani dano gospodstvo in katere obstoječe socialne pozicije dejansko ščiti. Na primer evropski stari konservativizem je svetovno razširjen tržno ekonomski sistem svobodne trgovine razumel kot liberalno grozoto, danes pa poslušamo to isto kot samorazumevajoči kredo iz ust ameriških, angleških in nemških konservativcev. V tako imenovanih deželah »realnega socializma« (državno kapitalistični birokratizem) kvazimarskistične izvotlene formule prikrivajo konservativno gospodstvo birokratsko funkcionalne elite.

»Konservativno mišljenje« ali bolje konservativna ideologija, ki jo tu opredeljujemo kot vsakokratni zgodovinski aktualen izraz varovanja obstoječe strukture oblasti, se opre v trenutkih ogroženosti gospodstvenih razmerij na tako imenovane »Stütztheorien«, če so le zmožne kot plašč duha časa prikriti družbeno stvarnost. Pri tem ne gre tako redko za kulturno vrednost, ki se degradira v ideologijo, za teoreme, ki so sicer vzeti iz logično konsistentnih sistemov, in se zvarijo v nekaj konstrukt smotrne obrambe in opravičevanja, ki pa niso zato obvarovani navidezne racionalnosti. »Podoba ljudi« ali »podoba sveta« ali »kánon neodtujljivih vrednot« se kot kulturna vrednost pripoznava za bistveni znak konservativne narave in konservativne politike.

Ta tretji osnovni pomen pojma konservativnosti, na katerega pogosto naletimo v interpretacijah konservativizma, omogoča političnemu konservativnemu ravnanju, da lovi svoj rep (ideološko sklenjen krog): ker so to večne neodtujljive vrednote, človeštvu dane vnaprej, konservativni naravi vložene, v modrosti zadnji, najmodrejši sklep ali socializmu v temelj vgrajena zakonitost, že obramba institucij obstoječega gospodstva varuje hkrati te vrednosti, ker institucije obstoječega gospodstva varujejo neodtujljive vrednote človeških bitij.

S tem ko analitični pojem konservativnosti pokaže na zvezo med strukturo gospodstva, političnim ravnanjem in tistimi, ki argumentirajo, omogoči, da se raztrga ideološko pregrinjalo in da se funkcija konservativnih teoremov in ideologemov razkrije s projiciranjem družbene stvarnosti v nadzemske vrednote; značilnost teh je, da uspe zastreti obstoječe gospodstvene strukture, s tem pa zavaruje ogrožene socialne pozicije.

Osnovni argumenti konservativcev se ponavljajo v vsakem zgodovinskem kontekstu in njihovo vztrajanje pri vrednostnih kánonih kot edinem, kar stoji na trdih tleh, ne preseneča. Razlog, da se konservativni kánon neodtujljivih vrednot vedno znova pojavi, je v tem, da konservativnost nima ambicije, da bi bil vodilno teoretično naravnan, pač pa pusti, da se praksa sama dogaja, pazi pa le na ohranjanje sociokulturnega položaja, ki ga ureja z izpraznjenimi pravili, prenapol-

njenimi z vrednotami. Zato se ne gre čuditi konservativni aroganci do argumentacije, ki jo konservativci že od Burkeja dalje zavračajo s priljubljenim očitkom, ki leti na »teoretike«, ki nimajo nikakršnega občutka za družbeno stvarnost, v katero pa se je baje konservativcem, ravno zaradi poslušanja želje, potrebe in interese ljudi, uspelo dobro ukoreniniti. Konservativci si ob tem lastijo tudi sposobnost, da edino oni ustrezno interpretirajo izvor »prave tradicije« ljudi in izvor njihovih neomajnih vrednostnih stališč. Pri tem pa ne spregledajo le tega, da imajo isti ljudje različna tradicionalna verska stališča, politična prepričanja itd., pač pa tudi to, da je pozivanje na določeno tradicijo vedno tudi zavesten izbor za to, da bi se legitimirala sedanja ravnanja.

Dosedanje izpolnjevanje je izoblikovalo tudi dobre nastavke za kritiko četrtega osnovnega pomena konservativnosti, na katerega se enako često naleti: »konservativnost« kot oznaka za vsak način prilagajanja socialnega obnašanja, mišljenja in ravnanja tradicionalnim formalnim ali neformalnim socialnim pravilom, normam in institucijam, ki ga izvajajo družbene agenture (družina, okolje, šola, poklic...), v katerih se odvija socializacijski proces posameznega individua.

Popravek, ki je tu potreben, se nanaša na primarno socializacijo, kjer se zamenjujeta dve obliki prilagajanja: prilagajanje na naravno nujnost, zato da človek preživi, in prilagajanje v socializacijskem procesu zgodovinsko posredovanim družbenim normam, ki vsakokrat preoblikujejo oziroma dajo formo za prilagajanje človeka naravnim nujnostim. Konservativnost kot oznaka se zato lahko uporablja le v drugem smislu za socializacijske modele in dediščino, če so mišljeni mišljenje, obnašanje, ravnanje, ki se nanašajo na strukturno gospostvo.

S tem razrešimo navidezno protislovje, da namreč tisti, ki veljajo v navedenem smislu za konservativce, v elementarni sociokulturi vsakdanjosti reagirajo vseskozi liberalno in moderno in da nasprotno, politični liberalci ali socialisti v elementarni sociokulturi vsakdanjosti ravna avtoritarno ali so navezani na kulturno preživetost.

To sprevračanje se je pritihovalo v znanstveno jezikovno rabo iz tistih znanosti, ki iz antropoloških dejstev in znamenja osebnostne strukture, ki se razkrivajo v vedenju in naravnosti posameznika in ki se dajo razvrstiti na skali konservativnost-liberalnost. Na pomanjkljivost individualno psihološkega pristopa je prvi opozoril Peter Steck. Prepričan je, da individualno psihološki instrumentalizem (analiza faktorjev K [konservativnosti]) ne zadostuje, da bi ustrezno razrešili problem »prekrivanja« individualno psiholoških in socialno psiholoških sestavin. Že z naslovom svoje kritike *Der Allgemeinheitsegrad Konservativer und Progressiver Haltungen* pa je opozoril še na napačnost skale konservativnost-liberalnost, ki jo je povzemajoč pa Luhmannu nadomestil s skalo konservativnost-progresivnost. Stari konservativizem, ki je razkrival starokonservativne obrambe gospostva predstavljajoče se buržoazije, je lahko osnova za analitični pojem konservativnosti, če »odštejemo« semantično fiksiranje »konservativnosti« in »liberalnosti«, ker drugače ne moremo razložiti protislovja sodobne buržoazne države niti tako imenovanega socializma. Zato gre danes pozicije razvrščati med poloma konservativnosti in progresivnosti. S tem analitičnim strukturnim pojmom konservativnosti, ki je vedno mišljen skupaj s strukturnim pojmom progresivnosti, postane tudi jasneje, zakaj zatirani socialnemu gospostvu vedno znova zagotavljajo legitimnost in s tem omogočajo, da se stalno perpetuira obstoječa gospostvena struktura za varovanje socialnih pozicij.

Naj končam s tremi tezami:

1. »socialni konservativci« 19. in 20. stoletja, oblečeni v progresivistično obleko, v katero se vedno znova oblečejo, so dopustili sistemske prilagoditve socialnim strukturnim spremembam zato, da jim ni bilo treba prepustiti centralnih pozicij socialnega gospostva;

2. tako imenovani »Tendenzwende« 70-ih in 80-ih let ni kakor v 50-ih letih neokonservativistično usmerjen proti sistémsko spreminjajočemu progresivizmu, temveč so protestna gibanja 60-ih in 70-ih let upor proti konservativnim socialnim in političnim strukturam. Proti tem se zavestno, ideološko, agresivno brani tako imenovani »neokonservativizem«;

3. »konservativnost« je politično ravnanje zaradi varovanja gospostvenih struktur socialnega statusa quo, kjer se podreja obstoječim normam in institucijam.

»Restavracija« ali bolje »reakcionarnost« je politično ravnanje zaradi obnove statusa quo ante, kjer se žrtvujejo obstoječe norme in institucije.

PAVEL GANTAR

»Obe sta slabši«

Kao što vidite, obje ove opasnosti, i »lijeva« i desna, oba ova skretanja s lenjinističke linije, i desno i »lijevo«, vode do istog rezultata, iako s raznih strana. Koja od ovih opasnosti je gora? Mislim da su obje gore.

Josif Staljin:

O desnoj opasnosti u SKP(b)

1. V pričujočem prispevku želim pokazati, da je »tradicionalna« politična metaforika »levo-desno« vse manj ustrezna pri razvrščanju in opisovanju položajev različnih političnih akterjev na politični in ideološki sceni. Ta ugotovitev velja za družbe z *večstrankarskim političnim sistemom* »parlamentarne demokracije«; za *socialistične družbe*, za katere je značilna odprava ali pa bistvena omejitev ekonomskega in političnega pluralizma, se pravi, da je izražanje različnih interesov bistveno »moteno«, v največ primerih pa celo nelegitimno, pa *metaforika* »levo-desno« nikoli ni bila ustrezna.

V skopih tezah, ki sledijo v nadaljevanju, bom poskušal podrobneje utemeljiti uvodno izhodišče.

2. Poreklo politične metaforike »levo-desno« je treba iskati v nastanku političnega sistema parlamentarne demokracije in v »prostorski« razporeditvi različnih političnih sil v palamentu. Prenos prostorske metaforike v politično življenje je nemara najboljši dokaz njene relativnosti: saj to, kar je skozi pogled predsednika parlamenta »na levi« (in pogled predsedujočega je kriterij razmejevanja političnega prostora parlamenta), je z vidika tistih, ki sedijo v klopih, dejansko »na desni«.

Tako se Stalin nemara le ni motil preveč, ko je dejal, da je levo pravzaprav desno in obratno. Kakor se pač obrne oko voditelja, tako se tudi prestrukturira

politična scena: še včerajšnji zavezniki so postali »levi odklon« in današnji somišljeniki bodo jutri »desna nevarnost«.

Seveda pa nas razprava v tej optiki ne more pripeljati dlje od ugotovitev, da »ima vsaka levica svojo desnico« in obratno.

3. Vprašati se moramo, kakor so to storili sestavljalci ankete, ali obstajajo kakšni »vsebinski« kriteriji ločevanja desnice in leve? Prav gotovo takšni kriteriji obstajajo, vendar kot že rečeno, danes izgubljajo svojo moč. V obdobju, ko so imele predvsem množične politične stranke ter delno tudi sindikati in združenja delodajalcev monopol nad artikulacijo političnih in ekonomskih interesov, so bili kriteriji razločevanja, vsaj v polju ideologije, relativno jasni. To razločevanje je (bilo) operativno, tudi na manj abstraktnih ravneh, kot je recimo odnos do enakosti, svobode ali pravičnosti. Značilni kriteriji takšnega razlikovanja so seveda odnos do privatne lastnine proizvodjalnih sredstev, do vloge in funkcij države, posebej kar zadeva njeno poseganje v ekonomijo in območje socialne varnosti in tako naprej.

Politična metaforika »levo-desno« je imela svoj pomen povsod tam, kjer so se ob koncu devetnajstega stoletja tradicionalnim političnim grupacijam pridružile množične delavske stranke. V deželah, kjer je politična artikulacija delavskih interesov v velikih strankah izostala ali pa je bila brutalno zatrta v samem začetku, razlikovanje med »levico« in »desnico« nikoli ni imelo posebno velikega pomena. Tipičen primer so ZDA.

Toda, če danes govorimo z vidika »levih« in »desnih« koncepcij in politik družbenega razvoja, pa so verjetno šele osemdeseta leta tega stoletja razmeroma jasno razkrila, da imata obe koncepciji eno skupno značilnost, namreč, da so se tako »desničarski« kot tudi »levičarski« družbeni aranžmaji izkazali kot *neuspešni* in »nagnjeni h krizam«. Velika ekonomska kriza v tridesetih in kriza socialne države v sedemdesetih letih sta prepričljiv dokaz za neuspeh obeh globalnih koncepcij družbenega razvoja. Neposredna posledica tega je, da razlikovanje »levo-desno« postaja čedalje manj operativno: »leve« vlade se ne branijo poseči po ukrepih, ki bi jih v tradicionalni metaforiki imenovali »desničarske«, in »desne« vlade se brez zadržkov opirajo na »ekonomske funkcije« države in na različne oblike planiranja.

4. Šele pojav »nove politike« (Offe, 1983) na zahodnoevropski politični sceni je v temelju zamajal enega od postulatov družbenega razvoja, na katerem so, sicer z bistveno različnimi poudarki, gradile »leve« in »desne« politične sile. Gre namreč za odnos do razsvetljenškega koncepta napredka, oziroma predvsem do tiste njegove sestavine, ki jo lahko označimo s pojmom »modernizacija«. V najbolj grobi obliki bi ta »modernizacijski teorem« lahko označili s podrejanjem narave, z racionalizacijo »življenjskega sveta«, z ideologijo ekonomske rasti in konceptom dela kot osnovnim antropološkim in socialnim določilom posameznika in družbe. Eden od pomembnih kriterijev razločevanja leve in desne so prav razlike v ideološki in socialno politični tematizaciji »modernizacijskega teorema«. »Nova politika«, ki jo predvsem poosebljajo nova družbena gibanja, pa se v veliki meri konstituira izven horizonta »napredka«. Prepustimo besedo Offeju: »Njihova (nanaša se na nova družbena gibanja – op. P. G.) prizadevanja se ne ujemajo s pojmom 'napredka', ki je naravnani v nekakšen idealizirani družbeni red, v 'izboljšave', 'reforme' in 'perfekcioniranje', to, kar bi lahko označili kot napredek, ni nadaljevanje modernizacijskih trajektorij, marveč uvajanje takšnih družbenih aranžmajev, ki bi bili manj odvisni od tehnično-birokratske modernizacije in

bili sposobni preživetja brez njih.« (Offe, 1983:33) Skratka, tematizacija ekoloških, mirovnih in kulturno-socializacijskih problemov *preči* »levo-desno polarizacijo« in torej ni v celoti, ali pa je sploh nezvedljiva v tradicionalne politične kalupe. »Vsebinskemu« premiku sledi premik tudi v formah politične participacije. Stara Dahlova teza (1961) o politični pasivnosti večine, kot predpostavki demokratičnega političnega procesa ne velja več. Offe ugotavlja, da ljudje čedalje bolj uporabljajo že obstoječe repertoarje demokratičnih pravic, obenem pa narašča uporaba neinstitucionaliziranih in nekonvencionalnih načinov participacije.

5. Če smo poskušali pokazati, da v večstrankarskih parlamentarnih demokracijah »levo-desna« optika ne more več zajeti celotne politične scene, predvsem pa ne inovacij, ki so se na njej pojavile v zadnjem desetletju, pa bomo v nadaljevanju poskušali pokazati, zakaj v socialističnih političnih sistemih ta optika nikoli ni operativna.

Manjka seveda osnovna predpostavka: svobodno izražanje različnih interesov in pogledov ter združevanje na tej osnovi, formalna enakopravnost različnih političnih akterjev v borbi za oblast. Kjer je legitimen samo en družbeni projekt, in še več kot to, samo ena njegova interpretacija, tam ni levice in ne desnice. V konkretnih »političnih trenutkih in konstelacijah« lahko pač glede na odnos do projekta govorimo o »fundamentalistih« oziroma »dogmatikih« na eni in »liberalcih« na drugi strani. Te oznake so situacijske in niso teoretsko utemeljene, preprečevanje politične diferenciranosti preprečuje tudi njeno teoretsko artikulacijo.

In vendar: zakaj se prav v socializmu toliko govori o levi in desnici? In ali se o obeh govori na enak način kot v večstrankarskih¹ političnih sistemih?

6. V socialističnih državah imata, to je očitno, oznaki levo in desno različno težo. To je razvidno že iz v začetku tega prispevka navedenega Stalinovega citata: levico dosledno navaja v navednicah, desnico pa seveda brez. To seveda najprej pomeni, da je desnica, v stalinski optiki seveda, res to kar je, medtem, ko je »levica« seveda lažna levica, kajti resnična »prava« leva pozicija je seveda pozicija govorca. Tudi napake »levice« imajo drugačen in blažji značaj: prehitro želijo doseči to, kar je sicer »naš« cilj, nezmožnost »hitre realizacije« pa seveda priliva olje na ogenj desnice. Napaka »levice« je torej, da objektivno služi interesom desnice. Zanimivo je, da je pretežni del kritike »ultralevičarstva« v sedemdesetih letih v Jugoslaviji tematiziral prav to dimenzijo. Sicer pa je levo brez navednic legitimizacijski pojem oblasti.

In kaj je pravzaprav desnica v socializmu? Prav gotovo ne isto kot v kapitalizmu. Saj verjetno ne bi našli solidnega »zahodnega desničarja«, ki bi bil pripravljen sprejeti stališča, ki so v socializmu proglašena kot »desničarska« za svoja. Vzemimo samo nekaj primerov, ki so v zadnjem času burili institucionalizirano politično javnost, na primer vprašanje lastnine. Vse več ekonomistov in sociologov se zavzema za večji pluralizem na področju lastnine proizvodjalnih sredstev. Ali so zato desničarji? Takorekoč bomo težko našli partijskega in državnega funkcionarja, ki ne bi prisegal na trg (ne glede na to, kako ga pojmuje). Ali smo soočeni s paradoksalno obrnjenimi razmerami, ko desničarji zmerjajo druge desničarje z »desničarji«? Na gromek smeh bi naleteli, če bi količkaj politično razgledanemu opazovalcu z »zahoda« poskušali pojasniti, da je zavzemanje za civilno sluzenje

¹ Vsekakor dopuščam možnost političnega razlikovanja tudi v drugačnih oblikah kot so stranke, celo sodim, da bodo nestrankske oblike v prihodnosti vedno bolj pomembne, vendar pa socialistične družbe, vsaj zaenkrat, še niso razvile učinkovitega nadomestila zanje. Ključno vprašanje ni v obstoju strank, ampak v monopolu nad viri politične moči.

vojaškega roka, za avtonomijo sindikatov in pravico do stavke v Jugoslaviji delo »meščanske desnice«. Strogo vzeto, tudi zavzemanje za večstrankarski sistem ni samo po sebi znak desničarstva. Šele tedaj, ko bomo dokazali, da takšen način izražanja in artikulacije interesov »notranje« nasprotuje levičarskim konceptom, ga bomo lahko proglasili za takšnega. Vprašanje strankarskega ali nestrankarskega pluralizma nima dosti opraviti z levico in desnico, pač pa z različnimi načini in možnostmi artikulacije in reprezentiranja družbenih interesov, njihovimi slabostmi in prednostmi. Seveda pa je to desničarsko vprašanje, če smo sploh nasprotniki pluralizma interesov.

Marsikdo bo ugovarjal, da v Jugoslaviji vendarle obstaja tudi »prava desnica«, ki se zavzema za vse tisto, za kar se zavzema desnica »na zahodu«. Prav verjetno, toda ta nima nikakršne možnosti legitimnega izražanja svojih pogledov. In če ni preveč anahronistična, bo, ob predpostavki, da spoštuje ustavne temelje, idejni in politični konflikt z njo možen tedaj, ko bo takšne možnosti imela.

7. In kako si lahko razlagamo vse bolj pogosta opozarjanja na nevarnosti, ki prežijo s strani »meščanske desnice« ter pozive k identifikaciji in obračunu z njo v konkretnih družbenih okoljih? Priznam, da ni lahko odgovoriti na to vprašanje, zato ponujam v razmislek dve tezi, za kateri menim, da imata določeno težo:

– Poziv na obračun z desnico je dejansko politični manevar, s katerim se želi vzbuditi vtis, da je v Jugoslaviji na vidiku »restavracija kapitalizma«. Domnevamo lahko, da je takšen boj proti »desnici« le politični manevar, s katerim želijo določeni politični akterji »pod krinko« boja proti desnici uvesti nekatere »realsocijalistične« družbene aranžmaje.

– Barantanje z »desničarsko nevarnostjo« ilustrira nazadovanje in celo razgradnjo teoretskega in strokovnega dela v zvezi komunistov – čeprav ne v vseh okoljih. Ker »partijska marksistična« teorija ni sposobna tematizirati novih tehnoloških, družbeno-ekonomskih in političnih procesov v poznih sedemdesetih letih in seveda tudi ne najti odgovorov nanje, se zateka k preizkušeni kominternovski formuli »obračuna z desnico«. Vse kar je novo in česar ne pozna, proglašja za »val protikomunizma«. S Kardeljem, kakorkoli se ga že ocenjuje, je odšel še zadnji »veliki« teoretik-reformist (celo revizionist!) jugoslovanskega socializma. Bojim se, da je »teoretska« razprava v ZK danes (seveda ne v vseh okoljih) padla pod njegovo raven.

Literatura:

DAHL, Robert (1961): *Who governs?* Yale University Press.

OFFE, Claus (1983): *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics*. Netherlands Institute for Advanced Study, Wassenar (rokopis).

STALJIN, Josif (1981): *O desnoj opasnosti u SKP(b)*. Govor na plenumu moskovskog komiteta i moskovske kontrolne komisije 19. listopada 1928. godine. V: J. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Biblioteka Pitanja, Zagreb.

V opredeljevanju je preveč splošnosti in premalo konkretnosti

1. »Ne vem več, kaj je levo in kaj desno,« mi je dejal znanec, ki je bil sicer zmeraj zvest »liniji« Zveze komunistov in ga noben vpliv z leve ali desne ni mogel pripraviti do tega, da bi skrenil s poti. »Stvari so bile prej jasnejše, lažje razpoznavne,« mi je še rekel.

Vprašanje je, ali je idejna fronta postala zapletenejša ali je življenje v ZK in družbi postalo demokratičnejše, z več dialoga, v katerem se upoštevajo tudi povsem nasprotna stališča. V obeh primerih gre očitno za »primanjkljaj« dobrega dela članstva ZK, da bi se poglobljali v idejne tokove, njihove vzroke, pojavne oblike in posledice, da bi jih znali identificirati in diferencirati. Preveč je splošnosti, premalo konkretnosti. Slabo obvladamo temeljno načelo dialektike: načelo celote in načelo konkretnosti.

Pogosto tudi nismo jasni pri opredeljevanju pojmov. Ob sedanjih razpravah o »združeni desnici« bi nas dobronamerni tujec lahko vprašal: »Če veste, kaj je pri vas meščanska desnica, potem mi povejte, kaj je meščanska levica...« Sodeloval sem v razpravah, v katerih so tudi ultralevičarje (njihova gesla) »spravljali« v tabor tako imenovane meščanske desnice. Kakšna desnica so potem dogmati, neoinformbirojevci in njim podobni? Ali so morebiti levica in kakšna?

S tem seveda nikakor ne mislim, da pri nas ni ljudi, ki niso za socializem in socialistično samoupravljanje oziroma mu nasprotujejo s predlogi za spremembe političnega sistema, ki vsaj dišijo po željah za vračanje birokratskega centralizma ali za uvajanje meščanskega parlamentarnega političnega življenja. Pred dnevi sem v beograjskem dnevniku Politika prebral članek, v katerem pisec povsem konstruktivno in kritično razmišlja o Socialistični zvezi, toda na koncu posumi, da je sploh možen kak napredek, dokler bo ZKJ imela v njej vodilno vlogo. Ne rečem, da je to že desničarsko stališče, vendar si ne znam predstavljati nadaljnega napredka socializma in socialističnega samoupravljanja brez ustvarjalne vodilne vloge ZK v sistemu. Možne so ostre, kritične pripombe k uresničevanju vodilne vloge ZK, toda naš sistem se v realnih zgodovinskih odnosih, v kakršnih živimo, ne more uspešno razvijati, če bosta Socialistična zveza in Zveza komunistov delovali kot dve »konkurenčni« organizaciji. To pomeni odpiranje vrat za strankarski sistem, mi pa smo se odločili, da ne razvijamo strankarske družbe. Toda povsem soglašam, da mora ZK uresničevati svojo vlogo v SZDL drugače, da mora marsikaj spremeniti pri svojih metodah dela, da mora sprejeti vse posledice pluralizma samoupravnih interesov itd.

2. Rekel sem že, da bi morali dosledno upoštevati temeljni načeli dialektike: načelo celote in načelo konkretnosti. Zdaj smo preveč splošni. Velika nevarnost je, da med desničarje štejemo tudi ljudi, ki sledeč Kardeljevim razmišljanjem zahtevajo, da se v socialistični zvezi pojavljajo tudi alternative, »vlade v senci« itd., ne v boju za oblast, temveč v obliki konfrontacije povsem konkretnih koncepcij za reševanje konkretnih vprašanj. Če se v taki SZDL pojavi koncept, ki se ne sklada s konceptom, ki ga je nekdo predlagal v imenu foruma ZK ali celo v svojem imenu, to še ne pomeni, da je proti vodilni vlogi ZK, proti socializmu in socialističnemu samoupravljanju. Tega bo čedalje več, če nočemo verovati, da je ZK nezmotljiva

in da ima knjigo, v kateri so vsi odgovori, kar pa je že blizu veri v partijski monopol.

3. Po vojni, marsikje pa še danes, že kar a priori označujejo vse, kar je povezano s cerkvijo, konkretno z rimskokatoliško cerkvijo, za desničarsko, reakcionarno ali kar kontrarevolucionarno.

Zadnje čase v svetu kritizirajo nekatere naše napake tudi prijatelji Jugoslavije, lahko bi rekel iz vrst napredne levice. Včasih so objektivni, včasih tudi ne, toda skoraj vselej se kažeta skrb ali celo strah, da nas v težavah, v kakršnih smo, in zaradi pritiskov in snubljenj z leve in desne ne bi zaneslo s poti, na kateri se je uveljavila naša neodvisna politika, naša avtentična revolucija.

Previdni moramo biti, ko obravnavamo kulturne delavce, denimo pisatelje. Tu je še vedno aktualen Leninov ali Plehanovljev Od tod do tam, ki je znal ločevati med Tolstojem kot velikim umetnikom in Tolstojem kot političnim mislecem. Nedopustno je, da se iz umetniškega dela, ki je, kot bi rekli, iz enega kosa, iztrga citat in se navede kot dokaz desničarstva ali celo sovražnega delovanja.

Neredko označimo za desno tudi nekaj, kar to ni. Časnik pogosto piše o negativnih pojavih v družbi in že ga obsodimo, da je tendenčen, morda celo sovražen naši družbeni ureditvi. Pri tem se pokaže, da smo bolj občutljivi za besedo kot za dejanje. So časi, ko se v družbi zgodi več neumnosti, kot pa jih časnik na svojih straneh lahko objavi. Koga obtoževati? Odgovorne dejavnike, subjektivne sile, ki dopuščajo bohotenje negativnih pojavov, ali časnik, ki o tem piše.

Drugače bi bilo, če bi pretiravali z objavljanjem negativnih pojavov, če bi namenoma pretiravali s črnim slikanjem stvarnosti. Tu še vedno drži trditev znanega publicista, ki je nekoč dejal, da ni normalno, če pišemo o družbi, kot da je eno samo smetišče, ali pa, kot da v njej ni nobenih smeti. To velja tudi za del naših sredstev javnega obveščanja, ki včasih pišejo, da je pri nas vse črno.

4. To se sedaj dogaja z novimi socialnimi gibanji, ki jih nekateri prenašlo etiketirajo, ne da bi se poglobili v njihovo bistvo, ne da bi se hoteli vprašati, kateri so vzroki za nastajanje teh gibanj, kaj je v njih pozitivnega in kaj negativnega ter kako jih vključiti v Socialistično zvezo kot najširše gibanje za napredek družbe.

Včasih je v kaki pobudi tudi marsikaj nesprejemljivega, toda ni je mogoče odbiti brez razprave, brez argumentov. Gre za legitimnost. Nekaj se lahko legitimno pojavi v naših družbenopolitičnih organizacijah, četudi se nam zdi nesprejemljivo, toda to nesprejemljivost je treba dokazati z argumenti, če hočemo, da bo tudi zavrnitev legitimna in prepričljiva. Lahko pa se tudi pokaže, da se nekaj samo zdi nesprejemljivo, ker se pojavlja kot novo, še nepreverjeno, in to celo po poteh, po katerih nismo navajeni hoditi.

Hkrati menim, da se ne bi smeli sprenevedati, kadar je očitno, da se poleg nekaterih novih gibanj pojavljajo tudi »stari znanci«, ki zlorablajo ta gibanja za namene, ki nimajo s tistim, za kar naj bi se zavzemala taista gibanja, prav nič skupnega. Če nekdo v isti sapi trdi, da ni res, da je pobuda o tako imenovanem civilnem služenju vojske naperjena proti JLA, hkrati pa govori, da v naši družbi obstaja »diktatura vojske«, dovolj zgovorno razkriva svoje manipulatorstvo.

Edvard Kardelj je štel socialistično spontanost med subjektivne dejavnike družbe. Žal mnogi ne gredo po tej poti in mislijo, da je spontanost nekaj a priori slabega, negativnega. To je seveda neumnost, toda tudi neumnost in primitivizem imata v naših razpravah svoje »legitimnost«.

5. Ne, to ni normalna politična diferenciacija v socialistični samoupravni demokraciji. V realnih odnosih, v kakršnih je Jugoslavija, bi socializem brez komunistov pomenil kontrarevolucijo, vrnitev naše države v »krvave razprtije«, v kakršnih je že bila in v kakršne se ne sme več vrniti. To bi pomenilo, da so bile vse žrtve zaman.

Moram reči, da je bila poljska Solidarnost, ki so ji sicer upravičeno očitali tudi antikomunizem, realnejša pri presojanju družbenega in političnega razmerja sili, kot so nekateri naši desničarji, ki bi radi najprej »socializem« brez komunistov, nato pa samoupravljanje brez socializma.

6. Idejni in politični sovražnik je lahko tudi privid oziroma strah dogmatskih sil, toda ne samo to. Kako naj se levica upre desnici, ne da bi hkrati zoževala prostor za demokracijo in družbeno kritiko, to je sedaj vprašanje, bi rekel Hamlet. Predvsem bi morali vedeti, da je malo notornih sovražnikov, ki jih je mogoče že vnaprej razpoznavati kot takšne. To pravim zato, ker bi nekateri hoteli, da bi morali »sovražnikom« preprosto odvzeti možnost, da nastopajo na naših tribunah, kakor da se ljudje, ko prihajajo na razne sestanke, že vnaprej legitimirajo z izkaznico, ki natanko pove, kaj je kdo: sovražnik ali prijatelj. Toda razna sovražna gesla, če jih lahko tako imenujemo, pogosto prevzemajo delovni ljudje, ko se s svojim nezadovoljstvom zaradi dohodka, samovolje ali česa drugega pojavijo v takšni psihozi, da ne izbirajo besed. Posameznik je lahko celo sovražen naši družbeni ureditvi, vendar ne tako, da bi ga morali zato kaznovati, ker ne stori nič kazniviga. Ima torej državljanske pravice in mu ne moreš preprečiti, da se udeleži, na primer zbora volilcev. Ostane nam torej dialog na odprti sceni, seveda z argumenti in dokazi prakse.

Res pa ni nobene potrebe, da imamo nasprotnika naše družbene ureditve v Zvezi komunistov, kar ni tako redko. Tu gre kajpak tudi za moralo takih ljudi, ki imajo »hrabrost«, da pljujejo na svojo organizacijo, nimajo pa toliko morale (včasih tudi hrabrosti), da bi jo zapustili.

7. Enaindvajseto stoletje bo izostrilo dilemo, kdo bo odločal o usodi človeštva: ali vojaški, finančni, gospodarski in drugi monopoli ali delovni ljudje sami? Kardelj bi rekel: ne sami kot individualisti, temveč tako demokratično organizirani, da bodo kos problemom in izzivom časa, da z njimi ne bodo mogli manipulirati razni mogotci, vključno s transnacionalkami, da jih ne bo mogoče podrediti stroju in aparatu, temveč da bodo sami odločali smeri in cilje družbenega razvoja in svoje prihodnosti. To je hkrati tudi vprašanje vojne ali miru. Bilo bi koristno in vsekakor zaželeno, da bi se tudi v odnosu na to dilemo opredeljevali, kaj je desno in kaj levo. Bolj kot kdaj je aktualna Marxova dilema o carstvu svobode ali barbarstvu. Pri tem moramo vedeti, da tudi države, ki se razglašajo za socialistične, niso imune pred nevarnostjo barbarstva. Stalinizem je to dovolj očitno pokazal.

8. Strinjam se, nimam kaj dodati.

9. Oboji imajo prav. Desnica gotovo triumfira zaradi neuspehov leve in družbenoekonomske krize. Bila bi naivna, nesposobna, če tega ne bi izkoristila. Vendar hkrati ni mogoče sprejeti trditve, da desnice preprosto ne bi bilo, če ne bi bilo sedanjih težav in sedanje krize. Bila bi, toda njen vpliv v družbi na ljudi bi bil gotovo manjši.

10. Na to vprašanje sem že odgovoril.

11. Na to vprašanje ne bi mogel dati celovitega odgovora, ker premalo poznam gibanja v Evropi in v svetu. Toda zdi se mi, da je naša desnica res

primitivnejša, agresivnejša. Vem, da so – na primer v ZDA vsaj nekatere protikomunistične sile že zdavnaj menjale ploščo in poskušajo biti vsaj na zunaj manj agresivne, nestrpne, primitivne. To velja tudi za slovensko politično emigracijo, ki – vsaj njen »sodobnejši« del – tudi že menja svojo kožo. S tem seveda niso manj antikomunisti, so pa zanesljivo »subtilnejši«, ko govorijo, da ni treba enostavno zavračati komunističnih institucij, temveč se je treba celo vključevati vanje ter jih od znotraj »mehčati«. Ali kakor pravi zdravi rek: »Volk dlako menja, čudi pa ne.«

VEKOSLAV GRMIČ

»Levo« in »desno« nekoč in danes

Izraza »levo« in »desno« ali »levica« in »desnica« v političnem in institucionalno nazorskem pomenu sta večkrat hudo nejasna, in sicer ne samo zato, ker sta v zgodovini marsikaj pomenila, kar bi težko spravili na isti imenovalec, temveč tudi zato, ker ju običajno ljudje uporabljajo, da izrazijo tako tisto, kar jim je neznano, kakor tisto, kar jim je znano, kar je mogoče tako ali drugače dokazati. Največkrat poskušajo na tak način drugače mislečega ali misleče pejorativno označiti, češ to je »desnica« ali »levica«, to je desničarstvo ali levičarstvo.

S tem pa nočem reči, da ne bi oba izraza še tudi danes pomenila največkrat nekaj, kar se dokaj trajno drži njune uporabe. Tako pomeni levica skoraj vedno nekaj naprednega, svobodomiselnega, sproščenega, medtem ko je desnica sinonim za konservativnost, dogmatizem in ekskluzivnost. A prav tukaj se lahko začnejo resne težave, saj lahko nekaj, kar je bilo napredno, postane naenkrat konservativno. To se često zgodi, ko se npr. neko gibanje institucionalizira in se njegovi pogledi sprevržejo v ideologijo v službi institucije. Podobno lahko v nekem pogledu zaradi takšnega obnašanja levice njena desnica postane napredna. Zato bi smeli reči, da sta levica in desnica večkrat predvsem nalepki, ki samo delno izražata tisto, kar običajno hočemo z njima povedati, da se še vedno srečujemo z delno nedoločeno vsebino teh izrazov, kakršno sta pomenila morda že v začetku svoje uporabe, ko so v prvi tretjini 19. stoletja v francoski zbornici desno od predsednikovega sedeža sedeli konservativni, levo pa liberalni poslanci. Koliko je za ene v polnem pomenu veljala konservativnost, za druge pa liberalnost, je seveda bilo vprašanje, čeprav je delno ta oznaka ustrezala resnici, vsaj tisti resnici, ki jo je bilo mogoče na zunaj ugotoviti.

Upoštevati je tedaj treba vedno kontekst uporabe teh izrazov, če hočemo natančneje določiti, kaj v posameznih primerih pomenijo. V politiki je to še posebej potrebno, saj ima tako imenovano »diplomatsko izražanje in obnašanje« svoj izreden pomen.

1. O desnici in levici smemo govoriti tudi v Cerkvi. Tako poznamo danes v tej instituciji koncilsko usmerjena gibanja, ki jim je koncil izhodišče in posodabljanje (aggiornamento), smerokaz ali načelo, z druge strani pa restavracijske težnje, čeprav se sklicujejo na koncil. Posebej se to kaže v teologiji, ne manjka pa teh razlik tudi v pastoralnem delu in vodstveni praksi Cerkve. Glede na običajno opredelitev levice in desnice bi smeli prvo usmeritev označiti z levico, drugo pa z

desnico, posebej še, ker sta usmeritvi hkrati povezani z levo in desno naravnano cerkveno (vatiškansko) politiko v odnosu do socializma. Poleg tega pa bi smeli desnico v Cerkvi označiti s klerikalizmom, tako v Cerkvi sami kakor v razmerju do sveta.

2. Do sprememb v razmejevanju med levim in desnim prihaja iz različnih razlogov. Predvsem pa je zanje odgovorna primitivna polarizacija, ki zahteva dosledno ekskluzivnost. A takšna ekskluzivnost se sčasoma pokaže napačno. Tisto, kar so ljudje povsem izključevali, večkrat zaradi nekih stranskih interesov, je treba zopet upoštevati, včleniti kot nujni sestavni del. Kot primer bi mogli omeniti zgodovino, tradicijo na eni in iskanje novega na drugi strani. Priznati je tudi treba, da ljudje radi posplošujemo in se podajemo v skrajnosti, ki so si po znanem pregovoru zelo blizu, čeprav so še tako na videz različne, ki se tedaj kaj hitro sprevržejo druga v drugo. In naposled so večkrat odločilni interesi, ki nimajo nič skupnega z načelnimi stališči, a so za ljudi hudo pomembni, da situacije na sploh niti ne omenjam, čeprav ima svoje zakonitosti in zahteve, mimo katerih preprosto človek ne more brez posebne moči v tem pogledu.

3. V ocenah različnih pojavov v naši družbi se bomo nekoliko najbrž vedno razhajali. Vsi ne vidimo vsega in tudi ne vsega enako, da bi potem mogli zavzemati povsem ista stališča. Zato pa je potreben pogovor, je potrebna izmenjava mnenj, da se čimbolj približamo resnici in ustreznemu odločanju. In kolikor imamo kljub skupnim ciljem različne tudi posebne interese, se to zopet kaže v naših ocenah pojavov, s katerimi se srečujemo. Ker so ti pojavi prav tako večplastni, se tem lažje dogaja, da vidimo pač tisto, kar želimo in hočemo videti. Naposled pojavi, s katerimi imamo opraviti, večkrat niso jasni, zato pride tem hitreje do razhajanj v njihovih ocenah. Včasih pa bi si najbrž morali zastaviti vprašanje, ali je tistim, ki ocenjujejo neke pojave, povsem jasno, s kakšnega stališča jih ocenjujejo, ali so si na jasnem glede lastnega stališča in norm, ki iz njega izhajajo.

4. Biti član ZK še ne pomeni vedno biti v praksi za socializem, čeprav naj bi tako bilo. Zato ima lahko kdo v mislih takšen komunizem, ki mu je socializem tuj, in zato govori o socializmu brez komunistov. Dalje je res, da je cilj komunizma več kakor socializem v običajnem pomenu, kar zopet more nekoga nagniti k tej izjavi. Ne smemo pa tudi pozabiti, da marsikdo s takšnim govorjenjem v resnici zavrača socializem, da z njim samo skriva svoje nasprotovanje socializmu sploh ali določenim oblikam socializma.

ZK bi se seveda morala ob takšnih izjavah zamisliti, posebej če je lahko ugotoviti, da ne gre za antisocialistična stališča. Kot »avantgarda socializma« je to dolžna storiti in v svoji praksi znova in znova preveriti, ali res služi ljudem in se zavzema za pristen socializem, ki je hkrati humanizem. Naposled tudi komunizma ne more biti brez humanizma.

5. Nedvomno nastaja tako namerno kakor nenamerno desnica v povezavi s svojim nasprotjem. Takšna je njena taktika pa tudi dejanska povezava s tistimi, ki se delno identificirajo z njenimi cilji, to prinaša. To seveda lahko povzroča zmedo med tistimi, ki ne presojajo stvari v kontekstu. Naivnost nikakor ni upravičena in prav tako ni upravičen strah, ki ima vedno »velike oči«. Potrebna sta realizem in treznost v presojanju in ravnanju. Nevarna pa sta oportunitizem in nojevsko obnašanje, nevarno je pomanjkanje dialoške kritike, ki ne oži prostora za demokracijo, a se tudi ne ravna po načelu »laissez faire«. Nevarno je zavračanje izziva in njegovega pomena za nenehno posodabljanje in prenovu.

6. Socializem mora biti predvsem odprt za vse, kar dela človeka bolj člove-

škega, strpnega, pripravljenega za dialog, za iskanje vedno boljšega in preseganje tistega, kar se ni obneslo v službi človeku, njegovi svobodi in solidarnosti. Sistem mora biti vedno v službi človeka in njegovega razvoja, nikdar ne sme biti nasprotno. Zato je treba vedno upoštevati pomen časa in prostora, vsestranskega konteksta pri zidanju socialistične družbe, ki je identična s humano družbo v polnem pomenu.

7. Mislim, da so teme, ki jih je treba sprejeti z vso odprtostjo v duhu dialoga, in druge, ki so vsiljene tudi od ljudi, ki jim je preprosto vse vprašljivo, ki o vsem dvomijo in bi hoteli vse zavreči, kakor hitro postanejo z nečim nezadovoljni. Načelno je težko odklanjati tudi te druge teme. Treba je znati svoje stališče, ki je morda nasprotno, zagovarjati, ne pa odklanjati razpravo. Odklanjanje razprave je z ene strani znamenje slabosti, nezmožnosti zagovora, z druge pa pospešuje agresivnost tistih, ki zagovarjajo nasprotna stališča. Nikdar ne smemo delati vtisa, da smo zagovorniki resnice avtoritete in ne avtoritete resnice.

8. Vsaka desnica je res desnica določene leveice in nasprotno. Smeli bi tudi reči, da je desnica večkrat posledica napak leveice, kar velja zopet tudi za levico v razmerju do desnice. Sta pa tudi nujni spremljevalki druga druge, saj ljudje ne bodo nikoli vsi enako mislili in za vsako institucijo in vsak sistem velja, da ne moreta biti tako popolna, da bi ne dopuščala nobene kritike in zato prav tako zamisli nečesa drugega. To velja še posebej za prakso, ki je za človeka najpomembnejša. In čimbolj si nekateri prizadevajo, da bi naredili družbo monolitno, tem bolj se sile polarizirajo. Brez pluralizma in dialoga je nemogoče zidati trdno družbo, čeprav je kdaj videz drugačen.

9. Od leveice je odvisna narava desnice in nasprotno. Zato se npr. moramo vprašati tudi, kakšna je levica, ki se ob njej pojavlja neka določena desnica. Včasih ima človek pri nas vtis, kot da si za vsako ceno zatiskamo oči pred dokaj jasnimi pojavi, ki jih je mogoče zanesljivo označiti tudi kot zlonamerne. Tako se širi neka brezbarvnost in slabokrvnost z ene strani na drugo, z leveice na desnico in nasprotno. Drugič pa zopet nastaja vtis, kot da je treba sovražnika odkriti za vsako ceno in povsod, kjerkoli se pojavi nekaj novega. Eno in drugo razodeva površno in nezrelo početje, ki vodi do nujnega zaostajanja za splošnim razvojem v svetu in širšimi obzorji medčloveških odnosov. Predvsem pa bi lahko rekli, da je posledica majhnosti nekega prostora večkrat tudi tisto, kar izražamo z malenkostnim in ozkim.

Izrazi »levo«, »desno«, »levica« in »desnica« so, kakor smo videli, večplastni in celo lahko večpomenski. Zato je prav, če jih uporabljamo tako, da jih določeneje opredelimo, saj nam samo potem morejo nekaj zanesljivega povedati o tistem, kar z njimi poimenujemo. V nasprotnem primeru so ti izrazi le površne nalepke.

Kaj se dogaja?

Jugoslovansko družbo tudi po kongresih zveze komunistov trese močan električni tok problemov in nič ni videti, kje je konec stresnih situacij.

Ni naključje, da so prvi razpoznavni znaki krize prišli do izraza v tako imenovani intelektualni proizvodnji, predvsem v sferi publicistike in književnosti. Zbirokratiziranost politike (vsi njeni lokalizmi in regionalizmi), ki se peha za gospodarskimi učinki, zapira oči pred strukturalnimi družbenimi spremembami, se vedno najprej pokaže v tej sferi.

Ta kritičnost se počasi, zavedno in nezavedno, »organizirano« in »neorganizirano« oblikuje v »opozicijo« in alternativo takšni politiki, ta pa to razglša že tudi kot napad na temelje političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

Zveza komunistov je na svojih kongresih zato po mojem mnenju pravilno zaznala problem birokratizacije politike v vsej njegovi nevarni razsežnosti, toda od zaznave do oblikovanja (drugačne) praktične politike je še veliko korakov. Časa pa zmanjkuje.

Napačno bi bilo misliti, da je recimo članstvo ZK gluho in slepo za vedno glasnejšo (produktivno alternativno in »opozicionalno«) kritiko, ki prihaja iz območij intelektualne proizvodnje; zaradi preočitnega shematiziranja problemov, ki ne daje prepričljivih odgovorov, izgublja vero v svoje komunistično prepričanje, loteva se ga oportunitizem in malodušje.

Na vrsti je (sedaj) obdobje reform, ki so praviloma obrnjene v sfero modernizacije proizvodnje; iščejo se (tudi) nove poti do drugače mislečih; moderno je govoriti o SZDL, sindikatih, mladinskih organizacijah, pravici do verovanja in podobnem. Stanje je toliko težje, ker nas pritiskajo več kot resni gospodarski problemi. Mrzlično se oblikuje stališče: et ab hoste doceri (tudi od sovražnika se je treba učiti).

Toda podmena je napačna: ni vse sovražno pa ultra levo in desno, kar se na različne načine (v in izven ZK) zoperstavlja zbirokratizirani politiki države (in zveze komunistov).

V tej etapi prihaja tudi do transparentnih razhajanj v samih vodstvih zveze komunistov (in države) glede načinov uresničevanja reformnih ciljev; pri tem nihče nima najbolj prepričljivih predlogov za rešitev nakopičenih problemov, enotnost kot nekakšna istoznačnica za premišljenost pa se dosega na ravni najbolj splošnih (družbenih) postulatov. Vse to sili članstvo ZK v še večjo brezglavost in napačna (naivna) upanja, da lahko že posamezne kadrovske spremembe na čelnih funkcijah mesijansko dosežejo same po sebi trajnejši in korespondentnejši premik v družbeni strukturi, ki se s subjektivno voljo (ali brez nje) itak ne more v nedogled upirati tektonskim silam časa.

Delavski razred je v tej fazi družbenih preverjanj še zmerom shematizirano idealiziran; v začetku zaradi plime kritike ni prizadet; njegovo (samo)spraševanje se prične tedaj, ko se mu normativne pravice razblinjajo v nevarno naraščajočem trendu mezdne odvisnosti, ki v enaki meri pesti tudi tako imenovano intelektualno proizvodnjo. Zato vse bolj čuti, da se nekaj dogaja, tudi v njem se širi občutek nemoči in utrujenosti, vse bolj se odziva s stavkami, medtem ko zbirokratizirana pamet uporno (samoslepeče) ponavlja, da so razlogi zanje premajhna obveščenost

o delovnih procesih, samovolja oblastnih (direktorskih) struktur itd., kar je lahko tudi zelo točno, vendar so to kljub vsemu sekundarni in ne primarni razlogi.

V takšnih pogojih je lahko intelektualna kritika – tudi če sama tega noče – objektivno potisnjena na čelo zavzemanja delovnih ljudi za korenitejšo družbene spremembe, a tudi tu še ne vidim prepričljivih razlogov, da bi te že same po sebi pomenile spremembo vsebine socialističnih (humanističnih) družbenih smotrov.

In samo od zveze komunistov – in od nikogar drugega – je odvisno, če bi pri tem izgubila svoj vitalizem, seveda pod pogojem, da sama stopi na stran demokratizacije vseh družbenih procesov, ki niso (več) odvisni samo od njene volje, zato jih ne more samo po svoji volji usmerjati ali celo nadzorovati, lahko pa jih razume. Največkrat je že to dovolj.

Zdi se mi še zmeraj aktualna misel, da je moč komunistično idejo, ki jo razumem samo kot permanentno zavzemanje za pravičnost in svobodo v tem, da jo sprejmejo za svojo ljudje. Če te zavesti ni, naj si je ideja še tako pravična, v vsakem primeru je ranljiva, spodnesejo jo lahko vse mogoče penetracije (Čile); v nasprotnem ji težko pride do živega »desnica« ali vsa združena desna (svetovna) protikomunistična »internacionala«.

Seveda nočem tega svojega prepričanja idealizirati; zavedam se, da je potrebno najprej temeljito analizirati strukturo in strukturalne spremembe jugoslovanske družbe, njeno na različne načine pogojeno stratificiranost, ki ima nedvomno velik vpliv na vsakosortna družbena dogajanja in podobno. Vsekakor pa so to vprašanja, ki bi jih bilo potrebno še bolj umestiti v sfero stroke, torej predvsem depolitizirati najrazličnejših idolatrij.

Vsa ta dogajanja potekajo v *realnem* jugoslovanskem prostoru in času; lažje je napisati »sinopsis« zanje kot pa korak za korakom premagovati (ne najdem boljšega izraza, sem pa zoper militarizacijo našega političnega besednjaka) slabo prakso in preživelost dogmatičnih konceptov, na drugi strani pa tudi svojo lastno dušo, ki je (pre)dolgo pila iz studenca slepe vere, ki je temeljila na centralistični poslušnosti, pa v ne-»znanju« in ne-»moči« aparata, da recimo pripravljen odgovori že samo na izzive gospodarske recesije. Nekaj obetavnih znamenj je; mislim na besede v slovenski zvezi komunistov glede kulture, stavk, šolstva, pravičnejši odmeri zgodovinskemu spominu, resnim poskusom iskanja novih integracijskih vezi v Jugoslaviji in tako dalje. Mislim, da bo potrebno strpno odpreti še vprašanja družbene disharmonije med partijskim centralizmom in proizvodnim (družbenim) samoupravljanjem, potrebne so prenovljene (obnovljene, nove?) programske vizije zveze komunistov vsaj glede nekaterih najbolj kričečih segmentov (ali temeljev) iz njenega vademecuma in še in še.

Skratka: veliko možnosti za *zavzemanja*, ki edina lahko skrčijo manevrske prostore za biblična iskanja »levih in desnih razbojnikov«. Te bi iskal samo v treh smereh: v izdaji domovine; v protihumanističnem rušenju socialističnih in samoupravnih (civilnih), torej pravičnih in svobodnih, družbenih smotrov ter v netenju nacionalne mržnje. In če dobro premislim, bi rekel, da je tudi glede tega najbolj odgovorna (etatizirana) struktura politične sile, ki je še vse preveč partija in še vse premalo zveza. Tu se začena njena prenova. Potem bo neizogibno sledila etapa poglobitve vseh družbenih vprašanj oziroma smo že v njej, kajti procesa potekata sočasno. Zato vam, spoštovani urednik in kolega dr. Andrej Kirn, predlagam, da bodi to predmet nove ankete vaše cenjene revije.

Ob vsem tem se spominjam refrena iz pesmi Boba Dylana s konca šestdesetih let, ki pravi nekako takole: »Nekaj se dogaja, prijatelj, pa ne veš dobro kaj . . .«

O levici in desnici ni enoznačnih ocen

Mi smo vedno govorili, da so »levi« pravzaprav »desni«, ki svoje desničarstvo skrivajo za levim frazerstvom. Sedaj »levi« sami potrjujejo te naše ugotovitve.

J. V. Stalin

I

Sedemdeseta in osemdeseta leta ponujata značilno fin de sieclovsko podobo zgodovinskih preobrazb, ki jih na eni strani zaznamuje spreminjanje politično ekonomske stopnje oz. ciklusa razvoja (veliki logistični ciklusi F. Braudela) svetovnega kapitalističnega sistema, hkrati pa se na politično ideološki in sociokulturni ravni krepijo najrazličnejši modeli, strategije, ki zapolnjujejo izpraznjeni prostor starega in izpetega. V obdobju, ko se uresničuje sarkastična Marxova pomisel iz Komunističnega manifesta, da se vse, kar je čvrsto in ustaljeno preprosto spreminja v dim; v času, v katerem menjavo ekonomskih in političnih ciklov spremlja presenetljiva depolitizacija razrednega boja (vsaj v klasični obliki) in rastoča legitimnost središčnih moči družbe – postajajo klasični teoretski obrazci in analitični modeli, kot je na primer tisti o tradicionalni delitvi na levo in desno, domala brez vsake izpovedne moči.

Sodobna družba dejansko razkriva primarno vlogo racionalne funkcionalnosti sodobnega časa (pogojene z ekonomskim in razrednim potencialom akumulacije kapitala, presežne ekonomske vrednosti in presežne politične moči), v katerem temelji družbena dominacija na določenih funkcijah, ki jih izpolnjujejo družbeni subjekti. V njej ni fiksiranih družbenih struktur, kjer bi bil že vnaprej opredeljen položaj in funkcionalno mesto vseh in vsakogar, pač pa so politični obrazci mnogo bolj procesualni, »svobodno lebdeči« in ne trdno zasidrani (strukturirani, kot bi zapisali francoski strukturalisti), vzpostavljajo se nove razredne koalicije z različnimi sociokulturnimi in ideološkimi simboli.

V tem fluidnem kozmosu ni ničesar več preprostega in razpoznavnega. Umetnost, ta predhodna označevalka ekonomskega in političnega, nam to najbolje dokazuje. Ne mislim zgolj na pomembno razpravo o modernizmu in postmodernizmu, ki odpira nekatera bistvena vprašanja sodobnega časa, temveč nam vrsta povsem konkretnih primerov prav tu, na navideznem obrobju, kaže na tisto težavnost političnega razlikovanja in tipiziranja, ki jo običajno poznamo v političnem življenju. Tako so na primer v začetku stoletja abstraktno slikarstvo na Zahodu zaradi njegove nekonvencionalnosti in radikalnosti razglašali za rdečo, revolucionarno levičarsko perversnost, da bi ga na drugi strani, v socialističnem svetu, zavrnili kot obsceni meščanski individualizem in notorični konservativizem. Mar ni politično konstituiranje levice konec 18. in v 19. stoletju, naslonjeno na prosvetljski duh napredka in razvoja, prisegalo na enakopravnost in svobodo, torej na vrednoti, utemeljeni na ideološkem izročilu buržoaznega sveta. Mar ni

tudi Marx, ki domala z matematično natančnostjo naravoslovca (»naravnih družbenih zakonitosti«) pokaže na grobarja kapitalističnega sveta (proletariat), zveličal »revolucionarno vlogo« buržoazije in akumulacije kapitala v začetnem obdobju kapitalističnega razvoja? To, kar je bilo včeraj črno, se danes spreminja v rdeče, levica se napaja pri desnici in desnica se uči abecede levičarstva, tako da je krog vedno sklenjen, le da ga nekateri danes presekajo na levi in drugi na desni strani. Vrtinec življenja se zdi pri tem kot ruleta, kjer rdeča in črna polja simbolizirajo zgolj okostenelost konkurenčnih in pogosto izključujočih ideoloških in političnih paradig, dejansko pa vprašanje zgodovinske kontinuitete in diskontinuitete ne more racionalno dojeti ali vsaj povsem določno vzpostaviti te dihotomije. In tako preprosto izhajamo iz nekakšne »samoumevne« delitve na desno in levo, ki skuša svoj racius poiskati v tej ali oni ideološko zastavljeni teoriji ali pa vrednoti in razvršča zgodovinska razmerja glede na določene izkustvene norme (tisto, kar je do sedaj veljalo in se priklamliralo za levo ali desno).

Toda v obdobju velikih zgodovinskih sprememb ostaja konvencionalnost mišljenja in stereotipnost zgodovinskega izkustva nemočna. Zgodovinski proces akumulacije kapitala je povzročil izredno močno spajanje ekonomskih in političnih interesov ob hkratni vzpostavitvi koalicije heterogenih institucionalnih oblik in heterodoksnih politično ideoloških sil, ki morajo omogočiti fleksibilno prilagajanje ekonomsko tehničnim zahtevam in odprt pristop k posedovanju družbene moči v vseh segmentih družbene stratifikacije (razredne strukture). Tako je institucionalizacija in rutinizacija nekdanjih revolucionarnih socialnih zahtev v industrijskih družbah docela raztopila »revolucionarno simboliko« levice, otopila tradicionalne oblike njene akcije in jo omejila na docela nekonvencionalne oblike (družbena gibanja) in področja delovanja (energetika, ekologija, feminizem . . .). Klasične oblike razrednega boja izgubljajo v kapitalističnem produkcijskem načinu središčno mesto družbenih sprememb, hkrati pa s svojo središčnico le še simbolično označujejo tradicionalno delitev na levo in desno stran. Nove koalicije političnih sil, drugačne modalitete protislovij in sporov, nova področja delovanja in reorganizacija političnih institucij ter njihove legitimacijske osnove, potrjujejo dejstvo, da se tradicionalna delitev na levo in desno spreminja.

Ni naključje, da postaja v zadnjem desetletju razprava o desni in levi polarizaciji eno najbolj spornih področij intelektualnega in političnega življenja. Ekonomsko razreševanje krize je preprosto potrebovalo politični manevrski prostor (razpad starega koncenza med kapitalom in delom), ki ga je podpirala nova ideološka paradigma konservativizma. Toda če s konservativizmom razumemo »konzerviranje« obstoječe strukture družbene dominacije (politični vidik), potem postajajo njegovi nosilci na tehnološko ekonomskem področju izredno aktivni in tudi politični status quo so pripravljeni braniti za ceno velikih strukturnih družbenih sprememb. Ta konservativna dilema (pozitivni konservativni radikalizem) dejansko razkriva diferencirano podobo konservativizma: ideološko je mnogo agresivnejši kot politično, ekonomsko razvojno je uspešnejši kot politično, ideološko. (Tu mislim na tri njegove globalne cilje: 1. prisvajanje politično ekonomskega prostora za akumulacijo kapitala, 2. osvojitve kulturne hegemonije in 3. potrditev emancipacijskega potenciala prosvetlenskega razuma kot sine qua non politične demokracije). Rezultanta teh procesov bo verjetno peljala do optimističnejših zaključkov, kot pa smo jih pripravljeni priznati v sedanjem trenutku. Za nas je pomembnejši sklep, da je nedoločnost sodobnega družbenega toposa izredno relativizirala idejni in politični pluralizem ter razcepljenost, v kateri ni mogoče enoznačno

prisojati levici napredek, kritičnost, demokracijo in svobodo, desnici pa nasprotovanje napredku in spremembah, kulturni eklekticism, nostalgijo za preteklostjo in omejen politični pluralizem. Klasična delitev na levo in desno je mogoča, če pristanemo na radikalno spremembo političnega nosilca družbenih sprememb. Analiza političnih struktur pa nam zlahka razkrije, da desnica in levica ne stojita vsakebi, temveč v bistvu omogočata druga drugo kot tradicionalno sredstvo svoje lastne legitimnosti. Tam, kjer desnica izgublja svoj zgodovinski credo, ker je »obsojena na sodobnost«, se lahko ideološko legitimira edinole s pomočjo leveice kot realne ali pa tudi imaginarne družbene sile – in nasprotno. Zato se mi zdi, da temelji sodobna »neo«konservativna ofenziva bolj na krizi leveice kot pa na nekem opredeljenem programu ali celo na jasno opredeljenih lastnih ciljih razvoja.

II

Levica je namreč prvič v svoji zgodovini ob globalni krizi (akumulacije) kapitala obstala brez odrešujoče alternative, ujeta v svojstveno »abstraktno utopijo« socializma kot določene vrste napačno izvedenega ontološkega dokaza, ki iz teoretskih in ideoloških predstav (iluzij) konstruira in konstituira obstoj določene (socialistične) stvarnosti. Medtem ko je delavski razred v razvitejših industrijskih družbah težil k ekonomski integraciji s kapitalom ter politični koaliciji z njegovimi nosilci moči (pristanek na legitimnost kapitalističnega sistema, institucionalizacija revolucionarnih socialnih zahtev, omejitev na uporniške tendence brez revolucije), se socializem vzpostavi z revolucionarno aktivnostjo ožjih skupin (Partije) in z močnim revolucionarnim subjektivizmom (leninizmom). Namesto prestrukturiranja »nacionalnega« središča moči se vzpostavlja povsem nova politična struktura, ki v imenu nove revolucionarne simbolike ukinja nujnost legitimnosti politične oblasti. Gramscijeva parabola o krščanstvu, ki osvaja poganski Rim, se je pri tem presenetljivo ujemala z mistično recepcijo marksizma, pomanjkanja politične reprezentativnosti in dvomljivo legitimnostjo t. i. zgodnjih socialističnih družb. Toda tukaj se je potrdila merkantilna logika nove epohe: revolucija je postala blago (za nekatere celo ekskluzivno izvozno blago), revolucionarno podjetništvo pa gonilna moč družbenega razvoja, tako da je »levičarstvo« nenadoma ostalo nadležna »otročka bolezen komunizma« (Lenin), ki je bila ravno tako neprijetna kot nikoli preseženi meščanski Leviathan.

Socialistična Partija vzpostavlja trojni monopol moči: ekonomski, politični in ideološki, s katerim želi uresničiti fascinantno Marxovo vizijo »carstva svobode« (združljivost individualne avtonomije in integralne vloge družbene lastnine produkcijskih sredstev). Edino Partija pozna pravo pot doseganja tega cilja in je sposobna izenačevati svoje subjektivne razredne interese z objektivnostjo zgodovinskega razvoja (to razkriva tudi »znanstvenost« partijskih programov in kongresnih usmeritev). Toda ravno ta produkcija »znanstvenega socializma« zahteva hkrati neprestano reprodukcijo ovir, dejanskih ali umišljenih, ki jih Partija pravočasno odkriva in odstranjuje. Partijska legitimnost je grajena na tej njeni zgodovinski potrebnosti in upornosti naproti pravim in/ali umetno ustvarjenim sovražnikom, katere premaguje v permanentnem razrednem boju. Odkrivanje in produkcija sovražnikov je seveda največja v obdobjih družbene krize, vendar pa je potrebno k večjemu številu tradicionalnih nasprotnikov Partije in njenega socializma prišteti tudi njen ideološko in politično sproducirani tržni presežek.

Kadarkoli je proces ekonomskega reformiranja kot sredstva za reševanje krize nakazoval nevarnost prerazdelitve politične moči, je Partija vedno našla ustrezne razredne sovražnike in nasprotnike socializma, ki so ogrožali pridobitve revolucije, da je lahko zasukala kolo zgodovinskih sprememb k svojemu središču politične oblasti in moči. Leva in desna polarizacija sta s tega vidika nepomembni, kajti edino napredna in zgodovinsko legitimna je središčnica – ortodoksno vztrajanje in zagovarjanje status quo ali pa krožna forma večnega spreminjanja nespremenljivega. Čeprav je v projektu »uresničenja dežele prerokov« Partiji dana zgolj instrumentalna funkcija, pa je njena prevelika navezanost na politično moč in ekskluzivistično oblast postala dejansko cilj in ne zgolj sredstvo revolucionarnih sprememb.

III

Sedanja partijska ideološka ofenziva proti prodiranju meščanske desnice in drugih protisocialističnih sil je povsem pričakovana reakcija, ki nakazuje zasuk političnega cikla nasproti morebitni uspešnosti ekonomske reforme z afirmacijo blagovne produkcije in njenih politično ekonomskih nosilcev. Podobno usodo doživlja v tem obdobju tudi Kitajska (nasploh so vzporednice institucionalne cikličnosti v obdobju kulturne revolucije in po njej izredno zanimive), ko je kitajska KP s tezo o eni državi in dveh sistemih z grozo opazila, da se v varni prihodnosti ne bodo socializirale kapitalistične enklave, temveč se je z nenavadno hitrostjo pričelo kapitalizirati večinsko socialistično okolje. Le da je tam, tudi za ceno že pridobljenega zaupanja kapitala, hitela pojasnjevati, da ji gre pri njeni diferenciaciji za notranje partijsko razčiščevanje, ki v ničemer ne prestopa širšega družbenega okvira in ne ogroža zastavljenih reform.

Toda prav socialistične ekonomske reforme z afirmacijo blagovne produkcije dokazujejo že omenjeno relativnost levega in desnega diagnosticiranja. Če afirmacija trga v neoliberalni maniri predstavlja ekonomski steber neokonservativizma in je zato predmet ostre obsodbe (novo)levičarskih krogov Zahoda, je nasprotno v socializmu vprašanje blagovne produkcije globoko radikalno levo, napredno, saj zahteva ekonomsko (samoupravljanje) in politično (pluralizem samoupravnih in nesamoupravnih interesov) demokratizacijo. Če zahtevi po ekonomskem strukturiranju socialistične družbe vseprek prilepimo desno etiketo in politično dikvalifikacijo, potem normalno politično diferenciacijo dejansko razglasimo za »oblike specialne vojne«, družbo pa pripeljemo do roba vojaške logike – potrebno je storiti samo še korak do njene popolne militarizacije. Nasprotna zabloda je, da formalno pristajamo na blagovno produkcijo in tržne zakonitosti, toda hkrati nismo pripravljeni priznati ekonomskih in političnih pogojev njene afirmacije.

Partija ne more pobegniti pred svojo zgodovinsko odgovornostjo za nastale družbene razmere (bila je in je edini politični subjekt z močjo odločanja), podobno kot se tudi ne more izogniti soočanju s svojo lastno potjo osvojitve in reprodukcije oblasti. Kolikor pogumneje bo stopila nasproti zakritim in prikritim stranem svoje zgodovine (tudi takšnim, kot jih uredništvo omenja pod točko 8), jasnejši bo njen politični in ideološki dialog, večje so možnosti za njeno notranjo diferenciacijo, napredek in pridobitev izgubljenih položajev družbene legitimnosti. Reforma Partije je namreč ključni moment reforme političnega sistema, ki šele odpira možnosti ekonomskih in globalnih družbenih sprememb jugoslovanske družbe.

Dejstvo je, da je socialistični projekt pred najtežavnejšo zgodovinsko preizkušnjo, da njegovi politični nosilci v okviru leveice nimajo jasne razvite strategije, da pa hkrati nihče, tudi levica ne, ne more imeti monopolne pravice nad zgodovinskim napredkom prihodnosti. Če se na drugi strani tisto, kar je napredno v smislu socialistične/komunistične perspektive (tradicionalen razvoj produktivnih sil, demokratizacija produkcijskih odnosov, humanizacija delovnih procesov, enakopravnost v prisvajanju in delitvi . . .) vedno legitimira kot levo, potem moramo, kot smo že zapisali, priznati vsaj alternativnost subjektov t. i. leveice, določen politični pluralizem in politični dialog. S političnim pluralizmom ne razumem večstrankarskega sistema, kot to pogosto razlagajo partijski ideologi in politiki, temveč pluralizem idej, programov, institucij, kjer se lahko avtonomno izražajo različni politični interesi in vzpostavlja demokratičen politični dialog. Seveda pa je takšen politični pluralizem obratnosorazmeren s politično močjo Partije, vsaj takšne, kakršna je danes, ko z monopolno močjo političnega odločanja določa meje dialoga, politične demokracije in tolerantnosti. Moderni politični subjekti, vsaj tako dokazujejo politično še ne dovolj jasno artikulirana družbena gibanja, sploh nimajo več tradicionalnih strankarskih institucionalnih oblik, temveč se različni politični subjekti avtonomno in svobodno povezujejo ob posameznih problemih zaradi določenih skupnih interesov (to so hkrati tudi gibanja proti sedanjim monopolom družbene in politične moči). Dialog in pluralizem pa nista mogoča, če ne priznamo določene avtonomije, enakopravnosti med političnimi subjekti; zato se morajo v socialistični družbi najprej šele vzpostaviti tiste demokratične razmere, v katerih različni politični subjekti dobivajo svojo politično fiziognomijo in pričenjajo svoj »konkurenčni boj« za politično legitimnost.

Če ostanem pri ekonomski logiki stvari: politična učinkovitost je odvisna od politične konkurence, od političnega trga, na njem pa vladajo razmerja relativne formalne enakopravnosti in dejanske neenakosti. Od tod dalje lahko razvijem naslednji paradoks: Partija bo lahko oblikovala učinkovito politično strategijo (na primer levičarsko) šele takrat, ko bo ob sebi dopustila desno alternativo; toda ne tisto, ki v udobni ilegali zadovoljno šari po zgodovinskih protislovjih preteklosti in sedanjosti ter ponuja špekulativne alternative v stilu »če bi . . . , potem bi«, temveč tisto, ki z določenim političnim priznanjem prevzema tudi odgovornost za svoje delovanje. Seveda je politično udobnejši sedanji model »lova na čarovnice«, ki pa predvsem prikriva lastne napake in slabosti in dejansko utrjuje ilegalne pozicije partijskih nasprotnikov.

Ne nazadnje je partijska polarizacija levih in desnih sil instruktivna tudi z vidika razvojne strategije naše družbe. Če se namreč Partija dejansko zavzema predvsem za družbeni status quo, da bi ohranila svoj politični položaj, potem je z vidika razvojnih sprememb in razvojne uspešnosti dejansko sama pristala v konservativnih vodah in je njeno iskanje sovražnikov zgolj sublimacija lastne neuspešnosti. Če Partija ne najde učinkovite družbene alternative izhoda iz krize, potem je zanjo politična bitka, ne glede na kratkoročne rezultate in politična sredstva, dolgoročno izgubljena. Vsaka politična alternativa nosi s seboj določene politične oportunistetne stroške, ali drugače povedano: igra z ničelno vsoto zah-teva, da nekaj žrtvujemo, da druge pridobimo. Ta politični nihilizem pri nas ne uspeva: obstoječa politična struktura ni pripravljena žrtvovati ničesar, zato nikjer tudi ne dobiva, temveč predvsem, hočeš nočeš, izgublja. Palica je najprej palica in četudi je »ljudska«, »narodna« ali »družbena«, posvečena ali posvetna, tepe ravno tako boleče kot katerakoli druga.

Podobno kot je kriza socialnega reformizma (welfare state) povzročila politično izčrpanost zahodne levice in odprla možnost alternativni desnici, velja v drugačnih zgodovinskih okoliščinah tudi za našo družbo; zato je skrb za dejansko družbeno reformo, učinkovito družbeno alternativo najboljši odgovor t. i. desnim prodorom v našo idilično prakso. In ne nazadnje: tisti, ki je sposoben v Jugoslaviji ponuditi pot iz obstoječe krize, ki bo hkrati ekonomsko učinkovita in politično demokratična (imenujemo to, kar »socialistična perspektiva«), bo lahko ne glede na sedanji politični predznak nosil tradicionalno avreolo levice prihodnosti. V nasprotnem primeru pa bomo venomer stali pred zgodovinskim ogledalom in ga zvedavo spraševali: ogledalce, ogledalce povej, kdo v tej deželi levičar ali konservativec je zdaj.

ANDREJ BERDEN

Kaj je »levo« in kaj je »desno« na področju prava?

To, kar lahko danes ugotovimo za pravo in lastninsko pravico kot temeljni pravni institut, je, da se pojma levo in desno kot vsi pojmi, ki temeljijo na radikalni na lastninski pravici, spreminjata in relativizirata. Zlasti je težko opredeljevati, kaj je tisto skrajno levo in kaj je tisto skrajno desno, posebej če nas je življenje prepričalo o medsebojni podobnosti skrajnih pristopov.

Za sodobni svet sta značilni relativizacija lastninske pravice in zbežanost teorije, kadar si želi pristopati k lastninskim odnosom z vsiljevanjem modelov in ne s stališča razvojnosti dejanskih razmerij, ki v njih vladajo. (Ne)pomembnost pravne lastnine produkcijskih sredstev, razprodaja državnih podjetij in bank v Franciji in Angliji ter v drugih razvitih zahodnih državah, katerih večino delnic so si te države zagotavljale še včeraj z nacionalizacijami, postavlja v monopolni položaj povsem druge subjekte od pravnih lastnikov kapitala, tiste, ki so nosilci znanja, informacij ipd., ter ruši klasične poglede na to, kaj je levo in kaj je desno. Prehod v informacijsko družbo, družbo znanja prevrednoti odnos do posameznika, ki postane pomemben kot on, kot posameznik in ne več le kot brezimni delček revolucionarne množice ali pa kapitala. Zapletenost odnosov med levim in desnim v prelomni družbi kaže na nujnost po prevrednotenju vrednot v nas samih in v družbi kot celoti.

Lastninska pravica produkcijskih sredstev v modernih kapitalističnih sistemih ni več nosilni element prilaščanja presežne vrednosti. Odtujenost lastnine pravnim lastnikom produkcijskih sredstev, personifikacija kapitala in njegova depersonifikacija proti pravnim lastnikom povzročajo povsem nove pristope ne le v pravu, temveč spreminjajo tudi tista temeljna poglavja politične ekonomije, ki nas učijo, kdo je izkoriščen in kdo je izkoriščevalec.

Do preloma v lastninskih razmerjih pride ob prehodu v informacijsko družbo. Medtem ko postaja za razvite družbe vprašanje, kaj je levo in kaj je desno vse bolj nepomembno – »o tem bomo razpravljali potem, ko bomo transformirali in razvili

gospodarstvo«, je njihova značilna ugotovitev – pa seveda to ni tako v polrazvitih ali nerazvitih družbah. Nasprotno, v konkurenci z razvitimi družbami postaja vprašanje »ideologije« v polrazvitih in nerazvitih družbah vse pomembnejše. Temu nepričakovanemu in usodnemu neskladju sodobnega sveta je pripisati renesanso ideologij pri izgubljanju razvojnega stika z razvitimi državami. Pri graditvi sodobne postindustrijske družbe, ne le materialnih dobrin, temveč tudi informacij in znanja, se počasi utapljajo tudi »komparativne prednosti« socializma. Predvsem pri zadnjih gre za absurd transformacije neke družbe, ki je sicer spregledala zlo etatizma, se pa od njega ne zna in ne more ali ni pripravljena odlepiti. Sklicujoč se na levo, zabrede globoko v desno, katerega značilnost je odtujevanje presežnega produkta tistemu, ki ga ustvari, vendar to pot ne več na (pravno) lastninski podlagi. Pogoji sine qua non takim razmerjem je zanikanje vloge prava in zlasti njegove zaščitne funkcije, ki naj v imenu zaščite delavskega razreda varuje tega tudi pred zlorabami njegove lastne in v prvi fazi socializma in socialistične revolucije še močno odtujene države.

Če sedaj za našo družbo odmislimo splošne probleme, ki jih prinaša njena demokratizacija, kot sta npr. odprava smrtne kazni in nekaznovanje mišljenjskega delikta, potem se naša razmišljanja o levem in desnem, naprednem in reakcionarnem v pravu vrte v glavnem okrog dveh problemov: vrednotenja prava v socialistični družbi in razvoja in vloge družbenolastninskega prava.

Z vsako revolucijo »pade« pravni sistem, toda to ne pomeni, da se nikoli več ne stabilizira. Poseben primer je socialistična revolucija. V prvi fazi, kot vemo, na pravnem področju razen ureditve postopkov ni posebnih problemov. Temelj pravnemu sistemu ostane lastninska pravica kot pravna osnova monopolnega prilaščanja, le njen naslovnik se spremeni. Sedaj je to socialistična država, država delavskega razreda, ki izpolnjuje lastninsko pravico v njegovem imenu in zanj. V tej fazi je lastnina zgolj posredno družbena. Abstraktno pravno gledano ostane v tej fazi konstrukcija lastninske pravice nespremenjena in tako predvsem za pravo ne pomeni posebnega problema. Zopet pravno gledano, je ta lastninska pravica socialistične države kot pojem pravice združljiva z lastninsko pravico zasebnikov (fizičnih oseb ali podjetij). Tako so načelno v tej fazi povsem možne in pravno neproblematične tj. mešane oblike lastnine, kar pa ni cilj, je zgolj posledica dejstva, da so se v nekaterih socialističnih deželah ti odnosi, odnosi posredne družbene lastnine, ohranili dlje, kot sta to v svojih delih predvidevala teoretika in utemeljitelja marksizma Marx in Engels. Posredna družbena lastnina je namreč zgolj kratkotrajna faza oziroma bi to morala biti po izvedeni socialistični revoluciji, namenjena učinkoviti ekspropriaciji ekspropriatorjev in pri nas obnóvi v vojni porušenega gospodarstva dežele.

Pravno pa postane stvar mnogo bolj zapletena pri preobrazbi posredne v vedno bolj neposredno družbeno lastnino, lastnino vseh in vsakogar, ko se preobraža temeljni institut, lastninska pravica. Neposredne družbene lastnine namreč ni mogoče graditi na lastninski pravici kot pravnem temelju monopolnega prilaščanja, saj je bistvo družbene lastnine prav v odpravi vseh vrst monopolov.

Do preobrazbe lastninske pravice prihaja v vsem modernem svetu. Njena relativizacija in interesna pogojenost njene vsebine sta že od konca XIX. stoletja močno prisotni v pravnem sistemu. Sistem upravičenj, ki izhajajo iz pravice dela z družbenimi sredstvi, je le ena od metodoloških poti, da se doseže, da družba ne bo priznavala posameznikovi pravici, da grabi po volji dobrine tega sveta, da v svoje roke koncentrira lastnino, na kateri bi lahko živele stotine in tisoči samostojnih

kmetov, enako kot ne priznava pravice, ki jo je imel starorimski oče nad življenjem in smrtjo svojih otrok, kot je slikovito zapisal Ihering po svojem odklonu od hegeljanstva.

Preobrazba lastninske pravice in družbenolastninski odnosi v svojem pravnem vidiku niso nič nemogočega in nič pravo kot stroki znanosti tako tujega, da bi bili neizvedljivi v smislu graditve koherentnega pravnega sistema. Kategorialnega in dogmatičnega, kajti prav na zunaj navedenih kategorij ni. Vsako pravo je v samem sebi kategorialno in dogmatično in takega tudi hočemo – le tako lahko namreč izpolni svojo vlogo. Nasprotovanje omenjenim trditvam ima za posledico, da se družbenolastninski odnosi kot novi odnosi obravnavajo v okviru klasičnih »razrednih«¹ vej prava: civilnega in upravnega. Težnja po levem se sprevrže v svoj antagonizem. Revolucionarna preobrazba se ujame v klasične buržoazne inštitute in v tisto žalostno, večkrat že preseženo v samem modernem kapitalizmu. Beg iz tega začaranega kroga je njihovo totalno zanikanje.

Nedvomno je res, da pravo s svojo dogmatičnostjo upočasnjuje nastajanje novih razmerij, prav ta upočasnitev pa nam daje možnost, da stvari dvakrat premislimo in šele nato spremenimo, dopolnimo, ukinemo ali ustanovimo. Tudi ni res, da morajo vse faze revolucije potekati enako hitro. Cilj, ki smo si ga postavili, je osvoboditev človekove osebnosti. To osvobajanje pa je nedvomno dolgotrajen proces. Če je bilo treba po revoluciji hitro in učinkovito ekspropriirati ekspropriatorje in obnoviti v vojni porušeno gospodarstvo ter smo za to potrebovali posebno obliko organizacije države in lastnine, pa to nedvomno ni mogoče trditi za drugo fazo, ko je pogosto treba spreminjati človeško miselnost in vrednote. Socializem kot novo obliko družbenopolitične ureditve moramo graditi premišljeno, vztrajno in dosledno.

Menimo, da je naša teza o levem in desnem v našem pravu bolj ali manj jasna in razumljiva. To, kar je bilo namreč v pravu še včeraj levo ali skozi vizijo marksizma napredno in je omogočalo učinkovito ekspropriacijo ekspropriatorjev, postaja danes, ko so ekspropriatorji ekspropriirani, cokla stabilnemu razvoju socialističnih družbenih odnosov, postaja danes torej reakcionarno ali v odnosu med levim in desnim desno. Nedvomno je naša družba danes dosegla stopnjo v razvoju, ko postaneta pravna varnost in pravna stabilnost vrednota, brez katere ni možen nadaljnji učinkovit razvoj. To bi lahko prikazali na vrsti konkretnih primerov. Tisto, na kar bi bilo še treba opozoriti, preden sklenemo naša razmišljanja, je, da si bomo morali enkrat postaviti dokončnejše cilje in si bomo morali povedati, kaj hočemo. Z vsakim dnem, ko tega ne storimo, le izgubljam, iz samoupravne družbe postajamo neodgovorna družba, puščamo našo družbenolastninsko bazo brez vsake zaščite itd. Izraze levo in desno zamenjajmo z napredno in nazadnjaško in vidimo, da kar je bilo napredno včeraj, je lahko danes nazadnjaško.

Kaj je »levo« in kaj je »desno« danes?

Na enajst zapleteno formuliranih vprašanj uredništva o tem, kaj je »levo« in kaj »desno« se mi zdi, da je mogoče dati zelo kratek odgovor – seveda če nas ne zanimajo neke mednarodno-primerjalne ali zgodovinske študije pojava z več ali manj akademskega zornega kota. Če nas torej zanima, kaj je »levo« in kaj je »desno« danes in tukaj, v aktualni družbenopolitični situaciji Jugoslavije, če se ne želimo sprenevedati, ustvarjati megle in dimnih zaves, potem je seveda treba povedati predvsem tole: Izraz »desnica« (tudi »združena«; »meščanska« in podobno) funkcionira v našem prostoru in v obstoječih razmerjih ideološko-politične moči kot *psovka*, pomeni namreč zelo značilen primer nalepke, stigme, diskvalifikacije, ki je v funkciji grožnje nekomu, ki ni na »liniji«, kakor jo razume kak mogočni forum ali funkcionar. Označitev nekega človeka ali skupine, ali ideje itd. za pripadnika »meščanske desnice« ni nič drugega kot »mehčanje« javnega mnenja, nič drugega kot priprava in uvod v dejanski, fizični pregon; je torej grožnja vsemu in vsakemu, ki iz tega ali onega razloga ni vseh dominantni struji v politiki, pa ga je zato potrebno socialno osamiti, politično likvidirati ali, če to ne uspe, nevtralizirati.

Spraševati se o nekem konkretnem socialnem, idejnem pomenu izraza »desnica«, ki ne upošteva njegove zgoraj opisane funkcije anticipirane represije, pomeni neko pseudo-strokovno sprenevedanje, ki želi temu orodju ideološkega nasilja dati še določeno »teoretsko« legitimiteto. Toliko o današnji in tukajšnji rabi in pomenu izraza »desnica«. Morda naj še dodam, da je taka raba povsem metafizična po svoji miselni metodi. Po Marxovo bi namreč »meščanska desnica« verjetno predstavljala socialni razred lastnikov kapitala, ki eksploatira svoje delavce, torej fabrikante, bankirje, delničarje, veleposestnike – ne pa neke uboge pare, ki piše knjige.

GIUSEPPE CHIARANTE

Neokonservativizem in levica

Intelektualne težnje in družbeni procesi v osemdesetih letih

Na kongresu v Firencah smo zastavili podmeno – čeprav oblikovano kot dvom in problem ter zatorej kot nekaj takšnega, kar je treba še v celoti preveriti, po kateri naj bi tudi na ravni idej in množičnih kulturnih usmeritev že prišlo do preseganja najvišje točke in plime tiste neokonservativne ideološke ofenzive, ki se je v zadnjem desetletju razvijala povsod na Zahodu; ter podmeno, da se spričo tega ponujajo ugodnejše razmere za obnavljanje in skupaj s tem prenovo levih idej.

V našem načinu razmišljanja je dobila ta podmena zavoljo očitnih razlogov še poseben poudarek. Najprej zato, ker se je v okviru zgodovine zadnjih petnajstih let jasno pokazalo in se še kaže dejstvo, da je še bolj na ravni množičnih idej in usmeritev kot pa na politični ravni v ožjem pomenu besede neokonservativni desnici uspelo narediti tisto razpoko, ki ji je omogočila doseči množično soglasje in v več primerih seči v notranjščino demokratičnega in levega loka.

Takšen uspeh je pospeševalo objektivno zamegljevanje idejnih utemeljitev, programskih osnov in same perspektive leve; po eni plati zaradi dogajanj in kriz v državah sovjetskega vplivnega območja; po drugi strani pa zavoljo izčrpanosti tistega izjemnega ekspanzivnega gospodarskega ciklusa na Zahodu, ki je ustvarjal razmere za socialnodemokratski kompromis in reformne politike, v katere se je prelivalo to stanje.

Pa tudi če ne upoštevamo objektivnih razlogov za krizo reformatorskih političnih usmeritev, ni nobenega dvoma o tem, kakšna je bila teža, ki jo je imela ofenziva nove desnice na ideološki ravni. Dejstvo je na primer, da je bila že v prvi polovici sedemdesetih let z oporišča, kakršno je bila *trilateralna komisija*, ki je imelo svojo veljavo, v poročilu o *Krizi demokracije* oklicana doktrina (ki ji je bilo usojeno, da jo bodo povzemali na različne načine, in sicer tudi z levih in psevdolevih pozicij) o tem, da je demokratična vlada v vse večji zadregi, ko mora biti kos »preobteženosti z zahtevami«, ki jih prednjo postavlja zapletena družba; ter o tem, da je treba spričo tega skržiti zapletenost družbe s pomočjo decizionističnih odločitev. Kot vemo, so te zamisli v nadaljevanju prišle še zelo daleč.

Vzeto bolj podrobno, je dejstvo, da so težave v zvezi s politiko načrtovanja, birokratska okornost javnega poseganja in uravnilovka, ki je bila v veliki meri povezana z nastankom množične družbe, ustvarile okoliščine – kar se je ujemalo s krizo socialne države – za ideološko kampanjo, katere namen ni bil zadeti le abstraktni egalitarizem, marveč samo idejo o pravici, enakosti in solidarnosti; in tudi ne samo birokratizem, centralizem, vodeničnost in iz tega izhajajočo neučin-

kovitost aparatov, marveč konkretne možnosti za politiko načrtovanja, reforme in javne posege.

Dejstvo je, da je monetaristična polemika pripeljala do uničujočih učinkov tudi, ko je šlo za usmerjanje množic, in sicer tako, da je usmerjena k neoliberalističnim izhodom prispevala k ustvarjanju pričakovanj in upanj, ki jih rezultati potem niso potrdili, ki pa so kljub temu še vedno v veliki meri živa.

Nobene potrebe ni, da bi opozarjali (glede tega je dovolj, če si priključimo v spomin analize Alana Wolfeja ali pa z druge strani analize Petra Steinfelsa v njegovem eseu *Neokonservativci*) na to, kakšno težo je imela ta ofenziva desne ideologije v takšni državi, kot so ZDA, ko je postopno izničila platformo liberalcev in demokratov od znotraj in tako pripravila zemljišče za zmagovalje reaganovstva.

Pa tudi na evropskem Zahodu in v naši deželi so bile posledice tega znatne. Vplivi zagotavljanja o sodobnosti in domnevni učinkovitosti neoliberalističnih in novozasebnških rešitev se v Italiji na primer niso mogli in se ne morejo odtegniti niti deli leve: to dokazujejo nekatera teoretiziranja o tako imenovanem »sodobnem reformizmu«, pri katerih se zdi, da dokaj nekritično zaupanje v spodbudne vrline liberalističnih receptov odločno prevladuje nad sleherno prvino reforme.

Zaposlenost in tehnološka prenova

Še bolj je po nekaterih plateh zgovorno ideološko gledanje, ki dandanes prevladuje v vodilnih razredih v zvezi s tako osrednjim vprašanjem, kot je vprašanje zaposlovanja. Pred dvajsetimi leti je bilo tudi za dominantne politične in gospodarske kroge malodane obvezno, da izrekajo svojo privrženost ideologiji polne zaposlitve. Teza, ki prevladuje dandanes, pa je teza o tem, da objektivni procesi tehnološke prenove neizogibno prinašajo s seboj tudi visoko in strukturno pogojeno množično brezposelnost. Po tej poti pridemo do tega, da lahko takšen voditelj združenja industrijcev, ki se gre rad tudi ideologa – kot je na primer Felice Mortillaro – brez omahovanja napiše tudi tisto, kar je napisal pred kratkim v časniku *24 ore*, to je, da je tisto, čemur smo priča, prehod »iz družbe, ki ima pretežno egalitarno množično proizvodnjo«, k tehnološki družbi, v kateri bo pravo delo, se pravi delo, ki bo terjalo visoke poklicne sposobnosti in ki bo zato tudi dobro plačano, pridržano tistim, ki bodo imeli »poklicne zmožnosti in biološko inteligenco«; vsi drugi pa se bodo morali zadovoljiti s socialno pomočjo ali pa z deli, ki bodo vedno manj zahtevna. V bistvu naj bi delo – še vedno navajamo besede Mortillarija – v novi družbi postalo »privilegij, kot je predstavljala privilegij pravica do orožja, preden so se pojavile množične vojske«.

Kar zadeva politološka razpravljanja, se je neokonservativna ideologija v velikem obsegu tudi v Italiji izpričala v pomenu, ki so ga vsaj v določenem trenutku imele doktrine o tako imenovani »zmožnosti vladanja«: v praksi je šlo za doktrine, ki so se navdihovale pri usmeritvah funkcionalne in sistemske sociologije, ki ji je bilo bolj kot vprašanje spreminjanja družbenih sistemov pri srcu vprašanje njihovega ravnotežja; in ki je bila zavoljo tega usmerjena k potrjevanju ciljev in procesov v prid potrjevanju strank in političnega sistema, hkrati pa je odrivala na obrobje ali pa je vsaj skušala izločevati – kot utopična, abstraktna, zamegljena ali »ideološka« v slabševalnem pomenu besede – vsa tista stališča, ki so težila k preobrazbi.

Tisto, kar si je neokonservativna ideološka ofenziva v teh letih prizadevala zadeti in izločiti, češ da gre za plodove zdaj že presežene ideologije (odtod vsi pogovori o »zatonu« ali »smrti ideologij«, ki so jih v bistvu vse izenačili z marksistično), so bile prav tiste ideje, na katere se opira sleherna mogoča leva pozicija: oziroma ideja, da je mogoča družbena preobrazba, da ima človek zmožnost voditi in usmerjati razvoj družbe, da je takšen razvoj lahko usmerjen k takšnim ciljem, ki nudijo več enakosti, pravičnosti in solidarnosti za vse ljudi.

V bistvu bi lahko dejali, da je bil napor neokonservativne misli v zadnjem desetletju usmerjen k temu, da bi postavil na glavo – pri tem je imel deloma uspeh – tisto shemo, ki jo je ponudil v petdesetih letih Galbraith, ko je v svojem eseu o ameriškem kapitalizmu napisal, da je »povezovalna značilnost konservativcev v tem, da nasprotujejo spremembam«. Neokonservativna paradigma pa je izvajala vpliv na dve temi: na krizo racionalnosti in učinkovitosti razvoja socialne države na stopnji zatona fordističnega ciklusa in na zmožnost bolj funkcionalnega obvladovanja modernizacije in prenavljanja s pomočjo novega povezovanja države in trga. Uspeh neokonservativne desnice se je spričo tega opiral tudi na dejstvo, da se je znala predstaviti kot stališče, ki naj bi bilo bolj dinamično in bolj sodobno, kot pa naj bi bila težnja levice, da se zakoplje v rove v prid obrambi izkušenj socialne države.

Zavoljo tega smo v Firencah menili ne samo to, da progresističnega in reformatorskega obnavljanja v nobenem primeru ni moč doseči v obliki preprostega in skoraj avtomatičnega nasprotnega udarca, izhajajočega iz težav konservativnih ideoloških in političnih usmeritev; marveč smo terjali globoko prenovu idej, politične kulture in programskih predlogov levice.

Desničarski veter še vedno močno veje po področju ideologije – še bolj pa po področju politike, tako da še nadalje opredeljuje usmerjenost velikih množic. To dokazujejo tudi zadnji veliki dogodki na mednarodni ravni: tisti v Združenih državah, kjer politični poraz Reagana in republikancev na vmesnih volitvah nista spremljala obnova ali prenovitev liberalne in progresistične misli; ali tisti v Zahodni Evropi, kjer volilni preizkusi in preverjanja javnega mnenja razkrivajo – tudi v večji meri, kot bi bilo pričakovati – premoč zmernih usmeritev, ki lajšajo obstoj konservativnih sil na oblasti in dokazujejo, da je obnavljanje levice vse prej kot lahko.

V Italiji si potem, ko je izginila strateška strnjenost med silami petstrankarske koalicije, in potem, ko je prišlo do razvpitega in vse bolj očitnega propada njenega izziva na tistem, kar je predstavljalo njen najljubši teren, to je na terenu »modernosti« – »modernosti«, ki je pojmovana kot sposobnost voditi procese prenavljanja, zagotavljati institucijam zmožnosti za delovanje in učinkovitost ter tako na najboljši način zadostiti pravicam državljanov – prizadevajo odgovoriti z ideološko kampanjo (ki je neke vrste zaporni ogenj zoper sleherno mogočo spremembo), ki se razvija predvsem v dve smeri.

Vprašanje demokracije

Prva smer je tista, ki skuša z uporabo vseh orodij oblasti, informiranja in vplivanja na javno mnenje okrepiti pritisk v smeri poenotenja in vsebinske privolitve (ne glede na vse razpravljanje o institucionalnih spremembah) v sedanja pravila igre in v sedanja politična ravnotežja kot edina, ki naj bi bila konec koncev

sploh mogoča: odtod izvirajo oblike, ki si jih dandanes nadeva nevarnost, da pride do izpraznitve demokracije in centralizacije oblasti, kar je bilo že razčlenjeno v poročilu Occhetta in v sklepih Natta na zadnjem centralnem komiteju. Druga usmeritev pa je tista, ki jo predstavljajo prizadevanja, da bi postavili na noge novo ideološko pregrado zoper komunistično opozicijo: gre za sprožanje dvoma (kot se zgodi tedaj, ko zahtevajo od nas, da se preprosto odpovemo temu, da izviramo iz povsem določene struje v zgodovini delavskega gibanja) ne samo o tem, ali je takšna partija, kot je naša, upravičena vladati, marveč celo o tem, ali je upravičena – paradoksalno obstajati.

Dejansko nihče ne more prezreti, da je to tisti pravi cilj zasnove, ki so jo nekatere sile dale najnovejšim polemikam ob trideseti obletnici madžarskih dogodkov in ob stališču, ki ga je imela tedaj italijanska komunistična partija. Jasno je, da s tem poudarkom nimam namena trditi, da kritično razpravljanje o naši zgodovini, o poti, ki smo jo prehodili, da bi prišli do našega sedanjega pojmovanja povezave med socializmom in politično demokracijo ter odnosa med našo preteklostjo in našo sedanjostjo, ni pomembno. Kot bom povedal še v nadaljevanju, mora biti poglobljanje teh tem ena od tistih točk, ki jim moramo posvetiti največji napor, ko gre za zgodovinsko, teoretično in kulturno razpravo.

Vendar pa je tudi jasno, da tisto, kar hočejo doseči nekatere zasnove, prav gotovo ne predstavlja poglobljenega, četudi trdega in polemičnega soočanja: v nasprotju s tem gre v trenutku, ko se petstrankarska koalicija maje, za ponovno potrjevanje vnaprejšnjega zavračanja leveice. Tudi pri tem gre za dejstvo, ki ni samo italijansko: čeprav z drugačno vsebino in značajem se skuša bolj ali manj podobno vnaprejšnje zavračanje uveljaviti tudi v Nemčiji na škodo SPD, ko njenemu novemu temeljnemu programu podtikajo utopičnost in maksimalizem; ali pa v Veliki Britaniji na škodo laburistov, ki jih dolžijo, da so podlegli nevtralističnim zapeljevanjem; ali pa v Franciji na škodo vse leveice, včasih celo tako, da se sklicujejo na njene daljnje korenine v jakobinstvu in celo v »zločinih« Robespierrea in francoske revolucije.

Mimo tega ne bi smeli zanemariti niti hudega nazadovanja, ki ga je rodila konservativna ideologija, ko gre za usmerjenost množic, razpršenost stališč in običaje. V tej zvezi bi rad navedel samo en primer. Prav te dni so naredili na mene velik vtis nekateri časniški nastopi v zvezi z vprašanjem brezposelnosti, nastopi, ki so z navajanjem podatkov iz raziskave, ki sta jo opravila dva komunistična avtorja, skušali dokazovati, da je brezposelnost, s katero imamo opraviti v Italiji danes, v resnici manj huda, kot bi se zdelo, češ da jo v veliki meri opredeljuje ponudba ženske delovne sile, ki naj bi bila poprej prikrita. V skladu s takšnim načinom razmišljanja naj bi veljala brezposelna ženska manj kot brezposeln moški in naj bi bila pravzaprav bolj navidezno kot resnično brezposelna. Dejstvo, da se v obtok spet vračajo takšni načini razmišljanja, ki so bili značilni za začetek petdesetih let – pri tem pa zanikujejo velik prenovitveni pomen dejstva, da so se na trgu delovne sile pojavile množice žensk, ter zahteve po neodvisnosti in samostojnosti, ki jo izraža to dejstvo, namesto tega pa skušajo žensko spet pripeljati nazaj v obrobno in podrejeno vlogo – to dejstvo je znamenje hudega nazadovanja, ki ga je rodila ofenziva desnice v zadnjih letih.

Zatorej zanesljivo ne moremo trditi, da se je napad neokonservativnih ideologij izčrpal. Nedvomno pa je, da so navzkrižja in protislovja, na katera smo opozorili v analizi kongresa v Firencah, naletela na dodatno potrditev prav v teh zadnjih mesecih.

Najpomembnejše dejstvo teh zadnjih mesecev je v tem, da se je kot osrednje vprašanje ponovno in ukazovalno postavilo na dnevni red – zaradi mnogih razlogov: mora Černobila; navzkrižje med tehnološko prenovi in širjenjem brezposelnosti; poglobljanje prepada med Severom in Jugom; dramatična možnost, da pride do nove oboroževalne tekme; ekološka katastrofa in nevarnost za sam obstoj življenja na Zemlji – vprašanje sposobnosti za načrtovanje, za družbeni nadzor; za usmerjanje razvoja k ciljem, ki ustrezajo koristim vseh. Gre za vprašanje, ki je v celoti zunaj – prav je, če to povemo z vsem poudarkom – teoretičnega dosega neokonservativnih ideologij in političnih usmeritev; in ki že samo po sebi v zadostni meri opozarja ne le na to, da ni res, da ni več razlogov za obstoj levece, marveč tudi na to, da lahko le politika globoke družbene preobrazbe, vsebinsko širjenje demokracije in uveljavitev novega mednarodnega reda omogočijo, da bodo obvladane sile, ki jih je ustvaril človek, da bodo doseženi najbolj daljnji cilji svobode in enakosti, in da se bomo izognili katastrofalnemu razpletu protislovlj razvoja.

Tudi s te plati se zatorej zdi očitno, da se pravo vprašanje (ali pa vsaj tisto, ki je temeljno), s katerim se danes soočamo, ne nanaša toliko ali samo na moč in nevarnost neokonservativnih ideologij in politik – moč in nevarnost, ki pa ne glede na to ostajata – kolikor se nanaša na težave, s katerimi ima levica tako v Italiji kot v Evropi opravka pri prenavljanju svoje politične kulture, svoje družbene sestave, svoje programske baze, pri prenavljanju, ki ga izčrpanost poprejšnje prakse in poraz, ki ga je doživela ob prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta, nalagajo kot nekaj nujnega.

Sicer pa ne gre za težave, ki bi bile nepomembne, marveč za vprašanja, ki so odločilnega pomena, če se hočemo v perspektivi reform in napredka soočiti z nalogami novega zgodovinskega obdobja, v katerega smo že vstopili.

Zdi se mi, da je nujno, da postavimo naglas z vso silo na *novost* in *doseg* teh vprašanj: to pa tudi zato, da se izognemo nevarnosti, da podležemo napaki subjektivizma (tistega, ki je prepričan, da lahko le v omejitvah in napakah preteklosti – kar pa ne pomeni, da teh zaradi tega ne bi smeli temeljito raziskati – prepozna razloge za sedanje težave); ali pa celo privolimo v stališča, ki niso naša (kakršna so stališča tistega, ki nas opozarja, da ni več prostora za levico oziroma da ura levece, kot pravi Craxi, še ni napočila in da nam ne preostaja nič drugega, kot da se sprijaznimo z reformističnim minimalizmom, ki meji na prilagajanje sedanjemu načinu vladanja in sedanjim ravnotežjem v družbenih in političnih odnosih).

Prvo in temeljno vprašanje je vprašanje, kako na enoten način spojiti družbene izsečke, ki so veliko bolj raznoliki in razvejeni, kot so bili še v nedavni preteklosti. Družbeni blok, ki predstavlja tradicionalni temelj levece, je v Italiji in drugih deželah Zahodne Evrope v krizi zaradi dveh temeljnih razlogov: zaradi odstotkovnega zmanjšanja in zaradi notranjega razslojevanja delavskega razreda, katerega sposobnost povezovanja se v primerjavi z drugimi sloji zmanjšuje; in zaradi sprememb, ki se odvijajo na področju odnosov z različnimi sestavnimi deli samostojnega dela. Vprašanje enotnosti in zavezništev se zato postavlja na nov način.

Tudi v Italiji se odvijajo globoki družbeni premiki: treba je pomisliti le na to, da se je število tistih, ki so zaposleni v industriji, v desetih letih zmanjšalo od skoraj 45 odstotkov na približno tretjino vsega števila zaposlenih; in da se hitro spreminja tudi sestava terciarnega sektorja, samostojnega dela in novih poklicev. Gre torej

za to, da je treba narediti prehod od leve, katere osnovno prebojno moč sta predstavljala teža in privlačna sila delavskega razreda, k levici, ki bo, ne da bi kakorkoli izgubljala to navezno točko, težila k temu, da se bo zavzemala za enotnost vsega nesamostojnega dela in za tisto zaveznitvo med delom in znanjem, ki smo ga označili kot eno od osnovnih osi našega predloga na zadnjem kongresu.

Drugo in nič manj pomembno vprašanje, kako na vsebinsko novih temeljih zastaviti politiko načrtovanja, javnega poseganja, usmerjanja prenov in krepitev – v skladu s tem – tiste temeljne vloge, ki je lastna izobraževalnim procesom, znanju in raziskovanju. To je odločilno bojišče, na katerem je moč poraziti neoliberalistične ideologije in poseči v protislovja in neravnotežja, ki jih le-te ustvarjajo. Vendar pa ni moč dati zmagovitega odgovora na takšen izziv, če imamo v mislih le navadno vračanje k usmerjevalnim, centralističnim in birokratskim modelom in izkušnjam preteklosti.

Spriči tega ima bistven pomen novo pojmovanje »javnosti«: pojmovanje, ki bi cenilo samostojnost znanja, potrebo po funkcionalnosti in učinkovitosti, sposobnost za podvig in pobudo, razmerje s trgov, vlogo združevanja, prostovoljnosti in zadružništva. Področje šole, univerze, raziskovanja, kulturne zakladnice in organizacije kulture je eno od temeljnih področij za to obnovljeno iskanje.

Tretje vprašanje – ki že zdaj zajema odločitve, ki smo jih vključili v temelje naših političnih in programskih ponudb – se nanaša na namene in na cilje, ki naj bi bili značilni za razvoj, ki ga predlagamo, na »vrednostne odločitve«, če naj uporabimo takšen izraz, pri katerih iščemo navdihe za svoje delovanje. V bistvu gre za spajanje (pa ne samo z načelnimi izjavami) solidarnostnih vrednot in teženj po enakosti, ki so lastne izročilu delavskega gibanja, z močnim uveljavljanjem individualnosti in individualnih svoboščin, s tistimi potrebami po osvobajanju, ki se danes rojevajo iz tolikšnega števila stvarnosti in ki so osrednje vprašanje za gibanje žensk, ter s pozornostjo, namenjeno vprašanjem subjektivnosti ter avtonomnosti in dostojanstvu slehernega posamičnega človeškega bitja.

Bogatejše človekove potrebe

Gre tudi za to – in ta splet je zelo težaven – da zagotovimo perspektivo napredka (in ne le navadno stagnacijo) v razmerah, v katerih se količinskemu razvoju vsiljujejo vedno višje pregrade tako naravnega kot tudi družbenega značaja. Gre v bistvu za vprašanje okolja, za katerega se zdi, da je v vseh industrializiranih deželah najbolj zapleteno med tistimi, ki se postavlja pred stranke, rojene iz izročila delavskega gibanja.

Dejstvo je – vsaj zdi se mi tako – da gre za vprašanje, ki bo po vsej verjetnosti delalo težave skozi dolgo obdobje in ki ga nikakor ni moč rešiti tako, da postavimo ekološke zahteve zoper stališča, ki so bolj tradicionalna. Razviti je treba prizadevanje, ki bo seglo v obe smeri in ki bo veliko bolj poglobljeno. Po eni plati gre za to, da bo treba izpeljati stvarno kritično revizijo industrialističnih in produktivističnih izhodišč, ki – zavoljo docela razumljivih zgodovinskih razlogov – še vedno predstavljajo prevladujočo sestavino izročila strank z delavskim poreklom. Po drugi strani pa gre za to, da bo treba temam o kakovosti razvoja in o prednosti »bogatejših potreb ljudi« dati tisto oprijemljivost in tisto določenost, ki sta doslej na splošno manjkali, in sicer tako, da bodo mogle v resnici postati proizvajalec nove zaposlenosti, večjega družbenega bogastva ter širše individualne in kolektivne zadostitve.

Četrta tema je tista, ki govori o demokraciji: in še bolj določno o tem, kako na področju kulture, informacije, vzgojnih procesov zagotoviti samostojnost, svobodo in dejanski pluralizem v razmerah, v katerih v nevarnem obsegu naraščajo težnje po izenačevanju in centralizaciji. Nevarnost, ki nastaja v tem primeru, je nevarnost, da bo prišlo do izpraznitve demokracije in do hudih omejitev na škodo svobode in samostojnosti kulture, kar naj bi bila posledica dvojnega procesa: po eni strani večanja velikih javnih aparatov, podrejenih pravilom delitve deležev med stranke, centralizmu in ministrskemu birokratizmu ter politični ali korporativistični fevdalizaciji; po drugi strani pa naraščajočemu pritisku posegov s strani velikih zasebnih finančnih koncentracij. Pot, ki jo ponujamo, je po eni plati tista, ki zagotavlja jasno ločevanje med pristojnostmi političnega vodenja in pristojnostmi tehničnega odločanja. Po drugi plati pa gre za pot krepitve samostojnosti kulturnih, izobraževalnih in raziskovalnih organizacij: ta samostojnost pa naj ne bi bila komajda prikrita oblika privatizacije (kot velja za nekatere krščanskodemokratske in socialistične predloge), marveč naj bi predstavljala dejansko uveljavitev vloge odločanja – z ustreznimi demokratičnimi postopki in pravili, ki bi preprečevali korporativistično zapiranje vase – znanja ter tehničnih in znanstvenih zmogljivosti, ki obstojajo na posamičnih področjih.

Jasno je, da pobuda, ki je usmerjena k soočanju z napadi s strani neokonservativnih ideologij, k poglobljanju tem v zvezi s prenavljanjem zamisli in politične kulture leve in k obnavljanju reformatorske perspektive, prinaša s seboj tako močan razvoj dialoga in soočanja z drugimi kulturnimi in političnimi področji kot tudi pozorno razmišljanje o tistih vprašanih strukture in usmeritve, ki se še posebej postavljajo pred našo partijo.

Treba si je zastaviti vprašanje. Kakšen je bil vpliv neokonservativne politične misli na usmeritev dveh področij, ki imata za našo deželo temeljni pomen, na usmeritev katoliškega področja na eni strani ter laično-socialističnega na drugi? Kar zadeva tisti del katoliškega sveta, ki se izenačuje s krščanskodemokratsko stranko, se mi zdi jasno, da se v krščanski demokraciji najvidnejši vpliv, ki je nastal zaradi konservativne ofenzive, ne izraža samo kot celovito zmerno odstopanje, do katerega je prišlo v tej stranki: izraža se predvsem v prizadevanju De Mite, da bi se polastil neoliberalistične usmeritve k ideologiji učinkovitosti in posodabljanja, ter v prizadevanju, da bi to usmeritev spojil s poudarjeno protietatično in zasebniško razlago tiste zahteve po »družbeni avtonomnosti«, ki ima globoke korenine v katoliškem izročilu.

Poskus De Mite in poskus Craxija

Če pustimo ob strani težave, ki jih ima usmeritev De Mite na strogo politični ravni, ta operacija tudi na ideološki ravni ni uspela do popolnosti: deloma zaradi težav pri prizadevanjih, da bi dala krščanski demokraciji sodobno in funkcionalno ideologijo ne samo na besedah, marveč tudi dejansko (treba se je le spomniti na zadnja dogajanja v zvezi z imenovanji bančnih funkcionarjev), deloma pa zaradi težavnega spravljanja v sklad neoliberalizma, ki se spogleduje z ZDA, s katoliškim solidarizmom. Vsebinski neuspeh prizadevanja De Mite, da bi zbral krščansko demokracijo strnjeno okoli svojega vodstva, ima zatorej globoke korenine in ne samo korenine v političnem manevriranju. V bistvu ostaja krščanska demokracija stranka, v kateri se povečuje specifična teža zmernih sestavin (ki jih v različnem

slogu dobro zastopajo ljudje, kot sta Forlani in Andreotti, ki veljajo dandanes morda celo več kot sam De Mita), po drugi plati pa se v njej oblikujejo stališča, ki zavračajo usmeritev k »novokonservativni modernosti« in se tako kot Galloni sklicujejo na izročilo demokratičnega katolištva.

Še bolj razslojena je podoba, ki jo nudi katoliški svet. Tu je brez dvoma prišlo do nečesa, kar predstavlja nazadovanje v primerjavi z leti izkušenj s spravo: in brez dvoma bi bilo napak, če ne bi pri ocenjevanju tega nazadovanja upoštevali tudi sprememb v kulturnem in političnem ozračju, do katerih je prišlo v drugi polovici sedemdesetih let. Vendar pa neokonservativna ideologija nima stvarnega odmeva ne v fundamentalističnih težnjah Woytile ne v zmernem montinijevstvu (usmeritvi papeža Janeza XXIII!, op. prev.), ki danes prevladuje v italijanski cerkvi: če sploh in če je že moč odkriti neposreden odmev reaganizma, potem pa je to v določenih stališčih skupine *Communione e Liberazione* in Ljudskega gibanja. V celoti je bilo moč vpliv neokonservativizma v italijanskem katoliškem svetu čutiti predvsem tako, da je dajal spodbudo vsem zmernim in konservativnim pobudam: vendar pa ostajajo ohranjena stališča in izkušnje, ki izrecno zavračajo neoliberalistično in novozasebniško zapeljevanje in s katerimi utegne biti soočanje še posebej plodno.

Na najbolj jasen način je morda moč dojeti pečat, ki ga je neokonservativna ideologija vtisnila laičnemu področju ali vsaj nekaterim njegovim sestavnim delom. Tako na primer izrazite razlike med republikansko stranko *La Malfa* in republikansko stranko *Spadolini* ni moč pripisovati zgolj različni kakovosti obeh osebnosti: brez dvoma je v veliki meri tudi posledica dejstva, da so bila leta, v katerih je deloval *La Malfa*, po vsej Evropi leta reformizma, medtem ko se je vzpon *Spadolini* ujemal ravno z uveljavljanjem neokonservativnih pozicij.

Kar zadeva socialistično stranko (soočanje z njo nas še posebej zanima, to pa zaradi pomena, ki ga utegne imeti obnavljanje dialoga in iskanje enotnosti na levici), se ne bom vračal na pomen, ki so ga dobile takšne doktrine, kot je bila tista o »zmožnosti vladanja«. Raje bom opozoril na to, da se je tako imenovani sodobni reformizem – o katerem so v zadnjih letih govorili na različne načine in s spremenljivimi poudarki – na koncu izoblikoval kot prepletanje med težnjami po prenovitvi in učinkovitosti, ki so na splošno ostale na papirju, ter utvaro, da je moč zmagati nad izzivom, ki ga predstavlja posodabljanje, tako da jezdiš na tigru popuščanja liberalizmu in zasebništvu. Kar zadeva ideološko raven, je bila socialistična stranka v teh letih pod pritiskom neobičajnega stanja, v katerem se je znašla (kar naj bi bila resnična »italijanska nenavadnost«, kot je zadevo nekdo opredelil) v primerjavi z drugimi evropskimi socialističnimi ali socialnodemokratskimi strankami: gre za to, da je bila edina – vsaj kar zadeva velike evropske države – socialistična stranka, ki je bila v vladi, in sicer z odločujočo vlogo, vendar pa manjšinskim vplivom ter skupaj s strankami, katerih usmeritev je bila zmerna in konservativna. Tudi zato se je zadeva končala tako, da je bil »sodobni reformizem« – kot je zapisala socialistična skupina *Micromega* – konec koncev reformizem brez reform in celo »čvekaški reformizem«, če uporabimo izraz Flores D'Arcais. To postaja dandanes hudo breme vsaj v nekaterih delih socialistične stranke, saj sproža vprašanja in nemir v trenutku, ko se izkušnja s socialističnim predsednikom vlade končuje z dokaj skromnimi rezultati.

Prav zato, ker se končuje določena politična izkušnja, se je italijanska socialistična stranka danas znašla pred določeno krizo identitete. Tudi na to se opira naše prigovarjanje k soočenju, ki naj bi bilo takšno, da na noben način ne bo načenjalo samostojnosti in individualnosti nobene od strank, ki pa jih bo pripravilo k temu,

da bodo dale svoj prispevek k oblikovanju nove reformatorske in leve strategije. Pri tem prigovarjanju bomo vztrajali: četudi – tega ni moč spregledati – se zdi, da je večina v socialistični stranki bolj nagnjena k temu, da poišče kakšno nadomestno rešitev (na primer laično-socialistično zavezništvo), ki naj bi ji omogočila, da bi si lahko še naprej prizadevala ohraniti svoj »osrednji« položaj v italijanski politični pahljači.

Jasno je, da dejstvo, da socialistična vodstvena skupina vsaj zazdaj ostaja sovražno razpoložena, ko gre za odločanje o alternativni, nikakor ne lajša oblikovanja demokratične alternative. Vendar pa po drugi plati ne onemogoča napredovanja takšne politike. To je razlog, zaradi katerega se mi zdi, da niso utemeljena tista stališča, za katera se zdi, da iz socialistične usmeritve povzemajo sklepe, ki pomenijo pasivnost in odpoved. Zdi se mi, da gre za stališče, ki ga odkrivam v dandanes dokaj široko razprostranjenih sodbah, po katerih naj bi imela strategija zgodovinskega kompromisa, četudi je strategija, ki izgublja, kljub vsemu veliko kulturno in politično težo: težo, ki naj bi po drugi plati manjkala usmeritvi k alternativni, ki naj bi zato ne bila resnična strategija, marveč le kratkoročno zasnovana politika.

Zdi se mi, da se takšne sodbe rodijo iz zelo zoženega in osušenega pojmovanja alternative: pojmovane v bistvu kot seštevanje strank dotlej, dokler ni dosežena absolutna večina. Prav to krčenje alternative na zavezništva je tisto, ki dela njeno perspektivo revnejšo in zmanjšuje njene možnosti. V nasprotju s tem pa gre za oblikovanje močne reformatorske levice, ki bi bila globoko zakoreninjena v preobrazbi italijanske družbe, ki bi imela tiste zmožnosti za načrtovanje in predlaganje, ki so nujne za vodenje preobrazbe, in ki bi znala po tej poti spodbujati tudi druge sile in jih potiskati na naprednejše pozicije. Ne smemo misliti, da je uresničitev alternative – pri sedanjem sistemu proporcionalnosti – podrejena pogoju, po katerem naj takšna levica sama ali kot zavezništvo strank doseže absolutno večino. Pač pa mora imeti reformatorska levica politično, programsko, kulturno in idejno moč, ki ji bo dopustila, da brez izgube lastne identitete postavi okoli točno opredeljenih reformnih programskih ciljev na noge zavezništva tudi s silami sredine ali leve sredine, in sicer tako z laičnimi kot s katoliškimi: s tem pa bi dosegla, da bi napredovalo celotno demokratično življenje v deželi. Na takšen način je moč konkretno graditi alternativo reforme in prenavljanja.

Tako prihajam k zadnji točki: k zamisli o partiji, h kulturnim in idejnim osnovam, k razmerju med izročilom politične sile, ki bi si želela nadeti – kar hočemo mi vsi – značilnosti sodobne in demokratične reformatorske levice, ki je sestavni del evropske levice.

Reforma KPI

V zadnjih letih smo zavrnili napad na koncept množične partije, podmeno v prid lahki partiji in koncept o mnenjski partiji. Vendar pa obramba množičnega značaja partije ne pomeni, da smemo prezreti spremembe, ki so nujne, ko gre za strukturo partije, da bi le-to prilagodili tako potrebi po predstavljanju loka družbenih sil, ki so bolj razslojene, kot so bile v preteklosti, kot tudi potrebi po tem, da okrepimo njene predlagalne in načrtovalne zmožnosti. V okviru te podobe mora dobiti še poseben poudarek vprašanje pobude v prid vse bolj obsežnim slojem tehniškega in intelektualnega dela.

Kar zadeva to vprašanje, ostaja še vedno velika zev med splošnim in načelnim zatrjevanjem na eni strani ter sposobnostjo za analizo, mobilizacijo in pobudo naših organizacij na drugi. In vendar je moč precejšen del težav, ki jih ponavadi povezujemo z novimi značilnostmi »mestnega vprašanja«, povezati prav s tem razhajanjem. Pogosto govorimo o »razgrajevanju«, ko imamo v mislih družbeno stvarnost velikomestnih območij: vendar pa hkrati ne posvečamo ustrezne pozornosti novim pomembnim polom zbiranja, kjer se koncentrirajo velike množice intelektualnih delavcev, kot so šole, univerze, raziskovalna središča, kulturna industrija in informacijske strukture.

Prav tako ne zadošča, če na splošno – kot se pogosto zgodi – ponavljamo kar se da upravičeno trditev Enrica Berlinguerja, po kateri »so lahko dandanes tehniški in intelektualni delavci, izenačeni z delavskim razredom in vstrij z njim, protagonisti procesa družbene preobrazbe.« To upravičeno trditev je treba prevesti v analizo in bolj razčlenjeno pobudo: tako da poglobimo poznavanje tiste stvarnosti, ki je v veliki meri nova, ter tako, da znamo odkriti koliko in kako so težki v različnih kategorijah tehniškega in intelektualnega dela stvarni družbeni vplivi, vloga, ki jo imajo v okviru različnih struktur proizvodnje ali storitev, ter kulturne in idejne usmeritve. Če si naša pobuda ne bo nadela takšnega značaja konkretnosti, potem se ne bo moč izogniti temu, da se bo povečalo razhajanje med družbeno sestavo partije, ki izraža stvarnost, kakršna je bila pred nekaj desetletji, ter spremenjeno družbeno sestavo dežele.

Hkrati je treba premagati neprizadetost in odpore, ki se na posameznih področjih dela še vedno postavljajo po robu širši izrabi sposobnosti in znanja, ki so na voljo v partiji ali na sektorjih, ki so nam blizu in ki so pogosto omrtvičeni, ker zanje ni ne zanimanja ne volje, da bi jih uporabili. Na kongresu v Firencah smo potrdili, da je v središču pozornosti zaveznitvo med delom in znanjem. Vendar pa ta formula ne sme ostati navadna trditev. Treba je spričo tega premagati določeno togost v naši organizaciji, poskušati z bolj prožnimi in razslojenimi strukturami, kakršne so tiste, na katere smo opozorili v kongresnih dokumentih, ter tako odpreti nove poti, ki nam bodo omogočile, da obogatimo našo politiko s specifičnimi znanji in da okrepimo glas in vlogo tehniških in intelektualnih sil, ki so na voljo partiji.

Iz Rinascite (13. 12. 1986) prevedel Marjan Sedmak

MARKO KERŠEVAN

Božič?

Verjetno je že čas za povzetek, premislek in komentar letošnjega božičnega dogajanja v Sloveniji, tako samih »dogodkov« – voščila predsednika RK SZDL in radijske objave božičnega voščila ljubljanskega nadškofa – kot reakcij nanju. Kot ob drugih »primerih« se je tudi tokrat pokazalo, da reakcije nanje bolje pokažejo različno (ne)razumevanje nekih splošnih načel kot pa načelna razprava o načelih kot takih.

Da ne bo nesporazuma, kaj me je spodbudilo k zapisu in zakaj si jemljem pravico za (vsaj implicitno) komentiranje komentarjev, naj povem, da sem o teh vprašanih pisal že pred dvajsetimi leti v knjižici *Ateisti in religija* danes (Komunist, Ljubljana 1968) in da sem se pred dvema letoma – maja 1985 – na razširjeni seji predsedstva RK SZDL (ki je razpravljala o odnosu do vernikov in verskih skupnosti) zavzel za to, da je »treba urediti odnos do božiča kot najmnožičnejšega verskega praznika – verjetno ne v smislu dela prostega dne (že spričo zapletenosti slovenske in jugoslovanske verske situacije), pač pa v smislu njegovega normalnega pripoznavanja in obeleževanja tudi zunaj cerkvene javnosti (na radiu in TV)« (Dnevnik, sobotna priloga 8. 6. 1985).

I

Najprej je treba vsaj na kratko ponoviti, *za kaj gre pri božiču* oziroma božičnem praznovanju (pa čeprav je bilo o tem v glavnem že vse povedano v različnih predprazničnih in obprazničnih zapisih; sam sem o tem pisal v Delu, v sobotni prilogi 19. 12. 1986 in v zgoraj omenjeni knjižici).

Božič je najprej gotovo eden od temeljnih krščanskih praznikov, praznik rojstva Jezusa in božjega utelešenja, z vsem, kar se na to vsebino v krščanskem oznanilu veže: upanje na odrešenje, začetek novega, odločilnega časa človeške zgodovine itd.

Že sam datum – 25. december – in vrsta običajev pri nas in drugod kaže, da vsebina božičnega praznovanja hkrati presega krščanske izvore in okvire in se navezuje na pred – in mimokrščanske – »poganske«, »kozmično-religiozne« – izvore in sporočila: praznovanje, ko je prevladano kritično obdobje letnega ciklusa s ponovnim vzponom sil sonca, luči, dneva, življenja (z božično oziroma novoletno jelko kot najizrazitejšim simbolom). Manj očitne in poznane so korenine običajev, ki izhajajo iz »poganskega« razumevanja odnosov med svetom živih in svetom mrtvih, ki se jim je treba z darovi (otrokom) odkupiti, da ostanejo v svojem svetu.

Tretja sestavina – dejanska ali mogoča – je sekularizirano, od tradicionalnih

religioznih izvorov osamosvojeno/osvobojeno praznovanje intimne družinske povezanosti, izražene in podprte z medsebojnim obdarovanjem znotraj družine (preko dedka Mraza ali kar tako), uokvirjeno v spoštovanje vrednot rojstva, družine, miru med ljudmi. Ta vsebina se je v našem in širšem evropskem prostoru zgodovinsko simbolično povezala s 25. decembrom ob krščanskem praznovanju Jezusovega rojstva in Svete družine, pa tudi ob praznovanju »nepremagljivosti sonca«, luči in življenja – toda po svojem človeškem pomenu presega povezanost na te »dogodke«.

Če bi skušali poudariti zgodovinsko logiko in zaporedje, bi lahko rekli, da gre pri božiču za praznovanje, ki se je – 25. decembra – začelo kot pogansko praznovanje, povezano s kultom narave in mrtvih in z afirmacijo življenja; k temu je kasneje krščanska cerkev dodala svoje sporočilo, povezano z Jezusovim rojstvom in božjim utelešenjem. Slednje je sčasoma postala dominantna sestavina praznovanja, toda mimo nje in znotraj nje je še naprej živela tudi nekrščanska dediščina.

V procesih sekularizacije zadnjih stoletij in ob večjem poudarku, ki ga je v krščanski religiji in zunaj nje dobila v tem času družina in v družini intimni, primarni odnosi, je dobil božič poudarjeno družinsko naravo – po obliki in vsebini – in se kot tak tudi lahko odtrgal od cerkveno religioznih in tradicionalnih ljudsko religioznih »poganskih« okvirov.

Lahko bi rekli, da je prav zaradi svoje povezanosti s predkrščanskimi in pokrščanskimi vsebinami božič med vsemi cerkvenimi prazniki najbolj množičen in ljudski. Ustrezneje pa bi bilo reči: 25. december po svojem izvoru in vsebini ni samo cerkveni praznik, nima samo krščanskih vsebin (kar še ne pomeni, da so te nujno protikrščanske); ima tudi vsebine, v katerih se lahko »najdejo« tudi ljudje, ki niso vezani na katero od krščanskih cerkva in ki se razumejo kot *samostojni* dediči krščanske in/ali mimokrščanske religiozne tradicije (ali pa skušajo misliti na svoje vrednote in usmeritve sploh brez zveze z njo). Da je to v Sloveniji tako, priča na svoj način tudi raziskovanje javnega mnenja, po katerem naj bi božič praznovalo 79% anketiranih: 43% kot verski praznik, 36% kot neverški družinski praznik (delež religioznih po izjavah anketirancev v isti anketi 52%, nereligioznih 34%, neopredeljenih 12%).

Božič sodi v tisto vrsto praznikov, v katerih se prepletajo krščanske, nekrščanske tradicionalno religiozne in laične sestavine, čeprav v različnih razmerjih. Gotovo je pri božiču cerkveno krščanska razsežnost dominantna. Drug primer takega praznovanja je dan mrtvih, s tem da je razmerje med sestavinami pri njem bolj izenačeno. (O tem sem pisal pred leti v članku Odnos do mrtvih v socialistični družbi, *Anthropos* 1981/4–6). Tretji značilen primer je 1. maj, ki je tudi bil, vsaj v nekaterih deželah, praznik že v davnini, povezan s pomladanskim ciklusom (kresovi, zelenje) in se kot tak tudi obdržal; postal kasneje praznik delavskega gibanja; pred nekaj desetletji pa ga je po dolgem nasprotovanju tudi katoliška cerkev razglasila za dan sv. Jožefa Delavca.

II

Že dozda povedano nas navaja na to, da nekaj rečemo o *družbenem statusu praznikov* pri nas. Očitno so sedanji republiški in jugoslovanski prazniki po obliki in po vsebini močno različni, čeprav meje niso vedno ostre.

Po *obliki* bi lahko govorili najprej o državnih praznikih v strogem pomenu besede (dela prosti dnevi, obeleženi z državno simboliko: izobešanje zastav, taki ali drugačni državni ceremoniali: 29. november, 4. julij, 27. april, 22. julij, 1. maj). Imamo praznike, ki so zakonsko predpisani kot dela prosti dnevi, a brez državnih obeležij (novo leto). Imamo praznike z državnimi obeležji, ki pa niso dela prosti dnevi (dan zmage, dan armade); praznike, ki so javno priznani in obeleženi, čeprav brez državnih simbolov, a niso dela prosti dnevi (dan žena, dan mladosti). Nekateri so pri tem zgolj republiški, drugi so jugoslovanski.

Po *vsebini* imamo prav tako državne praznike, ki so – na republiški ali jugoslovanski ravni – najtesneje povezani s specifično jugoslovansko ali republiško državnostjo v ožjem smislu (29. november, dnevi vstaje po posameznih republikah); imamo praznike, ki so povezani s širšim narodnim in manj nacionalno-državnim pomenom (8. februar) in praznike, ki po vsebini niso specifično naši, temveč bolj ali manj mednarodni, imajo pa poseben pomen tudi za nas glede na družbenopolitično ureditev in njen nastanek (1. maj). Poleg teh, po vsebini bolj ali manj državnih ali vsaj nacionalnih praznikov, imamo praznike, ki take narave nimajo, so pa skupni in javni, ker imajo ali vsaj lahko imajo neko splošno človeško vsebino (1. januar, 1. november, ki je deloma blizu tudi zgoraj omenjeni vrsti). Imamo praznike, ki po vsebini niso skupni, so pa javno priznani in obeleženi. Čeprav so praznovani neposredno le v nekaterih kategorijah prebivalstva, pa je njihova vsebina taka, da jo priznavajo kot »pozitivno« tudi drugi, ki jih praznovanje neposredno ne zadeva (dan žena, dan mladosti, različni krajevni prazniki).

Brez težnje po izčrpni klasifikaciji bi torej lahko rekli, da imamo *po vsebini*: državne praznike (republiške ali jugoslovanske); praznike, ki so skupni in javni; praznike, ki so javni (čeprav niso skupni). *Po obliki* pa: državno obeležene praznike, ki so prosti dnevi; dela proste dni, ki niso državno, temveč le javno obeleženi; državno obeležene praznike, ki niso prosti dnevi; javno obeležene praznike, ki niso prosti dnevi. Očitna je tudi neka povezanost med obliko in vsebino, toda ne vedno.

Zunaj te vrste javnih praznikov imamo seveda najrazličnejša praznovanja, od rojstnih dni posameznikov do praznovanj različnih ustanov in organizacij. Ta lahko dobijo javno naravo le v posebnem primeru – ko o njih morebiti poročajo »sredstva javnega obveščanja«.

Vse to smo na kratko spomnili zgolj zato, da bi lažje uvideli (možni) status božiča. Ni treba poudarjati, da božič kot cerkveni praznik (rimskokatoliške, pravoslavne, različnih protestantskih cerkva) v okviru sprejetega načela o ločitvi cerkve (verskih skupnosti) od države ne more imeti statusa državnega, to je državno obeleženega praznika. Nekaj takega je mogoče le v razmerah državne religije in državne cerkve, pa še tedaj težko, zaradi svoje očitne »nedržavne« in »nacionalne« vsebine.

Iz naslova cerkvenega praznika, pa čeprav največjega praznika največje verske skupnosti itd., tudi ni mogoče utemeljevati statusa božiča kot javnega in skupnega praznika. V Jugoslaviji imamo dobre razloge, da smo v tem pogledu doslednejši – bolj trdi ali bolj občutljivi, kakor že kdo na to gleda – kot na primer v sosednjih zahodnoevropskih deželah. Za to ne govori le tradicionalno večja zapletenost religijskega in cerkvenega pluralizma v Jugoslaviji, ampak tudi drugačen status nereligioznih oziroma ateistov pri nas. Ateizem in nereligioznost naj bi bila pri nas spoštovana – enako kot različne religije – in ne le tolerirana ali največkrat ignorirana, kot je to v mnogih evropskih deželah (da o ZDA ne govorim).

Status javnega in skupnega praznika imajo lahko le prazniki, katerih vsebina in oblika je taka, da se lahko v njih najdejo – vsaj v načelu – vsi, se pravi v našem primeru tudi ljudje, ki se nimajo za religiozne. Po vsem povedanem bi po mojem mnenju v Sloveniji božič lahko imel tak status. Mislim, da bi bilo prihranjeno mnogo napetosti in hude krvi, če bi se to upoštevalo že ob urejanju tovrstne zakonodaje v povojnem času in če bi že takrat božič dobil oziroma ohranil status, ki ga ima novo leto in kot ga je dobil v Sloveniji 1. november (kot ga ima božič tudi v nekaterih drugih socialističnih deželah, npr. v Madžarski, ČSSR, NDR, ki tudi poznajo ločitev cerkve od države in ki so tudi poznale in poznajo napetosti in konflikte med cerkvami in državo). Minula desetletja – navsezadnje že skoraj pol stoletja – so zadevo zapletla s tem, da se je nekrščanska in sekularizirana vsebina božiča (družinsko praznovanje in obdarovanje, dedek Mraz) deloma spontano deloma zavestno pri mnogih premaknila proti Novemu letu, tako da je pri dobršnem delu nereligioznih 25. december izgubil vsakršno vsebino. Le-ti seveda lahko »javni povratek« božičnega praznovanja doživljajo kot nekaj nesmiselnega ali celo bolečega. Toda kot pričajo drugi odmevi v javnosti in že omenjena anketa slovenskega javnega mnenja, se je božič vendarle zadržal pri precejšnjem delu nereligioznih prav kot družinski praznik (zaradi česar so z nerazumevanjem sprejemali njegovo dosedanje javno ignoriranje).

Ob dejstvu da smo z »nepraznovanjem« božiča tako rekoč osamljeni v Evropi (»Zahodni« in »Vzhodni«) in ob izpričani trdoživosti praznikov je težko pričakovati nadaljnje spreminjanje božiča v zgolj cerkveni praznik. Javno »priznanje« božiča bo verjetno privedlo do tega, da se v njegov okvir ponovno vrne del vsebine, ki se mu je v dosedanjih razmerah odtujila. (Dedka Mraza na primer bi v nereligioznih družinah prav lahko praznovali na božični večer, ko bi začel torej svoj pohod z družinskim obdarovanjem, nakar bi prešel na ulice, v ustanove itd., vse do novega leta, ki bi dobilo še širši družbeno družabni pečat – ki ga v primerjavi z božičem tudi že zdaj ima – izražajoč tako drugi pol enotnega božično-novoletnega dogajanja). Če se to ne bi dogodilo, bi vsaj za del neverujočih božič ostal zgolj praznik enega dela prebivalstva, ne bi imel skupnega in javnega, temveč zgolj javni status. Podoben bi bil bolj dnevu žena kot pa novemu letu, če že delamo primerjave s statusom obstoječih praznikov. Njegov javni status bi bil utemeljen v tem, da uveljavi tudi neke vrednote in prizadevanja, ki so v načelu sprejemljive za vse (krščanska *dediščina*, družina, mir itd.), čeprav ne prizadevajo vseh enako in neposredno.

Pri tem je še čisto odprto in navsezadnje ne bistveno vprašanje dela prostega dne ali ne. Videli smo že, da je s tega vidika status praznikov pri nas različen, podobno kot v drugih deželah. Imamo dežele, kjer so dela prosti dnevi bolj širokosrčno posejani in drugod manj. Mimogrede: tudi v zvezi z božičem so že bile na primer v Ameriki razprave, ali se ne bi njegovo praznovanje prestavilo na najbližjo nedeljo, saj je dela prosti dan v prednovoletnem času moteč za delovni ritem, sam datum, 25. december, pa z dejanskim, nepoznanim dnem Jezusovega rojstva tako in tako ni v nikakršni zvezi. Tudi sicer bi na primer krščanske cerkve v svetu in pri nas imele dobre razloge, da jim ni do preveč poudarjenega javnega statusa božiča (ki ga s statusom dela prostega dne seveda neizogibno dobi). Iz dosedanjih izkušenj na Zahodu vedo, da tak status pospešuje predvsem njegove nekrščanske in nereligiozne sestavine, s tem da se med »sponzorje« praznovanja poleg cerkva s svojimi interesi štejejo tudi najrazličnejše komercialne organizacije (ki se pri nas na primer do sedaj bolj vežejo na novo leto in dedka Mraza). V že

omenjeni anketi slovenskega javnega mnenja se za dela prost dan izreka 59% anketirancev (praznuje pa ga – kot smo videli – 79% anketiranih).

Kakorkoli, zadeva z dela prostim dnevom je v Jugoslaviji gotovo bistveno bolj zapletena že zaradi drugačne artikulacije, na primer muslimanskih praznovanj in različnih koledarjev, ki jih uporabljajo različne verske skupnosti. Jasno je, da se zato vprašanje lahko uredi le v okviru posamezne republike in še to ne brez težav. Verjetno bi bilo bolje počakati na učinke ponovnega javnega statusa božiča, statusa, ki ga je božič z letošnjimi »dogodki« nedvoumno dobil.

Preden začnem konkretnije komentirati omenjena dogodka, še nekaj besed o »fenomenologiji praznikov« sploh. Mnogi avtorji, ki so se ukvarjali s fenomenologijo praznikov, vidijo izvor večjega dela tradicionalnih praznikov v magično religioznem mišljenju, po katerem naj bi ljudje v prazničnih/kritičnih časih s svojimi dejanji posnemali/ponavljali/obnavljali dejanja, ki so jih nekoč v »začetku časov« opravljali bogovi ali polbožanski predniki. S tem ponavljanjem/obnavljanjem naj bi po logiki magičnoreligioznega mišljenja zares obnavljali in vzdrževali neko naravno dogajanje (na primer letni cikel) ali kulturno ustanovo (oblast, družino). (Take delitve na »naravo« in »kulturo« seveda to mišljenje ne pozna). S prevlado sodobnega, zgodovinskega mišljenja tudi večji del praznikov le še »v spominu« obnavlja neka (zgodovinska) dejanja. Toda tudi tako obnavljanje zgodovinskih dogodkov s komemoriranjem pomeni specifično obnavljanje in s tem ohranjanje in utrjevanje tistega – neke ustanove ali skupnosti – kar naj bi nastalo v času tako spominjanega dogodka. Mimo te, v preteklost obrnjene plati, so prazniki tudi izrecno in simbolno usmerjeni v sedanjost in prihodnost. Izraz te usmerjenosti pa so prav čestitke (sedanjost) in izražanje dobrih želja (za prihodnost). Izrekanje čestitk in izražanje dobrih želja je seveda še posebej v ospredju pri praznikih, ki se ne vežejo na neke zgodovinske dogodke, ampak so zasidrani v naravnem življenjskem toku, od rojstnih dni do novega leta. V splošnem pa vsi prazniki vključujejo (ko)memoriranje, čestitke in izražanje dobrih želja.

Izražanje javne čestitke in dobre želje s strani predstavnika neke javne, ali kot pravimo, družbene ustanove ali organizacije, pomeni seveda način – vsaj delne – vključitve v praznovanje in s tem priznanje njegovega javnega statusa.

III

In tu smo pri letošnjih božičnih dogodkih: v *radijskih čestitkah predsednika RK SZDL* in ljubljanskega nadškofa. Ocene so bile, kot vemo, različne: od »končno« in »nekaj najbolj normalnega«, pa do vprašanj, če že ne obtožb o protiustavnosti in kršenju temeljnih načel SZDL. »Najtežje« so bile gotovo ocene/obsodbe o kršenju načel, na katerih temelji Socialistična zveza, če že ne načel o ločitvi cerkve od države in o zasebni naravi vere in ateizma.

Ne smemo sicer pozabiti, da je bila čestitka predsednika RK SZDL izrečena vsem, ki ob božiču »praznujejo mir, družinsko in človeško srečo« – to pa niso le katoličani in niso le verniki. Toda za bolj izostreno razpravo lahko postavimo tudi vprašanje, kaj bi pravzaprav pomenilo, če bi bile čestitke izrečene ne sicer cerkvi kot instituciji, pač pa izrecno vernikom, vernim članom SZDL in drugim občanom (podobno kot je Tito med vojno izrekel božične čestitke vernim katoličanom in pravoslavcem).

Med kritičnimi odmevi smo lahko prebrali na primer, da v SZDL ni ne

vernikov ne nevernikov, da delitev na vernike in nevernike ne ustreza naravi organizacije, kakršna je Socialistična zveza, kot tudi ne socialistični družbi sploh, da je SZDL javna družbena organizacija, v kateri so lahko vsi delovni ljudje, ne glede na versko ali ateistično prepričanje in podobno. Čestitka vernikom ob njihovem prazniku naj bi vnesla med člane SZDL neke delitve, ki jih ta ne pozna in pri izhajanju iz svojih načel ne priznava.

S takimi trditvami ni mogoče na hitro opraviti s poudarjanjem, da verniki pač ne morejo svoje vere puščati pred vrati, ko stopajo v SZDL ali v neko drugo družbeno in javno institucijo, da so ljudje celovite osebnosti oziroma naj bi to bili, in da ne prenesejo delitve na javno nereligioznost (v SZDL in drugod) in zasebno religioznost (v družini in cerkvi) in podobno. Prelahko uporabljanje tovrstnih argumentov bi lahko vodilo h »konceptiji«, da so ljudje pač vedno vse v vsem, s posledicami, ki jih zlasti sodobna razčlenjena in organizirana družba ne prenaša.

Načelo, da so v SZDL lahko ljudje ne glede na svojo vero ali ateizem (vere ali ateizma), pomeni najprej to, da religija (in ateizem) – enako kot spol, rasa, narod, poreklo itd. – »ni nikakršna ovira za enakopravno vključevanje človeka-vernika v socialistično življenje družbe« in torej tudi v SZDL. Tako izrecno Kardelj v Smereh razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja; prav lahko pa seveda bi to izrazili tudi z drugimi našimi ali mednarodnimi deklaracijami. Ne pomeni pa še to, da zato v SZDL ni ne vernikov ne nevernikov (te ali one religije), ne moških in ne žensk, ne Slovencev in ne Črnogorcev s svojimi posebnimi značilnostmi in interesi.

Nadalje to pomeni, da SZDL in druge družbene ustanove in organizacije niso institucije, v katerih bi ljudje uresničevali svoje religiozne interese, niti nasploh niti interese posameznih religij (in seveda tudi ne ateizma). V tem smislu se ne združujejo/vključujejo vanjo kot verniki ali kot ateisti. Kot verniki se vključujejo/združujejo v verske skupnosti, v njih uresničujejo svoje verske »interese« (če se že izražamo v takem okornem besednjaku). Glede na to, da je religiozno in ateistično prepričanje človeka zasebna zadeva in stvar njegove osebne svobode, verske skupnosti, seveda tudi niso in ne morejo biti kolektivni člani SZDL, kot je lahko to sindikat ali ZSMS (delovni in generacijski status nista nekaj zasebnega v istem smislu, kot je to taka ali drugačna religijska ali nereligijska opredelitev).

Poseben primer in problem je tu status Zveze komunistov, ki je tudi kolektivni član SZDL in ki vključuje le ateiste. Ne glede na to pa ZK ni združenje ateistov za uresničevanje posebnih ateističnih interesov, ampak družbeno gibanje in organizacija s cilji, ki niso posebni cilji in interesi Zveze komunistov, ampak vsaj načelno vseh delovnih ljudi. Resolucija 9. kongresa ZKS je bila ob tem izrecna in jasna. Če jo navedemo:

ZKS opredeljuje »svoj odnos do vernih ljudi na načelu, da nima v socialističnem gibanju nobenih posebnih interesov in si v njem ne lasti nobenih pravic, ki ne bi bile hkrati pravice in interesi, potrebe in cilji delavskega razreda in vseh delovnih ljudi, in na načelu, da je religijski ali nereligijski svetovni nazor človeka njegova zasebna zadeva in vprašanje njegove osebne svobode. Komunisti spoštujemo človekovo versko prepričanje. Zavračamo vsakršno težnjo, ki postavlja religijo nasproti socializmu in socializem nasproti religiji« (Religija v samoupravni družbi, str. 7; glej tudi: M. Kerševan, Religija, ateizem in socializem, Teorija in praksa, 1984/5–6).

Toda ljudje, ki se združujejo v SZDL zaradi uresničevanja svojih interesov v socialističnem okviru, ne nehajo biti tudi taki ali drugačni verniki in ateisti. Od tod

tudi možnost, da prihaja do navzkrižja in napetosti med verskimi in drugimi interesi ljudi (istih ljudi ali drugih ljudi) in do nasprotij med različnimi verskimi in ateističnimi interesi. Ker gre tudi pri »interesu vernika, da bi bil kot takšen svoboden« za interes, ki »mora biti spoštovan kot eden izmed specifičnih interesov človeka«, je v takih primerih potrebno »usklajevanje verskih interesov z vsemi drugimi družbenimi interesi v delegatskem sistemu in posebno v SZDL« (Kardelj v Smereh razvoja).

Eden od načinov takega usklajevanja je že ustavno oziroma zakonsko načelo, ki skuša odpravljati napetosti med religijami in med religijo in ateizmom, s tem da jih razglašča za zasebne zadeve skupaj z načelom o ločitvi verskih skupnosti od države in s sekulariziranim pojmovanjem skupnih javnih institucij. Toda mimo zakonov, ki pač ne morejo zajeti vsega, in včasih tudi zaradi njih obstajajo vprašanja, ob katerih je potrebno sprotno in stalno usklajevati interese. Mesto za to naj bi bilo po Kardelju torej prav v SZDL. Od tod tudi potreba po koordinacijskih odborih ali sekcijah za odnose z verskimi skupnostmi v Socialistični zvezi (ustrezneje, čeprav preveč okorno bi bilo reči: v odborih za usklajevanje odnosov med člani SZDL in občani glede na njihovo tako ali drugačno (ne)religioznost).

Ljudje se torej ne združujejo v SZDL zaradi verskih interesov in tudi ne predvsem zaradi dodatnega usklajevanja med (ne)verskimi interesi. Pa vendarle je SZDL tudi mesto, kjer naj bi potekalo in poteka dogovarjanje o – *za vse sprejemljivih – pogojih* za uresničevanje posebnih verskih interesov.

Če povzamem: vodstva SZDL ne morejo enostavno odmisлити dejstva, da so v njej združeni in naj bi se v njej združevali tudi verniki, ljudje, ki so tudi verniki te ali one religije in cerkve. In to ne le zato ker hočejo – če hočejo, seveda – razumeti SZDL kot organizacijo konkretnih ljudi, ne pa le kot abstraktni »politični mehanizem« ali »fronto političnih sil«. Tudi zato ker gre pri SZDL za obliko združevanja, katerega namen je tudi – pa čeprav v podrejenem pomenu glede na glavne naloge – usklajevanje zadev, ki so povezane s pogoji za uresničevanje verskih interesov (o tem pišem v zborniku Socializem in demokracija, Razprave o knjigi Smeri razvoja..., Komunist, Ljubljana 1978).

Tako po enostavno človeški kot po bolj zapleteni – a tudi potrebni – sistemski logiki, so v SZDL tako verujoči kot neverujoči, tako delavci ko upokoјenci, mladi in stari, moški in ženske itd. (pa čeprav vsaj sistemsko ne na enak način). Načelno torej ni razloga, da predsednik SZDL čestita vernikom enako kot lahko čestita upokoјencem, mladini, ženskam ob njihovih praznikih. Nasprotno, lepo in človeško bi bilo – kot je bilo slišati ob božiču – če bi lahko čestital vsem ob vseh praznikih, v skrajnem primeru vsakemu človeku tudi ob njegovem osebnem prazniku. Nesmiselnost in nemožnost take dosledne rešitve seveda govorita v prid drugi »čisti« rešitvi, da ne čestita nikomur in nikdar, ali pa le vsem hkrati ob najbolj abstraktno skupnih priložnostih (na primer ob državnih praznikih v ožjem pomenu besede). Toda v tem zadnjem primeru se SZDL izenači z zgolj državno ravnanje in okvirom, zgubi tisto, po čemer je in naj bi bila nekaj več ali manj od države, po čemer naj bi bila bližja ljudem v njihovih konkretnih življenjskih interesih (med državo in civilno družbo ali znotraj države in civilne družbe hkrati, če uporabimo termine novejših razprav). Srednja pot je pot kompromisa in politike v vsakdanjem pomenu besede, spremljana z neizogibnimi zadovoljstvi in zamerami, občutki privilegijev in diskriminacija itd.: čestitke le nekaterim posameznikom ob pomembnih jubilejih, posameznim skupinam in organizacijam ob posebnih priložnostih itd. Religiozna raznovrstnost in občutljivo razmerje med

religijami samimi in pa nasprotje med ateizmom in religijami so pragmatično seveda navajali k molku ob posebnih religioznih praznikih in bodo verjetno tudi še poslej. Božič in božično praznovanje sta pri tem, vsaj v Sloveniji, vendarle takšna, da s svojo vsebino združujeta vernike različnih veroizpovedi in ateiste, tako da je lahko tudi božična čestitka namenjena vsem in sprejeta od »vseh, ki so dobre volje«, pa čeprav so njeni prvi naslovniki – imenovani ali ne – vendarle krščanski verniki. Takih priložnosti navsezadnje ne gre zametavati.

IV

Drugo sporno dejanje naj bi bila *objava božičnega voščila ljubljanskega nadškofa* na ljubljanskem radiu (in manj njegova objava v dnevnem časopisu, podobno kot objava voščila patriarha srbske pravoslavne cerkve v Politiki). Ni treba, da se ukvarjamo z očitki, da je šlo za protiustavno zlorabo vere v politične namene ali za kršenje ustavnega načela, da so verske skupnosti ločene od države. Sredstva javnega obveščanja niso država niti niso »državna«, ne glede na različne vidike »privilegiranih odnosov« med njimi in državo pri nas in drugod. So pa družbena in javna institucija. Zanje in za javno življenje, ki poteka preko njih, naj bi še zlasti v posebnih versko-neversko pluralističnih razmerah v moderni družbi veljalo, da so »sekularizirana«. To pomeni, da dostop do njih v načelu nikomur ni onemogočen zaradi njegove take ali drugačne vere ali nevere, da je njihova dejavnost namenjena ljudem in zadovoljevanju njihovih potreb, ne glede na njihove (ne)religiozne opredelitve (a ne proti njihovim tovrstnim opredelitvam), da se dejavnosti takih ustanov ne smejo zlorabljati za uveljavljanje posebnih interesov te ali one religije ali ateizma, da so zato tudi ustanovljene in organizirane na način, ki je »odprt« za ljudi ne glede na religiozno prepričanje in jih zato tudi ne smejo ustanavljati in organizirati posamezne verske ali protiverske skupnosti. Take ustanove niso niti proreligiozne niti antireligiozne, so le nereligiozne v dobesednem pomenu. Nesmiselno je zato zanje uporabljati izraz ateistične, če se – in ker se – običajno z ateizmom razume aktivno zavračanje religije. Prav tako je za tako javno življenje nesmiselno reči, da je ateistično ali da se v njem pojavljajo zgolj ateisti, če se ljudje v njih ne pojavljajo kot verniki, ampak zgolj kot ljudje, ki zase ali za druge opravljajo neke dejavnosti.

Znan in v novejšem času v nekaterih okoljih tudi vedno bolj glasen je ugovor, da to ni v redu, ker človek ne more in ne sme pustiti svojega verskega prepričanja zunaj, ko vstopa v take ustanove. Treba je preseči tako dvojnost, takó ločenost na javnost in zasebnost, na javnega ter privatnega človeka; verniki morajo torej kot verniki, kot celovite osebnosti biti navzoči in dejavni tudi v javnosti in javnih ustanovah. Enako naj bi seveda veljalo za ateiste.

Prispodoba o tem, naj verniki in ateisti »pustijo zunaj« svoja prepričanja, je resda lahko zavajajoča in nesprejemljiva. Bolje je, če rečemo – če že hočemo prispodobе – da morajo verniki in ateisti dati svoje verske razlike v oklepaj, se pravi, da se morajo truditi za to, čeprav ni vedno lahko. Le če so to pripravljeni in sposobni, lahko skupne in javne ustanove v pluralistični družbi uspešno delujejo. Jasno je, da so ljudje kljub temu še naprej verniki ali ateisti, bistveno je, da pri svoji institucionalni dejavnosti ravnajo tako, da bo njihovo delovanje sprejemljivo za vse kljub razlikam v veri. Pri samem delovanju je njihova (ne)religioznost navzoča le kot (dodatna) osebna, notranja motivacija in spodbuda, ne more pa biti

navzoča na način posebnih (proti)religiozno opredeljenih in utemeljenih norm obnašanja, če so le-ta v nasprotju z osnovno usmeritvijo in načinom delovanja javne institucije. Dopustne so le norme, ki ne nasprotujejo splošnim in skupnim normam, ki so torej dodatek ali notranja različica osnovnih.

Drugače bi bili javno življenje in javne institucije obremenjeni s stalnimi neproduktivnimi napetostmi ali pa bi prej ali slej razpadli v posebne katoliške, pravoslavne, muslimanske, tako ali drugače ateistične itd. ustanove: šole, bolnice, kulturne in športne organizacije, banke itd. O vsem tem smo pred časom že podrobno razpravljali in mislim, da tudi ustrezno sklenili ob primeru šole (ki je še posebej varovana z načelom ločitve cerkve od šole). (Glej M. Kerševan, *Religija v samoupravnih družbi*, DZS, Ljubljana 1984).

Da to ni le naša jugoslovanska posebnost in ni le razmišljanje zainteresiranih ateistov (vodeno s skritimi željami, da se tako dosežejo neke prednosti za ateiste), naj potrdi razmišljanje enega največjih teologov tega stoletja, švicarskega protestantskega teologa Karla Bartha, zapisano kmalu po koncu vojne, po preživetih nemško-nacističnih in švicarskih izkušnjah:

»V političnem prostoru skupnosti kristjanov svojega, to je krščanskega poslanstva sploh ne morejo narediti vidnega neposredno, temveč le skoz politične odločitve; teh pa ne morejo uveljaviti tako, da jih utemeljujejo krščansko, ampak le tako, da so politično boljše, da so dejansko bolj blagodejne za obstoj in razvoj skupnega življenja . . . V političnem prostoru lahko kristjani s svojim krščanstvom nastopajo le anonimno. Če bi vodili politični boj za interes cerkve, bi lahko prebili tako anonimnost, prav s tem zelo nekrščanskim bojem pa bi onečastili krščansko ime. Na prava politična vprašanja – to je tista, ki zadevajo graditev skupnosti kot take – lahko odgovarjajo le v obliki odločitev, ki so po obliki in vsebini lahko lastna tudi drugim državljanom. Prav želeli morajo, da ustrezajo tudi vsem drugim državljanom ne glede na njihovo veroizpoved« (K. Barth *Christengemeinde und Bürgergemeinde*, *Theologische Studien*, 104, Zürich 1984, str. 77–79).

Tako mišljenje predpostavlja utemeljeno razlikovanje krščanskega in obče družbenega, pa tudi javnega in zasebnega. *Pri sebi in zase* lahko in morajo kristjani nekatere (ne vse) svoje družbene opredelitve utemeljiti in upravičiti tudi s krščanskimi verskimi in moralnimi razlogi (pa seveda tudi z istimi ekonomskimi, političnimi, kulturnimi in moralnimi razlogi kot drugi občani), toda nasproti *drugim* in *za druge* morajo utemeljiti svoje opredelitve ali predloge z razlogi, ki so načelno dostopni vsem, torej ne z religioznimi in specifično krščanskimi. (Ne pozabimo, da ni nekih splošnih »verskih razlogov«, vedno so le krščansko verski, tradicionalno ljudsko verski, muslimansko verski itd.) Da so pri tem iskreni in verodostojni, morajo biti pripravljeni in sposobni take razloge najti in sprejeti mimo svoje vere (čeprav spet: ne proti njej).

Ves ta dolgi uvod naj bi služil temu, da si laže zamislimo tudi koordinate našega dogodka. Družbena sredstva javnega obveščanja imajo za svojo institucionalno dejavnost seveda obveščanje v ožjem ali širšem pomenu besede. Pri tem velja zanje vse doslej povedano. Delavci sredstev javnega obveščanja imajo seveda pravico in dolžnost, da presodijo, kaj je zanimivo za širšo javnost, da jo o tem obvestijo. Obveščajo lahko na različne načine, z različnimi tehnikami: na optimalen način, da neko dejanje neposredno in posebej posnamejo in v celoti posredujejo (kot se je to zgodilo z nadškofovimi voščilom na radiu) ali pa da ga – kot imajo tudi pravico – povzamejo in prenesejo le v tistem delu in obsegu, ki je po njihovem mnenju za njihove bralce ali poslušalce relevanten. Tako sta storila dnevni tisk in

TV, pri čemer sta – mimogrede rečeno – Delo in Dnevnik smiselno in upravičeno izpustila iz voščila tisti del, ki je bil za neverujoče manj zanimiv (ker je le ponavljal in razvijal posebno religiozno temo) in manj sprejemljiv (stavek, ki vsekakor ne vzdrži kritike: »krščanska vsebina božičnega praznika je korenina in vir vseh drugih človeških in kulturnih razsežnosti«). Obvestilo o božičnem voščilu na radiu in v tisku je tako v skladu s funkcijo sredstev javnega obveščanja in ne v nasprotju z njo. Lahko pa rečemo, da je razhajanje med objavo na radiu in v dnevnem tisku na nek način izrazilo zadrego, ki je povezana z dejstvom, da smo na robu obvestilne funkcije, tam, kjer le-ta lahko (ne trdim, da je!) preide v nesprejemljivo propagiranje enega od verskih nazorov s pomočjo družbenih in javnih institucij.

Kot vemo, razprava o verskih oddajah na RTV ni od danes. Že v predhodnih razpravah se je jasno pokazalo, da imajo sredstva javnega obveščanja kot javna institucija glede na naš vidik poseben položaj. Ta posebnost je v njihovi naravi »posrednika«, »medija« (ki ni slučajno eden od izrazov za njihovo poimenovanje). Gre za sredstva, ki *posredujejo* neko dejavnost zaradi zadovoljevanja nekih potreb – izobraževalnih, športnih, kulturnih itd. – posameznih kategorij odjemalcev. Če torej RTV omogoča nekim kategorijam naročnikov, da spremljajo nogometno tekmo (ki bi je brez radia ali televizije ne mogli), zakaj ne bi omogočili drugim kategorijam, da preko RTV poslušajo na primer nedeljsko mašo, ki se je iz različnih razlogov sicer ne morejo udeležiti. Ugovor, da bi to pomenilo posiljevanje nereligioznih ali drugače religioznih ali celo njihovo zapostavljanje ipd., je mogoče zavrnilo, da pač lahko vsak poslušalec ali gledalec svobodno izbira, kaj bo poslušal in gledal in kaj ne. (Ob predpostavki seveda, da to možnost izbire ima, pri nas zaenkrat torej prej na radiu kot na TV.) Isto bi veljalo tudi na primer za program verskih pesmi na božični večer ali ob kaki drugi priložnosti. Tudi ugovor, da gre za potrebe zasebne narave, ki jim v družbenih in javnih institucijah ni mesta, s tega vidika težko vzdrži. Tudi poslušanje določene vrste glasbe je zasebna zadeva, pa vendar jo mediji posredujejo, če je zanj zainteresiran dovolj širok krog poslušalcev. (Zainteresirani verniki pri tem radi opozarjajo, da so tudi oni kot občani in naročniki – torej posredno in neposredno – financerji RTV.) Vse to ima svojo težo ob predpostavki, da sodi tudi verski interes ljudi med interese, ki so v družbi legitimni in deležni spoštovanja (o čemer smo že govorili, sklicujoč se hote tudi na Kardelja).

Če je bilo radijsko božično voščilo z vidika obveščanja nekako na robu še sprejemljivega (torej v okviru maksimalnega uresničevanja pravice in dolžnosti obveščanja), pa se kaže s tega drugega – za zdaj pri nas v zvezi z religijo še neuporabljenega – vidika kot prvi in zares minimalen izraz zadovoljevanja religioznih potreb s posredovanjem sredstev javnega obveščanja, kakršno je RTV. Katoliškim vernikom se tako ni bilo treba zateči k tujim radijskim postajam, ki iz različnih razlogov oddajajo v slovenščini.

Edina zaresna razlika med tovrstnim »medijskim« zadovoljevanjem verskih potreb in zadovoljevanjem drugih potreb, na primer po določeni glasbi ali športu je ta, da v naših razmerah pri delu ljudi prvo dejansko vzbuja odpor in negodovanje in ne le nezanimanje ali dolgočasje. Mislim, da so te reakcije v bistvu neupravičene in da gre za stanje oziroma vzdušje, ki ga bo treba preseči. Presega in spreminja pa se tudi v tem primeru lahko predvsem z dejanji in ne le z razpravljanji. O tem, kaj in kakšna naj bodo ta dejanja, so mnenja različna. Tudi v tem primeru bi nekateri prej zagovarjali »šok terapijo«, drugi pa »kapilarno«, postopno, neopazno spreminjanje. Videti je, da je bilo tudi letošnje božično

dogajanje pri nekaterih sprejeto kot pravi šok, pri drugih pa kot kamenček v normalizaciji stanja. Upamo lahko, da po eni strani šok ni bil premočan za nekatere, in sprememba vendarle dejanska za druge; da bo torej letošnji božič izboljšal vzdušje in medsebojno zaupanje med ljudmi – in ne nasprotno.

Dejansko sporno bi bilo tako zadovoljevanje religioznih potreb poslušalcev, pri katerih bi bil v ospredju interes religioznih institucij, da se poslužijo družbenih sredstev javnega obveščanja za uveljavljanje svoje dejavnosti. Vedeti moramo, da cerkve, vsekakor pa rimsko-katoliška, vseskozi vztrajajo – v svetu in pri nas – da razpolagajo s svojimi sredstvi javnega obveščanja in jih uporabljajo v svoje namene ter da imajo v iste namene dostop tudi do drugih (torej javnih, družbenih) sredstev obveščanja (če povzamemo formulacijo, s katero je nastopil vatikanski predstavnik na letošnjem dunajskem zasedanju konference o evropski varnosti in sodelovanju) (prim.: Družina, 8. II. 1987). Ne moremo pričakovati, da bo cerkev od take zahteve v načelu odstopila. Toda tudi katoliški cerkvi je lahko jasno, da je v jugoslovanskih razmerah uveljavljanje take pravice povezano z bistveno večjimi zapletmi kot na primer v tradicionalno monoreligioznih deželah (kjer hkrati ignorirajo ateistično opredeljenost ljudi). Pri nas na primer ni mogoče uvesti verskih oddaj v slogu »pet minut za boljšo vero« kot v sosednji Italiji ali Avstriji (kjer sicer izmenjujejo katoliško in protestantsko varianto). Ne samo zato, ker se ta »vera« pri nas kaže bolj raznovrstna; tudi zato, ker v načelu ne bi mogli brez analognih oddaj v slogu »pet minut za trdnější ateizem« – pri čemer ne bi bilo jasno, ali naj je ta »ateizem« časovno protiutež vsem religioznim oddajam skupaj ali naj ima le toliko časa kot ena izmed ver. Situacije ne olajšuje tudi predvidljiva možnost, da neke verske skupnosti takih oddaj ne bi bile sposobne izvajati, ateisti pa zanje verjetno niti dovolj zainteresirani ne bi bili. V tem primeru bi se le uresničilo svetopisemsko reklo, da kdor že ima (institucionalno razvito lastno versko propagando, vzgojno, obveščevalno dejavnost), mu bo še dano (družbena sredstva javnega obveščanja za tako dejavnost).

Skratka, ne glede na večje ali manjše napetosti ali pa dobre odnose med verskimi skupnostmi in državo je v jugoslovanskih razmerah potrebno načelo o zasebnosti vere, sekulariziranosti skupnih javnih ustanov in tudi družbenih sredstev javnega obveščanja bolj dosledno uporabljati kot v mnogih drugih družbah. Tudi vodstva verskih skupnosti, ki jim ne gre le za pravice in interese, ampak tudi za odgovornost do ljudi in skupnega življenja, lahko to uvidijo. Že primer statusa sredstev javnega obveščanja, kot smo ga prikazali, kaže, da ni mogoče odgovorno ravnati po nobeni preveč poenostavljeni formuli: isto dejanje se nam na primer kaže v različni luči in z različnimi posledicami, če ga motrimo z vidika »pravice in dolžnosti do obveščanja«, »medijskega zadovoljevanja potreb poslušalcev-vernikov«, ali »pravic verskih institucij« (mimogrede: tudi ob našem primeru se pokaže, da moramo še marsikaj razčistiti v zvezi z razmerji med zasebnostjo, javnostjo in državnostjo, kot to pri nas in drugod danes opozarja tudi razprava o civilni družbi in državi; tudi iz povedanega hkrati izhaja, da imamo pri nas dobre osnove za smiselno in sprejemljivo ureditev in dogovarjanje). Za odgovorno politiko je potrebno poznavanje načel, poznavanje same zapletene jugoslovanske in slovenske stvarnosti in ne nazadnje zaupanje med različnimi dejavniki na tem področju. Večjemu medsebojnemu zaupanju naj bi služila tudi dejanja in razmišljanja ob letošnjem božiču. Pričala naj bi, da niti »družba« niti »država« ali »organizirane socialistične sile« z Zvezo komunistov vred nimajo za svoj cilj kakršnegakoli boja z religijo nasploh ali zmago med posameznimi religijami. Morajo pa s svoje strani

zagotavljati pogoje, v katerih bodo ljudje ob vsej različnosti svojih (ne)religioznih opredeljevanj ne glede na svojo tako ali drugačno vero – ne proti njej, lahko pa tudi z njo – ustvarjalno in mirno živeli in delali v skupnem času in prostoru.

V

Morda bolj kot post scriptum, pa vendarle.

Morda najmanj simpatični odmevi na letošnji božič so bili tisti, ki so izražali nestrpnost (v obeh pomenih besede) do »starega dobrega dedka Mraza«, češ, čas je že, da se vrnemo k »pravim slovenskim narodnim običajem« in odstranimo vse »umetno vpeljano«: pri tem se je dedku Mrazu pripisovala namera, da izrine božič, strašilo se je z njegovim – groza! – rusko-sibirskim izvorom po drugi svetovni vojni. Ob tem se je pozabljalo, da so bili tudi drugi, kasneje in danes tako »ljudski« običaji prav tako »umetno vpeljani«, kot na primer jaslice s strani jezuitov v protiprotestantski vnemi; da je božično drevo v sedanji obliki prišlo k nam iz nemških dežel preko višjih, »neljudskih« mestnih slojev; pozabljalo, da razlogi za nastanek ali uvedbo nekega pojava niso nujno razlogi za njegov nadaljnji obstanek in ohranjanje. Glede samega dedka Mraza je očitno (o tem sem pisal že pred dvajsetimi leti v omenjeni knjižici), da je le ena od treh različic (Miklavž-Božiček-dedek Mraz) iste mitske figure, odraslega obdarovalca otrok kot predstavnikov drugega sveta (sveta mrtvih), danes seveda »spedagogizirana« in »racionalizirana«. Pri tem lahko mirno rečemo, da je dedek Mraz za naš čas in prostor najboljša različica: tako pravljičen je, da je sprejemljiv za vse otroke, tudi otroke vernih staršev, ki poznajo Miklavža. Ta prav zaradi svoje preveč očitne katoliško-cerkvene konkretizacije ni sprejemljiv za vse, za otroke nereligioznih, pa tudi protestantskih, pravoslavnih, muslimanskih staršev – hkrati pa se z dedkom Mrazom zaradi svoje specializiranosti tudi ne izključujeta. Od »Božička« ga tako in tako loči le ime, pri čemer je dedek Mraz gotovo ustrežnejše (tudi zato ker pri otrocih onemogoča nesporazume na ravni Božiček-mali bog = Jezušček, zaradi česar je tudi cerkev na Zahodu »Božičku« večkrat nasprotovala). Tudi sicer je dedek Mraz v minulih desetletjih dobil ravno pravo mero slovenskega kolorita (»izpod Triglava«, polhovka, pa zbor spremljevalcev), ki ne ukinja njegove univerzalne identitete . . . Naj bo dovolj. Vsi otroci na Slovenskem imajo pravico do dedka Mraza, otroci nereligioznih staršev pa si ga sploh ne smejo pustiti vzeti, saj bi bili pri tem ob »vse«!

BOGOMIR NOVAK

Značilnosti vzgojno-izobraževalnih programov v srednjem izobraževanju

Zgodovina »razdrobljenosti programov«

Splošno znano je, da so programi v srednjem izobraževanju preveč razdrobljeni. Naša naloga je, da odkrijemo vzroke razdrobljenosti in jih skušamo odpraviti.

Z nastankom meščanske množične šole se izobraževanje odtrga od življenja. Kakovost izobraževanja, ki je bila na univerzah v fevdalizmu realizirana za uporabnika v aristokratsko elitnem smislu, je nadomestila količina podatkov. Zaradi razvoja naravoslovnih znanosti se širi fond novih spoznanih dejstev in podatkov o njih. Težnja po čedalje večji akumulaciji znanja vodi k enciklopedičnosti, reproduktivnem učenju, prenatrpanosti programov, preobremenjenosti učencev in do protislovja med zahtevami šole in sposobnostmi učencev. Skratka, informativna stran je delno prekrila formativno, namesto da bi jo razvojno dopolnjevala. Vprašanje razdrobljenosti šolskega dela se pojavi že v antiki z osamosvajanjem znanosti iz filozofije. V vsaki družbeni formaciji v razredni družbi dobi ta pojav drugačne posebne lastnosti. Zaostajanje organizacije šole za razvojem znanosti nastane že na samem začetku razvoja znanosti. Danes je ta pojav povezan z različnimi vrstami kriz. Kriza institucionalnosti šole (odtod dilema: podružbljanje šole ali razšoljanje družbe) je kriza vzgojno-izobraževalnega sistema in pomeni razhajanje med potrebami po izobrazbi in možnostjo izobraževanja. V antiki je skupni logos cilj, ki služi za preprečevanje polimatije (mnogoznalstva). V srednjem veku je znanost dekla teologije. V meščanski družbi pa se šola skuša ubraniti razdrobljenosti znanja z združevanjem predmetov (koncentracija, centralizacija). Diferenciacija in specializacija znanosti vodita v drobitev šolskih predmetov, interdisciplinarnost pa vodi k njihovemu povezovanju, dokler so šolski predmeti posnetek znanstvenih ved.

Specifičnost »razdrobljenosti«

Iz tega orisa zgodovine šole vidimo, da »razdrobljenost programov« ni nastala šele s šolsko reformo. V reformi je ta pojav dobil posebne razsežnosti. Po mnenju V. Schmidta je težnja šole, da bi dohajala razvoj znanosti z dodajanjem učne snovi »popolnoma brezupna in ne sodi v naš čas.« Šola naj usposobi učence »predvsem za dojemanje temeljnih teoretičnih spoznanj, ki so v splošni poplavi spremenljivosti še najbolj stabilna, imajo za napredek znanosti tudi največ zaslug in so v primerjavi z opisanimi in aplikativnimi dognanji za razumevanje novih znanj tudi

najplodnejša».¹ To pomeni, da je temeljna splošna izobrazba najboljša priprava na spremenljivo prihodnost. Vprašanje je, kaj danes preprečuje prehod na temeljna znanja, za katera že po tradiciji vemo, da so najboljša. V vseh obdobjih razredne družbe je razdrobljenosti botrovala znanost. Vendar je tudi znanost posledica delitve dela na umsko in fizično, na upravna in izvršilna dela. Revolucionarno vlogo dobi splošna izobrazba šele v revolucionarnem spreminjanju družbenih odnosov. Po vojni je pri nas razdrobljenost izobraževanja korelat razdrobljenosti gospodarstva, oboje pa je posledica ekstenzivnosti zadovoljevanja potreb »vsakemu vse«, namesto vsakemu svoje. Splošna izobrazba ima formativne značilnosti šele v posebni funkciji, v povezavi s strokovno izobrazbo in dela ter izobraževanja, ne pa sama po sebi. V medsebojnem dinamičnem prepletanju informativne in formativne, teoretične in praktične, splošne in strokovne funkcije izobrazbe je izhodišče izobraževanja za delo, samoupravljanje in osebni razvoj in izhodišče za fleksibilne, kakovostne programe, ki omogočajo povezavo šole z okoljem. Tog, abstrakten program odteguje šolo od okolja in od prihodnjih potreb združenega dela.

A. Kirn² meni, da se bo velik del kadrov prve stopnje usmerjenega izobraževanja prilagajal obstoječi proizvodni praksi zaradi objektivnih razmer. Tako mora usmerjeno izobraževanje po eni strani računati na obstoječo delitev dela, po drugi strani pa mora mladini vzbuditi kritičen odnos do obstoječe strukture dela. Tega pa ni mogoče doseči z osamosvajanjem delnih znanj. Skratka, splošna izobrazba ni smiselna brez specialne strokovne in obratno. Še vedno obstajajo težnje po osamosvajanju ali poudarjanju ene ali druge.

Tradicionalna zasnova je splošno izobrazbo postavljala v teoretično, ne pa tudi v praktično vlogo. Splošna težnja po učinkoviti splošni izobrazbi je nastala kot nasprotnost razdrobljenosti programov. Učinkovitost, kakovost, integralnost, transfernost na specialna področja – uporabnost splošne izobrazbe je merljiva po povratni informaciji iz združenega dela.

Predpostavke učinkovitosti

Predpostavke učinkovitosti so:

1. učenec in učitelj kot dva subjekta vzgoje in izobraževanja,
2. učni normativi ne smejo biti le kvantitativni, ampak tudi kakovostni, t. j. izhajati iz kakovostnega dela,
3. zasnova oblikovanja programov v kurikularni teoriji,
4. prehod od koncentričnega k linearno spiralnemu tipu programiranja; s kritiko pragmatizma, formalizma, razdrobljenosti in prenatrpanosti programov omogočamo stalno, elastično programiranje splošne in strokovne izobrazbe,
5. upoštevati komunikacijsko didaktiko pri sestavi učbenika (priročnika) za vsako predmetno področje,
6. prestrukturiranje izobraževanja je pogoj prestrukturiranja gospodarstva in obratno,
7. usposobljati učitelja za razvijanje sposobnosti učencev in njihove ustvarjalnosti na vseh ravneh,

¹ Schmidt, V.: Znanstveno tehnična revolucija, šola in vzgoja, Sodobna pedagogika, maj–junij 1971/5–6, str. 175–190.

² Kirn, A.: Delitev in sinteza dela v produkciji stvari in znanja, Komunist, 30. 5. 1980.

8. razvijati pluralizem samoupravnih interesov nasproti monopolizmu interesov (birokratskemu, tehnokratskemu, malomeščanskemu),

9. integralna splošno strokovna izobrazba je temelj stalnega izobraževanja in samoizobraževanja,

10. zasnova učeče se družbe pomeni povezavo šolskega znanja z življenjem in teorije s prakso,

11. dosledno izvajati znanstveno zasnovano strategijo razvoja družbenih dejavnosti in gospodarstva,

12. tudi v strokovne šole uvesti več splošne izobrazbe,

13. formalna izobrazba le reproducira obstoječa družbena protislovja,

14. niso dovolj samo spremembe pri formalnosti izobrazbe, ampak tudi v funkcionalnosti in vsebinskosti za prihodnje potrebe dela, intelektualizacije in humanizacije dela, prehajanje od ekstenzivnosti k intenzivnosti dela.

Ni mi šlo za izčrpnost pri naštevanju predpostavk, ampak za opredelitev tistih zvez pri uveljavljanju učinkovitosti izobraževanja, ki so pri deklarativnem opredeljevanju za ta cilj zanemarjene. Tega prehoda očitno ne bo mogoče opraviti »čez noč«, ker spreminjevalna evforija že prvič in drugič (1975 pri reformi pedagoških šol in 1981 pri reformi vseh drugih šol) ni prinesla pričakovanih rezultatov. Kritika dosedanjih razdrobljenih programov pomeni kritiko dosedanjega načina programiranja, klasičnega pouka, prevlade trenutnih potreb (ekstenzivnost), monopolnih interesov, premalo realnega planiranja (strategija razvoja) sedanje strukture dela itd. Vprašanje kakovosti in učinkovitosti izobraževanja je trenutno domena razvitih držav, ki niso zadovoljne z rezultati sedanjega načina izobraževanja in ugotavljajo potrebo po novi, boljši opredelitvi ciljev. Napredek pri izobraževanju je opredeljen po težnjah znanstvenotehnološkega razvoja, tako da učitelji in učenci ne bodo samo priveski nove tehnologije.

Izobraževanje za delo in za nadaljnje izobraževanje

Zaradi večpomenskosti sintagme »izobraževanje za delo in za nadaljnje izobraževanje« ni enostavno združevati splošne in strokovne izobrazbe, kar je razvidno iz dualizma v programih v prvi fazi reforme 1981–85. Še vedno nekateri programi izobražujejo samo za nadaljnje izobraževanje in drugi samo za poklic. Še ni jasno, kako bi prožneje povezovali splošno in strokovno izobrazbo. Izobraževanje za delo je izobraževanje za »spreminjajočo tehnologijo dela, nenehno usposabljanje za tehnološke inovacije, obenem pa prostor za samoupravno odločanje. Razvijati moramo vrhunsko znanje velikega števila ljudi za timsko delo.«³ Na problemski konferenci ZKS o idejnopoličnih vprašanjih na področju usmerjenega izobraževanja je bilo poudarjeno, da moramo preseči odtujevanje izobraževanja in dela. Programska zasnovanost mora temeljiti na celovitih tekočih in razvojnih potrebah. Treba je preseči osredotočenost na programe za pridobivanje izobrazbe in pospešiti programsko rast pri izpopolnjevanju in usposabljanju. Že sedaj presegamo razdrobljenost pouka s kulturnimi, naravoslovnimi, telesnokulturnimi in obrambnimi dejavnostmi. Z njimi krepimo tudi vzgojno moč šole. Problemska konferenca ZKS tudi ugotavlja, da »so programi še vedno pretežno disciplinarni, obremenjeni s faktografijo in pozitivizmom«.⁴

³ Naloge komunistov pri razvoju usmerjenega izobraževanja, Dokumenti ZKS, Ljubljana 1985 str. 38, 4 Ibid, str. 52.

⁴ Ibid, str. 52.

Kaj je program?

Temeljni smotri srednjega izobraževanja so: sistematično pridobivanje, razširjanje in poglobljanje splošne in strokovne izobrazbe ter praktičnih znanj, razvijanje sposobnosti in spretnosti ter poglobljanje razumevanja temeljnih zakonitosti razvoja narave, družbe in človeka.⁵ Program ni le nadomestilo za sedanji učni načrt, ampak »opredeljuje poleg vsebine tudi obseg, razporeditev, organizacijo, načine in pogoje izvajanja vzgojnoizobraževalnega dela. Pomembno je, da mora število in vrsta VIP-ov izhajati iz vrst in zahtevnosti dela. To pomeni, da je na določenem področju dela potrebno načrtovati vse tri sestavine usmerjenega izobraževanja.«⁶ Iz zakona o usmerjenem izobraževanju je razvidno, da programi izhajajo iz potreb družbenega razvoja: človekovega vsestranskega razvoja, razvoja samoupravnih socialističnih odnosov, razvoja znanosti in kulture, splošne ljudske obrambe in razvoja tekočih in razvojnih potreb dela.⁷

V členu 45 zakona o usmerjenem izobraževanju je zapisano, da učni načrti vsebujejo operativne smotre vzgojnoizobraževalnega dela, vsebino po posameznih predmetih, predmetnih področjih, drugih sestavinah načrta ter po zaokroženih časovnih obdobjih seznam učbenikov, literature in drugih sredstev, navodila za diferenciacijo temeljnih vsebin in vsebin, ki so namenjene poglobljanju in razširjanju znanja, oblike organizacije vzgojnoizobraževalnega dela ter obvezne oblike in obdobja za preverjanje znanja. V praksi so še pomanjkljivosti, ki nastajajo pri uresničevanju smotrov usmerjenega izobraževanja, pri sestavljanju programov in pri upoštevanju človekovih potreb.

Elementi kurikularne teorije

V srednjem šolstvu izrazito zaostajamo pri sestavljanju programov za teoretičnimi spoznanji na področju kurikularne teorije v svetu. J. Širec takole povzema stališče jugoslovanske didaktike do kurikuluma: stopnja razvoja družbe je takšna, da učitelju ne zadošča več razsodniško izvedenski, ampak pedagoško ergološko znanstveno zasnovan in empirično verificiran učni načrt, mesto učiteljeve ustvarjalnosti je v načinu realizacije in ne v določanju učnih ciljev, operativni učni cilji so pogoj za znanstveno utemeljenost učnih načrtov, načrt ni statična danost, ampak je zelo dinamičen, zapleten in stalen proces. Učnociljno načrtovanje kot sestavni del kurikularne reforme je uveljavljeno v Švedski, ZRN in ZDA.⁸

Razlika med razsodniškoizvedenskim in znanstveno verificiranim učnim načrtom je v zmanjšanju rizičnega učnostorilnostnega faktorja. Vztrajanje pri prvem načinu načrtovanja, ki ustreza fazi liberalnega kapitalizma, pomeni po mnenju J. Širca onemogočati nadaljnji družbeni razvoj. Kriza šole je tudi kriza načrtovanja. Motiv za nov način načrtovanja je proces totalne mehanizacije (avtomatizacije, robotizacije) dela. To pa po mojem mnenju pomeni, da s takšno programsko, storilnostno usmeritvijo sprejemamo tudi negativne posledice, ki jih prinaša. Zmanjšali smo rizični faktor storitve, nismo pa zmanjšali rizičnosti »enodimenzi-

⁵ Zakon o usmerjenem izobraževanju, Ljubljana 1983, str. 7–10, člen 3.

⁶ Ibid, člen 7, 3. odstavek.

⁷ Ibid, člen 8. str. 15.

⁸ Širec, J.: Učnoprogramsko načrtovanje v usmerjenem izobraževanju z vidika potreb združenega dela, PI, Ljubljana 1979, str. 30–36.

onalnega človeka in represivne civilizacije« (H. Marcuse). Takšna storilnostna kurikularna teorija spregleda krizo industrijske družbe.⁹

Ne določa samo cilj vzgojnoizobraževalne vsebine, ampak tudi vsebina določa cilj, sicer se ni možno izogniti znanih »čeri pedagogizacije« (I. Kosovel, Mladina, 5. 9. 1985). Cilj tudi v pedagogiki nasplošno in v kurikularni teoriji in praksi ne sme posvečevati kateregakoli sredstva.

Znano je, da koncentrični način programiranja ne dá prave vloge splošni izobrazbi. Spiralno programiranje predvideva inovativnejše, funkcionalnejše in uporabnejše znanje in ne le reproduktivno. Do konca šestdesetih let je bila Slovenija spodbuda za razvoj kadrov, vendar jo je uvoz tehnologije privedel v ekonomsko odvisnost. Pomanjkanje surovin in energije nas v zadnjem času sili k intenzivnosti. Po mnenju D. Picige bi morali imeti na šoli le nekaj dovolj splošnih in kakovostnih programov, ki bi omogočili diplomantom hitro usposobitev za opravljanje raznovrstnih konkretnih del v več poklicih, laže bi oblikovali mrežo šol.¹⁰

Tudi B. Zgonc meni, da bi bilo programe treba združiti. Zasnovani so za širše sklope dela in vključujejo več sorodnih poklicev. V srednjem usmerjenem izobraževanju se združujejo 4,4 poklici za en izobraževalni program. Ne smemo dopustiti razširjanja, drobljenja, podvajanja in prekrivanja programov. Iz želje po novih predmetih in smereh se je šolstvo preveč drobilo, postalo je prveliko in predrago. Trend združevanja programov se bo zaradi stabilizacije in potrebe po intenzivnejšem razvoju združeval (B. Zgonc: Vse stvari niso stvar reforme, čeprav jih njej pripisujemo, Občan, 20. 1. 1983).

Pri spiralnem programiranju ne gre več zgolj za širjenje snovi, ampak za razvijanje v obliki spirale. Pri koncentričnem programu gre za širjenje, poglobljanje, dodajanje učne snovi v koncentričnih krogih. Pri spiralnem načrtovanju upoštevamo drugačno razvrstitev snovi po intelektualni razvitosti učencev.¹¹ Vzgojno-izobraževalno delo je v naših šolah še precej dezintegrirano, ker ne prevladuje timskokorelacijski način dela med učitelji. Vzgojno-izobraževalni smotri niso upoštevani. V. Poljak piše o neenotnem pojmovanju spiralnega programiranja, ki se sestoji iz treh vrst modelov: koncentrično spiralni, cilindrični oz. linijsko spiralni in popolno spiralni ali koničasto stopničasti. V zadnjem se obseg snovi širi, po sposobnostih učencev. Vsebuje razvojno sestavino in elemente koncentričnega in linijskega načrtovanja.¹²

Razdrobljenost programov

V dnevnem tisku je bilo nekaj opozoril zaradi prenatrpanosti in neusklajenosti programov. Alojz Vadnal je že leta 1954 v Slovenskem poročevalcu v sestavku Ne pošilajmo mladine opozoril na negativne posledice preobremenjenosti z obveznim šolskim delom za normalni razvoj mladine. V prispevku Kdo se lahko nauči 3044 strani (Delo 12. 1. 1985) meni avtor, da preobremenjenost mladine ne terja dodatnih materialnih sredstev. Razbremenitev je po njegovem izvedljiva v sedanjih

⁹ Več o tem glej poglavje: Za korenito reformo šole v knjigi Požarnika H.: Alternative, str. 174–183.

¹⁰ Rečnik s sodelavci: Mreža šol, PI, Ljubljana 1985, str. 14, 20.

¹¹ Mejak, R., Tomič, A., Mrmak I.: Problemi uresničevanja marksistične zasnovanosti vzgoje in izobraževanja, Zavod SRS za šolstvo, Ljubljana 1980, str. 40.

¹² Poljak, V.: Didaktične inovacije i pedagoška reforma škole, Školske novine, Zagreb 1984, str. 27–30.

stabilizaciji. Tako bi si učenci pridobili čas za prostovoljne aktivnosti in igre. Mnenje A. Vadnala je brez argumentacije. Predpostavlja le drugačno hotenje načrtovalcev in izvajalcev VIP-ov v skladu z danimi možnostmi. Vzroki za preobremenjenost učencev so globlji. Eden izmed njih je v »slovenski pridnosti brez ustvarjalne širokopoteznosti« (L. Lebič), drugi vzroki so v sodobnem tempu življenja in logiki akumulacije materialnih in duhovnih dobrin po motivu »vsakemu vse«, v nezadovoljivi usposobljenosti učitelja. Ker učitelju manjka pedagoških in psiholoških spoznanj, so naši učenci med najbolj obremenjenimi v Evropi. Zasipavanje z informacijami ne dopušča ustvarjalnega mišljenja.

Za zmanjšan obseg pouka se zavzema tudi S. Grizila v sestavku Kaj bi še radi od šole, ki je preobremenjena? (Jana, 28. 2. 1984). Videli smo že, da od šole ne pričakujemo večje količine, ampak boljšo kakovost. J. Svetina v sestavku Strme poti na goro znanja (Delo, 25. 6. 1983) ugotavlja, da se polovica mladine vpisuje v komaj 12 programov. Veliko energije rabimo za načrtovanje, primerjanje in spreminjanje programov, nimamo pa energije za ugotavljanje učnih rezultatov. Za tretjino učencev je smer vsebinsko in obsegovno prezahtevna. Za načrtovalce je pomembno spoznanje, da učenci niso motivirani za snov, ki se jim zdi prelahko ali pretežko dosegljiva.

J. Tepina v sestavku Pomen programskih zasnov (Komunist 27. 5. 1983/21) ugotavlja, da kasnimo s sprejemanjem programskih zasnov, o katerih smo dolge mesece govorili in pisali. Prekrivanje ali podvajanje je nastalo zato, ker smo imeli več enakih ali sorodnih programov za več šol. Dvojnih ali zelo sorodnih programov ni več. Študija višje ali visoke stopnje sta zelo povezana. V. Mohorčič-Špolar v članku Srednješolski kompromisi (Delo, 9. 4. 1983) ugotavlja, da nimamo interdisciplinarnih programov niti na srednji niti na visoki stopnji. Meni, naj bi bila vsaj izobrazba splošna, če že poklicno delo ne more biti. Uveljavili naj bi prožnejše prehajanje iz programa v program. Kot drugi avtorji tudi Špolarjeva meni, naj bi imeli več temeljnih programov. Ni prav, če je program preveč razdrobljen – npr. kemijski laborant, farmacevtski tehnik, gumarski tehnik – vsem tem je skupna dejavnost kemija, kar pomeni, da je treba prenesti težo specializacije na programe za usposabljanje.

Se da program krčiti brez škode?

Poudarek na splošni izobrazbi naj bi pomagal krčiti programe. Ta možnost doslej ni bila izkoriščena. Programov za usposabljanje v OZD nimajo, ker izobraževanje odraslih nazaduje. Programe bi morali izpopolnjevati in poenotiti, da bi s prehodnostjo izobraževanja zagotavljali prehodnost dela. Nekateri programi izobražujejo bodočega delavca za privesek stroja, ne pa za izdelovanje celotnega proizvoda ali za prehodnost z enega delovnega mesta na drugo. Takšni programi ne oblikujejo »človeka v ustvarjalno, svobodno in odgovorno osebnost«, kot piše v Zakonu o usmerjenem izobraževanju.

Navedeno mnenje Špolarjeve je zanimivo, ker zavrača instrumentalistično in pragmatično pristajanje na odtujeno delo. Opozorila glede razdrobljenosti programov in potrebe po združevanju in krčenju pa se naša družba že dolgo časa zaveda, vendar tega ne more enostavno realizirati. Že 1980. leta piše B. Nešović v članku Kaj črtati iz načrtov? (Delo, 23. 9. 1980). J. Svetina se vprašuje, kako najti ob skromnejših sredstvih aktivnejše poti do znanja (Delo, 18. 12. 1982).

Stabilizacija v šolstvu je upravičena le, če ne trpi kakovost dela, kar pa se ni zgodilo. Zato ni kazalo »izgubljati glave«. Gradiva je toliko, da učitelji nimajo časa za utrjevanje (J. Svetina, Delo, 8. 5. 1984). Res je tudi, da vsi ljudje ne morejo biti doktorji ali Einsteini (Delo, 23. 1. 1982), vendar načelo demokratičnosti zahteva zagotovitev možnosti za delo vsem, ki so za to sposobni. J. Svetina v članku Zamujeno prenavljanje šol (Delo, 3. 2. 1983) meni, da je treba uskladiti, dopolniti, preurediti večino VIP-ov srednjega izobraževanja. To mnenje prevladuje še danes, vendar smo v novo fazo reforme startali brez sprememb Zakona o usmerjenem izobraževanju in Smernic.

Racionalna evalvacija ni javno-mnenjska analiza

Javno mnenje je ustvarilo določeno klimo pričakovanja strokovne ocene programov o tem, kakšni so in kakšni naj bi bili. Raziskava »Racionalna evalvacija vzgojno-izobraževalnih programov v srednjem izobraževanju«¹³ ni nastala samo zaradi potrebe po razvoju kurikularne teorije pri nas, ampak predvsem zaradi praktične potrebe po spreminjanju programov, ki so jim kritiki očitali razdrobljenost. Vendar raziskava o srednješolskih vzgojno-izobraževalnih programih (v nadaljnjem besedilu VIP) ni enostavno nadaljevanje javnomnenjske analize. Strokovnjaki-respondenti na naš vprašalnik so se morali šele skozi »miselno, teoretsko analizo in vrednotenje VIP-ov«¹⁴ potrditi kot najbolj kvalificirani del javnosti za racionalno evalvacijo programov. Kvalitativni preskok od nestrokovne večine k strokovni manjšini ni bil pri ocenjevanju vseh 16 VIP-ov enako uspešen, ker se je izkazalo, da princip spraševanja (v anketi in intervjuju) vsakega strokovnjaka po tistem, kar on najbolj ve, optimalno ni uresničljiv. Izbor strokovnjakov je v našem slovenskem prostoru precej omejen. Ker ni specialnih didaktikov za posamezne programe, smo morali vprašanja iz didaktike izpustiti. Prav tako ni bilo mogoče ločiti strokovnjakov, ki so pri oblikovanju programov že sodelovali na začetku reforme od tistih, ki niso sodelovali. Seznam sodelujočih nam ni bil dostopen.

Odnos med cilji in metodo

Nadaljnja težava se je pokazala pri uresničitvi namena racionalne evalvacije v smislu pridobitve celovite ocene programa, ki bo omogočila smiselno uporabo ugotovitev empirične evalvacije za vnašanje sprememb v program. Načelno ne bi mogli govoriti o protislovju med ciljem in metodo raziskave,¹⁵ pač pa o spodrsljajih

¹³ Racionalna evalvacija srednješolskih programov, Pedagoški inštitut, Ljubljana 1986. Za osnovne podatke in povzetek raziskave glej B. Novak, D. Piciga: Racionalna evalvacija srednješolskih programov, Naši razgledi, 15. 8. 1986/15 str. 430-431.

¹⁴ V tem kontekstu mi pomeni »legitimna potrditev«¹⁴ politično priznanje strokovnjakom ne le argumentiranost, ampak tudi moč spreminjanja programov. Na ta način sta se že prd končano racionalno evalvacijo spremenila »družboslovno-jezikoslovni«¹⁴ program in program »naravoslovno-matematična tehnologija«¹⁴ (NMT). Vdor »imperializma strok«¹⁴ pomeni ravno nasprotno sedanjí tendenci moči argumenta – argument moči.

¹⁵ Podoben opis nastanka metode in poteka raziskave najde bralec v Racionalni evalvaciji srednješolskih programov v srednjem izobraževanju str. 4-17. Marsikatero koristno spoznanje dobi iz teksta B. Lapajneti in B. Mihevc: Kako s pametjo do boljših programov? Ibidem str. 253-273. Iz rubrik »Postopek pri zbiranju odgovorov«¹⁵ pri vsakem programu se bralec lahko prepriča, da ni odgovorov brez vprašanj in rezultatov brez metode. Glede »boljše metode«¹⁵ velja Leninova teza o napredovanju spoznanja od bistva prve stopnje k bistvu druge stopnje . . .

pri odgovorih respondentov, ki so zaradi subjektivnega nerazumevanja vprašanj napravili napako pars pro toto – zamenjavo programa za enega ali več učnih načrtov ali pa je ta napaka nastala zato, ker je program objektivno premalo opredeljen kot celota. Za očitne spodrsrljaje gre samo pri dveh VIP-ih: elektro-energetika in VIP računalništvo. Pri drugih 14 VIP-ih se makroskopski vidiki prepletajo z mikroskopskimi, kakor celovit vidik z delnimi vidiki. Holistično pojmovanje celote brez delov ne ustreza dosedanji dejanski sestavi programov. Respondenti, ki so sledili sestavinam programov po delih, so morali dati precej obširne odgovore. Programi niso pisani za hitro, kvalitetno analizo. Zaradi preobsežnosti spodbujajo najprej količinska vprašanja: kaj se da skrbeti, dodati, povezati oz. združiti. Preobsežen program učinkuje prej kot zaprta in ne kot odprta celota. Tako številne podrobnosti silijo k mikroskopiranju in dopuščajo prej empirično kot racionalno evalvacijo. Dokler bodo obstajali samo tako obsežni VIP-i, ne bo odstranjen objektivni razlog za prevladovanje delov nad celoto – ne le v VIP-u samem (razdrobljenost), ampak tudi pri evalvaciji VIP-a. Zaradi boljše informiranosti bi bili potrebni tudi krajši VIP-i, ki bi vsebovali le tisto, kar je značilno zanje kot celoto.

Različna pojmovanja celote

Celovita podoba je od evalvacije enega do drugega VIP-a različna zaradi specifičnih okoliščin pri zbiranju odgovorov na vprašalnik. Te okoliščine je vsak koordinator za določena programska področja na Pedagoškem inštitutu opisal v rubriki: postopek pri zbiranju odgovorov. Nato sledi rubrika: ocena VIP-a (njegove ustreznosti in neustreznosti) in po možnosti predlogi sprememb v programu. V primerih bogatejših odgovorov respondentov so tudi rubrike v oceni VIP-a bolj razvejane. Te možnosti so se bolj ali manj pokazale pri oceni vsakega programa, bodisi zgolj na ravni učnih načrtov, bodisi programa v celoti (kot npr. program »splošna kultura« in program »turistična dela«). Pri VIP-u »splošna kultura« je zlasti zanimiv predlog interdisciplinarnega programa splošna kultura strokovnjakov z oddelka za sociologijo (dr. B. Rotar, mag. I. Saksida, Neda Pagon-Brglez z Inštituta za marksističen študij SAZU). Pomembno je tudi opozorilo tov. M. Širčelj na interdisciplinarni značaj knjižničarstva, informatike, dokumentalistike in arhivistike, ki ne zadevajo samo kulturo, ampak tudi znanost, tehnologijo, zdravstvo, trgovino itd. Nekateri respondenti so tudi z opozorili na slabo kadrovsko strukturo zaposlenih učiteljev na določenih programskih področjih in na druge slabe pogoje za izvajanje vzgojno-izobraževalnega procesa konkretizirali svoja stališča.

To kaže na potrebo po širšem pojmovanju programa. Program ni samo sinteza učnih načrtov za določeno stopnjo, smer in usmeritev izobraževanja, ampak tudi celota delovnih pogojev, ki omogoča realizacijo takšne predpisane normativne zasnove. Večsmiselnosti termina »program« oz. VIP v našem prostoru še nismo razčistili. Iz evalvacije posameznega programa v »Racionalni evalvaciji srednješolskih programov« je razvidno, kdaj je mišljen VIP kot normativni akt in kdaj gre za pogoje njegove realizacije v vzgojno-izobraževalnem procesu. Ker je možnih več pojmovnih inč program oz. curriculum, je možnih tudi več različnih kurikularnih teorij in več evalvacij v njihovem okviru. Ni mogoče vedeti a priori, katera evalvacija je najboljša.

Zdi se, da se je ohranil pri nas sklerotični racionalizem, ki verjame v absolutne razumske resnice, ki so neodvisne od empirije. Aprioristični mit o gotovosti znanstvenega spoznanja je značilen za družbo, v kateri znanost še nima pravega mesta, ki ji pripada. Zlasti družboslovno spoznanje ima kompleksni, kumulativni in interpretativni značaj. Racionalna evalvacija je lahko pokazala samo nekatere poti za rešitev dilem programskih sprememb. Racionalna evalvacija ni racionalistična, ker se izkustvene vsebine, ki so nastale pri izvajanju reformiranih programov, tesno prepletajo z racionalno obliko spoznanj respondentov. Racionalne evalvacije, ki je bila končana junija 1986, ni bilo mogoče vrniti na obdobje 1980/81, v katerem je bila prvič zasnovana. Neločljiva vpetost racionalne evalvacije v nastali družbeni, politično-strokovni kontekst, pa še ne pomeni njene redukcije na empirično evalvacijo. Če je res, da je začetna faza reforme usmerjenega izobraževanja izpustila razvoj znanosti,¹⁶ potem je 4. vprašanje iz našega vprašalnika: ali vsebina (programa) ustreza sedanjemu stanju in razvojnim tendencam v znanosti, tehniki in tehnologiji, v strukturi dela, v kulturi, v družbenih odnosih in družbeni politični praksi, novost, ki je empirična nunc-stance zavest ni mogla registrirati. Skoraj odveč je poudarjati, da so zakonitosti razvoja znanosti in z njo celotne družbe samo tendenčne, ne pa a priori in enoznačno ugotovljive. Procesu podružbljanja znanosti in poznanstvenja družbe je možno misliti anticipacijsko le odprto celovito. Zaprto celovita zavest ostaja brez anticipacije, ko samo sebe označi za najvišji dosežek razvoja. S stališča razvoja znanosti . . . je možno pričakovati na vprašanje relacij med vsebinami, cilji (smotri) in pričakovanimi rezultati programov kot odgovore na različne modele sprememb. Zakaj bi nas motilo, ko je potrebno te modele doreči in preizkusiti v praksi?

Dve smeri spreminjanja programov

Fond vprašanj v vprašalniku ni bil dokončen v tem smislu, da si respondent ne bi smel postaviti in odgovoriti na kako svoje vprašanje. Svoj odgovor je lahko podal tudi v obliki protokola. Vendar brez ustrezne zastavitve vprašanja ni nobene znanosti. Ni toliko pomembna pisna ali ustna oblika vprašanja, kolikor vsebina vprašanja. Za 20. stoletje je značilno prav vprašanje po razvojnih tendencah znanosti, tehnike, kulture itd. Na to vprašanje ni enoznačnega odgovora. Spremembe v znanosti so lahko evolucijsko racionalne ali revolucionarno-umne. Današnja znanstveno-tehnična revolucija prinaša bistvene spremembe s še nepredvidljivimi posledicami. Jasno je, da se obdobje analitične znanosti v razvitem svetu umika obdobju sintetične znanosti, ki mu sledijo tudi vzgojno-izobraževalni programi. Pri nas se nastop »strok« še vedno manifestira v disciplinarni alternativni,¹⁷ tako da bo večina programov tudi v tem reformnem obdobju ne-združena. Združitev VIP-ov brez interdisciplinarne podlage izkorišča le obstoječe organizacijske rezerve. Ne gre namreč samo za krčenje ponavljajočih se vsebin ali združevanje podobnih vsebin VIP-ov, ampak še bolj za povezovanje različnih vsebin, kot

¹⁶ Glej podobno tezo v knjigi M. Milharčič-Hladnik, J. Šušteršič: Šolska reforma je papirnati tiger, Republiška konferenca ZSMS in univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana 1986, str. 5.

¹⁷ Aludiranje na sestavek I. Biondića: Interdisciplinarnost bez alternative, Školske novine, Zagreb 1. 2. 1987/1-2, str. 10.

je opozorila skupina za program »splošna kultura«.¹⁸ Podobne težnje respondentov bi našli tudi pri VIP-ih »lesarstvo« in »trgovinska dejavnost«. »Informatika« naj bi bila povezovalni predmet v vsakem proizvodnem programu. V korelativnosti podobnih in različnih vsebin je pot k boljši kvaliteti znanja, saj je očitno, da VIP-ov ni mogoče širiti ad infinitum. Evolucijsko-razumski pristop k spreminjanju VIP-ov omogoča le kompromis med adaptacijo VIP-a trenutnim potrebam združenega dela danes in delnimi spremembami v bodočnosti kot bolj ali manj prolongirani sedanosti. Razumsko-evolucijske spremembe so kratkoročnejše in prikladnejše, vendar ne upoštevajo bistveno drugačne prihodnosti glede na sedanje stanje znanosti, tehnologije, kulture, strukture dela itd. Iz tega vidimo možnosti večznane razumevaja 4. vprašanja našega vprašalnika. Odnos med sedanjim stanjem in razvojnimi tendencami znanosti, tehnike . . . je bistveno ali nebistveno različen od programa do programa in od poklica do poklica, za katerega ta program usposablja. Splošno tezo, da programi pri nas bolj ustrezajo sedanjemu stanju kot pa razvojnim tendencam znanosti, tehnike, tehnologije . . . je treba razumeti zelo specifično. Šele revolucionarne spremembe v programih bi premaknile učenca iz pozicije nekritičnega konzumenta znanja (vsakemu vse) prek pozicije kritičnega konzumenta znanja (vsakemu nekaj po izbiri) do pozicije svobodnega producenta znanja, ki ni več zgolj receptor, ampak predvsem kreator lastnega znanja. To pomeni uvajanje izobraževalno-raziskovalnega procesa v šole. Obenem je to premik vprašanja, kaj program vsebuje, do vprašanja, kako omogoča kritično mišljenje. Za doseg tega cilja so parcialni, »kozmetični« popravki premalo.

Logični ali socialni vidik

Tako je z načelnega vidika. S socialnega vidika pa je naša pot v informativno družbo počasna, saj ni mogoče skrajšati razvoja. Marx piše v Kapitalu: »Narod se mora in more učiti pri drugih narodih. Tudi če neka družba zasledi naravni zakon svojega razvoja, ne more naravnih razvojnih faz niti preskočiti niti z dekreti odpraviti. Toda porodne bolečine lahko skrajša in olajša.«¹⁹ Olajševaje porodnih bolečin je realno možno s tistimi revolucionarno-umnimi spremembami, ki so izvedljive že danes. V vzgojno-izobraževalni praksi bi se zlahka pokazalo, katere predlagane spremembe so in katere niso izvedljive. Domnevamo, da vsebuje vzgojno-izobraževalna praksa tudi nekatere optimalne programske rešitve, ki jih v prvi fazi reforme kot družba nismo videli, ker smo zanemarjali notranjo reformo. Premalo smo se naučili na tujih reformnih izkušnjah. O načinu prehoda v novo informacijsko družbo imamo še nejasne predstave, ki ovirajo prehod od nebistvenih k bistvenim spremembam programov. Vprašanje »balastnih vsebin« v programih je permanentno vprašanje, saj znanje hitro zastareva. Zato se tudi bistvene spremembe programa izkažejo sčasoma kot nebistvene in zastarele, če permanentno ne pretresamo vprašanja, katero znanje je temeljno znanje in temu znanju ustrezno ne izostrujemo ciljev programa. Kvantitativne spremembe programa bi morale biti bolj kot doslej povezane s kvalitativnimi spremembami. To pa vodi k drugačnemu spiralnemu programiranju, ki se pa še ne uporablja pri nas.

¹⁸ Racionalna evalvacija vzgojno-izobraževalnih programov v srednjem izobraževanju, PI, Ljubljana 1986, str. 195–208 (različne ocene istega VIP-a).

¹⁹ Marx-Engels: O historičnem materializmu, CZ v Ljubljani 1956, str. 243.

Porodniški dopust in demografske razmere

I. Uvod

Pomen porodniškega dopusta v sodobnih družbenih in demografskih razmerah se je zelo povečal. To je v prvi vrsti posledica pozornosti in skrbi, ki jo današnja družina in družba posvečata varstvu materinstva in otroka. Po drugi strani pa so tudi sodobne demografske razmere v industrijsko razvitem svetu veliko prispevale k pomenu porodniškega dopusta. Osnovna značilnost teh razmer je namreč nizka rodnost prebivalstva, ki v zadnjih letih vodi v vrsti razvitih držav do potencialne, v nekaterih državah pa tudi že do odkrite depopulacije. Tako moteno reprodukcijo prebivalstva poskušajo sodobne družbe premagati s prebivalstveno politiko. Z njo pa ravno prihaja do povečevanja pomena porodniškega dopusta, o katerem smo pravkar govorili.

Porodniški dopust je pomemben ukrep pri razreševanju protislovja med starševsko funkcijo in ekonomsko aktivnostjo človeka v industrijsko razvitem svetu. To protislovje se večinoma še zmeraj obravnava kot protislovje ženskega dela prebivalstva. V tem sestavku izhajamo iz stališča, da se to protislovje tiče obeh staršev, očeta in matere, in da je v skladu s tem treba tudi razreševati.

II. Razvoj in teoretična utemeljitev kategorije porodniškega dopusta

Razvoj porodniškega dopusta je tesno povezan s transformacijo tradicionalne družine, razvojem industrijskega načina proizvodnje in kapitalizmom, vključevanjem žensk v družbeno proizvodnjo, razvojem delavskega gibanja in razrednim bojem delavskega razreda. Industrijski način proizvodnje, ki ga je ustvarila industrijska revolucija, in razvoj kapitalizma sta v temeljih preoblikovala tradicionalno družino in njene funkcije. Najpomembnejša je bila izguba ekonomskih funkcij, ki je izhajala iz propada družine kot produkcijske celice v vse večjem delu narodnega gospodarstva. Kapital je hkrati s tem začel vključevati v družbeno proizvodnjo in s tem na trg delovne sile tudi žensko delovno silo. S tem pa je nastalo protislovje med žensko aktivnostjo zunaj družine, v družbeni proizvodnji, in njeno materinsko funkcijo. V tradicionalni družini to protislovje ni bilo tako izrazito, ker je ženska lažje združevala ti dve funkciji, ker ji ni bilo treba dvanajst ali celo šestnajst ur dnevno delati v tovarni za mezdo. V začetnem obdobju vključevanja žensk v industrijsko zaposlenost se je zato v industrijskih predelih Zahodne Evrope znatno povečala že tako visoka smrtnost dojenčkov. Mnoge

primere takratnih razmer nam prikazujejo klasiki marksizma v svojih temeljnih delih.¹

Delavski razred se je zato vseskozi zavzemal za varstvo materinstva in majhnih otrok. Vprašanje je bilo načeto že na prvem kongresu socialistične internacionale v šestdesetih letih preteklega stoletja. S krepitvijo politične moči delavskega razreda, pa tudi z zelo sramežljivim spoznanjem kapitalističnih oblastnikov o nujnosti takega varstva, je prišlo do prvih institucionalnih rešitev. Prvi korak so naredili v Švici leta 1878 z uvedbo obveznega osemtedenskega dopusta za delavke porodnice. Temelje državnemu zavarovanju materinstva pa je, kot pravi Aleksandra Kollontaj, položila Bismarckova Nemčija leta 1883, ko je v zakon o zdravstvenem zavarovanju vključila tudi posebno točko o pomoči porodicam.²

V začetku dvajsetega stoletja je prodrlo vprašanje porodniškega dopusta ter varstva materinstva in otrok v najširše družbene kroge. Znašlo se je na dnevnem redu parlamentarnih razprav v mnogih evropskih državah, kar je vodilo do sprejema državnega zavarovanja porodic v osmih evropskih državah: Italiji, Franciji, Norveški, Švici, Rusiji, Romuniji, Angliji, Srbiji in v Avstraliji ter do razširitve zavarovalnih zakonov v Nemčiji, Avstriji, Madžarski in Luksenburgu.³ Prodrlo je v eno prvih konvencij Mednarodne organizacije dela.⁴ V okviru tega začetnega razvoja omenimo samo še ukrepe sovjetskih boljševikov, ki so po oktobrski revoluciji sprejeli zelo napredne predpise s tega področja. Sovjetska vlada je leta 1918 sprejela uredbo, ki je zagotavljala vsem zaposlenim ženskam – fizičnim delavkam 16 tednov porodniškega dopusta, pisarniškim in podobnim delavkam pa 12 tednov. Višina državnega nadomestila je ustrezala dotedanjemu povprečnemu delovnemu zaslužku. Posebno državno podporo so prejemale tudi žene delavcev. Ta podpora se je izračunavala na osnovi povprečnega krajevnega dohodka. Matere, ki so dojile, so dobivale v prvih devetih mesecih po porodu še dodatno finančno podporo.⁵ Kasneje, v tridesetih letih, se je v Sovjetski zvezi položaj mater poslabšal. Leta 1938 so celo skrajšali porodniški dopust na vsega 9 tednov (5 tednov pred porodom in 4 tedne po njem).⁶

Vprašanju teoretične utemeljenosti porodniškega dopusta je bilo dozdaj posvečeno malo pozornosti. Kljub temu pa že Kollontajeva govori o treh možnih teoretičnih temeljih.⁷ V nekoliko spremenjeni obliki veljajo njena opažanja še danes. Prvo utemeljevanje izenačuje porod z bolezenskimi pojavi. Posledica tega ječasna nezmožnost za delo, za kar je treba zaposleno žensko zavarovati, podobno kot pri drugih boleznih, to je z zdravstvenim zavarovanjem, ki zajema zdravljenje (skupaj z zdravlili) in nadomestilo zaslužka za čas nezmožnosti za delo. Tako izhodišče je bilo sprejeto za osnovo v Bismarckovi Nemčiji, kjer so združili vprašanje porodniškega dopusta z zakonom o zdravstvenem zavarovanju. Danes, celo stoletje po sprejemu prvega nemškega zakona s tega področja, lahko rečemo, da v celi vrsti držav še zmeraj bolj ali manj podobno gledajo na to vprašanje. To je razvidno iz konkretnih rešitev vprašanj porodniškega dopusta, pogojev, ki jih

¹ Na tem mestu naj opozorimo samo na Engelsov Položaj delavskega razreda v Angliji iz štiridesetih in Marxov Kapital iz šestdesetih in sedemdesetih let preteklega stoletja.

² A. Kollontaj: Ženska v socializmu, Krt, UK in RK ZSMS, Ljubljana 1982, str. 42.

³ A. Kollontaj: op. cit., str. 43.

⁴ Konvencija št. 3 o zaposlovanju žensk pred porodom in po porodu, 1919 (Sl. novine, št. 95 – XXII/27).

⁵ A. Kollontaj: op. cit., str. 125.

⁶ Uvod v knjigo A. Kollontajeve, op. cit., str. 15.

⁷ A. Kollontaj: op. cit., str. 44–45.

morajo izpolnjevati upravičenci, ter osnov in načina obračunavanja nadomestil osebnih dohodkov (pa tudi mezd in plač) med trajanjem dopusta.

Drugo teoretično izhodišče obravnava materinstvo kot posebno socialno funkcijo. Nadomestilo osebnega dohodka (ta izraz uporabljamo pogojno) pa se šteje kot premija za uslugo (storitev), ki jo dela porodnica državi. V tem primeru zavarovanje materinstva ni povezano z zdravstvenim zavarovanjem, zato je tudi financiranje urejeno drugače. V tem primeru je osnova izplačevanju nadomestil (teoretično gledano) interes družbe za svojo lastno reprodukcijo. Ženska, ki rodi otroke, izpolnjuje lastne reprodukcijske cilje, hkrati pa tudi reprodukcijske cilje družbe kot celote. Glede na najnovejši demografski razvoj in osnovne značilnosti sodobnega tipa reprodukcije prebivalstva v industrijsko razvitem svetu moramo reči, da je tako gledanje postalo zelo razširjeno. Pri njem nas moti preveliko poudarjanje države, ki dostikrat predstavlja od delavskega razreda odtujene birokratske sile.

Tretje izhodišče temelji na viziji podružbljenosti materinstva in biosocialne reprodukcije. V največji možni meri zasleduje čim bolj harmonično usklajevanje in združevanje reproduktivnih ciljev in interesov posameznika, družine in celotne družbe. Pri tem družbenih interesov ne predstavlja neka odtujena birokratska elita, ampak so le-ti ugotovljeni na najširši demokratični osnovi, ki temelji na znanstvenih in strokovnih raziskavah in razpravah. To izhodišče je najbližje komunističnemu delavskemu gibanju. Treba pa je priznati, da zahteva njegova nadaljnja izgradnja še veliko znanstvenega raziskovanja, temeljitih strokovnih razprav in obsežnih družbenopolitičnih verifikacij. V prvi vrsti bo moralo to izhodišče razrešiti temeljno protislovje med materinsko funkcijo in zaposlenostjo oziroma družbeno aktivnostjo zunaj lastnega gospodinjstva, ženskega dela prebivalstva. To je primarni interes žensk – delavk, s tem pa tudi delavskega razreda kot celote. Razrešitev tega protislovja bo morala biti taka, da bo dolgoročno zagotavljala rodnost, ki bo zadosti visoka za enostavno reprodukcijo prebivalstva. Poudariti pa je treba še nekaj, razreševanje teh protislovij nikakor ne more mimo vsakokratnih in splošnih družbenoekonomskih razmer neke družbe, ki v zadnji instanci opredeljujejo njene materialne možnosti.

Nadaljnji razvoj je v splošnem vodil do podaljševanja porodniškega dopusta, širjenja kroga upravičencev in do liberalizacije pogojev za pridobitev pravic do dopusta. Hkrati pa je prišel v ospredje demografski vidik tega ukrepa, kar je predvsem posledica konkretnega demografskega razvoja v industrijsko razvitem svetu. V nadaljevanju te točke bomo zelo strnjeno in okvirno prikazali osnovne značilnosti veljavne pravne ureditve vprašanja porodniškega dopusta v Sloveniji, drugih jugoslovanskih republikah in pokrajinah ter izbranih evropskih državah. V jugoslovanskem primeru gre za rešitve, ki veljajo sredi osemdesetih let, v drugih evropskih državah pa za rešitve iz konca sedemdesetih in začetka osemdesetih let. Zaradi pogostih sprememb ni bilo mogoče izdelati ažurnejšega pregleda.

Po sedanjih zakonodaji je v SR Sloveniji dolžina porodniškega dopusta 246 dni in je razdeljena na dva dela. Prvi del znaša 105 dni nepretrganega porodniškega dopusta. Delavka sme nastopiti ta dopust 45 dni pred porodom, mora pa ga nastopiti 28 dni pred datumom predvidenega poroda. Drugi del traja še dodatnih 141 dni, upravičenec pa lahko izbere kot opcijo štiriurni delavnik do izpolnjenega dvanajstega meseca otrokove starosti. Po sporazumu z materjo lahko ima drugi del dopusta tudi oče. Nadomestilo osebnega dohodka je določeno s samoupravnim sporazumom interesne skupnosti in se je dozdej določalo v višini poprečnega

polnega osebnega dohodka na osnovi poprečja preteklega leta. Ta osnova se od decembra 1984 zaradi visoke inflacije tekoče revalorizira.

Daljši nepretrgani porodniški dopust od slovenskega imajo v Jugoslaviji v Vojvodini (eno leto, od 1981. leta), Bosni in Hercegovini (eno leto, od 1984. leta), Makedoniji (270 dni, od 1977. leta) in Srbiji brez pokrajin (270 dni, od 1984. leta). V drugih republikah in na Kosovu znaša dolžina nepretrganega dopusta 180 dni. V Hrvaški ima delavka po izteku tega dopusta dve možnosti. Dela lahko polovični delovni čas do izpolnjenega enega leta starosti otroka, pri čemer dobi osebni dohodek in nadomestilo za drugi del delovnega dne. Druga možnost je dodaten porodniški dopust do izpolnjenega prvega leta starosti otroka, pri čemer je višina nadomestila določena s predpisi o zdravstvenem zavarovanju in je odvisna od socialnega statusa družine. Tudi v Črni gori in na Kosovu ima delavka, če tako zahteva, pravico delati do izpolnjenega prvega leta otrokove starosti s polovičnim delovnim časom, pri čemer dobiva osebni dohodek za čas, ko dela, in nadomestilo po predpisih o zdravstvenem zavarovanju. Tukaj ne moremo omenjati vseh možnih fleksibilnih načinov koriščenja porodniškega dopusta in posebnih pravic ob rojstvu več otrok, prizadetih ali mrtvorojenih otrok ipd. Navedimo le primer Bosne in Hercegovine, ki izstopa po tem, ker daje delavkam pravico delati 4 ure na dan do 5. leta otrokove starosti, pri čemer dobiva osebni dohodek po dejanskem delu, sicer pa je tudi ta čas opredeljen kot poln delovni čas. Samoupravní splošni akt TOZD pa lahko določi, da je delavka odsotna z dela do treh let otrokove starosti, pri čemer ji pravice in obveznosti pri delu in iz dela mirujejo. Jugoslovanski pregled lahko sklenemo z ugotovitvijo, da je Slovenija prednostni položaj, ki si ga je ustvarila leta 1974, do sredine osemdesetih let praktično v celoti izgubila in se sedaj uvršča med republike in pokrajine z najkrajšim porodniškim dopustom. Tudi pri preostalih ugodnostih v glavnem zaostaja, izjema je le tekoča revalorizacija nadomestil osebnih dohodkov.

V vzhodnoevropskih socialističnih državah traja polno plačani porodniški dopust od 16 do 26 tednov. Pridobitev pravice je povezana z zdravstvenim zavarovanjem, v nekaterih državah pa je nadomestilo nekoliko nižje od polne plače. Dolžina dopusta in ostali pogoji lahko v posameznih primerih variirajo glede na red rojstva otroka. Večinoma so stimulirana rojstva drugega in tretjega otroka v družini. Razen polnoplčanega, poznajo v teh državah še dopolnilni plačani dopust ali pomoč ob materinstvu. Dolžina tega dopusta je različna, od nekaj mesecev do nekoliko več kot dve leti in pol (na Madžarskem). V tem času dobivajo matere posebno denarno pomoč, ki pa je precej nižja od polne plače. Načelno je enaka za vse matere in ni odvisna od višine plače. Na Madžarskem je znašala npr. le trideset odstotkov poprečne plače zaposlenih žensk. Zahodnoevropske države imajo večinoma 12 do 18 tednov plačanega porodniškega dopusta. V teh državah so razlike med nadomestili osebnih dohodkov večinoma večje. Ponekod so v obsegu polne plače, drugod pa tudi v fiksnem znesku za vse upravičence. Najdaljši porodniški dopust v tej skupini držav ima Švedska, devet mesecev. Nadomestilo obsega 90 odstotkov plače, vendar največ 218 in najmanj 32 kron na dan. V devetem mesecu pa je izplačilo enotno, 32 kron na dan.⁸

Porodniški dopust se v vseh državah obravnava kot pravica iz dela. Vendar je

⁸ Prikaz razmer v Evropi je povzet po članku V. Wynnyczuika *Mezinarodní srovnání populačních opatření v Evropě* (1978) – *Demografie*, 1980, č. 1, s. 1–15. Prevod objavljen v knjigi *Demografska politika, Finansi i statistika*, Moskva 1983, str. 165–188.

treba hkrati poudariti, da se v posameznih primerih že pri rednem poročniškem dopustu to načelo dopolnjuje z drugim načelom, ki izhaja iz podružbljanja stroškov biosocialne reprodukcije. Na osnovi tega drugega načela je namreč višina nadomestila enaka za vse upravičence, ne glede na njihove zasluške, ko redno delajo. To drugo načelo pa praktično prevladuje pri podaljšanem poročniškem dopustu v vzhodnoevropskih socialističnih državah. Omenimo še, da uporabljajo ukrep poročniškega dopusta v Vzhodni Evropi v izrazito propopulacionistične namene. Med kapitalističnimi državami pa je pronatalističnost prisotna predvsem v Franciji.

III. Porodniški dopust in rodnost prebivalstva

Demografska komponenta je le ena izmed tistih, ki jih mora družba upoštevati pri odločanju o dolžini poročniškega dopusta, nadomestilu osebnega dohodka, pogojih pridobitve te pravice ipd. Hkrati pa je porodniški dopust in reševanje spremljajočih konkretnih vprašanj le eden iz celovitega in obsežnega sistema družbenih ukrepov in aktivnosti, s katerimi družba zavestno ali le posredno vpliva na demografska gibanja. Zato je relativno težko ugotoviti vpliv sprememb dolžine in drugih spremljajočih pogojev poročniškega dopusta na rodnost prebivalstva. Pri odgovoru na vprašanje, kako vpliva dolžina poročniškega dopusta na velikost in gibanje rodnosti ter ali kaže podaljševati dopust in izboljševati spremljajoče pogoje z namenom, da bi se povečala rodnost prebivalstva, si lahko pomagamo s pregledom mnenj strokovnjakov ali pa s konkretnimi analizami statističnih podatkov o rodnosti ob podaljšanih poročniškega dopusta.

Pregled strokovne literature pokaže, da je velika večina avtorjev, ki so pisali o tem, prepričana o velikem pomenu čim daljšega poročniškega dopusta, s čim večjim nadomestilom osebnega dohodka in s čim liberalnejšimi pogoji za njegovo pridobitev za relativno visoko raven rodnosti oziroma za njeno povečanje. Hkrati pa je treba dodati, da večina svojega prepričanja dostikrat prav z ničemer ne more konkretno ilustrirati. Poudariti je treba tudi, da ni vseeno, ali gre za države s tremi ali pa države z osmimi ali več meseci polno plačanega poročniškega dopusta. Elastičnost rodnosti v primerjavi z dolžino dopusta je najbrž pri podaljševanju s treh na šest ali osem mesecev večja kot pa kasneje, ko se dopust podaljšuje z osmih na deset ali dvanajst mesecev.

V sklepnem dokumentu evropske prebivalstvene konference leta 1982 v Strasbourgu, ki jo je organiziral Evropski svet, je bil »zagotovljen dopust staršem za rejo in vzgojo otrok brez škode za njihovo kariero« na zelo vidnem mestu med ukrepi, s katerimi družba odpravlja ekonomsko slabši položaj staršev, ki rodijo ter s tem redijo in vzgajajo otroke v primerjavi s tistimi, ki nimajo otrok.⁹ Analogno velja za starše z različnim številom otrok. Avtorji so očitno poudarili predvsem ekonomske razlike med družinami z otroki in tistimi, ki so brez njih, ter socialno diferenciacijo, ki ni rezultat dela in ki jo zato družba mora odpravljati. Hkrati pa se ta ukrep šteje tudi kot učinkovit pronatalističen ukrep.

Skupina vzhodnonemških avtorjev navaja med važnejšimi ukrepi za povečanje rodnosti na prvem mestu »sistematično povečevanje dolžine v celoti plačanega dopusta ob nosečnosti in po porodu«.¹⁰ Avtorji svoje prepričanje izražajo v istem

⁹ European Population Conference 1982, Conclusions, Strasbourg, 21–24 september 1982, str. 5.

¹⁰ K. Lungwitz, G. Winkler, W. Ledenig, E. Strohbach: Probleme der demographischen Entwicklung bei der weiteren Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der DDR (Thesen). Wirtschafts Wissenschaft, 1979/7, str. 767–789. Prevod objavljen v knjigi Demografska politika, op. cit., str. 17 in 36.

članku celo večkrat. Praktično enako stališče je razvidno iz članka J. Koubecka, ki analizira razmere v Čecoslovaški.¹¹ Tudi on v obsežnem in temeljitem podajanju konkretnih ukrepov in aktivnosti celovitega sistema prebivalstvene politike v svoji državi obravnava porodniški dopust z njegovim celotnim povojnim razvojem na prvem mestu.

Prepričanje strokovnjakov, ki se ukvarjajo z vprašanji prebivalstvene politike in prebivalstva nasploh, o velikem pomenu porodniškega dopusta kot propopulacionističnega ukrepa pa ni osamljeno. To prepričanje potrjujejo tudi mnoge ankete o rodnosti, v katerih so ženske spraševali, kateri ukrepi so največji stimulansi za povečanje rodnosti. Navedimo samo rezultate ankete, ki so jo izvedli v Čecoslovaški in ki jih navaja V. Srb.¹² Po tej anketi večina vprašanih žena v češki in slovaški republiki kakor tudi v mestu in na vasi meni, da je bil najboljši stimulus za povečanje rodnosti v Čecoslovaški v preteklih letih povečevanje plačanega porodniškega dopusta v kombinaciji s podaljšanim delno plačanim ter z materinskim dodatkom.

Nekateri avtorji pa gledajo na problem nekoliko drugače. H. P. David in R. J. McIntyre opozarjata, da zlasti podaljšani porodniški dopust, ki lahko traja npr. v Čecoslovaški, Madžarski in DR Nemčiji dve do tri leta in ki ga izkoriščajo predvsem ženske, poudarja razlike v vlogah med spoloma in slabši položaj žensk na področju zaposlovanja ali, kakor onadva pravita v skladu s svojo meščansko teoretično osnovo, na trgu dela.¹³ Ženska, ki se vrne po dveh ali treh, morda pa celo po šestih letih dopusta, če ima več otrok, se znajde na hierarhični lestvici za nekaj stopnic za svojimi moškimi sodelavci (z enako izobrazbo). Pri napredovanju jih lahko le izjemoma ujame. Hkrati pa je vsa ideologija družbe usmerjena v krepitev zavesti, da je zaposlitev v družbenem (oziroma državnem) sektorju centralna komponenta ženske družbene vloge. K temu je usmerjen tudi proces izobraževanja, ki sistematično vzgaja žensko mladino v prepričanju, da se bodo po končanem šolanju zaposlile in preživele svojo delovno dobo v službi družbe oziroma države ter da bodo hkrati lahko opravile svojo materinsko vlogo enako uspešno, kot če bi bile v tem času gospodinje svojim možem. To očitno lahko vodi do dodatnih frustracij, ki vplivajo zelo negativno na odločanje teh žena in njihovih družin o rojstvu otrok. Treba pa je reči, kot bomo kasneje še videli, da nastopajo take frustracije predvsem pri višje izobraženih ženskah, ki se ravno zaradi tega znatno manjkrat odločajo za tak podaljšan porodniški dopust.

Madžarske raziskave kažejo, da se je za podaljšan porodniški dopust odločilo čez 80% žena z osnovno šolo, okrog 76% tistih s srednjo šolo in le okrog 56% žena z visokošolsko izobrazbo. Avtorji hkrati poudarjajo, da se te razlike v časovni perspektivi zmanjšujejo, vendar še zdaleč niso izginile. Pri tem je gotovo zelo pomembna tudi razlika v plačah posameznih kategorij žensk.¹⁴ Podatki o tem, koliko časa ostanejo Madžarke poprečno doma, kažejo, da jih ostane ves čas doma med manualnimi delavkami skoraj polovica, pri nemanualnih pa nekaj pod 23%. Matere izkoristijo poprečno 21 mesecev podaljšanega dopusta. Pri manualnih

¹¹ J. Koubeck: Populační politika Československé republiky v letech 1945–1980. Demografie, 1981, č. 1, str. 32–50. Prevod objavljen v knjigi Demografičeskaja politika, op. cit., str. 52–57.

¹² V Srb: Šetfeni plodnosti 1977. 4. Populační politika a postoje žen. Demografie, 1979, č. 4, str. 305–309. Prevod objavljen v knjigi Demografičeskaja politika, op. cit., str. 89–91.

¹³ H. P. David, R. J. McIntyre: Reproductive Behavior, Transnational Family Research Institute, Springer Pub. Co., New York 1981, str. 26.

¹⁴ E. Szabady: Effect of Child Care Allowance on Fertility. V knjigi: Recent Population Change Calling for Policy Action, G. S. Siampos, ed., European Centre for Population Studies, Athens 1980, str. 76.

delavkah je poprečje 23 mesecev, pri nemanualnih pa 18 mesecev. Pri prvih je največji odstotek pri kmetijskih delavkah (63%) in nekvalificiranih delavkah, pri drugih pa pri delavkah v zdravstvu in izobraževanju (23,3% takih, ki izkoristijo ves podaljšan dopust). Pozitivno pa je, da poskušajo nekatera podjetja na Madžarskem v tem času prekvalificirati in dokvalificirati zlasti nekvalificirane in manj kvalificirane ženske.¹⁵ Na ta način čas podaljšanega porodniškega dopusta ni v celoti izgubljen za podjetje, v katerem delavka dela, s tem pa tudi ne za poklicno življenje same ženske. Vendar so taka podjetja še redka in kažejo le perspektivo in smer, v katero je treba razmišljati in delovati. V splošnem pa madžarski podatki potrjujejo opozorila H. P. Davida in R. J. McIntyrea.

Avtor tega teksta je pri obravnavi specifičnih dejavnikov, ki so vplivali v SR Sloveniji v šestdesetih in sedemdesetih letih na ohranjanje ravni rodnosti na ravni, potrebni za enostavno reprodukcijo, in celo nekoliko višji, na prvem mestu ravno tako omenil dolžino porodniškega dopusta, ki je bil do leta 1977 najdaljši v Jugoslaviji.¹⁶ Kljub temu pa statistični podatki o rodnosti v Sloveniji v šestdesetih in sedemdesetih letih ne kažejo povečanja, ki bi ga lahko pripisovali povečanju dolžine porodniškega dopusta v tem obdobju. Ostane le prepričanje, da je bilo to podaljšanje med pomembnimi dejavniki, ki so preprečevali padanje rodnosti do tako nizkih ravni, kot so se pojavile v drugih jugoslovanskih republikah. Vendar tudi pri tem ne moremo upoštevati samo tega ukrepa, ker je v Sloveniji v tem času delovala še vrsta drugih dejavnikov, ki so delovali pozitivno na koledarska gibanja rodnosti.

Med posameznimi evropskimi državami lahko navedemo samo tri, v katerih je prišlo do določene pozitivne reakcije rodnosti na podaljšanje porodniškega dopusta. Te tri države so Madžarska, Češkoslovaška in DR Nemčija, podaljšan porodniški dopust pa so skupaj z nekaterimi drugimi ukrepi prebivalstvene politike sprejele ravno z namenom povečati rodnost do ravni, ki bi dolgoročno zagotavljala enostavno ali rahlo razširjeno reprodukcijo prebivalstva.¹⁷ Na Madžarskem in v Češkoslovaški so sprejeli omenjene ukrepe v glavnem leta 1969, pri čemer so jih Madžari znatno okrepili v prvi polovici sedemdesetih let, v DR Nemčiji pa leta 1976. Padajoč trend rodnosti se tako rekoč nenadoma in čez noč spremeni v naraščajočega.¹⁸ Za Madžarsko in Češkoslovaško lahko hkrati rečemo, da se je rodnost dvignila od ravni, ki ni zagotavljala enostavne reprodukcije, na raven, ki bi, če bi se ohranila, zagotavljala relativno hitro rast teh dveh prebivalstev. V DR Nemčiji pa se rodnost še ni dvignila do ravni, ki bi zagotavljala enostavno reprodukcijo. Dosežena raven pa se niti na Madžarskem in v Češkoslovaški ni obdržala, pač pa je prišlo proti koncu sedemdesetih in v začetku osemdesetih let do precej hitrega padanja rodnosti, ki ponovno ne zagotavlja več enostavne reprodukcije prebivalstva. Na Madžarskem pa se je v začetku osemdesetih let celo pojavila odkrita depopulacija. Kljub vsemu temu pa madžarski

¹⁵ E. Szabady: op. cit., str. 84–85.

¹⁶ J. Malačič: Demografske razmere v Sloveniji in z njimi povezana vprašanja družbene aktivnosti, Teorija in praksa, 7–8/1984, str. 699.

¹⁷ A. Klinger: A népesedéspolitikai határozat eredményei, 1973–1979. Statistika szemle, 1980, N 5, 453–469. old., 1980, N 6, 565–573. old. Prevod objavljen v knjigi Demografske politike, op. cit., str. 93.

¹⁸ Splošna mera natalitete se je v Češkoslovaški gibala od leta 1969 do 1982 takole (v‰): 15,5, 15,9, 16,5, 17,4, 18,9, 19, 19,6, 19,3, 18,7, 18,4, 17,9, 16,3, 15,5 IN 15,2; na Madžarskem pa v istem obdobju: 15,0, 14,7, 14,5, 14,7, 15,0, 17,8, 18,4, 17,5, 16,7, 15,8, 15,0, 13,9, 13,3 in 12,5. Podatki za DR Nemčijo pa kažejo naslednje gibanje od leta 1975 do 1981: 10,8, 11,6, 13,3 13,9, 14,0, 14,6 in 14,2. Vir: Demographic Yearbook, Special issue: Historical supplement, 1981 in 1982, UN, New York.

demograf E. Szabady meni, da je treba ukrep podaljšane porodniškega dopusta še naprej razvijati.¹⁹ Predvsem bo treba veliko širše in bolj kompleksno zastaviti ves sistem prebivalstvene politike. Dosedanji delni ukrepi tudi niso mogli dati kaj več kot delne rezultate.

Sklenemo lahko s mislijo, da samo s podaljšanjem porodniškega dopusta v industrijsko razvitih državah ne bo mogoče povečati ravno rodnosti do take, ki bi dolgoročno zagotavljala enostavno reprodukcijo prebivalstva. Prebivalstvena politika ne bo smela ostati zgolj na ekonomskih elementih, ampak bo morala spreminjati tudi reproduktivno zavest posameznikov, družin in celotne družbe.

IV. Demografski model porodniškega dopusta v sodobnem tipu reprodukcije prebivalstva

Demografski model porodniškega dopusta temelji na elemenarni potrebi sodobnih industrijsko razvitih družb po enostavni reprodukciji prebivalstva, ki si jo vse več teh družb postavlja kot osnovni demografski dolgoročni cilj. Osnovne demografske značilnosti sodobnega tipa reprodukcije prebivalstva so v skladu z modelom porodniškega dopusta, ki bi trajal do izpolnjenega drugega leta otrokove starosti. Najpomembnejša izmed njih izhaja iz stacionarnih tendenc sodobne reprodukcije prebivalstva. Stacionarnemu prebivalstvu se bo dolgoročno mogoče približati z rodnostjo, ki bo izražena s totalno mero fertilitnosti 2,55. Pri izračunu te mere upoštevamo samo tiste ženske, ki so sposobne in pripravljene roditi. Z drugimi besedami to pomeni, da tedaj, ko izločimo biološko in socialno sterilne ženske, morajo preostale, ki so sposobne in pripravljene roditi, imeti poprečno dva in pol otroka, da se bo posamezna generacija obnovila na enostavni ravni. Ta poprečna številka pa je zelo visoka. Zdi se celo, da sodobne ženske niso pripravljene v poprečju roditi toliko otrok. Skoraj zanesljivo pa je, da ob stihijnem razvoju in celotni prepustitvi reproduktivnih zadev posamezniku ta vrednost niti približno ne bo dosežena.

V sodobni družbi je potrebna kompleksna, celovita, načrtna, zavestna in aktivna prebivalstvena politika z jasno začrtanimi cilji, načeli ter ukrepi in aktivnostmi. Samo pod tem pogojem bo mogoče doseči dolgoročni cilj, kot smo ga že začrtali. Dveletni porodniški dopust je zato treba razumeti kot zelo pomembno sestavino tako pojmovane prebivalstvene politike.

Tako dolg porodniški dopust je smiselno načrtovati v sodobnih razmerah le ob postopnem doseganju enakopravnejšega koriščenja dopusta moških in žensk. Del porodniškega dopusta, ki sledi najbolj zgodnjemu obdobju po otrokovem rojstvu in po prenehanju dojenja, bi si morala enakopravno deliti mati in oče otroka. Samo na ta način je mogoče zagotoviti, da tako dolg dopust ne bi ogrožal poklicne kariere ženskega prebivalstva. Enakopravnost pri delitvi porodniškega dopusta med spoloma pa bi delovala najbrž tudi spodbudno na odločanje družin za nekoliko večje število otrok. Osnovni pogoj za tako enakopravnost je odpravljanje neenakopravnosti in diskriminacije med spoloma na vseh drugih področjih družbenega življenja.

Obravnavani demografski model porodniškega dopusta je treba povezati še z vprašanjem dolžine delovne dobe, ki je potrebna za doseg polne pokojnine za

¹⁹ E. Szabady: op. cit., str. 80–81.

moške in ženske. Današnje razmere so na tem področju take, da morajo moški delati za dosego polne pokojnine pet let več kot ženske. Naš model zahteva odpravo te razlike. Realno se je verjetno pogovarjati samo o podaljšanju delovne dobe žensk za pet let. To pa je ravno v skladu z našim modelom. V tem podaljšanju se skriva tako velika družbena rezerva, ki dolgoročno pomeni, da bi moralo biti podaljšanje porodniškega dopusta na dve leti tako rekoč zastoj.

Petletno podaljšanje delovne dobe pri posamezni ženski se sklada s poprečno petimi leti porodniškega dopusta, ki si jih ob poprečno dveh otrokih in pol na družino enakopravno razdelita mož in žena. Težava z dejstvom, da otrok ni mogoče deliti na decimalke, ne bi bila pretirano velika, če bi v družbi prevladoval model z dvema in tremi otroki na družino. Idealnih razmer, v katerih bi imela polovica družin dva, druga polovica pa tri otroke, praktično ni mogoče uresničiti. Mogoče pa se jim je precej približati. V tem primeru bi tisti, ki se odločijo za dva otroke, imeli štiri leta, tisti s tremi otroki pa šest let porodniškega dopusta. Za redke primere družin z večjim številom otrok, če bo seveda sploh kdo še pripravljen imeti po šest ali celo več otrok, pa bi modelu najbrž tudi ne bilo težko najti rešitve. Konkretna družba bi morala take primere reševati z družbenim dogovorom.

Če bi v modelu izračunali časovni sklad, ki bi bil potreben za podaljšanje porodniškega dopusta in na drugi strani časovni sklad, ki bi ga dobili s podaljšanjem delovne dobe, bi ob predstavi enostavne reprodukcije družba morala celo pridobiti časovni sklad razpoložljivega aktivnega življenja. Presežek slednjega bi izvirал iz podaljšanja delovne dobe ženskam, ki ne morejo ali nočejo roditi. Takih sterilnih žensk je okrog 10% vseh žensk. K presežku moramo šteti tudi tisti čas, ki ga družba sedaj porabi za porodniški dopust. Ta del je še precej večji kot presežek na račun omenjenih desetih odstavkov. Pri celotni računici pa moramo upoštevati tudi nekaj izgube. V primerih, ko upravičenci izrabijo svojo kvoto dopusta, pa ne dočakajo upokojitve, ampak prej umrejo, ne moremo govoriti o prerazdelitvi sklada časa, kakor je opisana. Vendar je ob današnji nizki smrtnosti take izgube relativno malo.

Na ta način postane problem podaljšanja porodniškega dopusta na dve leti vprašanje družbene organizacije oziroma prerazdelitve časovnega sklada aktivnih in neaktivnih let. Pri ženskah bi šlo za prerazdelitev med mlajšimi in starejšimi leti v življenju posamežne ženske, pri moških pa za delno zmanjšanje sklada aktivnih let na račun povečanja sklada ženskih aktivnih let.

Prednost predlaganega modela pa ni le v veliki pridobitvi sklada aktivnih let življenja. Že samo ta dejavnik bi moral biti dovolj močan argument za postopno uresničevanje orisanega modela. Druga prednost je v uvedbi razlik v delovni dobi staršev na eni in nestaršev na drugi strani. Danes namreč še zmeraj pogosto slišimo, da je delovna doba žensk krajša zaradi njihove materinske funkcije. Če je to tako, mora družba težiti za tem, da pomaga materi, otroku in družini nasploh takrat, ko ima le-ta majhne otroke in ko je pomoči najbolj potrebna. Nikakor pa potemtakem ne morejo imeti krajše delovne dobe tiste ženske, ki niso rodile.

Realizacija našega modela bi zahtevala daljše časovno obdobje. Pri tem bi bili potrebni različni prehodni režimi za posamezne starostne kategorije prebivalstva. Pri generacijah, ki so že opravile svojo reproduktivno funkcijo v celoti ali v večjem delu, take prerazdelitve aktivnega in neaktivnega sklada dela ni več mogoče napraviti. Pri teh bi bilo treba podaljšati delovno dobo ženskam, ki niso rodile. Pri mladih generacijah pa bi bilo treba čimprej začeti uvajati model.

Uvajanje modela bi moralo biti postopno tudi zaradi ekonomskih razlogov. V relativno dolgem obdobju bi bilo namreč treba zbirati denar od generacij, ki danes delajo, za plačevanje porodniškega dopusta staršem. Njihova podaljšana delovna doba pa bi se uveljavila šele v tridesetih do štiridesetih letih. Zato moramo na podaljšanje porodniškega dopusta v skladu z modelom gledati kot na svojevrstno investicijo, ki bi se povrnila šele v zelo dolgem časovnem obdobju. Take investicije pa iz čisto ekonomskih razlogov praviloma niso privlačne. Naš model je zato treba razumeti kot nekaj, k čemur se je treba dolgoročno in tendenčno približevati. Tudi če bi ga družba dosegla v prihodnjih štiridesetih ali petdesetih let, bi bil to že zadosten razlog, da se začne pospešeno uvajati že danes.

V. Sklep

V našem sestavku je bilo težišče na obravnavi demografskih vidikov porodniškega dopusta. Pri tem morda ni bilo dovolj poudarjeno, da je porodniški dopust kot družbena institucija zelo pomemben tudi iz mnogih drugih vidikov, sociološkega, psihološkega, zdravstvenega, pravnega in morda še kakšnega. Vseh teh, kakor tudi ekonomskih vidikov, v tem sestavku iz razumljivih razlogov ni bilo mogoče obravnavati. Popolnoma razumljivo pa je, da mora družba pri sprejemanju konkretnih odločitev o porodniškem dopustu upoštevati celovito sliko problematike in s tem razen tukaj obravnavanih še množico omenjenih in drugih vidikov.

IDA HOJNIK

Staranje in razvojne spremembe v industrijskih družbah

Uvod

Socialna gerontologija je kot znanstvena veda postala pomembna šele v drugi polovici 20. stoletja, ko so razvojne spremembe v industrijskih družbah prinesle že prve znake staranja populacije. V Jugoslaviji je bila prva gerontološka konferenca leta 1964. Od takrat se je raziskovalno delo na tem področju precej razširilo (vsaj v Sloveniji). Socialna gerontologija proučuje na eni strani družbeno staranje – to je demografsko staranje družbe, družbeno vrednotenje starostne populacije in starosti, na drugi strani pa individualno staranje v družbi – to je individualni psihosocialni proces staranja. Specifična razlika med socialno gerontologijo in drugimi smermi v gerontologiji (psihološka, medicinska) je v tem, da mora le-ta upoštevati posebnosti okolja, v katerem proučuje starostno populacijo, to pomeni, da je treba upoštevati demografske dejavnike, vrednote, normativni sistem, stopnjo družbenoekonomske razvitosti, ideologijo, stil življenja, stopnjo urbanizacije itd. Na nekatere od teh bomo posebej opozorili v nadaljevanju tega prispevka.

1. Demografski kazalci kot prediktorji socialnih potreb

Demografski kazalci imajo v modelu napovedovanja strategij prihodnjega razvoja pomembno vlogo, čeprav je njihova prediktivna moč različna za različne pojave, odvisno od medsebojne povezanosti družbenih dejavnikov, ki vplivajo na pojave v določenih časovnih razdobjih. Tako lahko ugotovimo, da moramo npr. za gibanje brezposelnosti ob demografskih trendih upoštevati tudi spreminjanje tehnologije, distribucijo materialnih sredstev in še vrsto drugih dejavnikov, na katere vpliva dinamika družbenega razvoja. Brezposelnost je eden od družbenih pojavov, ki je odvisen od prepletanja več različnih enakovrednih dejavnikov.

Kadar pa želimo spremljati temeljne človeške potrebe in njihovo zadovoljevanje, imajo demografski kazalci prevladujočo kratkoročno in dolgoročno prediktivno moč. Kratkoročna prediktivna vloga demografskih kazalcev se izraža npr. v načrtovanju družbenih storitev za zadovoljevanje osnovnih človeških potreb (zdravstvene, socialne storitve, mreža šol, kulturne storitve itd.).

Na osnovi demografskih kazalcev pa lahko predvidevamo tudi dolgoročne potrebe populacije. Če je npr. v nekem obdobju visoka rodnost, lahko čez nekaj desetletij pričakujemo več problemov s starostno populacijo.

1.2. Demografski trendi staranja populacije

Ravno s tega vidika, da se približamo demografskim trendom staranja v družbi in njihovim socialnim posledicam oz. drugačnim potrebam populacije, ki se stara, se nam je zdelo potrebno na kratko pojasniti metodološki pomen demografskih kazalcev. Demografske kazalce bi morali bolj upoštevati pri načrtovanju tako na mikro in makrosociološki ravni. Kot je bilo že omenjeno, so demografski kazalci lahko precej zanesljivi prediktorji socialnih potreb populacije. To se izrazito pokaže tudi pri staranju populacije, vendar smo začeli posledice procesa družbenega staranja upoštevati šele takrat, ko so postale težko obvladljive.

Med dejavniki, ki vplivajo na staranje družbe, so najpomembnejši naslednji:

- a) zmanjšanje plodnosti oz. nadzorovana rodnost (ta dejavnik ima prav gotovo največji vpliv)
- b) podaljšanje pričakovane življenjske dobe
- c) migracijski procesi
- d) boljše zdravstvene razmere
- e) višji življenjski standard
- f) urbanizacija.

Po drugi svetovni vojni se je rodnost po vsem svetu zelo razmahnila, tako da se je za prvo desetletje po vojni uveljavil izraz »baby boom«. Zavedajoč se posledic spontane rodnosti je populacijska politika sčasoma postala nadzorovana in načrtovana. Vendar pa po 60. letih čutimo posledice nenadzorovane ekspanzivne rodnosti, ki se izraža v zrcalni podobi. Konec 20. stol. in začetek 21. stol. lahko označimo s pojmom »gerontic boom«. Demografske napovedi strokovnjakov Združenih narodov kažejo na konstantno naraščanje starostne populacije po vsem svetu, vendar bo ta trend veliko bolj izrazit v razvitih industrijskih deželah kot pa v deželah v razvoju (glej tabelo 1).

Tabela 1: Delež prebivalcev, starih 60 let in več, v celotni populaciji (v %)*:

	1980	2000	2025
Azija (brez Z. Azije)	6,76	8,67	14,44
Afrika	4,90	5,00	6,60
Evropa	16,86	19,84	24,73
S. Amerika (Kanada + ZDA)	14,95	15,10	22,28
SZ	13,07	17,51	20,08
V. Evropa**	15,17	18,34	22,00
S. Evropa	19,66	19,94	25,70
J. Evropa	15,54	20,05	24,43
Z. Evropa	17,77	20,74	26,80
Jugoslavija	11,78	18,44	24,62

* Vsi podatki do naslednje opombe pod črto so povzeti po publikaciji: The World Aging Situation: Strategies and Policies. United Nations, New York 1985.

** V skupino vzhodnoevropskih držav so v tem kontekstu vključene naslednje dežele: Bolgarija, Češkoslovaška, NDR, Madžarska, Poljska in Romunija;

severnoevropske dežele: Danska, Finska, Irska, Islandija, Norveška, Švedska, Velika Britanija s Severno Irsko;

južnoevropske dežele: Albanija, Grčija, Italija, Malta, Portugalska, Španija, Jugoslavija;

zahodnoevropske dežele: Avstrija, Belgija, Francija, ZRN, Luksemburg, Nizozemska, Švica.

Delež prebivalcev, starih 60 let in več, bo l. 2000 v Jugoslaviji še nekoliko pod evropskim povprečjem (18,44%), l. 2025 pa bo v Jugoslaviji relativno živelo že toliko starejših prebivalcev kot v povprečju v Evropi (24,62%). Dežele v razvoju so se z omejevanjem rodnosti srečale kasneje, nižji življenjski standard, slabše higienske razmere in drugačen način življenja vplivajo na »fazni zaostanek« družbenega staranja v teh deželah. Staranje kot družbeni problem se bo v azijskih in afriških državah pojavilo po l. 2025 in bodo socialne posledice bistveno drugačne kot v razvitih deželah. Zaradi časovne bližine in podobnosti problematike so bolj aktualne demografske spremembe in njihove posledice v deželah razvitega sveta. Najbolj izrazite populacijske in socialne razvojne spremembe, ki že prihajajo na dan in se bodo v naslednjih letih še potencirale, so naslednje:

- porušeno sorazmerje med aktivno in vzdrževano populacijo
- povečanje sredstev za pokojninsko zavarovanje
- prestrukturiranje sredstev za socialne službe in zdravstvene storitve.

Tabela 2: Število 60 let starih in več na 100 aktivnih zaposlenih prebivalcev:

	1980	2000	2025
Evropa	28	33	44
S. Amerika	24	24	39
SZ	21	30	35
S. Evropa	33	30	38
J. Evropa	26	33	43
Z. Evropa	29	34	48
Jugoslavija	18	30	43

Upadanje rodnosti v preteklih desetletjih in tudi v prihodnosti bo vplivalo na porušenje razmerja med vzdrževanim in aktivnim prebivalstvom (glej tabeli 2 in 3).

Tabela 3: Število 0–14 let starih na 100 aktivnih zaposlenih prebivalcev:

	1980	2000	2025
Evropa	37	32	33
S. Amerika	37	35	36
SZ	39	40	38
V. Evropa	38	34	35
S. Evropa	36	30	31
J. Evropa	40	33	32
Z. Evropa	33	29	32
Jugoslavija	38	32	31

Demografski trendi kažejo, da bo v obdobju 1980–2025 mlada generacija upadala, medtem ko se bo povečalo število starejše skupine vzdrževanega prebivalstva. Najhitreje se bo po demografskih napovedih povečala skupina starejših starostnikov (80 let in več); v Evropi kot celoti se bo njihovo število povečalo za 2%. Najbolj bo porastlo v naslednjih deželah: Bolgarija, NDR, ZRN, Grčija, Italija, Španija, Švedska, Švica. V Jugoslaviji bo l. 2025 živel 13,9% prebivalcev, starejših od 80 let. Pričakovana življenjska doba pa se bo v tem obdobju v Jugoslaviji povprečno podaljšala za 5 let.

Projekcije napovedujejo, da bo l. 2025 v Evropi živel 129 milijonov prebivalcev, starih 60 let in več, v S. Ameriki 76,5 milijona, v SZ pa 71,3 milijona prebivalcev.

2. Socialno-ekonomske posledice staranja

Povečanje vzdrževanega prebivalstva pomeni večje materialne obremenitve aktivnega prebivalstva. Predvsem se nenehno povečuje skupina upokojencev, to pa seveda pomeni tudi naraščanje sredstev za pokojninsko in invalidsko zavarovanje. V obstoječem sistemu pokojninskega in invalidskega zavarovanja prihaja do neskladja; materialna sredstva za pokojnine nenehno naraščajo, individualna raven zadovoljevanja življenjskih potreb pa se stalno zmanjšuje. To se dogaja v vseh industrijskih deželah, v Jugoslaviji pa se je v zadnjih petih letih materialni standard novih upokojencev zaradi znižanja realne vrednosti pokojnin zelo poslabšal! V Sloveniji je bilo l. 1985 namenjenih za skupne potrebe pokojninskega in invalidskega zavarovanja 7,17% družbenega produkta,¹ najnižja pokojnina je 1. septembra 1986. leta znašala 60.754 din.² Število upokojencev nenehno narašča (v Sloveniji je bilo l. 1984 261.206 vseh upokojencev).³

V industrijskih deželah demografske spremembe vplivajo tudi na možnost za zaposlovanje. V nekaterih okoljih, kjer je brezposelnost postala že zelo problema-

¹ Poročilo o poslovanju v letu 1985, SPIZ, Ljubljana, maj 1986.

² Delo, 18. 8. 1986.

³ Poročilo o poslovanju v letu 1985, SPIZ, Ljubljana, maj 1986.

tična, so se odločili za zgodnje upokojevanje, ki naj bi ublažilo naraščajočo brezposelnost. Francija je npr. že l. 1979 znižala starostno mejo za upokojitev s 65 na 60 let. Zgodnje upokojevanje ni globalna rešitev problema brezposelnosti in je dolgoročno neučinkovito, ker pomeni le zamenjavo ene neaktivne skupine (brezposelnih) z drugo – upokojenci. Nekatere države so to že spoznale in dopuščajo že obratni trend – podaljševanje delovne dobe, če posameznik to želi.

Japonska vlada materialno podpira tista podjetja, ki skušajo čim dlje zadržati starejše v delovnem razmerju. V Kanadi država financira prekvalifikacijo starejših delavcev. V SZ je možno delo na domu za starejše ljudi, prilagoditi pa skušajo delovno okolje starejšim s skrajševanjem delovnega dne in znižanjem delovne norme. Zato je za prihodnost starejše družbe razvitega sveta bolj pomembno, da se ustvarijo drugačne delovne razmere za starejše delavce in da ostanejo v poklicu, ki so ga že prej opravljali, ali pa da se razvijejo drugačne oblike zaposlovanja za stare, ki so še vitalni in sposobni za delo.

V deželah v razvoju so lahko zelo primerne oblike aktivnosti za starejše ljudi kooperative, kjer ne gre samo za delovno aktivnost, ampak tudi za medsebojno pomoč, vzpostavljanje odnosov solidarnosti, kolektivno doseganje uspeha – ne gre samo za delovno učinkovitost, ampak tudi za medosebne odnose in ugodno socialno ozračje.

V zvezi z zaposlovanjem je tudi izobraževanje v tretjem življenjskem obdobju. Permanentno izobraževanje, ki je moto postindustrijske družbe, bo vplivalo tudi na izobraževanje v starosti. T. i. univerze za tretje življenjsko obdobje so v svetu že zelo razvite (npr. v ZRN jih je že 47, v Italiji 30). V teh oblikah izobraževanja se stari lahko prekvalificirajo za drug poklic, ki so si ga želeli, pa ga v preteklem življenju niso mogli uresničiti. Tako prekvalificirani se lahko zaposlijo na drugem področju. Sposobni starejši lahko pri tem izobraževanju delujejo kot mentorji in pedagogi. Lahko pa se v takih programih ukvarjajo z interesnimi dejavnostmi, ki jih tudi niso mogli uresničiti takrat, ko so bili še zelo zaposleni (npr. petje, ročno delo, učenje jezikov, likovno oblikovanje . . .).

Lahko se razvijejo programi za skupinsko dinamiko, za usposabljanje za prostovoljno ali polprofesionalno socialno delo. Pri programih izobraževanja je pomembno, komu so namenjeni in kakšen cilj želijo doseči, ker sta od tega odvisna tudi pedagoški pristop in način dela s posamezno skupino. Pomembno je predvsem to, da je skupina motivirana in da je metoda učenja prilagojena njihovim sposobnostim.⁴

Taki programi so v zahodnih deželah stari že nekaj desetletij (npr. v ZDA že 20 let). Podatki za ZDA kažejo, da je 3% starejših nad 65 let vključenih v izobraževalne programe.⁵ V Sloveniji pa smo s tem začeli šele l. 1986. Prvi taki programi so: o vrtničarstvu, pripravlja se program za literarno-novinarsko usposabljanje, že 3 leta pa teče program učenja francoskega jezika. Slednji ni brezplačen, medtem ko so drugi brezplačni. V okviru univerze za tretje življenjsko obdobje bi se lahko vključili tudi programi »predupokojitvenega treninga« v tem smislu, da se delavcu nekaj let pred upokojitvijo skrajšuje obvezni delovni čas in se usmerja v druge interesne dejavnosti ali pa v druge oblike delovne aktivnosti. Do realizacije tega bo preteklo še morda nekaj desetletij, pozitivno pa je že to, da je ta možnost vključena v sklepe letošnjega kongresa Zveze sindikatov Slovenije. Politični

⁴ Predavanje Ane Kranjc v Cankarjevem domu 27. 3. 1986.

⁵ The World Aging Situation: Strategies and Policies, United Nations, New York 1985.

dejavnik je večinoma ključni razvojni ali pa zaviralni dejavnik pri realizaciji neke novosti.

3. Humanitarne posledice demografskih sprememb

Doslej smo se dotaknili predvsem globalnih demografskih razvojnih sprememb, humanitarni vidik staranja pa se nanaša na posameznika. Kadar govorimo o starostniku kot posamezniku, gre predvsem za socialne in zdravstvene storitve, ki so človeku lahko dostopne preko dveh kanalov: družine in/ali institucije.

3.1. Kako se spreminja oblika družine v razvitih deželah

V razvitih deželah, kjer se je uveljavil model dvogeneracijske družine in človek v srednjem življenjskem obdobju živi zelo intenziven ritem, si težko predstavljamo, da bi družina prevzela primarno vlogo varstva starejših družinskih članov. Demografske spremembe pa bodo v prihodnosti vplivale tudi na to, da se bo spremenila funkcija družine. Upadanje rodnosti, vedno več enopartnerskih družin, podaljševanje življenjske dobe (predvsem pri ženskah) bodo vplivali na modifikacijo družinskega življenja v tem smislu, da bo na pragu 21. stol. veliko starejših brez otrok ali pa bodo prevladovala le enosmerne družinske vezi, predvsem mati – hči. Pojavile se bodo oblike »ženskih« trogeneracijskih družin, npr.: 40 do 50-letna hči bo skrbela za 60 do 70-letno mater in za 80-letno staro mater. V nekaterih deželah, npr. v Finski, Češkoslovaški, naraščajo problemi osamljenih starih žensk. V ZDA je l. 1982 bilo 40,0% žensk, starih 65 let in več, ki so živele same, ter 14,3% moških. V ZRN je l. 1978 živelo samih 53% starejših prebivalcev. Podatki kažejo, da tudi v razvitih deželah obstaja precej trogeneracijskih družin, npr. v Avstriji živi $\frac{1}{3}$ starejših skupaj s svojimi otroki, v Kanadi pa 66% starejših v skupnem gospodinjstvu s svojimi sorodniki.⁶

3.2. Družinsko ali institucionalno varstvo za starejše ljudi?

Ob teh demografskih spremembah se bo začela spontano in načrtovano spreminjati funkcija družine. Družina naj bi dobila pri varstvu starejših ljudi primarno vlogo, zdravstvene in socialne institucije pa naj bi delovale kot pomoč družini, ki imajo starejše člane.

Socialna politika je že v več državah primarno usmerjena v družinsko varstvo starejših ljudi. Npr. v Kanadi in Japonski je družina deležna materialne pomoči, če želi preurediti in razširiti stanovanje za starejše člane.⁷

Institucionalno varstvo starejših bo sicer še vedno potrebno za približno 7% starostne populacije, vendar pa v nobenem primeru ne sme več kot 10% starejših preživeti svojega tretjega življenjskega obdobja v instituciji.

Ljudje sami si želijo ostati v svojem domu do konca življenja. V raziskavi Slovensko javno mnenje 1986 se je 69% anketirancev opredelilo, da si življenje v

⁶ Ibidem.

⁷ The World Aging Situation: Strategies and Policies, United Nations, New York 1985.

starosti predstavljajo v krogu svoje družine, s svojci in sorodniki. Dom za starejše je le skrajni izhod v sili. (Le 4% respondentov je odgovorilo, da si želijo preživeti svojo starost v domu upokojencev.)

Zato je veliko bolj pomembno, če želimo starega človeka ohraniti čim dlje doma, kako je urejeno njegovo stanovanjsko okolje in kako so organizirane servisne službe zdravstvenih in socialnih storitev. Institucije naj bi svoje delo usmerjale neposredno k posamezniku. Takšna je generalna težnja v slovenski socialni politiki za srednjeročno obdobje 1986–90. Seveda pa to pomeni reorganizacijo dela v institucijah, kadrovske spremembe in redistribucijo materialnih sredstev. Na tem mestu ne bi analizirali, kako spreminjati delo institucij, ker je to tema za poseben prispevek in je o tem že tudi bil pripravljen članek. Nekoliko dlje pa bi se zaustavili ob problemu stanovanjskega okolja.

4. Staranje stanovanjskih sosesk

Na začetku smo med dejavniki demografskih sprememb omenili urbanizacijo. Med velikimi migracijskimi premiki je bil selitveni tok usmerjen iz ruralnega v urbano okolje. Po vaseh so ostajali večinoma stari kmetje, v velikih mestih stanovanjskih soseskah pa so se naseljevale mlade družine. Ob zgrajenih stanovanjih je bilo treba zgraditi še ustrezno družbeno infrastrukturo: otroška igrišča, vrtce, šole, trgovine, itd. Z »ustrezno« razumemo seveda tiste servisne storitve, ki so prilagojene potrebam stanovalcev. Vendar pa potrebe stanovalcev večinoma niso bile dolgoročno načrtovane. V stanovanjskih soseskah, kjer so v 60 in 70-tih letih živele mlade družine s predšolskimi in šoloobveznimi otroki, bomo na pragu 21. stol. srečevali srednje in starejše generacije z drugačnimi potrebami. Ta pojav se bo še toliko bolj potenciral, ker zaradi stanovanjskih problemov in upadanja materialnega standarda prihaja vedno manj do preseljevanja in menjave stanovanj. Primer: V Ljubljani je Savsko naselje med starejšimi blokovskimi naselji. V KS Savsko naselje I, II in III živi 10% prebivalcev, ki so stari 65 let in več. Nasprotno temu pa npr. v KS Urška Zatler, ki je po nastanku mlajše blokovsko naselje, živi 4,7% stanovalcev, ki so stari 65 let in več.⁸ Čeprav ne izrazito, vendar ta primer že nakazuje trend demografskih sprememb v stanovanjskih soseskah. Staranje stanovanjskih sosesk bo odprlo nove probleme, ki jih obstoječa infrastruktura ne bo mogla zadovoljivo obvladati. Potrebe starajočih stanovalcev se gibljejo v dveh smereh:

- a) hobi oz. aktivnosti v prostem času
- b) socialni in zdravstveni servisi.

Ljudje bolj pogrešajo ustrezne prostore za hobi v svojem stanovanju kot v stanovanjski soseski, ker čutijo večjo pripadnost ožjemu stanovanjskemu okolju kot širšemu bivalnemu okolju. Vendar nimajo niti prvega niti drugega. Eden od vzrokov nezainteresiranosti za skupne prostore v soseski je prav gotovo nepoznavanje raznovrstnih možnosti za izkoriščanje tovrstnih prostorov. Dejavnosti v prostem času ne pomenijo le razvedrilne dejavnosti, kot npr. šahiranje, kartanje, razgovori. Skupni prostori v stanovanjskih soseskah bi bili lahko namensko opremljeni za neko specialno aktivnost, npr. orodje za mizarjenje, struženje, fotolaboratoriji, knjižnice, pribori in materiali za likovno upodabljanje itd. Pri nas ljudje teh možnosti ne poznajo, v tujini pa so že kar razširjene. Ena od možnosti je

⁸ Po podatkih Zavoda za družbeno planiranje mesta Ljubljana, 1986.

tudi ta, da bi opremljanje skupnih prostorov za hobi povezali z izobraževalnimi programi za tretje življenjsko obdobje. Tako bi lahko spodbudili interese ljudi v stanovanjskem okolju in razmahnili aktivnost v inertnih soseskah. Vprašanje pa je, kako priti do takšnih prostorov tam, kjer namensko niso bili zgrajeni. Ali obstajajo možnosti, da bi lahko preuredili šole in vrtce, ko le-ti ne bodo več služili svojemu primarnemu namenu? V najslabši možni varianti lahko postanejo »šole za starejše«, s čimer bi bil cilj zgrešen in bi gotovo tudi nespodbudno vplivalo na ljudi.

Če pa bi te objekte spremenili v nekatere »gerontološke centre« z vsebinskim konceptom dela, pa bi verjetno pritegnili ljudi. Kaj si predstavljamo pod »gerontološkim centrom«? To naj bi bilo nekakšno središče srečevanja ljudi (ne samo starejših, ampak tudi mladih), kjer bi se lahko izobraževali, »zapravljali« svoj prosti čas z branjem, družabništvom ali drugimi aktivnostmi, kjer bi bile na voljo servisne storitve (pediker, frizer) svetovalna dejavnost (pravni, zdravstveni, psihološki nasveti) in kjer naj bi se razvijale prostovoljne aktivnosti, kot npr. medsebojno obveščanje in pomoč, urejanje enostavnih administrativnih zadev, družabništvo, krajši prevozi, npr. k zdravniku ali po drugih nujnih opravkih. Tak center lahko zaživi in dobro dela s profesionalno organizacijo, nujno pa je potrebna povezanost s strokovnimi institucijami (zdravstvenimi in socialnimi), domovi za starejše občane, RK, društvi prijateljev mladine, društvi upokojencev. Cilj bo dosežen, če bo tak center imel identifikacijsko funkcijo v stanovanjski soseski. V Ljubljani obstaja zazidalni načrt v občini Bežigrad, ki vključuje v izgradnjo centra soseske BS3 tudi t. i. »servisni center« (prostori, namenjeni za izvajanje in organiziranje pomoči na domu – pospravljanje stanovanj, pranje in likanje perila, prenašanje hrane), »zdravstveno-estetsko-svetovalni center« (svetovanje in obveščanje), občasna predavanja, prostori za osebno in zdravstveno higieno – kopanje ob pomoči negovalke, frizerstvo, pedikura, fizioterapija, masaža, prostor za specializirano prodajo, npr. zeliščno-zdravstvena trgovina, specializirana drogerija, trgovina z ortopedskimi pripomočki); »družbeni center« za kulturno-družabni program (večji večnamenski prostor, knjižnica, klubski prostor z opremo za projekcijo filmov, glasbeno opremo).⁹ Vsebina dela teh centrov bi bile izvenodomske dejavnosti Doma starejših občanov Bežigrad, Društva upokojencev Bežigrad in klubov upokojencev v delovnih organizacijah, prostori pa bi bili namenjeni starejšim ljudem za razna praznovanja, za razstave itd. Kako bo ta center resnično zaživel, je odvisno predvsem od vsebinske zasnove in dobro organiziranega vodenja posameznih dejavnosti. Tako oblikovano zasnovo »gerontološkega centra« (če ga pogojno lahko tako imenujemo) pa je možno prilagoditi že obstoječim objektom v drugih stanovanjskih soseskah (kot smo omenili primer z osnovnimi šolami in otroškimi vrtci). Taka programska zasnova »družbenega življenja« v KS oz. stanovanjskih soseskah je tudi ena od možnih oblik dolgoročnih usmeritev socialne politike v Sloveniji – odpirati institucije in čimveč dejavnosti prenesti v neposredno delovno in bivalno okolje.

5. Stanovanja za trogeneracijske družine

Stanovanja v večstanovanjskih stavbah so grajena tako uniformno, da dopuščajo malo možnosti za prilagajanje potrebam družine, ki se stara, velikost in

⁹ Povzeto po dopisu občinske skupnosti socialnega skrbstva Lj. Bežigrad Skupnosti socialnega skrbstva Slovenije z dne 30. 5. 1986.

razporeditev prostorov povprečnega dvosobnega ali dvoinpolsobnega stanovanja nista ustrezni, da bi stanovanje vsaj delno lahko preuredili za trogeneracijsko družino. Stanovanjska politika je tako toga, da je zelo malo možnosti tudi za zamenjavo stanovanj. Nekatere raziskave kažejo, da med starejšimi niti ni interesa, da bi zamenjali stanovanje, in eden od vzrokov je prav gotovo togost stanovanjske politike.

Če pri načrtovanju stanovanjske gradnje izhajamo iz demografskih kazalcev, bi bilo treba poudariti, da je treba pri gradnji večstanovanjskih naselij upoštevati večjo fleksibilnost. V blokovnih naseljih ne poznamo stanovanj za trogeneracijske družine. Doslej so se eksplicitno poudarjale pri gradnji le arhitektonske ovire (v ožjem in širšem stanovanjskem okolju), zanemarjena pa je bila funkcionalnost notranje razporeditve stanovanjskega prostora, ki bi omogočila spreminjanje namembnosti prostorov, da bi se lažje prilagodili drugačnim potrebam družine. Družinski cikel od rojstva otroka, njegovega zorenja in odraščanja, oblikovanja nove mlade družine in staranje staršev zahteva tudi spremembe v neposrednem bivalnem okolju. Razvojne težnje, ki oživljajo in znova postavljajo primarno vlogo družine pri varstvu starejših ljudi, se lahko realizirajo le ob ugodnih stanovanjskih razmerah in ustreznih zdravstvenih in socialnih službah. Omenili smo že, da v nekaterih državah materialno spodbujajo adaptacijo stanovanjskega okolja za tip trogeneracijske družine. Vseh doslej zgrajenih stanovanj ni možno niti ni treba preurejati. Treba pa je to dejstvo upoštevati pri nadaljnji stanovanjski gradnji. Prvi tovrstni eksperiment pri nas je načrtovan v sklopu gradnje centra BS 3 v občini Ljubljana Bežigrad, ki smo ga že prikazali. Stanovanja, ki so predvidena v tem sklopu, naj bi bila namenjena različnim »specifičnim« potrebam določenih kategorij prebivalcev, npr. umetnikom, strokovnjakom, ki potrebujejo posebne prostore za svoje delo, in tudi trogeneracijskim družinam. Ni znano, kakšne variante gradnje so predvidene. Pri eksperimentu bi bile zaželenne različne variante tipa trogeneracijskih stanovanj, npr. skupno stanovanje za trogeneracijsko družino z ustrežno razporeditvijo prostorov ali pa druga možnost, da sta stanovanji ločeni, vendar v neposredni bližini. Če govorimo o eksperimentu, naj bi iz njega potegnili tudi izkušnje za prihodnje usmerjanje stanovanjske gradnje. Lahko pa se zgodi (kar se pri nas vse prevečkrat dogaja), da se bomo z njim »ponašali« kot s pozitivno arhitekturno rešitvijo (če bo uspešna), ne da bi nova spoznanja izkoristili pri nadaljnji stanovanjski gradnji.

Viri:

1. The World Aging Situation: Strategies and Policies, United Nations, New York 1985 (fotokopirano).
2. Poročilo o poslovanju v letu 1985, SPIZ, Ljubljana, maj 1986.
3. Delo, 18. 8. 1986.
4. Dopis Občinske skupnosti socialnega skrbstva Ljubljana Bežigrad Skupnosti socialnega skrbstva Slovenije z dne 30. 5. 1986.
5. Predavanje Ane Kranje v Cankarjevem domu dne 17. 3. 1986.

ALEKSANDER BAJT

Nekvalificirano, nerelevantno, pa še *mala fide* pisanje Z. Tanko

Že nekaj časa »znani slovenski ekonomist« Z. Tanko ne zamudi nobene priložnosti, da se ne bi obregnil ob moje poudarjanje trga kot pogoja uspešnega gospodarjenja. Na žalost ne izpolnjuje niti najosnovnejših predpogojev, da bi se lahko spustil z njim v smiselno strokovno razpravo. Da ne bi kazalo, da se ji izogibam zaradi trdnosti njegovih argumentov, moram to dokazati. Članek »Ali je trg res podlaga Marxove prihodnje družbe?«, objavljen v prvi, dvojni, letošnji številki TiP (1987, št. 1–2), po načinu pisanja enak kot vsi drugi njegovi, nudi primerno priložnost, ker ni treba prati umazanega perila pred celo jugoslovansko javnostjo. Da ga je enkrat treba oprati, pa bo pokazalo nadaljevanje.

V navedenem članku me Z. Tanko obtožuje, da sem v svojem spisu »Trg kot podlaga gospodarskega sistema« (TiP, 1985, št. 12), v katerem sem poizkušal najti oporo za tezo, da je delovanje trga funkcija obveščenosti gospodarskih osebkov, celo v nestandardni razlagi Marxove »prihodnje družbe«, *zamolčal* vrsto pomembnih Marxovih in Engelsovih izjav, ki da govore nasprotno kot dokazujem, razen tega pa mi očita, da svoje poglede *vsiljujem* kot *edino pravilne*. To naj bi storil z izjavo »saj vnaprej ni mogoča niti drugačna razlaga Marxovih stališč od naše« (TiP, str. 148). Obtožbo, da potvarjam Marxove misli o komunizmu (TiP, str. 153), moram spregledati, ker je v eni in drugi smeri nedokazljiva. Kakšne misli je imel Marx razen tistega, kar je napisal, ni mogoče vedeti. Resničnost Tankovega suma, da sem vse, kar sem napisal naredil, »zavestno« (TiP, str. 153), pa v celoti potrjujem.

V nasprotju z mislimi pa je sporočene, in še posebej napisane izjave mogoče ne le potvarjati, ampak to tudi dokazati. Prav to, da so namreč Tankove obtožbe formalno neresnične in vsebinsko nesmiselne, bom dokazal v nadaljevanju.

Za prvo zadošča že gornji stavek, ki ga navaja v narekovajih, obenem s pasusom, iz katerega ga je iztrgal. Takole se glasi: »Nedvomno se je glede funkcije trga in denarja v razvoju stvarnih in umskih produktivnih sil, nujnih za nastanek 'prihodnje družbe', mogoče prerekati z Marxom. Takšnih poizkusov ne manjka . . . Vnaprej ni mogoča niti drugačna razlaga njegovih stališč od naše, *posebno z vključitvijo v razpravo še drugih njegovih izjav*. Ni pa mogoče zanikati, da bi bile *tu prikazane* Marxove izjave jasne, medsebojno dosledne in kot takšne nedvoumne« (str. 1510 mojega članka). Takoj na naslednji strani ponovno poudarjam: »Naše raziskovanje je pokazalo, da si Marx 'prihodnjo družbo' *ni nujno* zamišljal kot neblagovno, naturalno . . .«. »*Mnogo bolj verjetno je*, da je . . . predpostavljal tako popolno informiranost, . . . da je plan kot zunanja sila . . . nepotreben,« pravim že prej (str. 1493). Izrečno tudi govorim o *tezah* (vse podčrtal sedaj).

Čeprav je formulacija dela stavka, ki ga prenašenega navaja Tanko, res nerodna (gre za prevod iz srbohrvaškega teksta »Ne može se unapred isključiti ni drugačije tumačenje njegovih stavova« – *Privredna kretanja Jugoslavije*, št. 150, april 1985), je iz celotnega pasusa tudi brez dodatnega poudarka na naslednji strani nezlonamernemu bralcu povsem jasno, da svoje razlage ne proglašam za »edino pravilno«, pač pa jo priobčujem kot možno, v vsakem primeru teoretično zanimivo, ekonomskopolitično pa posebno v naših razmerah izredno pomembno. Po metodi, ki je zanj značilna (lani sem imel podobne težave z njim v *Borbi*), pa je Z. Tanko (a) najvažnejši del pasusa, ki glasi »posebno z vključitvijo v razpravo še drugih njegovih izjav«, s katerim sem opozoril, da se opiram na tiste Marxove izjave, ki podpirajo moje teze, preprosto izpustil (po njegovem zamolčal, le da v tem primeru dobesedno), (b) nadaljevanje pasusa navedel kasneje, brez zveze z njim, tako da je lahko spregledal pomen omejitve »tu prikazane Marxove izjave«, (c) iztrgani del pasusa prenašal, (č) dodatno opozorilo na naslednji strani mojega teksta pa tudi »zamolčal«, enako kot (d) dejstvo, da izrečno govorim o tezah, in argumentih, ki govorijo zanje, ne pa da »vsiljujem« brezprizivno interpretacijo.

Ugotovljeno dokazuje, da tisti, ki potvarja in zamolčuje, ne moreda kakšne nepomembne, ampak za upravičenost do razprave o njihovih tezah odločilne prvine, in to zavestno, *mala fide*, z namenom zavesti bralca, ni nihče drug kot Tanko sam. To potrjuje, da mu manjka vsaka legitimacija za razpravo o problemih, načetih v mojem članku.

Razprava s Tankom pa bi bila povsem brezupna in nesmiselna tudi z vsebinskega vidika. Če sem v oporo svojih tez želel razviti možno nestandardno razlago Marxovega pojma »prihodnje družbe«, je povsem nerazumljivo, čemu naj bi navajal vse tisto, kar govori v prid že tako in tako znanega. Tanko najbrž res ljubi nogomet. Toda, jaz razpravljam o možnosti, da žoga morda le ni okrogla. To pa ni čisto isto. Če se pri tem v kritiziranem članku opiram na posebno pojmovanje »prihodnje družbe« in na specifično, izredno zanimivo periodizacijo družbenoekonomskih ureditev, kakršne najdemo v *Grundrisse*, je povsem nesprejemljivo, v nasprotju z vsako, ne le znanstveno, ampak občečloveško logiko, kaj šele spodobnostjo, da Tanko ne enega ne drugega niti ne omeni, še manj pa poizkuša pojasniti, zakaj naj bi bila moja razlaga *teh mest* nepravilna. Njegovo sklicevanje na Kritiko gothskega programa je brezpredmetno ne toliko ker Marxove izjave v njej še zdaleč niso tako »popolnoma jasne in niti najmanj dvoumne«, kot je prepričan Tanko (TiP, str. 148). Njihova razlaga bi v resnici zahtevala posebno razpravo. Glede na to, da gre za obrobne pripombe, da jih je Marx pisal v času, ko so bile njegove delovne zmožnosti zaradi bolezni že zelo zmanjšane, to ni presenetljivo. Sklicevanje na Kritiko gothskega programa je brezpredmetno predvsem iz čisto formalnega razloga. Ker razpravljam o Marxovem pojmu »prihodnje družbe«, kakršnega je razvil v *Grundrisse*, ostaja brez dokaza, da je napačna prav moja razlaga *Grundrisse*, le-ta v celoti neomajana. Še manj je razumljiva Tankova zahteva, da bi moral pri razlagi Marxovih misli v *Grundrisse* »omenjati« Engelsov *Antidühring*. Kolikor me ne vara spomin, v njem *Grundrisse* sploh niso omenjeni. Odločilno pa je, da razpravljam o Marxovem in ne Engelsovem pojmu »prihodnje družbe«, pa še samo o tistem iz *Grundrisse*, ne pa katerem koli. Da obstajajo znatne razlike med »mladim«, »zrelim« in »starim« Marxom, da »marksistično« ni nujno tudi »Marksovo«, ter da ima marksizem razen znanstvenega tudi politični pomen, najbrž ni treba posebej razlagati. To, da pripisujem »pri razlaganju Marxove prihodnje družbe največji pomen Komunističnemu manifestu«

(TiP, str. 148), si je Tanko enostavno izmisлил. Ravno nasprotno, s Komunističnim manifestom dokazujem in to izrečno poudarjam, da se Marx »v svojih delih ne ukvarja le z ekonomiko ‚prihodnje družbe‘, ampak tudi s čisto konkretnimi vprašanji, na katera je računal po uvedbi diktature proletariata, in načini njihovega reševanja. Pri tem mu še na misel ne pride, da bi priporočil uvedbo *modela ‚prihodnje družbe‘*, očitno zato, ker ga pri konkretnih zgodovinskih pogojih šteje za nerelevantnega« (str. 1506 mojega članka, podčrtal sedaj). Mešanje »prihodnje družbe« z vsem, kar pride po revoluciji, v vsakem primeru pa še v 19. stoletju, kaže na nesposobnost najelementarnejšega diferenciranja. Tankova trditev, da sta po mojem mnenju Marx in Engels imela s tem »*komunizem za nerelevantnega*« (TiP, str. 149 – podčrtal A. B.), katere neresničnost je očitna iz podčrtanega dela mojega citata, pa meji že na politično podtikanje.

Iz navedenih razlogov je brezpredmetno vse, kar navaja Tanko kot razloge proti moji razlagi »prihodnje družbe«. To ni kritika mojih tez, ampak nasilno komatanje njegovih, resda splošno nasajenih mišljenjskih šablon tistim, ki žele misliti, zahteva, naj dopustim, da mi zabije gole, ker se zanimam za obliko žoge Tanko je sicer mogoče razumeti, če ga revoltira vse, kar se ne ujema z njegovimi stereotipi Marxa in socialističnega gospodarstva nasploh. Gre pač za izraz nestrpnosti, značilne za aktivistični način razmišljanja. Tankovo mnenje, da bi moral v svojem članku omenjati Antidühring zato, ker je bil Engels »Marxov sobojevnik za komunizem« (TiP, str. 150), to lepo ilustrira. Vendar pa to, da njegov aktivizem povsem razumem, nikakor ne pomeni, da bi ga moral šteti za znanost, čeprav v časih, ko je bila resnica funkcija moči, tudi to ni bilo nenavadno. Zdi se, da je Tanko glede tega nekoliko v zamudi.

Takšen sklep glede Tankovih »argumentov« proti moji razlagi Marxove »prihodnje družbe« iz *Grundrisse* zastavlja vprašanje, odkod njegovo ravnanje, kaj ga pojasnjuje. Odgovor je preprost, hkrati pa srhljiv. Za Tankovim ravnanjem se namreč ne skriva nič drugega, kot »naravnost nepoznavanje Marxa«, natančno tisto, kar sem za nekritična pojmovanja »prihodnje družbe« trdil nasploh. Gotovo je ironija, da lahko dokažem pravilnost moje ocene prav z njim, ki ji tako vehementno nasprotuje. Dejstvo je namreč, da gre Tanko mimo *Grundrisse* kot da jih ni, čeprav so bistvena za mojo razlago, preprosto zato, *ker jih ne pozna*. Niti naknadno, se pravi po prečitaniu mojega članka, se mu ni zdelo vredno, da bi jih konzultiral.

Dokazati kaj takega, je seveda skoraj nemogoče. S pomočjo Tanko samega, ki je v tem pogledu zelo kooperativen, pa bom pokazal, da je mogoče napraviti tudi tisto, kar se zdi skoraj nemogoče. To mi omogoča okoliščina, da tudi on navaja iz *Grundrisse* enega od stavkov, na katere sem se oprl v svoji razlagi. To, da je njegova razlaga diametralno nasprotna moji, zaenkrat zanemarimo. Prav tako lahko preskočimo dejstvo, da med uporabljano literaturo ne navaja tega dela. Lahko bi šlo za golo površnost. Toda, navedeni stavek se v prevodu METI glasi takole: »Nič torej ne more biti bolj napak in bolj neslano, kot če na osnovi *menjalne vrednosti, denarja*, predpostavljaš kontrolo združenih individuov nad njihovo celokupno produkcijo . . .« (str. 78, Ljubljana 1985). V nasprotju s tem pa Tanko pravi, da je Marx »v *Grundrisse* (str. 76) zapisal misel, ki jo navaja tudi profesor . . ., namreč ‚nič ne bi moglo biti bolj napačno in nesmiselno kot prepričanje, da lahko združeni posamezniki na podlagi menjalne vrednosti denarja obvladujejo celotno svojo reprodukcijo‘« (TiP, str. 152). S pripombo »ki jo navaja tudi profesor«, skuša Tanko ustvariti vtis, da mu je to Marxovo mesto poznano od

nekdaj. V resnici pa ne le da mu sploh ni poznano, ne le od nekdanj, ampak z njim sploh ne navaja Marxa, pač pa mene, točneje *moj ad hoc prevod Marxa*. Prepisal pa ga je kar iz kritiziranega članka. To, da gre za plagiat, ker ga prodaja kot svojega, ni najvažnejše. Odločilna za poznavanje njegovih metod je okoliščina, da predstavlja to mesto corpus delicti, ki do kraja razgali metode Z. Tanko. Dokazuje namreč, da navaja Tanko *Grundrisse* in strani v njih, čeprav jih ne pozna, ne le izdaja, ki sem jo citiral jaz, ampak katerekoli, slovenske, nemške ali katerekoli druge. Če bi poznal slovensko izdajo METI, se najbrž ne bi kradoma izposojal mojega prevoda, posebno ker ve, kako zelo potvarjam Marxove misli. Nasprotno, lahko si predstavljam, kako bi me obtožil namernega ponarejanja Marxa, kar bi dokazoval s prevodom METI. Mislim, da bo skušal zamujeno nadoknaditi, čeprav je položaj zdaj manj preprost. Imam namreč sotorilca – kar Z. Tanko. Da ne pozna niti nemškega (ali kateregakoli drugega) besedila pa je jasno zato, ker je povsem izključeno, da bi posebno ob možnosti takšnih razlik, kakršne dokazujeta gornja prevoda (kolikor lahko presodim naknadno, moj prevod vsebinsko in slogovno morda ni slabši, prevod METI pa se zdi formalno pravilnejši* – ko sem pisal članek, še ni bil na voljo), lahko izvirno besedilo prevedel natančno tako kot jaz. Z navajanjem strani 76 *Grundrisse*, s katere naj bi bil citat, pa zatrjuje prav to. Okoliščina, da besede »denarja« ni dal med vejice in da je Marxov kurziv v celoti izpustil (glej prevod METI), je najbrž spet samo površnost pri prepisovanju mojega prevoda, ki nas zdaj ne preseneča več. Seveda pa »menjalna vrednost denarja«, kakor je prepisal Tanko, še zdaleč ni isto kot »menjalna vrednost, denar«, kot stoji v izvirniku.

Neznanje seveda ni nič nenavadnega; vsega res nihče ne more znati. Razumemo tudi lahko, če nedko ustvarja vtis, da ima znanje, ki pa ga nikjer ni. Tudi to je človeško. O površnosti ne bi niti govoril. Povsem nerazumljivo pa je, da nekdo izreka sodbe in obsodbe kljub okoliščini, da edino relevantnih dejstev sploh ne pozna in jih tudi noče spoznati. Konkretnije, s kakšno moralno podobo o samem sebi Tanko kljub dejstvu, da navedenega mesta pri Marxu preprosto ne pozna in da ne pozna niti drugih, za pojmovanje »prihodnje družbe« iz *Grundrisse* relevantnih mest, vsake obravnave mojih argumentov in celo brez kakršne koli druge smiselne utemeljitve, brez njihovega konzultiranja tudi potem, ko je bil nanje opozorjen, lahko apodiktčno zatrjuje, da je moja razlaga *Grundrisse* napačna, pravilna pa njegova, ki *Grundrisse* sploh ne pozna, ravno nasprotna? Tako apodiktčno, da izrabi, v skladu s povedanim *zlorabi*, kar Marxov vzklik »Razumidkor moreš!« (v resnici ga *zlorabi* dvakrat, ker ga iztrga iz popolnoma druge zveze) da pokaže indignacijo nad mojo »rabo« (odkod ta znanstveni termin?), ki se ji »pravi – milo rečeno – neodgovorno preobračanje misli« (TiP, str. 151). Boljšega dokaza za skrajno neresnost in neodgovornost, ihtavost in apriorizem, pa še blefiranje bralca res ni mogel preskrbeti. Pri tem pa brez zadrege bere levite tistim »marksistom«, ki niso sposobni razumeti pravega pomena in seveda s tem tudi teoretične globine splošnih Marxovih dognanj« (TiP, str. 153). Blagor tistim, ki so jih sposobni doumeti, ne da bi obravnavana Marxova dela sploh poznali.

Po vsej verjetnosti Tanko kljub nogometni prispodobitvi ne bo mogel dojeti, zakaj odklanjam razpravo z njim. Če bi, njegova »kritika« ne bi bila takšna kot je.

* S čemer pa ne trdim, da to velja za vsa mesta, ki sem jih prevedel. Pri naknadnem pregledu sem npr. ugotovil, da je prevod s strani 89 *Grundrisse*, po katerem naj bi bila »menjava produktov določena z družbenimi produkcijskimi razmerami«, objavljen na str. 1493 mojega članka, napačen. Vendar pa izvajanja, ki jih naslanjam na ta prevod, niso odvisna od napake.

Ker ima kljub še tako močnim nasprotnim dokazom vedno prav, pa tudi zadnje besede si ne pusti vzeti, bo najbrž kot ponavadi ogorčeno napisal nov članek s še več avtoritativnimi, za moje teze pa nerelevantnimi citati, posebno takšnimi s sočnimi psovskami (kot »malomeščanski zastopniki«, »revolverska literatura«, »malik današnjih stremuhov« i. p.). Sporočam, da si lahko da duška po mili volji, ker ne bom odgovarjal ne na to, ne na druge njegove izpade. Vse kar bi bilo o njih treba povedati, sem že povedal. Gole naj zabija kar v prazna vrata. Priporočil bi le, naj to raje počne na nogometnem igrišču kot v *Teoriji in praksi*.

BOGOMIR KOVAČ

»Socialistična« blagovna produkcija in diskretni šarm (njene)ga akademizma

*Najboljših stvari ne moremo
izreči, nekatere manj dobre pa
napačno razumemo.*

J. Campbell

O dialoški kulturi običajno radi govorimo, kadar merimo različne in nasprotujoče poglede med znanostjo in politiko v naši družbi, medtem ko v znanosti različnost teoretskih pristopov predstavlja pravzaprav vzvod znanstvenega razvoja, pri čemer znanstveni konsenz še ne zagotavlja hkrati tudi znanstvenega napredka. Vprašanje dialoga v družbi je seveda predvsem politično vprašanje (njene demokratizacije, izražanja in uveljavljanja različnih interesov), vprašanje dialoga v znanosti pa je hkrati tudi problem strokovne moči argumentov in znanstvene etike razpravljalcev. Zdi se mi, da se je v dialogu z A. Bajtom pravzaprav potrdila teza (Veljka Rusa), da je v središču pozornosti medgeneracijski dialog, ki da zamenjuje intrageneracijsko diferenciacijo (npr. v obeh »tradicionalnih« šolah naše ekonomske znanosti), pri čemer »mladi« pogosto neobremenjeno posegajo po problematičnih »tipifikacijah« (D. Rupel), ko z drugačnega zornega kota povsem netradicionalno doživljajo »preteklost svojih očetov«. Očitno je moja »tipifikacija« o podobnosti teoretskih sklepov o socializmu in blagovni produkciji sicer sprtih »očetov« vzbudila na obeh straneh prav nič očetovska čustva, manj pa je bilo v številnih reakcijah zaznati pripravljenost slediti teoretskim sklepom in ponuditi nove nasprotno teoretske dokaze.

Sestavni del dialoške kulture, ki poteka preko pismenih prispevkov, predstavlja tudi problem medsebojne interpretacije. Tekst namreč ne govori sam po sebi, temveč skoz svoje interpretacije in sam sem v svojem prispevku razvil eno izmed njih, za katero pač menim, da je posebno aktualna. Da to ni hkrati mnenje A. Bajta, je razumljivo že iz rubrike »za in proti«, zato sem želel opozoriti na določene teoretske in praktične konsekvence, ki jih lahko ponudi »drugačno« branje njegovih teoretskih sklepov o trgu v socializmu. Z nekaj smisla za paradokse bi lahko dejali, da namen moje interpretacije ni tisto, o čemer tekst govori, temveč tisto, česar ne pove dovolj jasno, to kar avtor ni do kraja domislil ali pa se

celo izogiba problematizaciji nečesa, kar se razkriva, da je, pa na kraju ni tisto, kar želi biti (očitno moramo ločevati med razumljivostjo teksta in njegovim razumevanjem, med semiotičnim in semantičnim). Tisto prikrito, kar L. Strauss poimenuje z »divjo mislijo«, je predmet moje teoretske (ali karšnekoli že) intervencije in prav to je posebej zaznamovano področje »nezavednega«, ki je, vsaj sklepam tako, posebej negativno izzvalo mojega sogovornika. Ne da bi posegel v zapleteno polje hermenevtičnega, je vsaj za marksistično interpretacijo, in z njo radi mahamo naokoli, značilna historizacija, dialektizacija in problematizacija kategorij razumevanja, posebno z vidika njihove opredmetenosti v političnih, ideoloških, ekonomskih, sociokulturnih in drugih družbenih razmerjih. Subjekt, pa naj si bo to A. Bajt, B. Kovač ali kdorkoli drug, se nikoli do kraja ne zaveda svoje »ideološke pogojenosti«, nikoli ne more dojeti tiste prikrite »kvadrature kroga«, ki določa naš »objektivni« znanstveni racionus. Zato znanstveno spoznanje, hočeš nočeš, ni pogojeno zgolj z dokončnim odkrivanjem »končne resnice« (ali njene monopolizacije), temveč je polno racionalnega in iracionalnega, zavednega in nezavednega, je igra možnosti in večdimenzionalnosti. »Nezavedno« potemtakem že od Freuda dalje ni tisto, kar bi mu na prvi pogled pripisali, to je neznanje in kajpada slaboumnost, kar v povsem nepotrebnih samokritičnih refleksiji ugotavlja na koncu svojega prispevka A. Bajt. Če bi se ozrli na Heglovo interpretacijo Ojdipa, potem par znanje-neznanje, zavestno-nezavedno predstavlja pač dve plati tragičnosti te paradigmatične Sofoklejeve psihoanalitične figure, ki zavest o sebi kot dvojnem bitju dojema kot izrazito nesrečno zavest (podobnega mnenja je tudi »zgodnji« Marx v *Kölnische Zeitung* 1842. leta). Za Marxa je ta »poetika grške tragedije« hkrati »poetika kapitalizma« in povsem gladko se da dokazati, da je njena tragičnost prisotna tudi v »poetiki socializma« in njegovih junakih.

V družbi, ki se je strukturirala predvsem ideološko politično (sklicujoč se pri tem na Marxa ali na tisto, kar se je iz tega izcimilo kasneje), so postali ideološko politični mehanizmi osrednje sredstvo delovanja ekonomskega sistema in povsem »naravni« okvir prikrite splošne manipulacije znanstvenih spoznanj, opravljene v že omenjeni okvir znanstvene hermenevtike in podkrepljene z nadvse dejavno ideološko indoktrinacijo znanstvenih spoznanj. Različne oblike javnih političnih ritualov, značilna revolucionarna simbolika, ki producirajo tisto »neznosno lah-koto bivanja« (M. Kundera), nenadoma na povsem nov način obvladujejo (ekonomsko) racionalnost človekovega ponašanja, ki jo Č. Miloš reflektira v *Ujeti misli* s prakso ketmana oz. murtibingizma. V okviru problematiziranja socializma in blagovne produkcije me zato, kot vidite, zanima predvsem njuna mistificirajoča plat (blagovni fetišizem, fetišiziranje socializma), zato »nezavedno« pojmem predvsem kot »politično nezavedno«, ki vključuje celoto tistih težavnosti, preprek in omejenosti, ki preprečuje, da v procesu spoznanja ne dojamemo do kraja vseh oblik in procesov zgodovinske realnosti, »Politično nezavedno« ni osebna zaslepljenost ali celo spoznavna nesposobnost, je kolektivistična psihoza, družbeni pojav, »družbena praksa, ki jo produkcijski način daje stvarcem«, kot bi zapisal Marx, je skratka pogled na svet, na določeno epoho, ki ga omejujeta družbeni horizont in razredni interesi (F. Jameson).

Zato sem želel v svojem polemičnem prispevku opozoriti na nekatere tovrstne omejitve politične ekonomije socializma oz. njenih predstavnikov, ki po mojem mnenju na eni strani niso razvili potrebnega metodološko analitičnega aparata za spoprijem s socialistično zgodovinsko realnostjo, hkrati pa ta primanjkljaj nadomeščajo z ideološkimi vložki neproblematizirane opredelitve socializma. Moja

kritika je bila predvsem usmerjena ad res in ne ad hominem, zato sem članek A. Bajta uporabil v povsem določenem kontekstu razumevanja ene od smeri naše politične ekonomije. Že leta 1983. sem na Zihlerovih dnevih poizkušal dokazati presenetljivo podobnost med obema smerema naše politične ekonomije (tržna in normativna smer oz. v vulgarni interpretaciji: profitaši in dohodaši) predvsem z vidika nerazumevanja pravega teoretskega polja političnoekonomske analize (predmeta in metode analize) ter skupnega pojmovanja temeljnih predpostavk socializma.¹

Pri tem se z A. Bajtom, če ga pravilno razumem, v nečem vendarle strinja: da je namreč za razumevanje »socialistične blagovne produkcije« enako pomembno preučevanje obeh strani te zamotane kategorije, to je teorije in prakse socializma ter institucionalne strukture blagovne produkcije. Dosedanji teoretski prispevki so grešili prav na tem mestu. Nekateri predpostavljajo neproblematiziran ideološki model socializma in nanj napenjajo novo obliko blagovne produkcije, ali pa nasprotno, predpostavljajo neproblematizirani model blagovne produkcije, ki da je sam po sebi enako ustrezen »sedanjemu« in »prihodnjemu« socializmu. Toda temeljni problem pri tem ni toliko v »blagovnosti« socialističnih produkcijskih odnosov kot v njihovi »socialističnosti« in pa v odločitvi, da »ekonomsko« postavimo pred »socialistično« (politično, ideološko).

Prvi ugovor A. Bajta zadeva prav področje medsebojne odvisnosti socialističnih produkcijskih odnosov in blagovne produkcije, kajpada z dokazovanjem napačnega citiranja in interpretacije njegove teze. Sporni citat želi opozoriti na tezo o nevtralnosti trga in nikakor ne zanika Bajtovega pojmovanja »objektivnosti produkcijskih odnosov«, pač pa opozarja na njuno mesebojno izključenost ali vsaj problematičnost. Moj namen torej ni izkrivljanje citata, saj je povsem jasno, da A. Bajt misli drugače, temveč določena interpretacija teze, ki je seveda lahko vprašljiva ali pa tudi sporna. Pri tem se mi zdi bistveno razločevanje in ne združevanje obeh trditev, zato je tudi napor, da si priborim ugledno mesto v zgodovini ekonomskih doktrin povsem nepotreben. Prva trditev pripada marksistični aksiomati, druga pa se navezuje na neoklasično paradigmo, med obema pa ni neposredne analitične povezanosti, razen če ne pristanemo na to ali ono obliko eklekticizma. Da nimam monopola nad »interpretacijskimi spodrsiljaji« dokazuje najbolj A. Bajt na istem mestu, ko mi pripiše pojmovanje »produkcijskih razmerij naše družbenopolitične publicistike«, čeprav je smiselnost moje intervencije ravno nasprotna (mimogrede, gre za »neposredno prikrivanje«, ki ne vzdrži niti »pretvaranja tekstov«).

Da bo zadeva nekoliko bolj komplicirana, potem bova vseeno morala priznati, da »objektivnost produkcijskih odnosov« ne določajo zgolj »razvojna stopnja produktivnih sil«, temveč tudi tako »subjektivni« in »fluidni« pogoji, kot so npr. politične partije, njeni karizmatični voditelji, ideologije in da ta sklep ni skregan niti z Marxom niti z zgodovinsko prakso socialističnih družb. Socialistične revolucije so se namreč do sedaj zadovoljevale predvsem s politično ideološko ravni (politična diktatura proletariata, etatizacija gospodarstva, kartezijski marksizem), tako da politična ideologija skupaj z edinim političnim nosilcem – Partijo postane osnovna determinanta družbene reprodukcije. To zgodovinsko dejstvo teoretsko pojasnujem v okviru Marxovega diskurza tako, da politika instituci-

¹ B. Kovač, Nekatera protislovja blagovne produkcije in jugoslovanska politična ekonomija socializma, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1984, št. 67.

onalno dominira v družbi, ker prevzema najpomembnejše ekonomske funkcije (lastnino, ekonomsko organizacijo, upravljanje, koordinacijo, motivacijo...) in s tem razglša ekonomsko nerazvitost teh zgodovinskih procesov socializacije za sam socializem. Dosedanji cilj socialistične revolucije (politike) je osvojitve državne oblasti, zato socialistična politična akcija nikoli ne doseže ravni dejanske uveljavitve socialističnega produkcijskega načina. Zadovoljuje se s formalno-pravno spremembo lastninskih odnosov, spremembo v načinu delitve (princip egalitarnosti kot socialistični približek delitve po delu) in načina menjave (plansko gospodarstvo, eksterno planiranje), toda le malo vpliva na materialne postavke delovnega procesa, produktivnost, ekonomsko učinkovitost in podobno.

Pritožujemo se lahko nad tem, da socializem počne silo zgodovini in da ne ustreza zgodovinski logiki, ali pa da teoretska analiza meša ekonomsko politiko s politično ekonomijo – toda vse to ne zanika težavnosti zgodovinskega prepletanja ekonomskega in političnega ter specifične ideološke vpetosti teoretske analize. Problem torej ni, spoštovani A. Bajt, v tem, da bi v zaresni znanstveni analizi vseprek nasledali politično pravni normativistiki in ideološkemu konstruktivizmu, temveč v tem, kako znanstveno dojeti njuno povsem realno vpetost v zgodovinske procese, kako razkriti njihovo materializacijo. Perverznost naše epohe je ravno v tem, da »ideološka mistifikacija« socializma postaja »družbena praksa«, s pomočjo katere se dejansko mistificira prerazdelitev politične moči (dejanska oblast vključno s »politično« blagovno produkcijo) in da je tudi samoupravljanje v tem kontekstu zgolj strategija oblasti, ki je prisiljena razvijati samoupravljanje ne zgolj zaradi sproščanja osvobajajočih potencialov socializma prihodnosti, temveč zaradi svoje samolegitimacije, primerno prikrite za paravanom mreže samoupranih institucij (analiza S. Žižka v Filozofiji skozi psihoanalizo je na tem mestu vredna ponovnega branja).

Blago ne more samo na trg, temveč zahteva svojega ekonomskega nosilca v obliki države (azijski produkcijski način, realni socializem) ali pa bolj individualiziranih avtonomnih ekonomskih subjektov (podjetniki), kar je ekonomsko uspešnejša institucionalna alternativa. Ravno z ekonomsko avtonomnostjo in pluralizmom (konkurenca) blagovne produkcije pa je pogojen politični pluralizem, ki v temelju nasprotuje političnemu monizmu in ekskluzivizmu vzpostavljene politične oblasti socialističnih družb (politična birokracija zato tudi dvolično nastopa do t. i. ekonomskih reform z afirmacijo trga v socializmu: najprej jih vzpodbuja zaradi reševanja svoje lastne legitimnosti skozi večjo ekonomsko učinkovitost, kasneje pa jih blokira, ker omogočajo prerazdelitev politične moči in ogrožajo socialistični politični sistem (v njegovi etatistično birokratski obliki). Globoko sem prepričan, da so politično birokratske strukture o svoji logiki nenaklonjene blagovni produkciji in da jih zgodba o »nevtralnosti trga« ali celo nekakšni »tržni« dimenziji komunizma ne bo prepričala niti zaradi ideološkega kreda marksizma samega niti zaradi globokega zgodovinskega političnega instinkta samoreprodukcije. Nasprotno pa teza o nevtralnosti blagovne produkcije v bistvu s svojo apolitičnostjo izključuje pomembno navezanost na alternativne družbene subjekte (tehno-strukturo in samoupravljalce v klasični tipizaciji), pozablja na potrebno družbeno demokratizacijo kot politični pogoj vzpostavljanja večje ekonomske vloge blagovne produkcije in zanemarja celoten splet družbenih razmerij (sociokulturne, vredno(s)ne predpostavke in posledice). Če se Marx v kritiki časovnih bonov (Grundrisse) zaveda, da lahko naturalizacija gospodarskih razmerij pripelje v birokratizacijo (ko ima oseba moč nad osebami) in se zato pokloni »demokratiza-

ciji« in »civilizacijski vlogi« blagovne produkcije, pa je to zanj še vedno onstran prave, človeka in družbene skupnosti vredne zgodovine (osebna neodvisnost-stvarna odvisnost), ki jo oznanja v svoji pozitivni utopiji (svobodna individualnost v »božjem kraljestvu brez boga«).

Bajtova opredelitev, da je trg družbeno nevtralen in po Marxu celo edino sredstvo ustvarjanja socialističnih družbenih odnosov, se v bistvu mnogo bolj približa Böhm-Bawerkovi kritiki Marxa in nekaterim kasnejšim stališčem neoklasične ekonomije, ki bistvo ekonomske dejavnosti izpeljuje iz menjave kot take, izolirane od določene ekonomske strukture družbe.² Teze, da je trg nevtralen, »brez družbeno ekonomske vsebine«, kot določen »stroj« oz. »tehnično ekonomska struktura«, vsaj po mojem mnenju nimajo veliko opraviti z Marxom, podobno kot tudi teorija alienacije in teorija blagovnega fetišizma kot izhodiščna koncepta Marxove opredelitve »prihodnje družbe« in teorije vrednosti ležita povsem zunaj Bajtovega teoretskega zanimanja. Prav tako pa mi ni razumljivo, zakaj trgu na eni strani odvzema družbeno ekonomske dimenzije (naprimer v kapitalizmu), hkrati pa mu na drugi strani poklanja sposobnost ustvarjanja socialističnih produkcijskih odnosov, prav tako pa sem precej neboljšen pred ugotovitvijo, da trg »predstavlja« čisto »določene specifične oblike razmerij med producenti«, (le čemu trikratna omejitev), ki pa da niso produkcijski odnosi (mednje A. Bajt najpogosteje uvršča zgolj lastninske odnose).

Zdi se mi, da je A. Bajt v svojem pojmovanju trga kot mehanizma nastajanja »prihodnje družbe« pomešal dve abstraktni redukcionistični in zato utopični predstavi o funkcioniranju družbe; to sta liberalistični in komunistični idealni model, ki ju poraja romantično zanesenjaštvo 19. stoletja, ki združuje nove sposobnosti »zgodovinskega učenja« (Habermas) z jasno izraženimi političnimi interesi in zavest o zgodovini povzdigne na raven političnih idealov. Utopičnost liberalnega modela temelji na paradigmi menjave, zato so enakopravnost, individualnost, demokratičnost, svoboda in odprtost po logiki stvari predvsem »tržne kategorije«, ki pa jih buržoazna družba formalno sicer zastavi, toda nikoli dejansko do kraja ne izpelje, zato Marx njen ideološki projekt s kritičnim samozavedanjem (paradigma produkcije in historizacije) spreobrne v dejansko možnost revolucioniranja zgodovine – v komunistično vizijo družbe prihodnosti (za A. Heller je ta utopija podoba dejanske univerzalizacije in realizacije vrednot buržoazne družbe). Proces idealizacije ima na obeh straneh nekatere skupne značilnosti:

- a) teoretsko modelski konstruktivizem (spreobrnjena ontologija – stvarnost se mora prilagajati modelskim konstrukcijam);
- b) antropološki radikalizem in politični realizem (homo economicus nasproti homo socialis, ohranjanje oblasti nasproti prisvajanju oblasti);
- c) projektivna logika in tautologija zavesti (skupna vera v neomejenost napredka, fetišizem blaga – fetišizem humanizma);
- d) skupni ideali družbene reprodukcije kot so individualnost, svoboda, demokratičnost, inovativnost (tu kot univerzalno podjetništvo, tam kot dokončno udejanjanje generičnega bistva človeka);
- e) nezavezanost teoretski dokazljivosti in zgodovinski preverljivosti (tržna vrednost ali komunizem sta preprosto vrednoti, v kateri verujemo), in podobno.

² E. von Böhm-Bawerk, Zum Abschluss des Marxschen Systems, Verlag Aschenbach Giessen, Berlin, 1974, str. 151 in drugod. (Böhm-Bawerka omenjam, ker ima pomembno mesto v Bajtovem pojmovanju teorije vrednosti iz petdesetih let).

Toda Marx je, vsaj s politično ekonomskega vidika, paradigmi menjave v liberalističnem modelu zoperstavil paradigmo proizvodnje, koncept (ekonomske) racionalnosti pa ne povezuje s trgom (načinom menjave), temveč z zavestno družbeno produkcijsko dejavnostjo (načinom produkcije na temelju normativne dejavnosti). Odločujoča prednost paradigme produkcije pa je pri Marxu predvsem v analitičnem dojemanju trojne artikulacije celotne družbene reprodukcije kot hkratne reprodukcije materialnih razmerij, produkcijskih odnosov in razrednih odnosov (z oblikami razrednega boja) – in prav zadnje je A. Bajt spregledal pri svojem pojmovanju »nevtralnosti« trga, hkrati pa paradigmi menjave namenil osrednji pomen pri produkciji »družbe prihodnosti«. Naj mi ne zameri, toda dokaj jasno izraženo stališče, da »edino trg s konkurenco« omogoča »vsestranski razvoj posameznikov«, me, če drugega ne, bolj spominja na M. Friedmana in njegovo »svobodno tržno gospodarstvo« kot pa na Marxa.

Model »proste konkurence«, ki ga uporablja A. Bajt, je seveda abstraktni analitični instrument, ki predpostavlja, da trg preko ekvivalentne menjave izenaka producente (tudi pri Böhm-Bawerku je ekvivalentna vrednost že enakost producentov), zato različnost nastopa zgolj z neenakim razpolaganjem produkcijskih sredstev (lastnina), posebno z vidika monopolnega pristopa do stvari in prisvajanjem produkta (razdelitveni odnosi). Ker se produkcijska razmerja skrivajo za to tržno enakostjo, potem pač v svoji različnosti niso identična s trgom in obstajajo samostojno, neodvisno od njega.

Žal je na tem mestu vrsta tez teoretsko spornih.

a) Najprej ekvivalentnost vrednostne enačbe še ni enakost, kar je enako je ista družbena substanca različnih vrst blaga, zato gre pri tem le za »isto enotnost« (T. Hribar), zaradi katere je princip ekvivalentne menjave pojmovno in dejansko združljiv z neenakostjo.³ Za trg ni bistvena menjava ekvivalentov, temveč menjava blaga po tržnih cenah, zato trg v primarni delitvi po produkcijskih faktorjih ne glede na lastnino ne vodi k personalni enakosti, temveč reproducira njihovo neenakost (tržno gospodarstvo z logiko konkurence diferencira, selekcionira, razslojuje in razredno polarizira družbeno strukturo).

b) Že Marx poudarja, da ekonomisti sicer opozarjajo na bistveno enotnost menjalnega procesa, ki pa jo »abstrahirajo od odtujitve«, medtem ko je zanj blagovni fetišizem strukturalna kategorija blagovne produkcije in pripada, pojmovno in dejansko, tudi ekvivalentni obliki vrednosti (na primer v teoriji denarja), medtem ko A. Bajt ta koncept ali sploh zanemari, ali pa ga umešča zunaj blagovne produkcije (trga, načina menjave).

c) Model »proste konkurence« je (podobno kot model »čiste«, svobodne«, »popolne« konkurence) idealna konstrukcija v okviru »liberalne utopije« (tržne paradigme), s katerim ponazarjamo »hipotetične odnose« med producenti (A. Bajt glede njegove realnosti »nima znanstvene sodbe«), pri čemer ostaja povsem nejasna postopna konkretizacija tega hipotetičnega modela v zgodovinsko realnost oz. preverljivost in realnost njegovih umišljenih predpostavk.

Če je namreč odločujoči kriterij zgodovinske strukturiranosti družbe monopolno razpolaganje s produkcijskimi tvorci oz. svoboden/nesvoboden pristop do njih, kako potem tipizirati in periodizirati družbeni razvoj (na primer z vidika »monopolnih produkcijskih odnosov«)? Če je smisel proste konkurence v enako-

³ T. Hribar, Logika Kapitala, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1983, str. 254.

I. Rubin, Ogladi o Marxovoj teoriji vrijednosti, Stvarnost, Zagreb, 1978, str. 89.

pravnosti (enakosti?) pristopa do produkcijskih tvorcev, zakaj potem sploh ohraniti pojem konkurence? Če so produkcijski tvorci omejeni (predpostavljam, da je to osrednji razlog za ohranitev izraza »konkurence«), potem bodo njegovi trenutni razpolagalci vedno v določenem monopolnem položaju medsebojnega izključevanja in je predpostavka o nemonopoliziranosti nesmiselna. Če pa so tvorci neomejeni, kar pa se mi ne zdi niti najmanj realna predpostavka, potem je seveda »konkurenca« med producenti nepotrebna. Koncept nemonopoliziranosti produkcijskih tvorcev velja potemtakem za družbo obilja, v kateri ekonomski problem, in žal z njim tudi ekonomisti, nimajo več kaj iskati, ali pa predpostavlja odločujočo zavest, ki bo premagala zasebni interes pridobitniškega homo economicusa (komunistična utopija). V obeh primerih pa se mi model proste konkurence ne zdi niti »notranje konsistenten« (četudi uvaja pomembno distinkcijo pravne in ekonomske vsebine lastnine) niti v najbolj grobih obrisih zgodovinsko realen (četudi je »pomaknjen daleč v prihodnost«).

Eklektično združevanje nekaterih metodoloških in teoretskih postavk neoklasične in Marxove ekonomske teorije poraja običajno več problemov kot pa produktivnih rezultatov, saj je vsaka teorija (če zanemarimo njuna lastna protislovja) teoretsko produktivna zgoj znotraj povsem določenega koridorja ekonomskih problemov (neoklasična predvsem v analizi načina gospodarjenja, marksistična politična ekonomija pa v določitvi produkcijskega načina). Združevanje elementov »liberalne utopije« (univerzalna logika trga) in »komunistične utopije« (univerzalna logika novega človeka in družbenih odnosov), opredeljevanje socializma z marksističnim predznakom skozi logiko trga, po mojem mnenju problem socializma in blagovne produkcije bolj prikriva kot pa razjasnjuje. Po takšnem pristopu je socializem v krizi, ker ni sprejel funkcionalne logike tržnega gospodarstva, toda če bi ga (in strinjam se z objektivnimi razlogi za to), potem bo moral krepko spremeniti svojo dosedanje družbeno podobo in teoretska spoznanja (vključno z Marxom) in ideološko politično refleksijo ter revolucionarno simboliko.⁴

Radikalnost Bajtovih zahtev je jasno izražena samo nasproti naturalizaciji socialističnega gospodarstva, specifični fevdalizaciji njegovih samoupravnih oblik, hkrati pa ekonomski pozitivizem (ekonomska, tržna načela so v principu neodvisna od normativnega okolja) omejuje torišče njegove ekonomske vednosti na nevtralnost trga brez institucionalne analize produkcijskih odnosov, z njimi povezane delitve politične moči (razrednega boja), medtem ko je v napovedani konvergenci »liberalne« in »komunistične utopije« njegov pristop dejansko apologetski.⁵ Pri tem je sklicevanje na Marxa in njegovo novo branje nepotreben alibi, ki ne koristi niti socialistični perspektivi niti tistemu, kar bi lahko v teh sto letih po Marxu imenovali »pluralizem marksizma«. Moj pristop, ki sem ga obširneje obravnaval na posvetu o medsebojni povezanosti kapitalizma in socializma 1986 v Kumrovcu, priznava objektivno delovanje blagovne produkcije in njene »kapitalske« logike v okviru socialistične družbe, zato da bi preko redefiniranja socializma

⁴ Do podobnega sklepa je prišel v svojem udarnem prispevku tudi F. Černe, Ali res politiki zato ne vedo, ker ne vedo ekonomisti, Naši razgledi, Ljubljana, 1987, št. 3.

⁵ To dokazuje ponekod relativno lahkotno združevanje kategorij naše normativne prakse oz. Marxove vizije socializma (družbena lastnina, delitev po delu, samoupravljanje...) z logiko blagovne produkcije, ali pa na drugi strani, v podrobnejši analizi njihove povezanosti, zadrege z nejasno opredeljeno kolektivno lastnino, podjetništvom, delitvenimi razmerji in podobno. Čeprav ne zanikam najvišje ravni Bajtove analize v jugoslovanski politični ekonomiji, pa je vendarle tudi v njej lahko zasledimo vrsto nejasnosti in nedorečenosti, ki pa bi zahtevale podrobnejšo analizo.

(teoretskega in praktično institucionalnega) lahko pričel dejanski proces »socializacije kapitala« v smeri socialistične perspektive (teza o določeni »rekapitalizaciji« socializma).⁶

Moja teza je bila, da je tudi blagovno produkcijo (trg, menjavo) potrebno pojmovati kot določen produkcijski odnos, ki »modificira« v artikulaciji z drugimi produkcijskimi načini (produkcijskimi odnosi) njihovo vsebino in jo prilagaja nekaterim svojim reprodukcijским potrebam, in ker sem blagovni produkciji pripisal določeno kapitalsko naravo, sem s tem v temelju ogrozil mit o nevtralnosti trga. A. Bajt pa mi pri tem zameri, da očitno ne razlikujem med preprosto in kapitalistično blagovno produkcijo (nerazumevanje zgodovine) ali pa nasprotno zamenjujem pojavnost (trg) z bistvom (produkcijskimi odnosi), v obeh primerih pa je greh (nerazumevanje teoretskih abstrakcij in politično ekonomske metodologije) vreden vsestranskega poduka in raznovrstne obsodbe. Toda pojdimo po vrsti.

V politični ekonomiji obstaja zakoreninjena trostopenjska delitev blagovne produkcije na enostavno, kapitalistično in socialistično blagovno produkcijo in vsaj o prvih dveh »tržna« in »nomativna« usmeritev naše politične ekonomije ni postavila različnih teoretskih interpretacij.⁷ M. Korač je mimogrede porabil veliko naporov, da bi dokazal obstoj zakonov blagovne produkcije kot takšne, pri čemer so njene splošne določitve izpeljane iz enostavne blagovne produkcije (kot nekakšne teoretske in zgodovinske predhodnice kapitalistične in socialistične blagovne produkcije). Očitno je namreč bila takšna, s kapitalom neobremenjena blagovna produkcija lažje združljiva s socialističnimi produkcijskimi odnosi, medtem ko sem A. Bajtu očital, da je do istega rezultata prišel po nekoliko drugačni poti (nevtralnost blagovne produkcije). Pri tem se avtorji običajno sklicujejo na slovito Marxovo opombo iz Kapitala I, da blagovna produkcija pripada različnim produkcijskim načinom, kar vodi tako M. Korača kot tudi A. Bajta do napačnega sklepa o zgodovinski indiferentnosti blagovne produkcije (oziroma trga). Moja kritika je izhajala iz navidezno obrobne, a bistvene Marxove opazke, da gre pri obravnavi blagovne in kapitalistične blagovne produkcije za poizkus »zatajiti protislovje kapitalističnega produkcijskega procesa na ta način, da se kapitalistična blagovna produkcija preprosto reducira na enostavno blagovno produkcijo«.⁸

Teoretski pomen enostavne blagovne produkcije niti teoretsko niti zgodovinsko ni tako samoumeven, kot se morda dozdeva. Najprej obstaja že pri klasičnih marksizma neenotnost med Engelsom in Marxom, kjer Engels govori o »epohi enostavne blagovne produkcije«, medtem ko Marx enostavno blagovno produkcijo v obliki zgodovinske tipizacije in periodizacije ne pozna, v Kapitalu pa mu služi bolj kot analitični instrument sukcesivne konkretizacije od »blaga po sebi« na kapitalsko formo blaga (za Engelsa je pri tem logično že hkrati zgodovinsko, Marx pa nasprotno uvaja v svoj teoretski sistem blagovne produkcije v Kapitalu vrsto posrednih mehanizmov med logičnim in zgodovinskim). Različen je tudi zgodovinski status obeh sistemov blagovne produkcije: kapitalistična blagovna produkcija (KBP) ima obliko dominantnega produkcijskega načina, medtem ko enostavna

⁶ B. Kovač, Razvoj i promjene u suvremenom kapitalizmu i njihov utjecaj na socijalizam kao svjetski proces. Naše teme, Zagreb, 1986, št. 7–8.

⁷ Za primerjavo »podobnosti« teh stališč zadostuje hiter pretrpes učbenika M. Korač, T. Vlaškalić, Politička ekonomija, Rad, Beograd, 1978, str. 68. Glej tudi M. Korač, Teorija socijalističke robne proizvodnje, Naša stvarnost, Zagreb, 1962, str. 12. Celovitejšo kritiko Koračevega pristopa sem podal v, Istraživanje socijalističkog samoupravljanja, Politička ekonomija socijalističkog samoupravljanja, Komunist, Beograd 1984 (glej tudi B. Kovač, Kritika teorije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, Marksistička misao, Beograd, 1984, št. 2).

⁸ K. Marx, Kapital, I. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1961, str. 130.

blagovne produkcija (EBP) zgodovinsko igra vedno vzporedno, periferno vlogo in nikoli ne obstaja kot prevladujoč zgodovinski sistem, ki bi se kvantitativno in kvalitativno vsaj okvirno približal hipotetičnemu modelu (razvita družbena delitev dela, tržna povezanost producentov, združitev lastninske, delovne in poslovne funkcije v eni osebi, mobilnost delovne sile). Blagovna produkcija je v predkapitalističnih produkcijskih načinih podrejena v dvojnem smislu: ker obstaja večinski sektor naturalne produkcije in ker so tudi v blagovnem sektorju blagovni producenti reprodukcijsko še vedno vezani na naturalno produkcijo (t. i. »mešana gospodinjstva« so, na primer, večinski del najete delovne sile evropske ekonomske zgodovine v 16. in 17. stol., podobno pa velja tudi za kolonializem v prekomorskih deželah). Zaradi majhnega števila neodvisnih blagovnih producentov, premajhne mobilnosti delovne sile in omejenosti na določene podrejene sektorje in družbene sloje, enostavna blagovna produkcija zgodovinsko nikoli ni obstajala niti kot gospodarski sistem, še manj pa kot določena predkapitalistična epoha vrednosti. Zato lahko opazimo pri naših političnih ekonomistih teoretsko povsem zgrešeno indukcijo; ko kvalitativno izenačujejo različne oblike blagovne produkcije v različnih produkcijskih načinih (pri tem zanemarjajo drugačno matrico BP: antični tip BP – azijski tip BP, avtonomni razvoj BP – neavtonomni razvoj BP). Teoretski in zgodovinski pomen enostavne in kapitalistične blagovne produkcije je potemtakem različen in je njuno vzporejanje (brez potrebnih analitičnih prehodov) nepravilno in zavajajoče.

Poleg tega pa se zgodovinsko enostavni blagovni producenti mnogo pogosteje vežejo na svobodno delovno silo in pričenjajo z določeno obliko kapitalskih produkcijskih razmerij v predkapitalističnih ekonomskih formacijah družbe, kot se običajno predpostavlja. Svobodna delovna sila obstoja na primer v antičnem produkcijskem načinu in se celo povezuje s specifičnimi »kapitalskimi« produkcijskimi odnosi v smislu eksploatacije, načina prisvajanja presežne vrednosti in delno celo organizacije produkcije. Ti »kapitalski« produkcijski odnosi se vežejo na povsem nekapitalske delovne procese in produktivne sile (kapital nima svoje produktivne oblike), zato po Marxu v antiki lahko obstoja samo t. i. formalni kapitalistični produkcijski način (kapitalski odnos in potentia), ki je podrejen prevladujočemu tipu sužnjelastniškega produkcijskega načina. Prav tako se tudi eksploatacijska družbena razmerja v antiki ne izražajo toliko preko izkoriščanja svobodne delovne sile in posrednih oblik izkoriščanja kot so rente/davki (in natura ali in valore), temveč predvsem preko prisvajanja presežnega dela suženjske delovne sile.

Argument, da eksploatacijski odnosi obstajajo v predkapitalističnih produkcijskih načinih, ko trg ni prevladujoč (kot dokaz razredne nevtralnosti trga), drži delno v okviru weberjanske definicije razredov (razredi so namreč pri Webbru vezani na blagovno produkcijo in tržne odnose), medtem ko v marksističnih opredelitvah (tudi v citirani Roemerjevi analizi) prevladuje kriterij lastnine in način prisvajanja presežnega dela (vrednosti), zato je osrednje povezovanje izključevanje trga in eksploatacije (produkcijskih odnosov) teoretsko preveč groba poenostavitev. Eksploatacijski odnosi so toliko bolj povezani s trgov, kolikor bolj se blagovna produkcija približa dominantnemu produkcijskemu načinu (produkcijskim odnosom), zato tudi Marx opredeljuje eksploatacijo v kapitalističnem produkcijskem načinu s pomočjo teorije delovne vrednosti (vendar pa tudi s tega vidika trga, način menjave, ceno... ne moremo ločevati od vsebine – produkcijskih odnosov, načina produkcije, vrednosti...)

Na tem mestu se političnim ekonomistom rada utrne pomisel, da so cena, način menjave, trg... zgolj pojavne oblike nasproti zadevajočemu bistvu produkcijskih razmerij – in tudi A. Bajt se rad nekajkrat poizkusi v tem hegeljanskem paru, ko trgu pripiše nevtralni zunanji izraz družbenoekonomske vsebine – produkcijskih razmerij (lastnina in delitveni odnosi).

Žal je tudi tukaj odločilni korak materialistične teorije v nasprotju s prevladujočim mnenjem političnih ekonomistov (mednje sodi tudi A. Bajt) ravno v obratu od bistva k pojavu, od vsebine k obliki, ki ni nekaj drugotnega ali zanemarljivega, temveč dejanska (pojavna) substanca bistvenega. To, kar je dosedaj politična ekonomija spregledala, ni nič drugega kot »pojavnost« produkcijskih odnosov, institucionalizacija produkcijskih odnosov (v našem primeru v obliki blagovne produkcije in njenih kategorij socializma). Paradoks je toliko večji, ker navidezno politična ekonomija celo prekomerno poudarja tržni značaj (naprimer v »tržni« varianti) gospodarskega sistema, dejansko pa zanika njegovo povezanost s produkcijskimi odnosi kot »notranjim bistvom« celotne družbene zgradbe (nevtralnost blagovne produkcije). Marxov zasuk v opredelitvi pojava in bistva pa je ravno v tem, da se bisto in pojav reflektirata na ravni samega pojava, da se bisto (produkcijska razmerja, produkcijski načini...) dejansko razcepi in svojo razklanost pokaže v pojavu (tržna razmerja), da se v pojavu (trg) potrjuje eksistenca bistva (produkcijski odnosi) in bistveno v pojavu (fetišizem blagovnih razmerij). Potemtakem tudi s tega teoretsko metodološkega stališča ne moremo pokazati na domnevno ločenost trga (blagovne produkcije, načina menjave) in produkcijskih odnosov (produkcijskega načina).

Marx namesto komparativne analize različnih zgodovinskih oblik blagovne produkcije konstituira njihov »idealni prerez« (idealer Durchschnitt), ki pa ni izveden iz enostavne blagovne produkcije (kot sklepa Engels in še mnogi drugi), temveč iz kapitalističnega produkcijskega načina (do podobnega sklepa prihaja danes večina predstavnikov t. i. logične šole Kapitla in tudi vrsta ekonomistov kot Bettelheim, Meek, Morishima, Cathepores in drugi). Blagovna produkcija postane namreč zgodovinsko univerzalni in prevladujoč sistem šele v kapitalizmu (»prava vrednost«, družbeno abstraktno delo kot substanca in menjalna vrednost, kot bisto izražajoča oblika dejansko nastane šele v kapitalistični blagovni produkciji). Če blago »postane splošna elementarna oblika bogastva samo na temelju kapitalistične produkcije«, ali drugače, da »produkcija blaga naravnost vodi kapitalistično produkcijo«, potem pri Marxu sintagma kapitalistična blagovna produkcija dejansko pomeni »čisto tautologijo«, kajti predkapitalistične oblike blagovne produkcije so s tega vidika zgolj nerazvita oblika kapitalске blagovne produkcije.⁹

»Blago nasploh« kot »racionalna abstrakcija« različnih zgodovinskih oblik blagovne produkcije potemtakem ne pomeni tistega, kar je vsem blagovnim oblikam skupno, temveč izraža predvsem dominanten odnos, ki okvirja družbeni sistem v svoji globalni logiki (na to opozarja široka in tehtna diskusija o »kapitalu obče« H. Reichelta, Althusserja, Rosdolskega, Backhausa, Bideta in drugih). Blago v katerikoli obliki po svoji notranji logiki teži k reprodukciji kapital-odnosa (ali vsaj quasi kapitala), zato blagovna produkcija ostaja v predkapitalističnih produkcijskih načinih zgolj na periferiji prevladujočih naturalnih oblik ali pa kot

⁹ K. Marx, Rezultati neposrednega procesa proizvodnje, Komunist, Beograd 1977, str. 48, 90, 91

potencialni kapital-odnos.¹⁰ Marx v Grundrissih izrecno opozarja na teoretsko retrogradnost: abstraktno teoretski sistem kot »prva enačba« pripada in je razvit iz najvišje razvojne oblike (kapitalistične blagovne produkcije), ki zgodovinsko razvojno subsumira prejšnje oblike (si jih podreja), zato je njegova abstraktna forma ob določenem metodološkem posredovanju (metodologija sukcesivne konkretizacije) tudi uporabna za analizo predhodnih zgodovinskih oblik in tako naprej. Skratka, teoretski način raziskovanja socialistične blagovne produkcije preko Marxove določitve »blaga nasploh« je nekoliko bolj zamotan, povezan je z resnimi metodološkimi in epistemološkimi vprašanji politične ekonomije in znanstvene hermenevtike nasploh, zato se nam lahko vsaka poenostavitev, spregledanje ali podcenjevanje tega mašuje pri končnih sklepih teoretske analize.¹¹

Z Marxovo distinkcijo blaga nasploh potemtakem ne pritrjujem niti tezi tistih ekonomistov, ki vsem blagovnim oblikam pripišejo kapitalsko formo, niti tistim, ki dokazujejo zgodovinsko nevtralnost blagovne produkcije. Blagovna produkcija kot razumna abstrakcija je sicer izpeljana iz kapitalistične blagovne produkcije in v nekapitalističnih produkcijskih načinih in potentia reproducira kapital-odnos, vendar pa je v analizi konkretnih zgodovinskih razmer pomembna njena navezava na prevladujoče produkcijske odnose (dominantni produkcijski način). Kolikor je blagovna produkcija podrejena (periferna) oblika produkcije, dejansko ne more biti *differentia specifica* (v Marxovem pomenu – njegove opombe v Kapitalu), zato pa je ravno zgodovinski kontekst blagovne produkcije, način njene artikulacije in povezanosti s širšimi družbenimi razmerji (produkcijskimi odnosi, političnimi, ideološkimi, socialnokulturnimi razmerji...) tista »*differentia specifica*«, ki določa raznovrstno tipizacijo in periodizacijo blagovnih oblik. To pa je bilo tudi bistvo moje teze, namreč, da je blagovna produkcija (produkcija vrednosti) produkcijski odnos *par excellence*, ki po Marxovi analogiji »formalno« ali »dejansko« reproducira kapital-odnos. Menim, da je ta distinkcija izredno pomembna pri analizi politično ekonomskih problemov socialistične družbe, ne zgolj z ozkega vidika gospodarske uspešnosti, temveč tudi s širšega vidika potrebnih družbenih institucionalnih pogojev reprodukcije blagovne produkcije, trga, ekonomskih zakonitosti v socialističnih družbenih odnosih. Kakšno pa bo tokratno razumevanje te »družboslovne alkimije«, je predvsem odvisno od širšega razumevanja politične ekonomije nasploh, njenega teoretskega polja, predmeta analize in epistemološko metodoloških predpostavk (očitno sva z A. Bajtom vsaksebi prav na tem najširšem področju najine teoretske umestitve).

Na kraju podobno kot moj kritik končujem v telegrafskem slogu:

a) A. Bajt mi očita logično nekonsistentnost: če namreč blagovna produkcija pomeni produkcijske odnose in če so produkcijski odnosi zgodovinsko različni, potem so različne tudi oblike blagovne produkcije in zato je »blagovna produkcija nasploh« nesmiselna; če pa »blagovna produkcija nasploh« obstaja, potem je blagovna produkcija zgodovinsko nespremenjena in s tem zanikam njene zgodovinske

¹⁰ V jugoslovanski politični ekonomski teoriji sta takšno raumevanje do sedaj najbolj poglobljeno obravnavala S. Divljak, *Dijalektika robne proizvodnje*, Marksistička misao, Beograd, 1986, št. 3 in pa D. Strpić, *U potrazi za teorijskom osnovom* (Za izradu analitičnog instrumentarija istraživanja ekonomskih zakonitosti), *Naše teme*, Zagreb 1986, št. 1–2.

¹¹ R. Rosdolsky, prvi resni raziskovalec Očrtov, ni naključno zapisal, da po objavi tega dela ne bo več mogoče pisati o politični ekonomiji na metodološko in epistemološko tako preprost način; da ne bo več mogoče pisati o Marxovi kritiki politične ekonomije (ali vsaj kar približno zadeva njen predmet analize), ne da bi prej opredelili svoj odnos do »dialektične razvojne metode«. Ker so Očrti medtem na Slovenskem izšli, in to celo pod okriljem institucije, ki A. Bajtu ni neznana, upravičeno pričakujem višjo metodološko raven naše politično ekonomske teoretske produkcije.

vinske oblike. Ker sem razvil drugačno pojmovanje enostavne in kapitalistične blagovne produkcije in ker tudi drugače razumem metodološko postavitev (umestitev) »racionalne abstrakcije« blagovne produkcije nasploh, kot pa to razlaga A. Bajt – v svojem pristopu, kot se to spodobi, ne vidim omenjenega logičnega protislovja.

b) V mojem prispevku (str. 490, TIP, št. 6, 1986) je prišlo do napačne zamenjave »proste konkurence« s »svobodno« in se za spodrsrljaj nesporno opravičujem, toda če edino »trg s konkurenco« omogoča razvoj socializma (tu se razlikujeva predvsem pri vprašanju kakšnega socializma – Marxovega zagotovo ne), potem po logiki stvari pristajate tudi na »konkurencialistični model« socializma (ne glede na to, kaj si pod tem predstavlja). Ne znam si namreč predstavljati polnega delovanja trga (in zanj vam predvsem gre) brez konkurence (metafore A. Smitha pri tem ne pomenijo, da pristajam na liberalistično pozo 18. in 19. stoletja), o »konkurenčnosti« modela proste konkurence pa sem pisal v prvem delu svojega prispevka.

c) »Abstraktni modeli Marxovega ekonomskega sistema« so ponekod teoretsko vprašljivi (eno izmed teh vprašljivosti ste pred davnimi časi obravnavali v svoji doktorski disertaciji), vendar pa mi ne gre za njihovo ukinitve ali zanihanje, temveč opozarjam predvsem na težavnost njihove analitične umestitve, postopne konkretizacije na ravni abstraktno-konkretno, logično-zgodovinsko, splošno-posebno-posamično, kar je običajno povsem zunaj dometov naših političnih ekonomistov.

d) Če A. Bajt s »sedanjim gospodarstvom« »izrečno« razume kapitalistično in »komunistično« (hic!) fazo razvoja, potem to še ne pomeni, da lahko na omenjeni strani to pisno potrdimo, zato si bova odgovornosti za »podtikanja« na kraju tudi nekoliko tovariško razdelila.

Če zaključim: po mojem skromnem mnenju so teoretske poenostavitve (predvsem metodološkega značaja) pri A. Bajtu prevelike, da bi vzdržale logično in tudi zgodovinsko dokazljivost (zadnjemu zaradi pomanjkanja prostora nisem namenil toliko pozornosti). Tukaj mislim predvsem na metodološko izenačevanje dveh analitsko težko združljivih zgodovinskih »sistemov« kot sta enostavna in kapitalistična blagovna produkcija, na podcenjevanje »alkemičnosti« (marksistične) epistemologije politične ekonomije (na primer v določitvi teoretskega statusa blagovne produkcije nasploh), zanemarjanje blagovnega fetišizma in zanihanje kakršnekoli navezanosti blagovne produkcije na politična, ideološka, sociokulturna in druga družbena razmerja in podobno. In ne nazadnje bi od ekonomista, ki zagovarja »prosto konkurenčni model« pričakoval večjo »nemonopolizirano« znanstvenih spoznanj, ker se bo drugače opevani enakopravni »trg idej« žalostno spremenil v ekskluzivno trgovanje z njimi.

ZDENEK MLYNAR

Prenova političnega sistema v ZSSR

III. Ovira: partija/država

Položaj KP SZ kot nosilca monopola oblasti je plod zgodovinskega razvoja, ki ga je pripisati celoti zgodovinskih okoliščin in dogodkov, ki pa jih tu ne moremo analizirati. V času Hruščova je bila vsa problematika skrčena na en sam cilj: »premagati kult osebnosti Stalina«. Poznejši razvoj je vsekakor prepričljivo dokazal, da tudi brez kulta Stalina ostaja veliko nerešenih problemov; če jih partija ne bo rešila, ne bo sposobna doseči zastavljenih ciljev, ki zadevajo razvoj sovjetske družbe, kakor je programsko načrtan. Namesto splošnega dinamičnega razvoja, ki je bil cilj partijskega programa iz leta 1961, je zdaj, z razdalje četrto stoletja, potrebno ugotoviti stagnacijo, ki vse skupaj spravlja v nevarnost. Čeprav je partija monopolna oblastna sila, pa način, kako je vodila sovjetski razvoj, razkriva mnoge resne zmote.

Ne strinjam se z mnenjem, da je mogoče popraviti napake tako, da sovjetska stran »adoptira« večpartijski sistem, ki bo potem tekmoval za oblast na parlamentarnih volitvah. Ne vidim družbenih sil, ki bi mogle (in hotele) udeležiti takšno rešitev. Med zgodovinsko danimi pogoji je resničnost v ZSSR danes taka, da obstaja vlada ene same stranke: in samo na tej podlagi je mogoče postopno spreminjanje po *reformistični* poti.

Ideja, da se takšen proces lahko začne z bojem nekaterih strank za oblast v sistemu, ki še ni reformiran, v sistemu, kjer je oblast popolnoma centralizirana, ki je brez funkcionalne strukture institucij, skozi katere se lahko izražajo različni interesi ljudi – takšna ideja je naivna, ali pa se za njo skriva težnja po razkroju, ne pa po prenovi sistema.

Hkrati pa bo morala politika »rekonstrukcije in pospešenega razvoja« sovjetske družbe začeti drugače gledati na vprašanja vloge KP SZ, vsekakor bolj poglobljeno, kot so to storili v času Hruščova. Gorbačov je že imel priložnost, da je opozoril na to vprašanje, rekoč, da je glede na to, da v ZSSR ni opozicijske partije, treba njene naloge zajamčiti na drugačen način: z kritiko samih sebe. Zdaj pa gre zato, da se pokaže, kako in koliko je in bo partija kot monopolni nosilec oblasti pripravljena dejansko kritizirati samo sebe. Če je te besede razumeti (kot je bilo doslej) zgolj kot izraze dobre volje in pripravljenosti vladne elite, da »vse podredi interesom ljudstva«, da deluje v skladu z komunistično moralno, potem je ta poskus vnaprej obsojen na neuspeh.

Toda mogoče je razumeti tudi nekaj drugega: po eni strani gre za sposobnost partije (in uradne teorije), da se kritično samoanalizira kot družbena institucija in pregleda tudi svojo vlogo v sistemu; po drugi strani pa gre za konkretno možnost

drugih členov sistema, da dejansko nadzorujejo partijo, da dobijo vpliv, da *lahko prispevajo k oblikovanju državne politike*: to bi v določenem smislu pomenilo ločiti partijo in državo, ne zamenjavati državnih organov s partijskimi v procesu odločanja.

V skladu z leninsko koncepcijo posebne *avantgardne* organizacije delavskega razreda v procesu boja za oblast, se pravi v poteku socialistične revolucije, se partija še danes tradicionalno samoopredeljuje kot »avantgarda sovjetskega ljudstva, ki na prostovoljni podlagi združuje najbolj napredni, najbolj zavedni del delavskega razreda, kmetov-kolhoznikov in intelektualcev« (statut KP SZ).

Dokler bo v teoriji in praksi veljalo, da je to edini odgovor na vprašanje, kaj v resnici predstavlja partija v sovjetskem sistemu s sociološkega, političnega in pravnega vidika, pa tudi z vidika teorije sistemov in informacij, dotlej ne bo mogoče storiti niti prvega koraka na poti kritičnega samospraševanja v partiji. Če pa se hoče po tej poti naprej, potem je treba dopustiti teoriji drugačne pristope k pojmu partije.

Izkaznica? Družbeni privilegij

Predvsem je treba poudariti, da se KP SZ z zahtevo, da so ljudje, ki opravljajo določene funkcije, njeni člani, deloma identificira s celoto teh funkcij, se pravi z *oblastnim aparatom*. Iz dostopnih statistik ni mogoče razbrati, kolikšen delež članov partije zavzema vodilna in vodstvena mesta v deželi. Osebo ocenjujem, da gre za 25% (morda tudi kaj več), če upoštevamo vse vodilne in vladne funkcije, od najnižjih do najvišjih in vsa področja: od političnih aparatov do vojske in policije, pa do vodilnih struktur v gospodarstvu. Ne bi pa ustrezalo resnici, če bi iz tega razloga trdili, da je v sovjetskem sistemu partija samo aparat oblasti, ki se socialno istoveti z elito oblasti. Prikrivati dejstvo, da je partija delno nad vladnim aparatom in da iz tega nujno izhajajo zelo jasne posledice, bi vsekakor pomenilo prikrivati resničnost.

Preostala večina članov (okrog 30%) se seveda ne more istovetiti z elito oblasti; zelo različni so razlogi, ki pripeljejo človeka, da vstopi v partijo. Mnogi hočejo imeti izkaznico zato, ker jim koristi pri opravljanju poklica, pri karieri. To velja za celo vrsto poklicev, ki zahtevajo visokošolsko izobrazbo: od področja znanosti (na področju družbenih ved je članstvo v partiji pogoj za morebitno kariero), do področja vzgoje in izobraževanja, novinarstva, medicine, do vseh drugih privilegiranih dejavnosti, prav do tehničnih intelektualnih del. Veliko povečanje števila članstva – od manj kot 7 milijonov v času Stalinove smrti pa do današnjih skoraj 20 milijonov – je po mojem mnenju mogoče pojasniti predvsem z rastjo tistih družbenih plasti, pri katerih je opravljanje poklica z večjimi privilegiji povezano z članstvom v partiji. Če ocenimo, da predstavljajo te skupine več kot 30% vsega članstva, potem moramo domnevati, da so preostali člani delavci in kolhozniki.

Demokratsko in avtokratsko načelo

Lahko torej rečemo, da večina članstva ni neposredno vključena v aparat oblasti, toda z vključenostjo v partijo *predstavlja poseben družbeni organizem*, ki

na zelo jasen način povezuje aparat oblasti z drugimi družbenimi sloji. Glede na to, da je približno vsak deseti državljani član partije, obstaja navsezadnje znotraj KP SZ široka pahljača interesov, različnih stališč. In zanesljivo tu niso zastopani samo interesi in stališča aparata oblasti ali vlade. Ključno vprašanje je zatorej ugotoviti, če v takšnih okoliščinah obstaja znotraj partije možnost, da aparat oblasti in vlade učinkovito nadzorujejo drugi družbeni sloj, ali pa je prav narobe, da se morajo interesi teh zadnjih podrežati stališčem oblastnega aparata in vlada-joče elite. To neposredno zadeva stopnjo *notranje demokracije v partiji*, katere razširitev lahko postane v sovjetskih razmerah odločilno izhodišče in konkretni začetek demokratizacije vsega političnega sistema (čeprav neposredno zadeva samo manjšino družbe).

V sovjetskem sistemu je partija nekakšno sito, skozi katero morajo vsi interesi in vse družbene potrebe, ki bi utegnile vplivati (legalno in učinkovito v političnem smislu) na proces oblikovanja političnih odločitev. Kadar ti interesi ne prodrejo v notranjost partije, jih partija šteje za nezaželjene, za ovire in celo za »sovražne sile« in jih zatorej zatre z vsemi sredstvi, ki so ji na voljo.

Za kakšne družbene interese gre in kakšen vpliv lahko dobijo znotraj partije? Od tu izhajajo nasprotja, ki so stalno prisotna v zgodovini KP SZ. Navsezadnje je vselej šlo za isto vprašanje: ali je partija kot družbeni organizem podrejena partiji kot aparatu oblasti, ali pa, obratno? Vse do danes je prevladovala prva alternativa; druga je ostala le programska točka, upanje. Politika »rekonstrukcije in pospeševanje razvoja« se bo morala prej ali slej soočiti s tem vprašanjem in se opredeliti za uresničitev druge možnosti.

Po analogiji s tem, kar se dogaja v sovjetskem političnem sistemu, velja tudi znotraj KP SZ že desetletja načelo, da je njena temeljna pozitivna lastnost sposobnost, da uveljavlja enotno voljo, da združi vse sile in sredstva za realizacijo neke odločitve, ki je bila centralno sprejeta. V teoretskem smislu to opravičujejo z leninskim načelom demokratičnega centralizma: demokratična razprava, ki poteka pred sprejetjem neke odločitve, se stopi s strogo disciplino vseh članov, disciplino, ki so jo dolžni vsi spoštovati, ko je odločitev enkrat sprejeta; tako sta demokratsko in avtorsko načelo postavljena na isto raven.

Trije cilji ene reforme

Toda v praksi rezultat ni enak teoretskim predpostavkam. V zgodovini partije so bila dolga obdobja, za katera resnično ni mogoče reči, da so upoštevala kakršnokoli demokratično razpravo pred sprejetjem posameznih odločitev. Toda tudi kadar so bili določeni sklepi sprejeti večinsko, se je navsezadnje prikrilo dejstvo, da gre pač ravno za to in se je poskušalo ustvarjati iluzijo, da je to odločitev stvar vseh, brez izjem. Za idealne so veljale razmere, v katerih ni absolutno nobenega *nasprotja* mnenj, nekako tako, kot bi obstajala ena sama možnost za dejavnost ljudi. Od članov partije se zahteva, da ne izražajo svojih različnih mnenj, da delujejo v skladu s sprejetimi sklepi, čeprav tudi dvomijo v njihovo pravilnost.

V nekaterih zelo izjemnih okoliščinah se to lahko izkaže za organizacijsko prednost, kadar je treba dvigniti vstajo, kadar se je treba postaviti po robu vojaškemu spopadu ali skajno zaostrenemu konfliktu – skratka tedaj, ko je treba dejansko zavrniti sleherno drugo alternativo, jo celo ukiniti, onemogočiti. V

vsakem drugem primeru pa to ni prednost, marveč pomanjkljivost. Tudi kadar gre za en sam splošen cilj – na primer za program politične stranke – obstaja vedno več alternativ za dejavnosti, ki se medsebojno ne izključujejo in jih potemtakem ne kaže ukinjati, če nočemo, da bo končni rezultat stagnacija namesto raznolikosti, namesto razvoja. Dokler se bo v neki partiji ocenjevalo vodilne strukture in osnovne organizacije, vodstvene kadre in navadno članstvo predvsem po tem, koliko so sposobni uresničevati sklepe, ne da bi izrekli svoja mnenja, dotlej ne bo dosežena nikakršna zavestna enotnost, temveč bo zgolj pokorščina centralni oblasti prvo merilo ocenjevanja. Samostojnost misli, presoja po lastni pameti in vesti članov – to so merila, ki so potisnjena čisto v ozadje, v prvem planu je »volja in kolektivni razum partije« – teoretično, medtem ko gre v praksi za odločitve centralne oblasti in aparata.

Znotraj partije potemtakem prevladujejo metode in delovne navade, ki niso demokratične, ampak avtoritarne narave. Zato ima prednost čisto določen psihološki tip voditelja in člana: uspevajo tisti, ki so pripravljeni, ne oziraje se na lastno pamet, poslušati ukaze oblastnega aparata, medtem ko so tisti, ki kritično presojajo razmere in posamezne ukrepe, odrinjeni, utišani in pogosto tudi izključeni iz partije.

Naj sklenemo to točko z naslednjo ugotovitvijo: problema ne bo mogoče razrešiti drugače, kot z drugačnim obnašanjem vodstva partije do utečenih navad, do še vedno veljavnega pojmovanja načela in prakse demokratičnega centralizma. Nobeno inovacijsko prizadevanje se ne more uveljaviti brez pobud od spodaj. Dokler bo zatrta pravica do izražanja mnenj manjšine, bodo prizadeti inovatorji, bodo obsojani nosilci novega, torej ljudje, ki so sposobni iniciative. Prednosti pa s tem ne bo dobila večina, temveč sredina – okolje, ki se je vedno pripravljeno prilagoditi vsemu.

Vprašanja, ki smo o njih doslej govorili, bodo po mojem mnenju prišla med prednostne naloge tudi v ZSSR. Toda danes ta vprašanja še niso neposredno povezana z konkretnimi nalogami trenutnega razvoja. Za zdaj mislim, da je mogoče navesti tri pglavitna politično-praktična vprašanja: 1. kako usposobiti partijo kot najmočnejšo in najbolj avtoritativno organizacijo za to, da konkretno uveljavi usmeritev k reformam, ki jih je sprejel 27. kongres KP SZ; 2. kako ponovno vzpostaviti zaupanja, ki se je v veliki meri omajalo ali se celo izgubilo med večino prebivalstva, med odločilnimi družbenimi sloji in različnimi generacijami, zaupanje v sposobnost partije, da resnično lahko spremeni razmere, ki se vlečejo že leta; 3. kako začeti proces, ki naj znotraj partije in potem prek nje v celotni družbi preseže petrificirano ideologijo, ki ne more biti več ustrezno sredstvo današnje sovjetske stvarnosti.

Prva od pravkar omenjenih nalog bo izzvala niz protislovij in paradoksov, kar bo trajalo kar precej časa. V interesu demokratične prenove je namreč, da v začetku uporablja *avtokratske metode*, ki so značilne za sedaj veljavni, še ne reformirani sistem. Na primer: samo z avtokratskimi administrativnimi posegi od zgoraj je mogoče odpraviti določene birokratske strukture v sedanjih aparatih, ki ovirajo prenovo (zlasti aparati ekonomske uprave, toda v načelu velja to tudi za druge aparate, vključno s partijskim). Če dobro premislimo, je v sovjetskem sistemu samo komunistična partija kot nosilec monopolne oblasti sposobna *podrediti* interesom reformatorskega pojmovanja tiste interese, ki se od njenih razlikujejo – interese velikih skupin politične elite, ki tvorijo ekonomski in politični aparat, oborožene in policijske sile. Da bi se reformni postopek lahko sploh začel,

bo moral najprej postati uradna partijska linija, podprta z vsemi obeležji avtoritar-
nosti.

Ovira: ideološka laž

Na sedANJI stopnji je temeljni pogoj za razvoj partije predvsem zahteva po kadrovske prenovi in – glede na načelo odgovornosti za funkcije – tudi v organih in aparatih same KP SZ. Verjetno je, da bodo morali zamenjati več kot polovico vodilnega kadra na različnih sektorjih, če bodo hoteli prenovi zagotoviti uspeh. Deloma je do te zamenjave že prišlo v lanskem letu, vendar se bo morala obnova nadaljevati do prihodnjega kongresa KP SZ. Med tem časom bo moralo namesto doslej veljavnega kadrovskega merila – torej biti poslušen do nadrejenih – postati poglobitno merilo ocenjevanja učinkovito opravljanje vodstvenih dolžnosti. Hkrati pa bo potrebno poudarjeno razvijati tudi notranjo partijsko demokracijo. Toda verjetno je, da se bo ta problematika pojavila šele na kateri poznejših stopenj.

Poleg poglobitne naloge tega trenutka – pridobiti zaupanje odločilnih plasti prebivalstva za politiko prenove – bo v sklopu nalog druge stopnje predvsem pomembno *ločiti podobo partije* od podobe korumpirane, neučinkovite, nesposobne in nepriljubljene birokracije. To je politični smisel besede, ki jih je izrekel Gorbačov na 27. kongresu o tem, namreč, da je potrebno »zagotoviti moralno zdravje partije«, da je »treba živeti in delati tako, da bodo ljudje lahko rekli: to je pravi komunist«. Ne gre za moralističen pristop, ampak za konkreten politični pristop v okoliščinah, ko je moralni ugled partije tako nizek, da je postal resen negativni dejavnik znotraj tokov reformne politike.

Današnje zahteve po spremembi sloga dela v partiji – zahteve po konkretnosti, razvijanju kritike in samokritike, boj zoper nastopaštvo in predvsem zahteva po *javnosti* političnega delovanja – te zahteve so predvsem v skladu s potrebo po pridobivanju zaupanja ljudi, članov in nečlanov, zavesti o njihovi sposobnosti, da spremenijo dolgoletno stanje stagnacije, razkroja in frustracije ljudi, vzdušje nezaupanja in nezaupljivosti v možnosti pozitivnih sprememb. Poglobitni dejavnik, ki bi v prihodnje mogel zagotoviti procese demokratizacije, je vsekakor javna kritika: to bi bila pot do partije, katere voditelji in njihova dejanja ne bi bili izpostavljeni samo kritiki znotraj organizacije, marveč zares javni kritiki družbe, državljanov.

Tretja naloga – inovacije na ideološkem področju – je seveda že po svoji naravi naloga širokega zamaha, katere pa se je treba vsaj v nekaterih elementih lotiti že danes. Predvsem velja to za odpravljanje določenih tabu tem, ki zadevajo delovanje partije v sovjetskem sistemu; ta naloga je sicer dolgoročna in se bo izvajala postopno, vendar z njo ni mogoče odlašati. »Jasno je,« trdi Gorbačov, »da se v procesu reorganizacije našega življenja dogaja oster boj, ne vedno odkrit, toda neizprosno boj med idejami, psihološkimi pristopi, med slogi mišljenja in delovanja«. Vsekakor gre za boj, ki poteka znotraj sovjetske družbe in partije, ki je sestavni del družbe. Sedanja usmeritev KP SZ posebej poudarja, da je poglobitni element tega boja preseganje protislovja med besedami in dejanji, med teorijo in prakso. Zaupanje ljudi v partijske ideale je mogoče pridobiti samo tako, če se bodo prepričali, da se v praksi ne dogaja prav nasprotno od tistega, kar ideologija razglša. Zato je ideološka laž predstavljena kot ena poglobitnih ovir za uresničevanje prenove. Seveda pa to ne pomeni – besede pač še niso resničnost – da že

izpuhteva gospostvo tiste ideologije, ki ne ustreza več sovjetski stvarnosti. Še jo je čutiti in še kako, v vsakdanjem življenju te družbe in te partije. In vendar se je začel proces, ki hoče spremeniti stanje stvari. Tudi to je značilna pot demokratizacije, saj vrsta ideoloških tez, ki so v nasprotju z resničnostjo sovjetske družbe, velja za eno glavnih ovir v procesu demokratičnega spreminjanja sovjetskega političnega sistema.

IV. Koliko lahko velja posameznik

Reformna politika v ZSSR se sooča – in tako bo še dolgo – z vzlom protislovij, ki jih, prek prava, sprožajo razmerja med politično oblastjo in posameznikom.

Najbolj očitno dejstvo – torej tudi prvo, ki je bilo razkrito – je, da se veljavne pravne norme v vsakdanjem življenju kršijo: obstajajo državljanske pravice, ki jih te norme jamčijo, ki pa nikakor niso spoštovane. Samo po sebi to dejstvo ni izključna bolezen sovjetskega sistema. Značilno je tudi za druge sisteme in celo za zahodne demokracije, toda v sovjetskem sistemu ima posebno težo, in to iz treh razlogov.

Prvič, sovjetskim državljanom so v praksi odrečene, zanikane tiste pravice, ki so v zahodni kulturni tradiciji (predvsem levi, socialistični) neodtujljive in pomenijo temeljno poročilo za demokratični način življenja: to je pravica misliti in delovati po lastnem prepričanju, tudi kadar je le-to v nasprotju z zahtevami politične oblasti. Drugič, še ni dolgo tega, točneje trideset let, odkar so sovjetski sistem njegovi lastni predstavniki (Hruščov) razkrinkali kot sistem, v katerem se je do strašljivih razsežnosti razraslo nasprotje med tem, kar se je dejansko dogajalo, in tem, kar se je uradno razglašalo. Leta političnega, množičnega stalinskega nasilja, ki so ga skrivali za geslom o »višjem tipu demokracije«, so morala nujno zapustiti dolgotrajne posledice.

In končno, uradna politična oblast se še naprej obnaša tako, da to njeno obnašanje lahko poraja samo nezaupanje. Organi in organizmi, ki izvajajo diskriminacijo in represijo, odkrito zagovarjajo svoje postopke in vsako kritiko teh postopkov označujejo za »vmešavanje v njihove notranje zadeve«. V bistvu se še danes, tako kot v stalinskih časih, trdi, da so sovjetski državljani, ki so kaznovani zaradi svojih političnih ali religioznih idej in dejanj, to zaslužili – kaznovani so »zaradi obrambe socializma pred imperialističnimi diverzijami«, ali pa da gre za oblike razrednega boja itn.

Ni dvoma o tem, da so vprašanje političnih in državljskih svoboščin v ZSSR določene zahodne politične sile zares uporabile v svojo korist, predvsem odkrito desne sile. To ni presenetljivo – presenečalo bi, če se tako ne bi dogajalo. Toda iz teh razlogov skrivati stvarne probleme sovjetske družbe, pomeni obnašati se po isti logiki, ki npr. zatrjuje, da ne kaže proučevati sovjetskega gospodarstva, da ne bi dajali povoda za zadovoljstvo desne propagande.

Na področju gospodarstva se sicer nihče več ne sklicuje na to logiko, toda še vedno je zelo živa, kadar gre za vprašanja državljskih pravic. Uradni predstavniki ideologije gredo celo tako daleč, da trdijo, da v resnici pravzaprav ne gre za omejevanje, temveč za *drugačno pojmovanje* državljskih pravic in svoboščin »v pogojih socialistične družbe«, se pravi v sovjetskem sistemu.

Potemtakem je kot socialistično opredeljeno neko pojmovanje, po katerem je

subjekt *političnih* pravic predvsem kolektivni subjekt (razred, družbena skupina, delovni kolektiv in podobno); trdi se, da so prek kolektivnega subjekta vsakemu posamezniku zajamčene predvsem temeljne *socialne pravice* (do dela, izobraževanja, zdravstvenega varstva itn.). To naj bi dokazovalo, da ne gre za formalistično pojmovanje človekovih pravic. Nasprotno temu pa je pojmovanje državljanaposameznika kot poglobitnega subjekta državljanjskih in političnih pravic povezano s kapitalizmom. Tako pojmovanje naj bi izražalo samo »abstraktno formalno enakost« v družbi, ki je razcepljena na sovražne razrede in ki zatiranim razredom ne zagotavlja temeljnih pravic (predvsem socialnih).

Iz tega ideološkega stališča poskuša sovjetska propaganda v zadnjem obdobju – torej že v času vodstva Gorbačova – sprožiti polemično ofenzivo do zahodne kritike (leve in desne). Toda, ali je mar mogoče uskladiti politiko, ki je naravnana v spreminjanje političnega sistema v demokratičnem smislu, s takšnim pristopom do vprašanja državljanjskih pravic?

Osebnostno mislim, da je to začasno mogoče, glede na specifične sovjetske okoliščine.

Cilji prenove sovjetskega političnega sistema – o tem smo obširneje govorili v prvem delu te razprave – so vsaj za neposredno prihodnost omejeni in konkretni: gre za uporabo demokracije kot sredstva za doseganje boljših ekonomskih rezultatov (intenzivni razvoj) in za poraz konservativnih sil znotraj vladne elite in znotraj drugih družbenih skupin, ki nasprotujejo uvajanju načela učinkovitosti in odgovornosti (tudi v vodstvenih dejavnostih).

V teh okvirih pojmuje nova reformna politika sovjetskega vodstva tudi svoboščine in pravice državljanov kot *sredstvo* za uresničevanje teh konkretnih ciljev, se pravi, priznava praktično uveljavljanje svoboščin in pravic za pozitivno dejstvo samo v določenih okoliščinah: kadar je npr. kritika državljanov naperjena proti tistemu, kar kani sama reformska politika spremeniti. V primerih, ko pa bi uporaba pravic in svoboščin utegnila podpreti iniciativo »od spodaj« v korist drugačnih sprememb, ki bi jih bilo mogoče šteti za nevarne reformski politiki, tedaj bodo državljanjske pravice in svoboščine ocenjene kot moteč element in si ga bodo prizadevali utišati.

Politične meje sedanje reformne naravnosti so torej povsem jasne. Tega pa, po mojem mnenju, ne bi smeli razlagati tako, kot da na področju pravic in svoboščin državljanov ni mogoč pomemben *korak naprej* glede na prejšnje razmere. Pomemben je okvir, v katerem sovpadajo interesi reformne politike z interesi državljanov: vključuje namreč vse, kar ima kakorkoli opraviti z ukinjanjem sistema centralistično-birokratskega vodenja, tako v gospodarstvu kot na drugih področjih družbenega življenja.

Vendar pa si je dejanski napredek v zvezi s svoboščinami in pravicami državljanov v sedanjem reformnem trenutku mogoče zamisliti samo v *okviru* obstoječega institucionalnega sistema, nikakor ne zunaj njega. Ni mogoče pričakovati, da bo prenova dala sovjetskemu državljanu pravico do združevanja z namenom, za to, da bi konkuriral partiji ali drugim obstoječim organizacijam, da bi izdelal politični program in ga objavljajl v neodvisnem tisku ali predlagal, da se o njem razpravlja v volivnem postopku. Verjetno pa je – in bo celo neizogibno, če bo reforma uspela – da se bo postopoma povečevala *vloga vsakega posameznika* znotraj sistema dopuščenih kolektivnih institucij: od delovnih kolektivov do sindikatov ali drugih množičnih organizacij, do komunistične partije.

Širši prostor avtonomije posameznika znotraj kolektivnih institucij: to je

sprememba, ki ne bo le verbalna, ampak praktična, se pravi sprememba v dejanskem položaju državljanov. Če bo posameznik užival večjo samostojnost glede svojih stališč in dejanj znotraj teh kolektivnih institucij, potem čez nekaj časa ne bo več zgolj pasivni objekt manipulacije političnega aparata. V prihodnje se bo celo razvil v državljana, ki bo terjal več in ne manj samostojnosti. Gre seveda za proces, ki ga bodo pretresla mnoga nasprotja in bo poln ovir, hkrati pa je to zanesljivo proces, ki ima ugodne perspektive. Razen tega pa je možno ob upoštevanju meja sedanje reformne politike predpostaviti, da bo prišlo tudi do razvoja državljanskih pravic v drugih dveh konkretnih smereh. V smeri, ki bo peljala k enakosti državljanov pred zakonom, se pravi v smeri zmanjševanja kričečih privilegijev oblastne elite, ki so v praksi pogosto pomenili neodgovornost pred zakonom. Ali pa v smeri javnosti politične prakse, kar novo sovjetsko vodstvo odkrito povezuje z uspehom reformnih prizadevanj.

Te zahteve po javnosti (po javni kritiki) resda ni mogoče istiti s pojmovanjem *svobode izražanja mnenja* v smislu, ki ga ima ta pojem v zahodnoevropski politični kulturi, vendar pa je v neposredni zvezi z vprašanji svobode govora (in tiska). V sovjetski praksi je določeno izboljšanje že opazno: cele vrste nepolitičnih (ne samo katastrofičnih) dogodkov ne prikrivajo več. Sčasoma se bo zgodilo, da bo v tisku in na televiziji vse bolj navzoča javna kritika (ki bo seveda usmerjena k ciljem, ki sta jih zastavili partija in država). Če se bo ta praksa obdržala in razvila, potem si prav kmalu ne bo več mogoče zamisliti vrnitve k informacijski politiki, kakršna je veljala še v preteklih letih. Tudi to bo del prakse, ki bo omogočila nadaljevanje v smeri večje svobode izražanja, nikakor pa ne vrnitve nazaj, v času stroge cenzure.

V sovjetski reformni politiki pa je zaznavno še neko specifično vprašanje: odnos do majhnih skupin tako imenovanih oporečnikov, torej do skupin, ki so kritične ali celo opozicijske do režima.

V odnosu do teh skupin se še danes ohranja stara praksa: namesto da bi pojav proučili – kot eno od oblik, v katerih se izražajo nasprotja sovjetske družbe – ga nadaljujejo v kontekstu kriminalnosti. Uradno veljajo oporečniki za neke vrste »peto kolono«¹ Zahoda (ali kar neposredno ameriške oz. izraelske vlade ali pa splošneje »zahodnega imperializma«²) in v skladu z takšnim videnjem veljajo za nekakšne poklicne vohune. Sicer pa je treba reči, da so tudi takšni oporečniki, ki so emigrirali na Zahod, in s svojo tamkajšnjo dejavnostjo naravnost podpirajo to shemo uradne sovjetske ideologije.

Toda na sedanji stopnji usoda prenove vsekakor ni odvisna od rešitve tega problema. Reformna politika vsekakor noče v zvezi s tem vprašanjem izzivati sporov s konservativnimi silami (v partiji, KGB ali druge), ampak prav narobe, to vprašanje hoče uporabiti zato, da bi z njim poplačala konservativcem škodo, ki so jo utrpeli na drugih področjih.

Dolgoročno bo demokratizacija sovjetskega sistema vsekakor razkrila, da ni kompatibilna s tradicijami absolutne oblasti, ki šteje za kriminalna dejanja vse politične dejavnosti, ki so zanj neprijetne in se v skladu s tem tudi tako obnaša do tistih, ki se s takšnimi dejavnostmi ukvarjajo.

Reformna politika novega državnega vodstva ima nedvomno pravico, da od levece na Zahodu terja spoštovanje vseh posebnih problemov, ki se razrešujejo v Sovjetski zvezi. Solidarnost s to politiko pa more biti v resnici takšna samo tedaj, če je razumljena kot kritična solidarnost, ne pa kot brezpogojno pristajanje na teze sovjetske ideologije – tudi tiste, ki je podlaga reformne politike.

V optiki, ki smo jo navedli, je odločilnega pomena poudariti, da so sedanja

pojmovanja in konkretni pogoji političnih svoboščin ter pravic državljanov v Sovjetski zvezi rezultat svojega zgodovinskega razvoja, ne pa utelešenje načel, ki izražajo vsebinske razločke med socialistično in kapitalistično družbo. Sedanje pojmovanje (in temu ustrezna praktična politika) državljana-posameznika kot političnega subjekta je v Sovjetski zvezi plod naslednjih pglavitnih elementov.

Predvsem moramo upoštevati dejstvo, da v predrevolucijski Rusiji ni bilo civilne družbe, ki bi izšla – kot na Zahodu – iz velikih meščanskih revolucij 18. stoletja. Še več: Rusija ni doživela idejnega razvoja, ki je na Zahodu krčil pot civilni družbi – od renesanse prek protestantske reformacije do razsvetljenstva. Ekonomska, družbena in kulturna zaostalost, nepismenost ljudskih množic in še zlasti kmetov, ki so živeli v polfevdalnih razmerah in v o blizah predkapitalističnega kolektivizma (*obščina*): takšna je bila realna podlaga na kateri je začel nastajati sovjetski sistem leta 1917. Lenin je neštetokrat poudaril, da je to odločilno in negativno vplivalo na sovjetski sistem.

Hrati je sovjetska ideologija črpala navdih iz marksistične kritike meščanske družbe 19. in začetka 20. stoletja. Oporišče te kritike je bila še vedno polemika z razsvetljenskimi idejami glede naravnih človekovih pravic: v tej zvezi je marksizem trdil, da je rezultat naravnopravnega pojmovanja samo abstraktni državljan, formalno svoboden, medtem ko je družbeno determiniran človek podvržen družbeni neenakosti in zatiranju, tudi v sistemu civilnih pravic in svoboščin.

Od tod izhaja poudarek, ki ga je marksizem dajal dejstvu, da so subjekti zgodovinskega razvoja družbeno določeni ljudje. Tedaj je marksizem puščal vnevar vprašanje o legalnem položaju posameznika v prihodnji socialistični družbi. Prevladovala so utopične ideje o razmeroma hitrem izginotju odnosov, ki so povezani z produkcijo blaga, z denarjem, pa tudi z idejo o koncu države po revoluciji in o nadomestitvi oblastnih političnih odnosov z odnosi družbenega samoupravljanja.

Takšna ideološka pojmovanja, ki so bila prvič uvedena v Rusiji po letu 1917, v družbi, ki še ni poznala »samo formalne« enakosti državljanov, ki jo je kritiziral Marx, seveda niso mogla izoblikovati takšnega političnega sistema, ki bi se mogel uveljaviti v ruski stvarnosti in ki si je zastavil nalogo, da bo rešil deželo pred grozečo katastrofo. Konkretni problemi, zahteve in tradicije Rusije so pripeljali do nastanka sistema, ki je v ideološki frazeologiji prišel precej blizu izvirnemu revolucionarnemu besednjaku, v praksi pa je spočel takšna razmerja med politično oblastjo in državljani, ki so dejansko omogočala tej oblasti, da je uveljavila svoje odločitve in svojo voljo.

In ta sistem, ki je nastal na diktatorski, avtorski način, se je razvil v specifičnih okoliščinah Stalinove osebne oblasti, z vsemi posledicami, ki so iz tega izhajale in o katerih je govoril Nikita S. Hruščov pred tridesetimi leti, na XX. kongresu KP SZ.

Prav primerjava s to preteklostjo pokaže, da je pojmovanje, ki ga danes zagovarja sovjetska ideologija, pomemben korak naprej. Državljan je predvsem *predmet skrbi države*, kar pomeni, da so temeljne socialne pravice sovjetskih državljanov (do dela, do plačila po delu, do počitka, do zdravstvenega varstva, do izobraževanja, do stanovanja) ustavno zagotovljene, zato mora država voditi takšno politiko, ki zadovoljuje povprečne materialne potrebe državljanov. Na podlagi Ustave iz leta 1977 je sovjetska država dolžna skrbeti za pglavitne potrebe državljanov. To je načelo, ki nikakor ni bilo tako konkretno opredeljeno v Ustavi iz leta 1936.

Kar pa zadeva politične svoboščine državljanov – svobodo govora, tiska, združevanja – jih veljavna Ustava zagotavlja z izrecnim pogojem, da se izvajajo »v skladu z interesi ljudstva in za krenitev in razvoj socialistične ureditve«. Temeljni zakon pa ničesar ne govori o tem, kdo presoja spoštovanje tega pogoja. V praksi je seveda jasno, da je to stvar partije, vlade, države.

V konkretnih razmerah v ZSSR to ni nujno v nasprotju z razvojem, ki bo prinesel več avtonomije državljanu, seveda v okviru sistema; to je odvisno od vsebine partijske in državne politike – in v tem smislu daje sedanja reformna politika določene obete.

V. Onstran sovjetov

»Socialistično družbeno samoupravljanje«: to je eden osrednjih konceptov sovjetske reformne politike. Opredelitev zajema vse oblike, skozi katere ljudje aktivno sodelujejo v procesu upravljanja družbe. Vendar pa sta posebej poudarjena dva elementa: soudeležba pri vodenju javnih zadev prek sovjetov ter vloga delovnih kolektivov, ki prihajajo kot pomembni subjekti družbenega samoupravljanja čedalje bolj v središče pozornosti reformne politike in ideologije, ki je njen temelj.

Glede pomembnosti sovjetov se današnja politika sklicuje na Lenina, ki je pogosto ponavljal, da so sovjeti oblika, v kateri se stapljajo državni organi s samoupravnimi.

Na to misel se je skliceval Gorbačov na 27. kongresu KP SZ, ko je trdil, da »v leninski konceptiji pomeni samoupravljanje delavcev vsebino sovjetske oblasti«, »načela samoupravljanja se razvijajo znotraj in ne zunaj naše državnosti«. In to ponavljata danes, z rahlimi variacijami, sovjetska ideologija in politika. Žal pa ni opaziti, da bi se bili kritično zagledali v dejansko stanje stvari, da bi se soočili s tem, kar v današnji stvarnosti dejansko ustreza idejam, ki jih je v svojem času razvijal Lenin glede sistema sovjetov kot državnih in samoupravnih organov. Ker takšnega kritičnega pogleda ni, obstaja namreč nevarnost, da bo sama beseda sovjet ostala *topos*, kateremu se popolnoma nezgodovinsko pripisuje vselej isti pomen. In prav to se je dejansko že zgodilo za časa Stalina, dogajalo pa se je tudi pozneje, vse v naš čas. Po leninskem pojmovanju, zasidranem v ustavi Sovjetske federativne socialistične republike iz leta 1918, naj bi sovjeti zagotavljali, da družba, organizirana v obliki sovjetske države, deluje na način množične družbene organizacije. Temeljna organizacijska celica naj bi bili krajevni sovjeti (v vaseh, občinah, mestih), ki jih je treba voliti – kot pravi ustava iz leta 1918 – *vsake tri mesece*. V majhnih naseljih, kjer je to tehnično mogoče, pa naj bi o javnih zadevah odločala skupščina vseh prebivalcev. Vsi višji organi oblasti in državne uprave naj bi izšli iz *skupščin* deputatov krajevnih sovjetov, ki bi se morale v nižjih administrativno-upravnih enotah (oblasteh) sestajati enkrat mesečno; vsake tri mesece v okrožjih in vsaj dvakrat na leto v pokrajinah. In prav tako dvakrat na leto bi moral biti tudi vseruski kongres sovjetov.

Nove oblike nadzora

Kongresi bi morali izvoliti *izvršilne odbore*, ki bi predstavljali med dvema zasedanjema najvišje organe oblasti in upravljanja na določenih teritorialnih območjih in bi morali o svoji dejavnosti poročati na naslednjem kongresu. Najvišji

organi oblasti v okrožjih, pokrajinah in v centru bi se potemtakem zamenjali vsaj dvakrat na leto. Centralnemu izvršilnemu odboru, se pravi najvišji instanci, ki bi se tudi morala zamenjati dvakrat na leto, je bil neposredno podrejen Svet ljudskih komisarjev (vlada): odbor je imel moč suspendirati ali preklicati vsakršno vladno odločitev.

Kako bi se dalo opredeliti sovjetsko državo v skladu s to koncepcijo sistema organov oblasti in upravljanja? Če bi bil dosledno izpeljan, bi šlo v resnici za nekakšno »poldržavo«, za organizacijo, katere temelje bi tvorili predstavniki ljudstva (v občinah in mestih) in to vedno novi predstavniki (izvoljeni in rotirani). Ti naj bi bili sicer začasni (za obdobje enega kongresa), vendar pa neposredni predstavniki najvišje državne oblasti in nadzorniki nad vsem izvršilnim sistemom. Niti izvršilni organi najvišjega ranga se ne bi mogli izmakniti njihovemu nadzoru za več kot šest mesecev (do naslednja kongresa sovjetov). In po pravici je lahko Lenin v tem smislu nakazoval tisto obliko, v kateri se ujemata samoupravljanje in država.

V resnici pa, kot vemo, se ta sistem v sovjetski praksi ni nikoli zares uresničil; niti tedaj, ko je še živel njegov utemeljitelj. Zmeraj so obstajali pomembni sektorji oblasti in uprave, ki so bili vodeni po različnih, izjemnih načelih. Upravljanje v teh sektorjih je bilo praktično izvezeto iz pristojnosti sovjetov in je bilo zaupano drugačnim, izjemnim organizmom, ki so imeli vsa polnomočja. To je veljalo za gospodarstvo (v letih tako imenovanega vojnega komunizma, pa tudi kasneje), za vojaške zadeve in policijo. Dejanske odločitve je pripravljala in končno tudi uresničeval ozek krog poklicnih revolucionarnih kadrov, v prakso pa so jih uvajali razni za to določeni organi, ki jih je usmerjal prav ta krog.

Lenin se je tega zavedal in je o tem tudi odkrito govoril. Zadevo je pojasnjeval z izjemnimi okoliščinami (revolucija in državljanska vojna), z zaostalostjo Rusije, z neukimi množicami, z njihovo neizkušenostjo glede vodenja javnih zadev in tako naprej. Odkrito je dejal, da sovjeti zaradi zgodovinskih okoliščin niso postali organi, prek katerih bi ljudstvo vladalo neposredno, ampak so postali vladajoči organi *za ljudstvo in v njegovem interesu*, zaradi česar ni prišlo do identifikacije med »množicami« in organi oblasti ter upravljanjem. Zato je v zadnjem obdobju svojega življenja namenil vso pozornost vprašanju, kako postaviti birokracijo, že obstoječo in novo, sovjetsko, pod učinkovit nadzor množic.

Po njegovi smrti je šel razvoj sovjetske države po poti, ki je bila pač bistveno drugačna od tiste, ki si jo je bil zamišljal, ko je oblikoval svoje teze o sovjetski »poldržavi«, o vlogi države in samoupravljanja, o odmiranju države. Postopoma so prevzeli vodenje vseh pomembnih področij družbenega življenja – od planskega gospodarstva do politično-kulturnih dejavnosti, policije in oboroženih sil – centralni birokratski aparati, ki konkretno niso bili podrejeni sovjetom: nastajali so, se krepili in delovali zunaj njih. In zunaj sovjetov se je razvil ves sistem kontrole in vodenja komunistične partije in njenih aparatov, katerim so sovjeti postali podrejeni.

Med državo in samoupravljanjem

Posledica je bila navsezadnje ta, da je prišlo do temeljne preobrazbe organizacij in strukture sovjetov, ki so najprej v vsakdanji praksi, poletu 1936 pa tudi ustavno, prenehali obstajati kot organi tipa »pariške komune« in so postali, načelno gledano, predstavniške instance parlamentarnega tipa. Za razliko od

»meščanskega parlamentarizma« pa je »sovjetski« sistem ohranil pri življenju načelo, da na volitvah ne morejo sodelovati kandidati drugačnih političnih organizacij (partij), med katerimi bi lahko volivci izbirali z glasovanjem. V sovjetskem sistemu se v volilnem okrožju določi za deputata en sam kandidat, ki nima nikakršnega tekmeca. Formalno ga predlagajo »delavci in njihovi kolektivi« na volilnih skupščinah, v resnici pa ga izbere in postavi partijski aparat.

V sistemu, ki si ga je bil zamislil Lenin, je trajno veljalo načelo rotacije: štirikrat na leto volitve v krajevne sovjete, večkrat na leto kongresi sovjetov – to naj bi zagotavljalo, tudi brez posredovanja političnih strank – možnost nadzora od spodaj nad organi oblasti in upravljanja. Sploh pa se vprašanje kritike in opozicije »od spodaj« v takšnem modelu upravljanja ni zdelo posebno resno. Videti je bilo, da je vsaj teoretično rešeno z pravilom o rotiranju kadrov in z kongresi sovjetov. Potem, ko so se temu modelu odrekli, ni več mogoče prisegati na izraz »sovjet«, pač pa je možno ugotoviti, da je vsebina razmerja med oblastjo in ljudstvom vse kaj drugega kot pa tisto, na kar je mislil boljševiški voditelj, ko je v zvezi s sovjeti govoril o tipu demokracije, ki je višja glede na parlamentarizem.

Tudi iz takšnega stanja stvari izhajajo poglobitvi konkretni problemi, ki jih mora v zvezi z vlogo sovjetov rešiti reformna politika. Gre za vprašanja *demokratizacije* obstoječega sistema; ne gre za to, da bi ta sistem zamenjali z drugačnim modelom državne oblasti in uprave. Tudi ni posebno pomembno, če se v uradnem sovjetskem besednjaku tej problematiki reče »razvoj družbenega samoupravljanja«. Očitno je, da sovjetski voditelji nimajo namena, da bi v celoti prevzeli leninsko pojmovanje »države sovjetov«, ki je nastala neposredno po revoluciji. To je tudi razumljivo: ideja o državi tipa »pariške komune« in možnost sovjetov, ki si jih je v tem smislu zamišljal Lenin, se v *zgodovinski preizkušnji* nista izkazali kot uresničljiva zamisel za organizacijo upravljanja v moderni industrijski družbi. V takšni družbi je namreč nujno, da obstajajo vodilni specializirani (zlasti ekonomski) aparati. Vprašanja delitve dela (ter specializacije in kvalifikacije na področju vodstvenih procesov) so se izkazala za mnogo bolj zapletena, kot si jih je predstavljala socialistična misel preteklega stoletja (vključno z Marxom).

»Ne moremo napredovati niti za korak . . ., če ne bomo zbrali poguma, da bomo hladnokrvno ocenili razmere, jih spoznali, kakršne so v resnici. Uveljaviti je treba pravilo, da se stvari imenuje s pravim imenom, da se o vsem objektivno sodi,« je dejal Gorbačov. S tega stališča je mogoče problematiko sovjetov na kratko strniti na dve zahtevi. Na eni strani je nujno *razširiti pravice, polnomočja* in pristojnosti takšnih organizmov – in sicer kot volilnih in predstavniških instanc – do različnih aparatov vodenja, povečati njihove možnosti, da *konkretno odločajo* na vseh področjih družbenega življenja in uveljaviti njihove možnosti za *dejansko kontrolo* nad delom različnih aparatov in njihovih birokracij. Po drugi strani je potrebno izboljšati, pogosto pa sploh znova vzpostaviti *razmerje med sovjeti in državljani* (volivci) tako, da bo nazadnje odločilni nadzor nad procesom upravljanja prek sovjetov dejansko prešel v roke državljanov (volivcev), različnih družbenih skupin, kolektivov in posameznikov.

Vloga državljana

Problematika, ki smo jo pravkar nakazali, je v marsičem podobna vprašanju razvoja politične demokracije v družbah ne-sovjetskega tipa, se pravi v industrij-

skih družbah Zahoda. Dejstvo, da se volivne instance v ZSSR imenujejo sovjet, ni tako ključnega pomena, kot to včasih zatrjuje sovjetska ideologija.

Glede sovjetov je dosedanja reformna politika poskušala predvsem razširiti njihovo moč in pristojnosti (kar pomeni pot decentralizacije), hkrati pa je poskušala tudi spremeniti metode in slog dela teh organizmov (da bi se bolj brigali za interese državljanov, da bi bolj »vključevali množice v procese vodenja«, da bi delali in razpravljali z ljudmi, da ne bi birokratsko odločali, »ne da bi poznali dejanske razmere«, da bi spoštovali načelo javnosti, da ne bi dušili kritike itn.). To so pomembne stvari, ki bodo nedvomno odigrale pozitivno vlogo, skupaj z zamenjavo kadrov na odločilnih položajih. Toda tudi vse to skupaj je premalo za radikalni premik k večji demokratizaciji.

Za demokratizacijo trajnejšega značaja se bo moral tudi sistem sovjetov spoprijeti vsaj z dvema temeljnima vprašanjema: kako konkretno zagotoviti, da se pomembne odločitve ne bodo sprejemale zunaj izvoljenih teles, in kako povečati odvisnost teh teles od družbe, državljanov, volivcev in njihovih resničnih interesov ter potreb.

V sovjetskih okoliščinah ima prvo vprašanje dva pomembna vidika: pogosto se odločitve sprejemajo zunaj sovjetov, na ravni partijskih organov in na ravni različnih specialističnih vodilnih aparatov. Predvsem bo v sovjetskem sistemu ločitev med državo in partijo pomenila resen in zapleten problem, ki pa ga bo treba rešiti, če naj zares v sistemu vodenja poraste vloga sovjetov. Doslej se o tem ni konkretno govorilo in torej še manj zares reševalo. V začetni fazi prenove je to seveda razumljivo, v prihodnje pa bo postalo neizogibno.

V zvezi z razmerjem med sovjeti in državljani se bo v perspektivi zastavilo tudi vprašanje revizije danes veljavnega *volivnega sistema*: to je še tabu tema, ki je pogosto povezana – povsem po nepotrebnem – izključno z vprašanjem, da v ZSSR ni pluralizma političnih strank. Toda vprašanje o več kandidatih za eno funkcijo na volitvah nikakor ni isto vprašanje kot večpartijski sistem. Pomislimo le na druge možne subjekte, ki sicer nimajo narave politične stranke, ki pa lahko legitimno predlagajo kandidate, med katerimi bi volilci zares lahko izbirali. Navsezadnje je mogoče imeti več kandidatov za eno funkcijo tudi v okviru ene organizacije (partije, sindikata, mladinske zveze itn.), izbor pa je zaupan volitvam. Skratka, ni mogoče v nedogled odlagati vprašanja volilnega sistema, ki danes sovjetskim volivcem nikakor ne omogoča, da bi izbirali med različnimi ljudmi, in to s pretvezo, da ni različnih političnih strank.

Videti je torej, da so še vedno aktualna vprašanja demokratizacije, ki so delno skupna različnim socialnopolitičnim sistemom tega našega sveta. Teoretično nova vprašanja za sistem sovjetov, specifična za sovjetsko družbo, se bodo začela izostrovati takrat, ko bo šlo za kvantiteto in stopnjo razvoja *samoupravljanja delovnih kolektivov* v pogojih kolektivne lastnine. Posebno vprašanje, ki ga ne-sovjetske družbe ne poznajo pa bo naslednje: kako *povezati* organizme samoupravljanja proizvajalcev v tovarnah, podjetjih, v različnih institucijah (na področju znanosti, zdravstva, izobraževanja, na primer) s sistemom demokratičnih organov državne oblasti in uprave (se pravi s sovjeti). Kajti samo povezava, ki bi zagotovila demokratičen način odločanja na področju produkcije, akumulacije in potrošnje bi lahko priključila v življenje institucionalni sistem, ki bi bil kvalitativno nov in bi si zaslužil opredelitev »socialistično družbeno samoupravljanje«.

Danes še ni mogoče trditi, da je prav to cilj politične reforme, ki se dogaja v Sovjetski zvezi. Resda je bilo nekaj pozivov (zlasti v govoru Gorbačova na 27.

kongresu KP SZ) k razmišljanju o tem, kako in na katere organe nasloniti delovne kolektive kot kolitične subjekte. Toda ni videti, da bi ta razmišljanja doslej dala kaj konkretnega, še zlasti ne glede na vprašanja pristojnosti možnih organov samoupravljanja v sovjetskih podjetjih.

Šele ko bodo nastali tovrstni organizmi, ko se bodo utrdili in si nabrali konkretne izkušnje, šele tedaj se bo postavilo vprašanje, kako jih povezati s sovjeti v enoten sistem socialističnega samoupravljanja. Samo vprašanje, še bolj pa način, kako se ga bodo lotili in ga razreševali, bo nova spodbuda, in to ne samo za družbe sovjetskega tipa, temveč tudi za zahodne industrijske družbe. Zakaj tedaj vprašanje ne bo več samo ideološko, ne bo več le vprašanje o novih izrazih, temveč bomo soočeni z novo stvarnostjo, povezano s sovjetskim sistemom in hkrati brez dvoma tudi z pozitivno stvarnostjo, ki bo usmerjena k doseganju nove stopnje demokracije in samoupravljanja.

Iz Rinascite št. 45, 46, 47 (nov., dec. 1986) prevedla Neda Pagon

ERNEST PETRIČ

Nova »ljudska demokracija« po starih vzorih

(ob sprejemu ustave v Etiopiji)

V nedeljo, 22. junija 1986, so bile ulice Adis Abebe prazne. Ne le zato, ker je že dobro leto veljala omejitev, pravzaprav prepoved, za uporabo privatnih avtomobilov v nedeljo, temveč ker je prav na ta dan etiopsko ljudstvo razpravljalo osnutku bodoče ustave. Na ulicah je bilo videti le množico otročadi, tu in tam kakega posameznika in seveda berače. Ti očitno niso sodelovali v razpravi. Sicer pa je razprava potekala ves dan in po vsej deželi, organizirano in sočasno na tri dni: 15., 22. in 23. 6. Razprava naj bi osnutek ocenila, dopolnila in že v tej fazi nekako plebiscitarno potrdila. Dane in zbrane pripombe pa je seveda proučevala ustavna komisija.

Ne bi mogel reči, da je v Adis Abebi vladalo kako veliko zanimanje za razpravo ali da bi ljudje od razprave in ustave toliko pričakovali, kot je očitno pričakovalo etiopsko vodstvo. Vendar udeležba je bila polnoštevilna. To so zagotovili funkcionarji v »kebele«, t. j. v krajevnih skupnostih: če je kdo zjutraj hotel svojo krajevno skupnost zapustiti, so ga preprosto zadržali in usmerili tja, kjer je potekala razprava. Še bolj pa je zaleglo to, da so ljudje vedeli, da se bo neudeležba razumela kot izražanje »protirevolucionarnega« prepričanja. »Protirevolucionar« pa utegne ostati brez zagotovljene oskrbe, ki jo razdeljuje krajevna skupnost, brez ustreznega potrdila npr. za vpis otroka na univerzo, za vizo za potovanje v tujino ipd., kar vse izdaja »kebele«. Udeležba je tako bila res množična, gotovo vsaj 90%. Sicer pa je taka udeležba ob podobnih priložnostih v državah, kjer ni nič prepuščeno naključju, že v navadi. Za tiste, ki bi razpravo »ovirali«, pa so bile predvidene zaporne kazni.

Sprejem nove ustave – prejšnja cesarska iz l. 1955 je bila suspendirana l. 1974 isti dan, ko je bil Haile Selasie I. odstavljen s prestola – naj bi pomenil formalen prehod od začasne vojaške na civilno oblast. Od septembra 1974 je v Etiopiji vladal začasni vojaški administrativni svet (»derg«).¹ Prehod na civilno oblast, ki je bil v dolgih letih vojaške oblasti pogosto obljubljen, naj bi bil končno uresničen s sprejemom nove ustave in z razglasitvijo Ljudske demokratične republike Etiopije. Razglasitev ljudske republike naj bi bila simbolična. Kot je bila etiopska delavska partija ustanovljena simbolično prav na deseto obletnico revolucije (12. septembra 1984), naj bi bila – tako je bilo zamišljeno – Ljudska demokratična republika Etiopija razglašena ob dvanajsti obletnici revolucije. To naj bi bil nov uspeh v etiopskem razvoju po revoluciji. Vendar se je stvar zavlekla!

Osnutek ustave so pripravljali dolgo, nekaj let. Priprave so tekle predvsem v Inštitutu za narodnosti v Adis Abebi ter v komisiji CK (Delavske partije Etiopije) za narodnosti. V zadnji fazi pa so osnutek ustave formalno pripravili v ustavni komisiji, ki jo je februarja 1986 s posebno proklamacijo ustanovil »derg« in obenem imenoval njenih 343 članov na predlog partije in po »njihovih sposobnostih«, kot je tiste dni poročal etiopski tisk (Etiopian Herald 25. II. 1986). V ustavni komisiji je bilo zastopano praktično vse etiopsko politično vodstvo na čelu s polkovnikom Menegistujem Haile Mariamom, ki je seveda njen predsednik kot tudi predsednik njenega izvršnega odbora. Člani ustavne komisije so tudi verski voditelji vseh pomembnejših veroizpovedi v Etiopiji, pa nekaj najvidnejših športnikov tekačev in nogometašev, pevcev ipd. in celo nekaj predstavnikov »bivšega družbenega reda«, npr. »rdeči« princ Michael Imru, pa en privatni podjetnik ipd. V njej so tudi predstavniki »narodnosti«, ki pa jih te niso izvolile ali imenovalle. Imenoval jih je v komisijo kar sam »derg«. V komisiji so tudi člani iz pokrajin, ki so jih, kot je poročal tisk, »vodili prvi sekretarji pokrajinskih komitejev partije.« Vendar pa sestav ustavne komisije ničesar ni prepuščal naključju: od 343 članov je bilo 64 vojakov (22 generalov), od tega 23 članov derga, t. j. praktično skoraj vsi njegovi še živi in politično aktivni člani; v komisiji je bilo 109 članov CK partije, vsi člani politbiroja, in sodeč po nazivih »tovariš« v tisku, le 17 članov ustavne komisije niso bili člani partije. 20 je v komisiji žensk, sodeč po imenih pa le 60 članov komisije ni bilo amharsko-tigrejskega porekla.²

Že na prvi seji ustavne komisije februarja 1986 se je jasno pokazalo, kakšna bo bodoča ustava. Preobrazba Etiopije je dozorela v »Ljudsko demokratično republiko«, kakršne so oz. naj bi v zamisli bile vzhodnoevropske ljudske demokracije. V Etiopiji, o tem niso bili dopuščeni nobeni dvomi, bo vladalo »ljudstvo pod vodstvom partije«;³ dežela bo organizirana po »dobro znanih načelih demokratičnega centralizma«. Takoj je bilo tudi jasno, da v Etiopiji s kako federativnostjo ali široko avtonomijo še ne bo nič. Predsednik derga in ustavne komisije in hkrati generalni sekretar partije polkovnik Menegistu namreč na prvi seji komisije ni več omenjal samoodločbe narodov, govoril je le o »samoupravnih narodnostih« in njihovi »enakopravnosti«. Iz ustanovnega akta ustavne komisije⁴ je tudi jasno

¹ »Derg«, dobesedno »svet enakih«, »derg«, kasneje uradno imenovan Začasni vojaški administrativni svet je tajni organ, ki ga je sprva sestavljalo kakih 120 oficirjev, podoficirjev in vojakov, ki so septembra 1974 prevzeli oblast. Danes je živih le še kaka polovica njegovih članov.

² Zaradi močne amharizacije tudi mnogi neamharci v Etiopiji že dolga desetletja privzemajo amharska imena, zato ta cenitev ni zanesljiva, je pa vendarle indikativna.

³ V navednicah so formulacije po etiopskem tisku ali iz osnutka ustave, kakršen je bil dan na referendumu.

⁴ Proklamacija derga, št. 291/1986.

razvidno, komu je ustavna komisija odgovorna: centralnemu komiteju delavske partije Etiopije!

Junija, potem ko je bil prediskutiran v ustavni komisiji in na plenumu CK partije, je bil torej osnutek nove ustave naredin 15., 22. in 23. junija je, kot je bilo že zapisano, potekala javna razprava.

Vendar osnutek, ki so ga obravnavali, ni bil prvi osnutek. Menda je bil to že sedmi, potem ko je pred več kot dvema letoma steklo delo v Inštitutu za narodnosti. Pot od prvega do sedmega osnutka očitno ni bila gladka. Menda – o tem se ni nič objavilo, govorilo pa se je veliko – so potekali v etiopskem vodstvu resni spori in politični spopadi ob nekaterih ključnih vprašanjih etiopske družbe. V glavnem so jih razrešili tako, da so jih odložili. To je, ustava določa, da bodo urejena kasneje z zakoni. Pri pripravi osnutka ustave so sodelovali tudi tuji, zlasti sovjetski svetovalci. Še posebej naj bi delovni obisk sovjetskega pomočnika ministra za pravosodje decembra 1985 pomagal, da ne bi slučajno bodoča etiopska ustava vsebovala kakih »problematičnih« določil.

Nova etiopska ustava sodi med krajše sodobne ustave. V preambuli je na kratko povzeta zgodovina tritisočletne etiopske državnosti, etiopske revolucije in družbenih sprememb, ki jih je revolucija prinesla. Povzete so tudi osnovne usmeritve nove ustavne ureditve: suverenost ljudstva, vodilna vloga delavske partije, izgradnja socializma, enotnost države in enakopravnost narodnosti, zagotovitev spoštovanja »temeljnih pravic in dolžnosti« državljanov, prispevek svetovnemu miru, demokraciji in družbenemu ravoju.

Osnovno, kar naj bi nova ustava prispevala k razvoju etiopske družbe in revolucije, je vsekakor to, da pomeni formalen prehod od vojaške na civilno vlado. Prav sprejem ustave naj bi sklenil proces, ki ga je pomenila že ustanovitev partije pred dvema letoma. Končno so torej v Etiopiji – po sodbi vojakov, voditeljev revolucije – družbene razmere in množice dozorele tako, da je možen prehod na civilno oblast. Zahteva civilnih levih političnih skupin, postavljena že l. 1974, naj se »vojaki umaknejo v kasarne«, zahteva zaradi katere se je lomila etiopska revolucija in so padale glave, bo kot kaže, po 12 letih vsaj formalno izpolnjena. Seveda pa bo personalno le malo sprememb. To je pokazala že ustanovitev partije, saj je npr. elita vojaškega vodstva zasedla najpomembnejša (in večino) mesta v politbiroju (7 od 11 možnih) in v CK partije (40 do 136) in bo, o tem ni dvoma, tako tudi v novih organih države.

Nobene nevarnosti torej ni, da bi nova »civilna oblast« mogla skreniti s poti, ki so jo začrtali »revolucionarji v uniformah«, saj se le-ti ne bodo umaknili ne v vojašnice ne kam drugam, temveč bodo zasedli ustrezna mesta v novih, »civilnih«, državnih organih.

Nekatera od vprašanj sodobne etiopske družbe in njenega bodočega razvoja so vsekakor središčnega pomena, npr.: naravnost bodočega družbenoekonomskega razvoja etiopske družbe ali z drugimi besedami, podoba socializma v Etiopiji; razrešitev narodnega vprašanja v tej nekdanji amharski »ječi narodov«; vloga partije v etiopski družbi in njen odnos do države; organizacija države in njenih najpomembnejših organov; obseg in vsebina priznanih človekovih pravic in svoboščin; zunanjepolitična usmerjenost Etiopije. Kaj za ta bistvena vprašanja in razpotja etiopske družbe utegne pomeniti nova ustava? Kako so v njej ta vprašanja obravnavana?

Po novi ustavi bo Ljudska demokratična republika Etiopija »država delovnih ljudi, ki bo temeljila na zvezi delavcev in kmetov, v kateri sodeluje izobraženstvo,

revolucionarna armada, obrtniki in drugi demokratični deli družbe«. Glavna naloga »ljudske demokracije« je »zagotoviti osnove za izgradnjo socializma«. To je vsekakor znano izhodišče, kakršno je uveljavljeno tudi v vzhodnoevropskih ljudskih demokracijah. Ostaja pa seveda vprašanje, po kakšni poti naj bi se uresničil in kakšen naj bi bil socializem? O tem, da naj bi bil to izrazito etatistični socializem, če sodimo po določilih ustave, ni moč dvomiti. O kakem posebnem »afriškem« ali celo »etiopskem socializmu« ni več niti govora. Po izvirnih iskanjih v prvih etiopskih porevolucionarnih dneh (omenimo zlasti program »Etiopia Tikdem« poleti 1974; program »etiopski socializem« decembra 1974 in delno še tudi program Narodne demokratične revolucije, 1976) je danes Etiopija na zanesljivih tirnicah v bistvu takega razvoja socializma, kot ga pojmujejo v SZ in na evropskem vzhodu, čeprav so nekatere posebnosti, kot odsev etiopske in afriške stvarnosti, še neizbežne.

Po novi ustavi torej pripada oblast v Etiopiji »delovnim ljudem«. Svojo oblast pa bo ljudstvo izvajalo preko države. Država (»the state«) bo »zagotavljala materialni in kulturni razvoj« etiopske družbe, država bo transformirala gospodarstvo dežele s postopno krepitvijo socialističnih proizvodnih odnosov, »država« bo izgrajevala narodno gospodarstvo in skrbela celo za ustrezno razporeditev prebivalstva v deželi. Država bo usmerjala ekonomsko in družbeno življenje s »centralnim planom«, pospeševala bo združništvo, pa razvoj izobraževanja, razvoj »nove kulture«, skrbela bo za družino, otroke, za razvoj zdravstva itd. Država bo poskrbela za to, da bo »postopno uresničeno načelo, od vsakogar po njegovih sposobnostih, vsakomur po njegovem delu«. Država bo tudi zagotavljala temeljne svoboščine, pravice in dolžnosti državljanov, npr.: pravico do dela, pravico do izobrazbe, zdravja in tako dalje. Seveda vse to postopoma oziroma v skladu z možnostmi. Med drugim bo »država« zagotovila tudi pravico Etiopcev do počitka in razvedrila in pravico do udeležbe v raziskovalnem delu. Skratka, »država« prevzema nase vse, skrbi za ve, misli o vsem: prava, že poznana in preizkušena, v glavnem pa žal ne kaj uspešna, etatistična inačica socializma!

Država bo imela vodilno vlogo zlasti v ekonomiji, kar osnutek etiopske ustave izrecno poudarja, s tem da je lastnik najpomembnejše proizvodnje, distribucije in storitev in s tem da so naravni viri in bogastvo, zlasti pa vsa kmetijska in urbana zemlja, v lasti države. V tem pogledu bo ustava le sankcionirala stanje, kakršno je nastalo po agrarni reformi l. 1975 in vrsti konfiskacij in nacionalizacij v prvih porevolucionarnih letih. Ustava poleg »socialistične« lastnine na proizvodjalnih sredstvih, ki je bodisi »državna« bodisi »zadružna«, dopušča tudi privatno lastnino. To kaže obstoječo stvarnost v Etiopiji, ko je del podjetij, v glavnem manjših, npr. zlasti v gradbeništvu, transportu, trgovini, gotinstvu še v privatnih rokah. Država pa si pridržuje pravico privatno lastnino nacionalizirati, če je to v javnem interesu in ob plačilu odškodnine. Ob obstoječi praksi v Etiopiji in pogostih političnih izjavah pa je jasno, da je dolgoročna naravnost usmerjena k podržavljanju vsega gospodarstva. Zato utegnejo biti še naprej brez veliko uspeha občasna pragmatična prizadevanja vlade, da bi pritegnila tuji privatni kapital in aktivirala, spodbudila domače podjetništvo.

O vedenju državnih podjetij in odločanju v njih v ustavi ni nič rečeno in tudi nič o odločanju ali soodločanju delavcev v podjetjih. Državna podjetja bodo še naprej vodili direktorji, ki jih formalno imenuje država, izbere pa partija. O kaki delavski samoupravi novi etiopski ustavi ni sledu, čeprav so bile ideje o »samoupravljanju« žive vse do l. 1978.

Tradicionalno preizkušeno je postavljena tudi vloga »delavske partije«. Ta bo po ustavi »avantgardna politična stranka«, vodena po načelih marksizma-leninizma. Določala bo perspektivo razvoja dežele in bo vodilna sila države in celotne družbe«. Partija bo nominirala kandidate na volitvah za »šango« – parlament.

Slutiti je, da bo zagotovljeno veliko personalno prekrivanje med politburojem partije in »državnim svetom«. Po tem, kakšne pravice in dolžnosti etiopska ustava predvideva za predsednika republike, pa je očitno, da bo to lahko le ista oseba, kot je generalni sekretar partije, t. j. nesporni voditelj Etiopije, polkovnik Menegistu Haile Meriam.

Množične organizacije Etiopije, npr. sindikati, zveza žena, zveza mladine in njihov položaj v etiopski družbi, niso v ustavi posebej omejeni, razen nasplošno, da so množične organizacije »forumi za sodelovanje ljudi v političnem, gospodarskem, socialnem in kulturnem življenju države«. Že do zdaj je bila funkcija teh množičnih organizacij v Etiopiji izrazito transmissijska, od »države« k članstvu. Zato niti ne preseneča, da jih ustava tako rekoč prezre. Presenetljivo je, da ustava ne omenja tistih osnovnih celic etiopske družbe, na katerih je doslej temeljil etiopski socialistični razvoj, in vsaj načelno ne opredeli njihove vloge in položaja v družbi. V mislih imamo posebne, po revoluciji nastale »krajevne skupnosti« v urbanih središčih, t. i. »kebele« in »kmečka združenja« na deželi, t. i. »kmečke kebele«. Prav v kebelih poteka vsakodnevno družbeno življenje v Etiopiji; so stvarni temelj, osnovna celica tako družbene kot državne organizacije. Prav »kebele« so za Etiopijo že uspešno uveljavljena posebnost v razvoju političnega sistema po revoluciji. Zakaj jih ustava preprosto prezre, je nemogoče zadovoljivo pojasniti. Morda preprosto zato, ker česa podobnega ni v tistih ustavah, ki so bile vzor piscem osnutka v etiopskem Inštitutu za narodnosti?

Med središčnimi in najbolj občutljivimi vprašanji etiopskega danes in jutri so vsekakor odnosi med narodnostmi v tej narodnostno, jezikovno in versko izjemno pestri državni združbi. Revolucija l. 1974 je zbudila ne le pričakovanje po večji socialni pravičnosti, ki naj bi zamenjala izkoriščevalski fevdalni cesarski družbeni red, temveč tudi upe tlačenih narodnosti. Amharsko dominacijo naj bi zamenjala enakopravnost v Etiopiji živečih nad sedemdeset narodnosti oziroma etničnih skupin. Vendar, osnovno, kar je moč v novi etiopski ustavi razbrati o narodnostnem vprašanju v nekdanji amharski ječi narodov, je – da se, vsaj ustavno pravno, problem odlaga na kasneje!

Ustava sicer v preambuli med cilji omenja »enakost narodnosti, ki temelji na pravici do samoodločbe«, vendar je Ljudska demokratična republika Etiopija izrazito postavljena kot »unitarna država, v kateri narodnosti žive v enakosti«. Res je v ustavi nasplošno določeno, da bo »država zagotavljala« enakopravnost narodnosti, njihov skupni napredek in posvečala pozornost posebej tistim narodnostim, ki so na najnižji stopnji razvoja ter preprečevala šovinizem in »ozki nacionalizem«, a kakih konkretnih garancij ali posebnih pravic narodnostim ustava ne zagotavlja. Tolikokrat obljubljena regionalna avtonomija je spet le najavljena, Ljudska demokratična republika Etiopija jo bo »zagotovila« v bodočnosti. Kako, v kakem obsegu, to bo določeno kasneje z zakonom. Usodno vprašanje torej, kakšna bo in kje bo uveljavljena regionalna avtonomija, s kakimi pristojnostmi, je v deželi, kjer že četrto stoletja traja vojna v Eritreji prav zaradi narodnostnega vprašanja, kjer delujejo razna »narodnoosvobodilna« gibanja, o katerih si sicer lahko mislimo, kar hočemo, a dejstvo je, da delujejo, npr.

eritrejsko, tigrejsko, oromovsko, somalijsko in afarsko gibanje, je prepuščeno »zakonu« in bodočnosti.

Vendar ne v celoti. Iz določil ustave je jasno razvidno, da regionalna avtonomija kot je zamišljena, tudi če bo v Etiopiji res kdaj uveljavljena, ne bo posebej daljnosežna. Če sodimo po ustavi, ne bo segla dosti dlje od pristojnosti sedanjih štirinajstih administrativnih enot v deželi. Vloga in pristojnosti skupščin bodisi v administrativnih enotah bodisi v avtonomnih pokrajinah bodo, kot je razvidno iz ustave, v bistvu iste. Ene in druge bodo pod čvrstim nadzorom višjih centralnih organov in bodo opravljale predvsem naloge, ki jim jih bodo ti nalagali.

Ob tem, ko ustava določa, da bo država zagotovila »enakopravnost, razvoj in spoštovanje jezikov narodnosti«, je hkrati določeno, da se bodo v Ljudski demokratični republiki Etiopiji vse »državne dejavnosti« opravljale v amharščini. To pomeni, da je še naprej za območje vse države, v kateri se govori več kot 70 avtohtonih jezikov, kjer npr. v pretežnem delu Eritreje in v pokrajini Tigre skoraj izključno živi prebivalstvo, čigar materinščina je tigrejščina, kjer amharščina niti ni materinščina najštevilnejše skupine prebivalstva, pač pa je to oromovščina, uveljavljena le amharščina kot edini uradni jezik. Pravzaprav se s tem le potrjuje stanje, podedovano iz cesarskih časov, ki je že povzročilo in utegne v bodoče še bolj povzročati težave in konflikte in hromiti državo.

Unitarnost države izraža tudi predvidena struktura glavnih državnih organov: skupščine (t. i. »šango«) državnega sveta, predsednika in sveta ministrov. Skupščina (»šango«) bo enodomna, sestavljena iz neposredno voljenih članov, ki jih predlaga partija. Sestajala se bo na rednem zasedanju le enkrat letno. Določala bo splošne smernice notranje in zunanje politike, potrjevala dolgoročne in kratkoročne družbene in gospodarske načrte, odobraval proračun, odločala o miru in vojni, določala meje in pristojnosti avtonomnih pokrajin in njihove vire dohodkov. Skupščina bo volila predsednika republike in podpredsednike, člane državnega sveta in sveta ministrov, potrjevala bo premiera, razpisovala referendum o najpomembnejših odločitvah v državi itd. Skratka, skupščina naj bi splošno usmerjevala in še bolj potrjevala politiko, ki jo formalno predlagata državni svet in predsednik, dejansko pa partija in njen politbiro in CK.

Državni svet, čigar predsednik bo hkrati predsednik republike, pa bo deloval stalno in bo imel daljnosežne zakonodajne in izvršilne pristojnosti. Skrbel bo za uresničevanje ustave in zakonov in jih tolmačil, ratificiral bo mednarodne pogodbe, skliceval redna in izredna zasedanja skupščine (»šanga«), usklajeval delo skupčinskih stalnih in občasnih teles. V skladu s svojo pristojnostjo bo državni svet izdal dekrete ter opravljal nekatere funkcije, ki so sicer funkcije šefa države (amnestija, odlikovanja ipd.). Videti je, da so pristojnosti državnega sveta v Etiopiji precej povzete po vzoru »državnih svetov« v nekaterih vzhodnoevropskih deželah.

Izredno široka so tudi pooblastila predsednika Ljudske demokratične republike Etiopije. To kaže, da je ta funkcija že vnaprej namenjena polkovniku Menegistuju Haile Mariamu. Predsednik Etiopije bo šef države in jo bo predstavljal doma in v svetu. Predsednik je hkrati vrhovni poveljnik armade, skrbi za izvajanje notranje in zunanje politike, predlaga premiera in druge člane sveta ministrov, nadzira delo sveta ministrov, zagotavlja celo delo vrhovnega sodišča, tožilstva in kontrolnih komitejev delovnih ljudi, sklepa mednarodne pogodbe, podeljuje civilne in vojaške nazive, imenuje visoke državne uradnike in člane obrambnega sveta, ki mu tudi predseduje, imenuje diplomate, podeljuje pomilo-

stitve. V okviru svojega področja dela bo izdajal predsedniške dekrete in opravljal druge naloge, ki mu jih bo dodelila skupščina. Seveda bo skupščini poročal o svojem delu.

Svet ministrov, tj. vlada, bo – kot doslej – dejansko bolj najvišji administrativni organ kot pa izvršilni organ. Svet ministrov bo odgovoren skupščini (»šanga«), oziroma če ta ne bo zasedala, to pa bo pretežno, državnemu svetu in predsedniku. Svet ministrov bo skrbel za izvajanje sprejetih zakonov, aktov državnega sveta in predsednika ter sklepov skupščine. Nadziral bo delo organov skupščin in drugih organov v administrativnih enotah in avtonomnih regijah. Lahko bo razveljavljal njihove akte, če bodo nasprotni zakonom, direktivam ali sklepom višjih organov. Svet ministrov bo pripravljala osnutke državnih planov, osnutek proračuna ter jih predlagal skupščini. Skrbel bo za javni red in mir ter opravljal druge naloge, ki jih bodo svetu ministrov naložila skupščina, državni svet ali predsednik republike. Seje sveta ministrov bo skliceval premier, ki bo svet ministrov predstavljal in skrbel za izvajanje njegovih sklepov.

V administrativnih enotah in avtonomnih pokrajinah – ko bodo ustanovljene – bosta glavna organa skupščina (pokrajinski »šango«) in izvršni odbor. Njihove pristojnosti so skromne. Omejene so pretežno na izvajanje aktov in sklepov višjih organov, dajanje predlogov in nadzor nad delom nižjih organov, to je v okrajih in občinah. Slej ko prej bo v Etiopiji glavno in pravzaprav edino načelo urejanje odnosov med višjimi in nižjimi organi – natančno izveden »demokratski centralizem«. Nižji organi uresničujejo sklepe višjih in so višjim odgovorni!

V splošnem se ni moč izogniti vtisu, da predvidena nova organizacija etiopske države pravzaprav povzema obstoječe stanje: skupščina (»šango«) bo nadomestila sedanji kongres Začasnega vojaškega administrativnega sveta (derg), ki pa se je zadnja leta v plenumu le redko sestajal; dejansko je deloval le njegov stalni odbor (»standing committee«), čigar vlogo bo očitno sedaj prevzel »državni svet«. Predsednik republike pa bo v bistvu prevzel sedanje funkcije predsednika Začasnega administrativnega vojaškega sveta (derga). Svet ministrov bo ostal v bistvu to, kar je bil do zdaj, le da bo po novem funkcija premiera (predsednika sveta ministrov), ki jo je doslej formalno tudi imel polkovnik Menegistu Haile Mariam, očitno posebna funkcija. Predsednik republike in premier očitno ne bosta mogla biti več ista oseba. Pač pa bo po vsem sodeč predsednik še naprej obenem generalni sekretar partije.

Tudi določila o mednarodnih odnosih v novi etiopski ustavi so, kot je videti, v glavnem posnetek tujih vzorov. Etiopska zunanja politika bo temeljila »na načelih proletarskega internacionalizma, miroljubne koeksistence in neuvrčenosti«. Neuvrčenost Etiopije je opredeljena tako, kot je za zdaj tudi v etiopski mednarodnopolitični praksi: v skladu z interesi t. i. socialistične skupnosti. Etiopija bo ob upoštevanju svojih nacionalnih interesov pospeševala odnose in sodelovanje z vsemi deželami na »temelju enakopravnosti in vzajemnih koristi« ter razvijala »vsestranske«, torej posebne odnose in sodelovanje s socialističnimi državami. Krepila bo odnose z mednarodnim gibanjem delavskega razreda, »revolucionarnimi demokratičnimi silami«, narodnoosvobodilnimi gibanji in drugimi »demokratičnimi in miroljubnimi silami«. Prizadevala si bo za »sodelovanje med narodi, za skupen razvoj ter vzdrževala dobre sosedske odnose s sedanjimi državami na temelju načel spoštovanja suverenosti in nedotakljivosti meja ter ozemelske celovitosti, nevmešavanja v notranje zadeve, mirnega reševanja sporov in načel

neuvrščenosti. Aktivno bo sodelovala v mednarodnih in regionalnih organizacijah, ki si prizadevajo za mir, varnost in napredek človeštva.»

Operativne določbe o mednarodnih odnosih v etiopski ustavi so zanimive toliko, da so velike pristojnosti pri urejanju mednarodnih odnosov dane predsedniku republike. Marsikaj pa ostaja nedorečeno, npr. odnos med mednarodnim in notranjim pravom. Ker predsednik »sklepa mednarodne pogodbe«, državni svet pa jih »ratificira«, ostaja nejasno, ali državni svet mora ratificirati vse mednarodne pogodbe, če naj začnejo veljati, ali pa predsednik sam lahko veljavno sklene tiste mednarodne pogodbe, ki ne zahtevajo ratifikacije, da bi začele veljati. Če je tako, bi bila v ustavi nujna natančna razmejitev, katere pogodbe lahko veljavno sklene sam predsednik, katere pa mora ratificirati Državni svet.

Presenetljivo je, da nova etiopska ustava, tudi v preambuli ne, ne omenja afriške razsežnosti etiopskih mednarodnih odnosov. Kot da Etiopija ni članica OAE in kot da ni prav v Etiopiji njen sedež. Nič ni v ustavi rečeno o panafrikanizmu, nič o OZN ali njenih načelih, nič o novi mednarodni ekonomski ureditvi, nič o etiopski zavezanosti osvoboditvi Afrike ostankov kolonializma – skratka, kot da Etiopija ni v Afriki in kot da nima iz razlogov svoje zgodovine v Afriki prav posebnega ugleda in položaja.

V poglavju o človekovih pravicah in svoboščinah bi bilo pričakovati, da se bodo etiopski ustavopisci oprli na Afriško listino o človekovih pravicah ali akte OZN o človekovih pravicah. Da bodo torej določila o človekovih pravicah v etiopski ustavi izražala posebnosti dežele in njenih tradicij, pa tudi tisto, za kar se npr. neuvrščeni prizadevajo v mednarodnih organizacijah: pravico do razvoja; pravico do solidarnosti; pravico do informiranja ipd. Tako pa je tudi ta del ustave tak, kot da je Etiopija ena od vzhodnoevropskih dežel ljudske demokracije.

Sicer pa je zagotovljena enakopravnost pred zakoni in še posebej enakopravnost žensk. Ustavna obveznost države bo tudi to, da skrbi, da bodo noseče ženske deležne ustrezne zdravniške skrbi. Med pravice, ki jih bo postopoma zagotovila država, sodijo tudi pravica do dela, pravica do počitka, pravica do izobrazbe, pravica do zdravja itd. Seveda so vse te pravice v etiopski stvarnosti in zato tudi v ustavi lahko le politični program, ne pa ustavno že zagotovljene pravice.

Je pa v etiopski ustavi tudi nekaj klasičnih človekovih pravic, ki utegnejo, če so mišljene resno in ne tako, kot v vrsti drugih »ljudskih demokracij« na čelu s SZ, pomembno vplivati na položaj posameznika v etiopski družbi, npr. pravica do osebne integritete, nedotakljivosti stanovanja in korespondence, omejitev policije pri aretacijah, ki naj bi bile poslej možne le na ukaz sodišča ali tožilstva in po določeni proceduri, torej priznavanje t. i. »habeas corpus«. Etiopcem je priznana tudi pravica do obrambe pred sodišči, posebej je v ustavi zapisana prepoved izsiljevanja priznanj ali pričevanj. Priznane so tudi svoboda vesti in veroizpovedi, svoboda govora, tiska, združevanja, miroljubnih demonstracij, svoboda gibanja in izbire prebivališča, ne pa pravica do stavke.

V deželi, kjer se preseljujejo stotisoči in milijoni, kjer že desetletja veljajo omejitve gibanja, kjer so bile pogoste arbitrarne aretacije in drugi posegi policije in kjer so seveda desetine in stotine ljudi v zaporih brez obsodbe – nekateri že od l. 1974, so to prav revolucionarne pravice! Seveda, če ne bodo ostale le na papirju. Obenem pa že to, da so sploh zapisane v ustavo, dokazuje, da je etiopski režim dosegel večjo stopnjo stabilnosti.

Zanimivo določilo v etiopski ustavi je, da imajo Etiopci pravico dajati predloge in kritizirati državo in množične organizacije, seveda le, če imajo »dokaze«.

Še več, v ustavi tudi piše, da se smejo celo pritožiti zoper organe države in organe množičnih organizacij. Te pritožbe je treba proučiti in nanje je treba odgovoriti. Kot da bi ne bilo v »ljudski demokraciji« in vsaki drugi demokraciji samo po sebi umevno, da se državljani smejo pritožiti in dajati predloge in celo kritizirati!

Seveda imajo Etiopci po ustavi tudi dolžnosti: najvišja je čuvati varnost domovine in dosežke revolucije. Dolžni so opravljati svoje obveznosti zavestno, spoštovati delovno disciplino, čuvati socialistično premoženje in dvigati storilnost na področjih, kjer delujejo. Da, tudi to so zapisane ustavne dolžnosti in tisti, ki ne bodo dvigovali storilnosti, bodo torej formalno gledano kršitelji ustave!

Uresničevanje vseh teh svoboščin, pravic in dolžnosti bo podrobneje urejeno z zakoni. Ustavne pravice Etiopcev pa bodo lahko z zakoni tudi omejene zato, »da se zaščitijo interesi države in družbe kot tudi pravice in svoboščine drugih«. Kje in kdaj neka svoboščina ali človekova pravica trči ob »interese države«, pa je seveda močno raztegljiv pojem, še zlasti če o tem odloča sama država. Pa tudi sicer je neobičajno, da pravice, ki so določene v ustavi, morejo biti omejene z zakoni.

Koliko so pripombe, ki jih je bilo slišati v javni razpravi osnutka nove etiopske ustave, vplivale na končni osnutek, je težko soditi. Dejstvo je, da je bila razprava zamišljena in vodena predvsem kot manifestativno potrjevanje osnutka, ki ga je že prej odobril tudi CK partije. Če je bilo sploh mogoče slediti razpravi – etiopska sredstva obveščanja so dosledno poročale le, kje vse se je razpravljalo in kdo od voditeljev je sodeloval v razpravi ter da je razprava bila »konstruktivna, zavzeta in demokratična«, nič pa o tem, kaj so razpravljalci predlagali – se ta ključnih ustavnih vprašanj bodočega razvoja Etiopije v glavnem ni dotaknila (npr. vprašanje avtonomije, vloge države, vloge partije). Pač pa se je v glavnem vrtela okrog obrobnih vprašanj, npr. položaj nezakonskih otrok, prepoved bigamije, bodoča vloga šeriatskega prava ipd.

Gotovo pa je bila že sama razprava za Etiopce zgodovinsko pomembna. Prvič so Etiopci mogli kakorkoli že razpravljati in sodelovati pri tako pomembnem političnem dejanju, kot je sprejem ustave. Potemtakem je razprava gotovo prispevala k politizaciji, osveščanju etiopskih ljudi, katerih dober del je verjetno prvič sploh slišal, kaj je to ustava.

Ob novi etiopski ustavi so možne nekatere splošne ugotovitve.

a) Sprejem ustave in razglasitev Ljudske demokratične republike Etiopije bo vendarle, vsaj formalno, pomenila po dobrih 12 letih prehod na civilno oblast. To je pomembno, četudi bo ta prehod personalno bolj formalen kot dejanski, saj bo s tem politični sistem Etiopije končno stabiliziran.

b) Voljeni in z ustavo določeni organi (npr. »šango«, državni svet, predsednik, itd.) bodo imeli doma in v svetu več legitimite, kot sedanji »začasni« vojaški organi. To bo nedvomno okrepilo obstoječo oblast v Etiopiji in stabiliziralo razmere v državi, dolgoročno pa prispevalo k demokratizaciji.

c) Vrsta pomembnih vprašanj bodoče ureditve Etiopije ostaja odprtih za bodočnost, še zlasti urejanje narodnega vprašanja, čeprav je osnovno izhodišče – unitarna država – sedaj jasno.

č) V glavnem je nova ustava bolj programsko političen kot pravni dokument, ki določa smeri razvoja družbe in delovanja države in manj postavlja čvrste ustavne pravice in obveznosti.

d) Ustava v veliki meri le sankcionira in formalizira po l. 1974 nastalo dejansko stanje v organizaciji etiopske družbe.

e) Tvorci nove etiopske ustave so očitno ili razpeti med iskanjem avtohtonih

etiopskih odgovorov na vprašanja bodoče ureditve in razvoja Etiopije in med ponujajočimi se vzori ustav preizkušenih »ljudskih demokracij«. Očitno so zaenkrat v etiopskem socialističnem razvoju, vsaj nova ustava kaže na to, prevladali slednji. Vrsta zanimivih in pomembnih dosežkov pri izgrajevanju porevolucionarne etiopske državnosti in družbe (npr. »kebele« in kmečka združenja), je v ustavi preprosto prezrtih, kot da so pisci osnutka bolj brskali po tujih ustavah in manj analizirali etiopsko družbo in v njej že uspešno uveljavljene socialistične prvine.

f) Če sodimo po novi ustavi, je Etiopija dandanašnji čvrsto na poti razvoja v eno od tistih držav, v katerih je uveljavljen etatistični model socializma. Torej tak model socializma, v katerem so glavna gibalna družbe in razvoja države njen aparat in partija na oblasti, ljudi pa so morda dobitniki razvoja, ne pa njegovi neposredni nosilci.

Verjetno so prav žgoči problemi etiopske družbe bili vzrok za to, da se ni uresničilo pričakovanje, da bi bila nova ustava sprejeta na 12. obletnico zmagovite revolucije, 12. septembra 1986 in proglašena Demokratična ljudska republika Etiopija. Prav narobe. Po poletju 1986 je bilo vse tiho o sprejemu nove ustave, katere osnutek je ljudstvo baje tako navdušeno pozdravilo in potrdilo med javno razpravo. Očitno kljub »najširši podpori množic in delovnih ljudi«, kot se v deželah realnega socializma in tudi v Etiopiji stalno poudarja, s preходом na »civilno oblast« in sprejemom nove ustave le ni teklo vse gladko. Ali je prav javna razprava v resnici etiopskim vojaškim voditeljem pokazala, da razmere še niso dozorele za »varen« prehod na civilno oblast? Je bilo toliko pomislekov k osnutku ustave, da je bilo treba počakati in se dogovoriti o bistvenih vprašanjih? So nasprotja v etiopskem vodstvu preprečila »novo revolucionarno zmagó«, kar naj bi proglasitev Demokratične ljudske republike Etiopije bila?

Pobegi na zahod vrste vidnih etiopskih osebnosti, na čelu z zunanjim ministrom v jeseni 1986 dokazujejo, da se je spopad za oblast v etiopskem vrhu zaostril zlasti po dogodkih v Južnem Jemenu. Takrat je Sovjetska zveza podprla pučiste, Menegistu Haile Mariam pa je hotel podpreti legitimnega voditelja, svojega prijatelja Ali Naserja. Prav to je menda v vodstvu Etiopiji znova oživilo spopad med »prosovjetsko strujo« in »nacionalisti«, Menegistuja pa opozorilo, kako dvorezno utegne biti navezovanje dežele izključno na Sovjetsko zvezo.

1. februarja 1987 je bil v vsej Etiopiji – razen na območjih, ki so pod kontrolo upornikov – izveden referendum. Etiopci so, po uradnih podatkih sodeč, enodušno potrdili novo ustavo. Kaj drugega v državi, kakršna je danes Etiopija, tudi ni bilo pričakovati. Ko so se sporazumeli v vodstvu, je bilo vnaprej jasno, da bo soglasno tudi ljudstvo. Pa tudi, če kdo nad vsebino nove ustave ne bi bil najbolj navdušen – gotovo je njen sprejem velik korak naprej od tega, kar je bilo: »začasen«, pravzaprav z ničemer omejen vojaški režim.

Kmalu bodo tudi volitve. Etiopci bodo izvolili svojo skupščino (šango) ter druge organe na vsedržavni, pokrajinski in lokalni ravni. Stekel bo na ustavi temelječ politični proces, zaživel bo v vseh ozirih legitimen ustavni red. Zaživela bo Demokratična ljudska republika Etiopija, uresničena bo civilna oblast. Vojaki, »revolucionarji v uniformah«, bodo predali oblast izvoljenim »predstavnikom ljudstva«. To je simbolično in pomembno, četudi dejansko v personalnem pogledu ne bo veliko sprememb.

Ali bo dežela uspešnejše kot doslej krenila po poti pomiritve, razvoja, ustvarjalnosti, pa seveda ni najbolj odvisno od ustave. Bo po spremembah, ki jih v

»lager« vnaša M. Gorbačov, tudi v Etiopiji več možnosti za avtohtoni razvoj socializma? Se bodo upi mnogih Etiopcev po več samobitnosti in manjšem vplivu Sovjetske zveze in vzorov »realnega socializma« vendarle lahko močneje izrazili, kot je to videti v novi ustavi?

Na poti od absolutističnega cesarstva v nove čase, na poti od primitivne, v bistvu fevdalne družbene ureditve v le kratkem desetletju v moderno družbo, v socializem, je sprejem ustave v Etiopiji, tej najrevnejši⁵ državi sveta, kakorkoli je že do njega prišlo, izjemno pomemben dogodek za njene ljudi in za voditelje. Ne pomeni le izpopolnitve obljube, dane v revolucionarnih dneh. Razširil bo, čeprav morda preskromno, nove razsežnosti in možnosti socialističnega bodočega razvoja Etiopije.

⁵ Po podatkih IBRD je Etiopija s 110 \$ na glavo prebivalca na dnu svetovne lestvice.

MILOŠ NIKOLIĆ

Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni (2)

Glavne usmeritve v sedemdesetih in osemdesetih letih

Z raziskovanjem marksizma v ZDA in delno z upoštevanjem dognanj drugih (posebej ameriških) raziskovalcev marksizma v tej državi smo v Ameriki sedemdesetih in osemdesetih let odkrili, pravzaprav artikulirali naslednje usmeritve marksizma: ameriško inačico marksizma III. internacionale; (neo)marksizem šole Monthly Review; marksizem radikalne politične ekonomije; ameriško inačico zahodnega marksizma ali »kulturni marksizem« (kot to inačico imenujejo nekateri raziskovalci); marksistično teorijo demokratičnih socialistov; postmarksizem.

Te usmeritve marksizma v ZDA v sedemdesetih in osemdesetih letih obsegajo največji del marksistične produkcije v tej državi.⁵³

Prvi dve usmeritvi sta se oblikovali pred obdobjem sedemdesetih let, medtem ko so bile druge usmeritve oblikovane konec šestdesetih in na začetku sedemdesetih let; izjema je postmarksizem, ki se oblikuje v osemdesetih letih.

»Najbolj čisti« in najbolj notranje trdni sta prvi dve usmeritvi. Nekateri avtorji (neo)marksizem Monthly Review uvrščajo v radikalno politično ekonomijo,⁵⁴ medtem ko drugi teh dveh usmeritev ne ločujejo.⁵⁵ Tudi mi smo se opredelili za to drugo možnost.

V ZDA so delovali tako pred obdobjem, o katerem je govor, kot med njim marksistično usmerjeni ali navdihnjeni politekonomisti, ki jih ni mogoče uvrstiti v nobeno od prvih treh usmeritev, pa tudi v drugi dve ne. To je, na primer, Paul Mattick (Nemec, ki je od konca dvajsetih let do svoje smrti v osemdesetih letih živel v ZDA in pisal v angleščini), eden od velike peterice »komunistov sovjetov«. ⁵⁶ Tu sta potem dva pomembna politekonomista, delujoča v sedemdesetih in

⁵³ Res je, zunaj te delitve ostaja teoretska ustvarjalnost sedemdesetih let tako pomembnih marksistov v ZDA, kot so Herbert Marcuse, Paul Mattick in Erich Fromm.

⁵⁴ Glej Paul Attewell, *Radical Political Economy Since the Sixties*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1984; Vojmir Franičević, *Radikalna politična ekonomija (Iskanje alternative za kapitalizem v ZDA)*, Center CK ZKH za idejno-politično delo »Vladimir Bakarić« in Globus, Zagreb, 1986.

⁵⁵ Glej: Dwayne Ward, *Toward a Critical Political Economics, (A Critical of Liberal and Radical Economic Thought)*, Coodyear Publishing Company, Santa Monica, 1977; James Cypher, *The Internationalization of Capital and the Transformation of Social Formation: A Critique of the Monthly Review School*, časopis *The Review of Radical Political Economy*, 4/1979.

⁵⁶ Najpomembnejša dela: Paul Mattick, *Marx and Keynes (The Limits of the Mixed Economy)*, Porter Sargen, Boston, 1969; Paul Mattick, *Anti-Bolshevik Communism*, Merlin Press, London, 1978 (v pretežnem delu, eseji o »komunizmu sovjetov«); Paul Mattick, *Kritični eseji*, Izdajateljski center Komunist, Beograd, 1978 (eseji iz politične ekonomije).

osemdesetih letih, James O'Connor in Immanuel Walerstein, ki se ju pogosto uvršča v radikalno politično ekonomijo in ki ju, po mojem mnenju, v to usmeritev ni mogoče uvrstiti brez ostanka. James O'Connor (piše tudi pod vplivom Clausa Offeja in J. Habermasa) je avtor ene od najboljših knjig ameriškega marksizma v zadnjih desetih letih, *The Fiscal Crisis of the State*.⁵⁷ Emmanuel Walerstein je s svojim temeljitim raziskovanjem kapitalističnega razvoja Evrope od l. 1450 do danes postal eden od utemeljiteljev posebne metode v politekonomskih, socioloških in zgodovinskih raziskavah, metode s stališča »svetovnega kapitalističnega sistema« (v katerem poleg pomembnega Marxovega vpliva in vpliva »teorije odvisnosti« obstajata tudi vpliv Karla Polanyja in vpliv šole Annales pomembnega francoskega zgodovinarja Fernanda Braudela.⁵⁸

Ameriško inačico zahodnega marksizma (ali kulturni marksizem, kot ga imenujejo nekateri) v osemdesetih letih razlagajo kot posebno usmeritev – iz nje izhaja nova usmeritev, ki že pomembno prekoračuje marksistični teoretični univerzum in se sama identificira kot postmarksizem.

Marksistična ustvarjalnost v ZDA, ki smo jo identificirali in artikulirali kot marksizem demokratičnih socialistov, tudi ne more biti prava marksistična usmeritev. Kljub temu smo jo na ravni artikulacije glavnih usmeritev marksizma v ZDA ločili, da smo znotraj kolikor toliko razpoznavne celote lahko razvrstili vso tisto marksistično usmerjeno ali navdihneno teoretično produkcijo, ki si (usmerjena predvsem v raziskovanju političnih odnosov in institucij, partij, gibanj in njihovih ideologij ter strategij) prizadeva izoblikovati kar najbolj adekvatno oceno obstoječega političnega položaja v ameriški družbi in tudi pogosto prej politike kot strategije možnega boja za demokratični socializem v ZDA – gre torej za raziskave (bolj kot za ustrezne teoretične obdelave), katerih glavni smisel je bolj neposreden prispevek k praksi aktualnih in potencialnih socialističnih sil v tej državi. To tudi razlikuje to, pogojno poimenovano usmeritev od drugih usmeritev marksizma v ZDA; druge usmeritve, razen deloma radikalne politične ekonomije, niso neposredno usmerjene k politiki obstoječih in potencialnih socialističnih sil.

Ameriška inačica marksizma III. internacionale je najstarejša usmeritev marksizma v ZDA, v teoretičnem in teoretično-metodološkem pogledu notranje najbolj trdna in edina od vseh, ki zajema vso teoretično problematiko klasične marksistične tradicije, od filozofije in marksističnega pojmovanja zgodovine (dialektičnega in historičnega materializma), prek politične ekonomije do teorije razreda, razrednega boja in revolucije.

Ameriška inačica marksizma III. internacionale je predvsem teorija, pravzaprav ideologija Komunistične partije ZDA: v tem smislu je pretežno »institucionalizirani marksizem«.⁵⁹ Prihodnji »institucionalizirani marksizem«, bistvene teoretično-metodološke značilnosti in teoretične obdelave tega marksizma so določeni in omejeni s teoretičnimi oziroma političnimi stališči partije, pojasnjenimi v Programu KP ZDA (zadnji program je bil sprejet l. 1970 – na XIX. kongresu), v partijskem teoretskem časopisu Political Affairs in v delih partijskega inštituta – American Institute of Marxist Studies.

⁵⁷ James O'Connor, *The Origin of Socialism in Cuba*, 1970; James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin Press, New York, 1973; J. O'Connor, *The Corporations and the State*, 1974; James O'Connor, *Accumulation Crisis*, Basil Blackwell, New York, 1984.

⁵⁸ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, v dveh knjigah, Academic Press, New York, 1974 in 1980; J. W., *Historical Capitalism*, Verso, London, 1983.

⁵⁹ O institucionaliziranem marksizmu glej: Miloš Nikolić, *Temeljni rezultati razvoja sodobnega marksizma*, str. 27 in 28.

Glede na takšno navezanost teorije na partijsko ideologijo in politiko in glede na dejstvo, da je KP ZDA ena od najbolj dogmatskih komunističnih partij v svetu (najresneje navezana na politiko in ideologijo ZSSR), ta partija nikoli, pa tudi v zadnjih desetletjih, ni imela teoretikov, katerih teoretska ustvarjalnost bi imela količjak pomembnejši vpliv na razvoj marksističnih spoznanj v ZDA.

Izjema je zgodovinar Philip S. Foner (profesor na Lincolnovi univerzi v Pensilvaniji), ki je zaradi svoje zgodovine delavskega gibanja v ZDA v štirih delih in številnih drugih zgodovinskih raziskavah eden od najpomembnejših zgodovino-piscev ameriškega delavskega gibanja.⁶⁰ Dejstvo je, da sta poleg njega v ZDA dokaj znana, vendar kot teoretika nepriznana, še dva pomembna člana KP ZDA, ki sta začela literarno in politično delovati že pred drugo svetovno vojno; to sta filozofa John Somerville, avtor številnih knjig, med katerimi je najbolj znana *The Philosophy of Marxism: An Exposition* – doživela dve izdaji,⁶¹ ter Herbert Aptheker, dolgoletni glavni in odgovorni urednik teoretičnega organa partije *Political Affairs*, potem pa direktor partijskega inštituta.⁶²

Od leta 1977 nekaj univerzitetnih delavcev s katedre za antropologijo Univerze Minnesota s profesorjem Ervinom Marquitom (članom KP ZDA) na čelu organizira založbo Marxist Educational Press v Minneapolisu in v njej dajejo pobude za izdajo *Studies in Marxism*; v okviru te izdaje je bilo do konca leta 1985 objavljenih 17 knjig.

V teoretičnem in teoretično-metodološkem pogledu se ameriška inačica marksizma III. internacionale ne razlikuje od inačice tega marksizma v ZSSR in vzhodnoevropskih državah. Ker ta marksizem dobro poznamo, teoretičnih vsebin te usmeritve marksizma v ZDA ni potrebno pojasnjevati. Ta usmeritev marksizma je najmanj strpna do vseh drugih usmeritev, ki jim tudi odreja marksistično naravo.⁶³

Poleg ameriške inačice marksizma III. internacionale, ki se je razvila znotraj in pod neposrednim vplivom KP ZDA, v sedemdesetih in osemdesetih letih deluje še nekaj pomembnih marksističnih teoretikov, ki niso vezani na komunistično partijo, pa vendar je njihovo teoretično delo na ta ali oni način pomembno zaznamovano z marksizmom III. internacionale.

Predvsem gre za posamezne univerzitetne profesorje, ki so po poklicu pretežno filozofi in ki so jih k marksizmu III. internacionale pritegnili njegova teoretična celovitost in notranja trdnost, njegova narava »intelektualnega sistema«, ki povezuje kritično analizo z zgodovinskimi cilji, naravo z zgodovino.⁶⁴ S tem da so sprejeli dialektični in historični materializem (bolj ali manj kot inačica marksizma III. internacionale), so se opredelili za antropološkofilozofsko interpretacijo Marxa, ki je označevala prvo povojno refilozofikacijo Marxa v Evropi

⁶⁰ Philip S. Foner, *History of the Labor Movement in the U.S.*, Vol. I–IV, International Publishers, New York, 1965; Philip S. Foner, *The Workman's Party of the United States*, Marxist Educational Press, Minneapolis, 1984, in dr.

⁶¹ John Somerville, *Methodology in Social Science: A Critique of Marx and Engels*, Lewin, New York, 1938; J. S., *The Communist Trials and the American Tradition*, Cameron, New York, 1956; J. S., *Social and Political Philosophy: Readings from Plato to Gandhi*, Doubleday, New York, 1963; D. S., *The Philosophy of Peace*, Liberti, New York, 1954; J. S., *Soviet Philosophy: A Study of Theory and Practice*, Philosophical Library, New York, 1976; J. S., *The Philosophy of Marxism: An Exposition*, Marxist Educational Press, Minneapolis, 1981 (prva izdaja 1967).

⁶² Od leta 1938 je objavil deset knjig o zgodovini Črncev v ZDA, in to je verjetno najpomembnejše, kar je napisal.

⁶³ Glej *Marxism and New Left Ideology*, ed. I. Rodríguez, W. Rowe, Marxist Educational Press, Minneapolis, 1977, str. 7.

⁶⁴ O tej privlačnosti marksizma III. internacionale za ameriške intelektualce glej: Daniel Bell, *Marxian Socialism in the United States*, Princeton University Press, Princeton, 1973, str. 135–136.

petdesetih let in v središču svojega zanimanja postavili problematiko človeka.⁶⁵ Mednje je mogoče uvrstiti Howarda L. Parsonsa (bil je član redakcijskega sveta jugoslovanskega časopisa Praxis).⁶⁶ in Davida H. De Grooda.⁶⁷

Omeniti velja tudi najbolj vidno osebnost ameriškega trockizma – Georga Novacka, pisca številnih filozofskih del,⁶⁸ pa tudi Alberta Szymanskega, edinega izmed novolevičarjev šestdesetih let, ki je s tem, da se je opredelil za marksizem III. internacionale, ostal na teoretski sceni sedemdesetih let (do smrti je bil profesor Univerze Oregon v Eugenu).⁶⁹

V dveh ameriških marksističnih časopisih se pogosto pojavljajo prispevki, ki so pisani v tradiciji marksizma III. internacionale. *Science and Society*, najstarejši ameriški marksistični časopis, ki še izhaja (pobudo za njegovo ustanovitev je leta 1935 dala KP ZDA; danes se predstavlja kot »neodvisni marksistični časopis«) in *Contemporary Marxism*, ki ga izdaja Institut for the Study of Labor and Economic Crisis u San Franciscu (za njim pa stoji neka manjšinska sektaška radikalna partija levice).

Neomarksizem Monthly Review (imenovan po istoimenskem časopisu) je pri nas najbolj znana marksistična smer v ZDA, in sicer po zaslugi prevodov knjig Paula Sweezyja in Paula Barana ter kritičnih analiz teh knjig.

Ta usmeritev marksizma v ZDA je svoja reprezentativna dela objavila v petdesetih in šestdesetih letih.⁷⁰ Kljub temu se je tudi v sedemdesetih letih pojavilo v okviru te usmeritve pomembno delo. Gre za izjemno knjigo (žal že umrlega) samouka Harryja Bravermana – *Delo in monopolni kapital*.⁷¹ Braverman si predvsem prizadeva pokazati, kako je kontrola med delovnim procesom smisel upravljanja v tovarni, in sicer ne glede na oblike in metode upravljanja. Razvoj kapitalizma vodi v uničevanje obrtne večšine »kot procesa pod kontrolo delavcev« in k podrejanju spretnosti delavca potrebam kapitala: »... vsak korak v smeri dela je toliko ločen od specialnega znanja in izobraževanja, kolikor je to le mogoče, in omejen na enostavno delo«. ⁷² Na podlagi preučevanja odgovorov kapitala na krizo tradicionalnih despotskih metod upravljanja dela Braverman ugotavlja, da tudi sodobno »znanstveno upravljanje« zagotavlja strogo kontrolo nad delom in to »s kontrolo nad sklepi, sprejetimi med delom«. ⁷³

Taylorjev »Scientific management« je ostal v jedru vseh obstoječih zasnov

⁶⁵ O tej refilozofikaciji Marxa glej: Miloš Nikolić, *Temeljni rezultati razvoja sodobnega marksizma*, str. 72 in 73.

⁶⁶ Howard L. Parsons, *Freedom: Its Process and its Conditions*, 1963; H. P., *Socialism and Democracy*, 1964; H. P., *Humanistic Philosophy in Contemporary Poland and Yugoslavia*, 1966; H. P., *Man East and West: Essays in East-West Philosophy*, 1975; H. P., *Man Today-Problems, Values and Fulfillment*, 1979; H. P., *Self, global Issues and Ethics*, 1980; zadnje tri knjige so bile natisnjene pri B. H. Grüner Publishing Co. Amsterdam.

⁶⁷ David H. De Grood, *Consciousness and Social Life*, 1976; D.D.G., *Philosophies of Essence*, 1977, (analiza vprašanj bistva – od jonskih filozofov in Aristotela prek Bacona do Santayane, Whiteheada, Husserla in Deweya); D.D.G., *Dialectics and Revolution*, v I–III, 1978, 1979 in 1980. Prva dva dela obravnavata na filozofski ravni buržoazno-demokratske revolucije, tretji del pa eksplicira Marxovo in Engelsovo pot k »dialektičnemu in historičnemu materializmu« vse tri knjige so izšle pri B. R. Grüner Publishing Co. Amsterdam.

⁶⁸ Georg Novack, *Existentialism Versus Marxism*, Delta Book, New York, 1966; G. N., *An Introduction on the Logic of Marxism*, 1978; G. N., *Polemics in Marxist Philosophy*, 1978, – zadnje tri knjige je objavil Pathfinder Press, New York.

⁶⁹ Poleg številnih esejev je objavil tudi knjigi: Albert Szymanski, *Is the Red Flag Flying?*, Red Press, London, 1979; A. S., *The Capitalist State and the Politics of Class*, Winthrop Publishing Co. Boston, 1978.

⁷⁰ O teh delih in bistvenih značilnostih te orientacije glej: Miloš Nikolić, *Marksizem v ZDA*, revija »Marksizam u svetu«, 1–2/1986, str. 34–43.

⁷¹ Knjiga je bila objavljena leta 1974, pri nas pa jo je izdal »Globus«, Zagreb, 1983. leta.

⁷² Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1974, str. 82–83.

⁷³ Ibidem, str. 107.

upravljanja in njegova sodobna inačica ima tri bistvene posledice: ločevanje fizičnega od duhovnega dela, degradacijo tehničnih sposobnosti dela in trganje vseh poprej obstoječih vezi med delavstvom in znanostjo.⁷⁴ Tako se delavec v celoti pretvarja v objektivni dejavnik, poslovno vodstvo pa ostaja edini subjektivni dejavnik.⁷⁵

Paul Sweezy je l. 1980 objavil knjigo, v kateri je zbral vse svoje eseje, katerih tema je ZSSR in Kitajska – kot je znano, Sweezy tema družbama odreka socialistično naravo, vendar s tem, da ju imenuje »postrevolucionarni družbi«, meni, da sta določen zgodovinski napredek v primerjavi s kapitalizmom.⁷⁶ Sweezy je v posebni knjigi objavil tudi štiri svoja predavanja o Japonski (1979): O dialektiki in metafiziki, o protislovljih kapitalizma, o »centru«, »periferiji« in krizi kapitalističnega sistema in o prihodnosti marksizma.⁷⁷ S Harryjem Magdoffom je objavil knjigo o krizi ameriške ekonomije sedemdesetih let.⁷⁸ 1978 je Magdoff objavil svojo drugo knjigo o imperializmu,⁷⁹ v kateri razširja in pogloblja (posebej z zgodovinskimi analizami) svojo prvo knjigo o imperializmu, objavljeno l. 1969.

Čeprav je v ZDA (pa tudi zunaj te države) ustaljeno poimenovanje te usmeritve s šolo Monthly Review in čeprav je ta v veliki meri vplivala na konstituiranje in razvoj radikalne politične ekonomije v tej državi, pa ta šola v glavnem nima učencev. Po smrti Paula Barana, Lea Hubermana in Harryja Bravermana sta ostala le še priletna Paul Sweezy in Harry Magdoff, utemeljitelja šole.

Pa vendar imajo mladega pristaša, ki nadaljuje njihovo usmeritev: gre za Johna Bellamyja Fosterja. Zaradi ekonomske krize se je povečala kritika temeljnih Baranovih in Sweezyjevih stališč, razloženih v njunem glavnem delu *Monopolni kapital* (krizo pojmuje kot rezultat težnje po naraščanju presežka oziroma nemožnosti, da bi se ga porabilo), in to tako od onih, ki bolj ali manj vztrajajo pri klasičnem marksističnem stališču (na podlagi katerega kriza nastaja glede na tendenčni padec profitne mere oziroma povečanje organske sestave kapitala),⁸⁰ kot od moderne, novoricardijanske levice (ki glavni vzrok za ekonomsko krizo vidi v »upadanju profita« glede na povečano individualno in družbeno mezdo organiziranega dela).⁸¹ Zaradi teh kritik John Bellamy Foster objavi knjigo *The Theory of Monopoly Capitalism*, in sicer z namero, da z razlago Baranove in Sweezyjeve teorije in z zavračanjem kritik, naslovljenih nanjo, prikaže, da je »temeljni analitični prijem, uveljavljen v Monopolnem kapitalu . . . utemeljen v globokem razumevanju Marxove metodologije.«⁸²

⁷⁴ Ibidem, str. 129–131.

⁷⁵ Ibidem, str. 171.

⁷⁶ Paul Sweezy, *Post-Revolutionary Society*, Monthly Review Press, New York, 1980.

⁷⁷ Paul Sweezy, *Four Lectures on Marxism*, Monthly Review Press, New York, 1981.

⁷⁸ Harry Magdoff, Paul Sweezy, *The End of Prosperity: The American Economy in the 1970's*, Monthly Review Press, New York, 1977; skupaj sta uredila tudi zbornik tekstov z naslovom *Revolution and Counter-Revolution in Chile* (1974).

⁷⁹ Harry Magdoff, *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*, Monthly Review Press, New York, 1978; prvo knjigo je izdal leta 1969 pod naslovom *The Age of Imperialism*.

⁸⁰ Paul Mattick, *Marx and Keynes* (1969) in David Yaffe, *The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State*, revija »Economy and Society«, 1973.

⁸¹ Andrew Glun, Bob Sudcliffe, *Capitalism in Crisis*, Pantheon, New York, 1972; Samuel Bowles, David Gordon, Thomas Weisskopf, *Beyond the Westland*, Anchor Press, New York, 1983.

⁸² John Bellamy Foster, *The Theory of Monopoly Capitalism (An Elaboration of Marxian Political Economy)*, Monthly Review Press, New York, 1986, str. 16; glej tudi: *The Faltering Economy (The Problem of Accumulation Under Monopoly Capitalism)*, ed. John Bellamy Foster, Henryk Szlajfer, Monthly Review Press, New York, 1984.

Eden od politekonomistov, ki so blizu šoli Monthly Review (čeprav je istočasno pod določenimi vplivi teorije odvisnosti in teorije sistema Immanuela Walersteina) je James Petras, ki se ukvarja z raziskovanjem imperializma in ekonomskih in socialno-razrednih odnosov v državah »tretjega sveta«.⁸³

Radikalna politična ekonomija je bila v drugi polovici sedemdesetih let in v osemdesetih letih najbolj produktivna usmeritev v razvoju marksizma v ZDA.⁸⁴

Glede na svoje pojmovanje predmeta politične ekonomije se avtorji te usmeritve ne ukvarjajo samo z ekonomskimi temami v ožjem pomenu, ampak tudi z vprašanji, kakršna so: delitev in organizacija dela v tovarni, spremembe v produkciji in reprodukciji delovne sile, položaj delavcev, razredni odnosi in boji, položaj in vloga države in politični odnosi v reprodukciji sodobne kapitalistične družbe, vpliv kapitalizma na izobraževanje, urbanizem, družino, odnosi med spoloma, odnosi med rasami, kriminal in drugo. Zato se v to usmeritev v širšem smislu pogosto prištevajo tudi tisti marksistično usmerjeni avtorji, ki po poklicu niso ekonomisti, ki pa vprašanja, ki so sicer predmet sociologije, politologije, antropologije in podobno, raziskujejo in analizirajo glede na njihovo ekonomsko utemeljitev. To so med drugimi Erik Olim Wright, ki se ukvarja predvsem z raziskovanjem razredov in posebej delavskega razreda,⁸⁵ Stephen Marglin, ki pretežno raziskuje organizacijo dela v kapitalističnem podjetju,⁸⁶ Emil Zaretsky, ki se ukvarja z raziskovanjem vpliva kapitalizma na osebno življenje in družino⁸⁷ in drugi.

Protagonisti radikalne politične ekonomije v ZDA so bili v sedemdesetih in osemdesetih letih združeni predvsem v Union of Radical Political Economy (URPE). Utemeljitelji/ustanovitelji URPE so v svojih prvih dokumentih smisel svoje zveze in svoj idejno teoretski in politični položaj opredelil nasproti veliki večini meščanskih ekonomistov, združenih v American Economics Association, ki so jih ocenjevali kot ideologe »neenakosti, odtujitve, destrukcije okolja, imperializma, rasizma in podrejanja žensk«, kot »svečenike in profete neke nepravične družbe«.⁸⁸ Vojmir Franičević v svoji odlični monografiji o radikalni politični ekonomiji v ZDA ločuje tele temeljne komponente programa URPE:

»1. kritika tradicionalne ekonomije; 2. kritika ameriške družbe in težnja, da bi razumeli njeno ekonomsko in socialno moč; 3. težnja, da bi se to razumevanje družbe izrabilo za njeno radikalno in globoko spremembo; 4. pojmovanje, da je treba razvijati nove življenjske stile, ki združujejo osebno in poklicno.«⁸⁹

URPE je leta 1969 ustanovila teoretični časopis, ki izhaja še danes – *Review of Radical Political Economics*. Širino vpliva tega časopisa lahko delno izpriča višina njene naklade. Dwayne Ward navaja, da je imel časopis decembra 1974 okrog 1300 individualnih predplačnikov in okrog 900 institucij. *American Economic*

⁸³ James Petras, *Critical Perspectives on Imperialism and Social Class in the Third World*, Monthly Review Press, New York, 1978; J. P., *Class, State and Power in the Third World*, Allanheld Montclair, 1981; J. P., *Latin America: From Dependence to Revolution*, in dr.

⁸⁴ V ožjem krogu avtorjev te orientacije so bili najpomembnejši: Samuel Bowles, David Gordon, Richard Edwards, Herbert Gintis, Thomas Weisskopf, Michael Reich, Howard Wachtel, Heidi Hartman, William Tabb, Arthur Mac Ewan, Stephen Hymer, Anwar Shaikh in dr.

⁸⁵ Eric Olin Wright, *Class, Crisis and the State*, Verso, London, 1979; E. O. W., *Classes*, Verso, London, 1985.

⁸⁶ Stephen Marglin, *What Do Bosses Do*, Review of Radical Political Economy, 6/1974; S.M., *Growth, Distribution and Prices: Neoclassical, Neo-Marxian and Neo-Keynesian Approaches to the Study of Capitalism*, 1983.

⁸⁷ Emil Zaretsky, *Capitalism, the Family and Personal Life*, Harper and Row, New York, 1976.

⁸⁸ Iz izjave, prebrane na letni konferenci Economics Association, 1969, glej Vojmir Franičević, *Radikalna politična ekonomija*, Globus, Zagreb, 1986, str. 19.

⁸⁹ Vojmir Franičević, *Radikalna politična ekonomija*, Globus, Zagreb, 1986, str.20.

Review, časopis, ki ga izdaja American Economic Association, je istega meseca razpečal okoli 25.000 primerkov (od tega 17.966 med individualne predplačnike).⁹⁰ Paul Attewell navaja, da je imela *Review of Radical Political Economics* na začetku osemdesetih let okrog 3000 predplačnikov, *American Economic Review* pa okrog 28.000.⁹¹ (Predplačilo na *Monthly Review* v osemdesetih letih se giblje okrog 13.000). Po mnenju številnih avtorjev pa je vpliv radikalnih oziroma marksistično usmerjenih ali navdihnenih profesorjev na ameriških univerzah večja od tistega, ki ga sugerirajo številke, ki smo jih pravkar navedli.⁹²

Bistvene idejno-teoretične značilnosti radikalne politične ekonomije v ZDA se najbolj jasno izražajo v stališču večine njenih avtorjev do marksizma, kapitalizma in socializma.

Trije avtorji, ki nedvomno spadajo med najpomembnejše in najbolj reprezentativne protagoniste radikalne politične ekonomije, Richard C. Edwards, Michael Reich in Thomas E. Weisskopf v uvodniku k antropologiji *The Capitalist System* poudarjajo, da radikalna politična ekonomija »črpa svoj navdih in svoj temeljni analitični okvir iz marksistične tradicije kritične teorije interdisciplinarnih analiz in boja za spremembo«, pri tem njeni pristaši ne mislijo, »da je vse tisto, kar so napisali Marx in njegovi nasledniki, koristno, pa tudi ne relevantno in točno«; vendar (dodajajo trije avtorji) »je kljub temu naše ravnanje v bistvu marksistično in smo intelektualno dolžni predvsem Karlu Marxu«.⁹³

Avtorji radikalne politične ekonomije sprejemajo tista bistvena Marxova spoznanja, ki jih obsega zgodovinski materializem kot ena od ravni njegove misli (Marxovo pojmovanje zgodovine, vloge proizvodjalnih sil in razrednega boja v zgodovinskem razvoju, lastninski odnosi kot podlaga za izkoriščanje in podobno). Na podlagi teh spoznanj oblikujejo svoj lastni teoretični in teoretično-metodološki odnos do raziskovanja sodobnega kapitalizma. Poudarjamo lastni odnos, in sicer zato, ker avtorji radikalne politične ekonomije ta odnos oblikujejo tako, da nekatere Marxove pojme in nekatere vidike njegovega teoretično-metodološkega odnosa kombinirajo s pojmi in teoretično-metodološkimi načeli, ki jih prevzemajo iz drugih usmeritev in »šol« sodobne politične ekonomije – po teh teoretičnih kombinacijah se posamezni avtorji radikalne politične ekonomije tudi razlikujejo.

Teoretično-metodološki odnos do raziskovanja sodobnega kapitalizma (pravzaprav kapitalizma v ZDA), ki ga sprejemajo protagonisti radikalne politične ekonomije, vsebuje naslednje bistvene značilnosti, ki so nedvomno marksistične: prvič, radikalno kritiko kapitalistične stvarnosti in ortodoksne⁹⁴ (buržoazne) politične ekonomije – radikalni politekonomisti kritizirajo kapitalizem kot razredno družbo, ki ustvarja neenakosti, odtujitev, podjarmljanje žensk in rasizem, oziroma

⁹⁰ Dwayne Ward, *Toward a Critical Political Economics (A Critique of Liberal and Radical Economic Thought)*, Goodyear Publishing Co. Santa Monica, 1977, str. 38.

⁹¹ Paul Attewell, *Radical Political Economy Since the Sixties (A Sociology of Knowledge Analysis)*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1984, str. 16.

⁹² Ibidem, str. 16–17; glej tudi Everet Carl Ladd, S. M. Lipset, *The Divided Academy: Professors and Politics*, McGraw Hill, New York, 1975.

⁹³ *The Capitalist System*, Ed. Richard C. Edwards, Michael Reich, Thomas E. Weisskopf, Prentice-Hall inc., Englewood Cliffs, 1978, str. XI.

⁹⁴ Buržoazno politično ekonomijo je med prvimi označila za ortodoksno Joan Robinson: »Ortodoksni ekonomisti,« je zapisala, »gledano v celoti – se identificirajo s sistemom in prevzemajo vlogo njegovih apologetov« (Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, MacMillan Press, London, 1966, str. 1). Tako stališče so sprejeli tudi radikalni politekonomisti v ZDA (glej *Modern Political Economy. Radical and Orthodox Views on Crucial Issues*, ed. James H. Weaver, Allyn and Bacon, Boston, 1973; Paul Attewell, *Radical Political Economy Since the Sixties*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1984).

kapitalistično blagovno gospodarstvo, ki »proizvaja« iracionalnosti, krize, imperalizem in nerazvitost v svetovnih okvirih; drugič, zgodovinsko pojmovanje kapitalizma, kar pomeni njegovo nujnost v zgodovinskem razvoju družbe, pa tudi njegovo zgodovinsko omejenost in zgodovinsko neizogibnost njegove odprave; tretjič, odkrivanje družbenih spopadov, predvsem razrednega boja znotraj reprodukcije gospodarskih odnosov in funkcioniranja ustreznih institucij kapitalistične ekonomije.

V primerjavi s prevladujočim trendom v novi levici šestdesetih let (iz katere so deloma izšli tudi avtorji radikalne politične ekonomije), ki ga je odločilno zaznamovalo Marcusejevo radikalno stališče v »Velikem zavračanju« (Great Refusal), si številni avtorji radikalne politične ekonomije prizadevajo s svojo kritiko kapitalizma odkriti ne le bistvo sodobnega kapitalizma, ampak tudi zgodovinsko neizogibnost socializma, pravzaprav, prizadevajo si teoretično utemeljiti strategijo možnega boja za socialistično družbeno preobrazbo.⁹⁵ To je močna plat njihove teoretične kritike, ki pa v ameriških razmerah, ki jih označuje odsotnost delujočih politično artikuliranih subjektov revolucionarne spremembe, lahko postane na določen način tudi slaba plat te kritike. Potrditev te možnosti je delno najnovejša knjiga treh pomembnih protagonistov radikalne politične ekonomije v ZDA, Samuela Bowlesa, Davida Gordona in Thomasa Weisskopfa. V knjigi *Beyond the Waste Land* ti trije avtorji z analitično kritiko Reaganove ekonomske politike in stvarnosti ameriškega kapitalizma oblikujejo program neke »demokratske ekonomije«, demokratske, ker temelji na »pravici do ekonomske varnosti in pravičnosti«, na »pravici do demokratskega delovnega mesta«, na »pravici do oblikovanja gospodarske prihodnosti«, in na »pravici do boljšega načina življenja«. Avtorji te knjige raziskujejo te glavne teze: ameriška ekonomija propada, ker je produktivnost gospodarstva v zadnjem desetletju resno upadla; to je predvsem posledica odtujitve delavcev in nizke ravni investiranja, ki jo spremlja beg kapitala; zato da bi te probleme rešili in da bi ameriško gospodarstvo na svetovnem tržišču znova postalo konkurenčno, je nujna nova industrijska in socialna politika, ki bo ameriške delavce spodbujala k večji produktivnosti na podlagi uvajanja delavske participacije in kontrole, možnosti za večje zadovoljstvo pri delu, dviganje zaslužka in povečanja oblik družbene mezde; ti ukrepi zahtevajo »levo« ekonomsko politiko (vključno z državnim planiranjem), ki bo, ko bo zavrnila neoliberalistične in konservativne koncepcije, vodila k »demokratski ekonomiji«.⁹⁶

Ta stališča in analize, iz katerih izhajajo, so nacionalistične v tem smislu, da ne upoštevajo vloge ZDA v svetovnih okvirih, pravzaprav ameriškega imperalizma (ki ga je večina ameriške nove levice šestdesetih let in številni avtorji radikalne politične ekonomije sedemdesetih let ostro teoretično in politično kritizirali). Poleg tega menimo, da ima prav Stanley Aronowitz (eden od pomembnih marksistično usmerjenih avtorjev v ZDA), ki stališča v tej knjigi ocenjuje kot »levo tehnokratsko odločitev«.⁹⁷ Čeprav avtorji knjige poudarjajo, da je »mobilizacija ljudstva za demokratsko alternativo . . . bistvena za razvoj kakršnihkoli naprednih sprememb in kakršnegakoli naprednega gibanja v ZDA«, ⁹⁸ kljub temu iz svoje

⁹⁵ Glej: *The Capitalist System*, str. XII.

⁹⁶ Samuel Bowles, David Gordon, Thomas Weisskopf, *Beyond the Waste Land (A Democratic Alternative to Economic Decline)*, Anchor Press-Doubleday, New York, 1983, str. 261-378.

⁹⁷ Stanley Aronowitz, *Socialism and Beyond: Remarking the American Left II*, *Socialist Review*, 69/1983.

⁹⁸ Samuel Bowles, David Gordon, Thomas Weisskopf, *Beyond the Waste Land*, str. 385.

obravnave popolnoma izpuščajo razredni boj, ki edini lahko omogoči uresničitev takšnih sprememb.

Avtorji radikalne politične ekonomije – tako kot Marx – izhajajo iz notranjih protislovij kapitalizma kot temeljnega objektivnega dejavnika negacije kapitalizma: »... in zaželenost kot tudi možnost demokratičnega socializma izvirata iz temeljnega protislovja kapitalističnega sistema«, ⁹⁹ zato »mora strategija radikalne družbene spremembe temeljiti na razumevanju protislovij v kapitalistični družbi.« ¹⁰⁰ Radikalni politekonomisti v ZDA se – tako kot Marx – zavedajo, da protislovja v kapitalizmu sama po sebi niso dejavniki, ki spodbujajo proces preseganja kapitalizma; če bi ta bila, je po eni strani nujno takšno zaostrovanje teh protislovij, ki bo privedlo do procesov, ki jih kapitalizem ni sposoben integrirati v svojo reprodukcijo; po drugi strani je nujna zavestna in organizirana akcija subjektivnih sil radikalne družbene spremembe. ¹⁰¹

Avtorji radikalne politične ekonomije so v veliki meri osredotočeni na analizo ekonomske krize kapitalizma, posebej glede na dejstvo, da so se v marksizmu v ZDA pojavili in svojo misel razvili v zgodovinskih okoliščinah ekonomske krize v ZDA in v celotnem kapitalističnem svetu.

O tistih dejavnikih in procesih v kapitalizmu, ki po Marxu vodijo v odpravo »kapitalističnega načina proizvodnje v okviru samega kapitalističnega načina proizvodnje« in pomenijo »točko prehoda v novo proizvodno obliko«, ¹⁰² ter vpliva teh procesov na razredni boj in odpiranje možnosti za socialistično preobrazbo, avtorji radikalne politične ekonomije pretežno ne razmišljajo. Zato se med njimi in tudi med ameriško levico sploh niso pojavile ideje o strukturalnih reformah, ki so bile predmet intenzivnih teoretičnih in političnih razprav v zahodnoevropski levici šestdesetih let.

Avtorji radikalne politične ekonomije v ZDA (in še širše marksistično usmerjeni in navdihnjeni teoretiki v tej državi) pa so nedvomno razširili Marxovo teoretično utemeljevanje socializma z novim spoznanjem, in sicer spoznanjem, da razviti kapitalizem, posebej ta v ZDA, s svojim razvojem proizvaja probleme in potrebe, ki jih je znotraj svoje logike vse manj sposoben reševati oziroma zadovoljevati. ¹⁰³ Resnici na ljubo glede tega spoznanja niso edini pa tudi ne prvi; že Andre Gorz je na začetku šestdesetih let spoznal in analiziral dejstvo, da razviti kapitalizem ustvarja vse več potreb, ki jih v okviru svoje logike ne more zadovoljevati. ¹⁰⁴

V večina radikalnih politekonomistov sprejema Marxova stališča in teoretične obravnave razrednega izkoriščanja, zatiranja in razrednega boja, pa tudi vloge teh dejavnikov pri legitimiranju, spodbujanju, razvijanju in usmerjanju protikapitalističnega boja. Kot eno od treh »temeljnih načel« analize, katere namen je razvijanje socialistične strategije. S. Bowles in H. Gintis poudarjata: »Socialistično gibanje mora temeljiti na priznavanju razrednega boja kot svojem organiza-

⁹⁹ Samuel Bowles, Herbert Gintis, *Schooling in Capitalist America, (Educational Reform and the Contradictions of Economic Life)*, Basic Books, New York, 1977, str. 275.

¹⁰⁰ *The Capitalist System*, str. 519.

¹⁰¹ *Ibidem*, str. 519.

¹⁰² K. Marx, F. Engels, *Dela*, zv. 23, Prosveta, Beograd, 1972, str. 372, 374.

¹⁰³ Glej: Samuel Bowles, Herbert Gintis, *Schooling in Capitalist America*, str. 275. Vsebina celotne knjige (ki sicer sodi med prvih deset najboljših marksističnih knjig v ZDA, objavljenih po drugi svetovni vojni) prinaša v svojih teoretskih elaboracijah in raziskovanju prakse prepričljivo argumentacijo za podkrepitev spoznanj, o katerih je tu govora.

¹⁰⁴ Glej: Andre Gorz, *Delavska strategija in neokapitalizem*, Komunist, Beograd, 1970, str. 70–80; o tem glej tudi: Miloš Nikolić, *Temeljni rezultati razvoja sodobnega marksizma*, str. 347–349.

cijskem načelu». ¹⁰⁵ Resnično, tudi radikalni politekonomisti, pa tudi drugi marksistično usmerjeni avtorji v ZDA namenjajo veliko (včasih celo večjo) pozornost drugim oblikam zatiranja in prevlade, predvsem tistim, ki zadevajo odnose med spoli, rasami, posebej pa prakso korporacijske in državne birokracije. (Nekateri med njimi te druge oblike zatiranja in prevlade pojmujejo in razlagajo kot posebni »izraz razrednega zatiranja, ki mu je izpostavljen ves delavski razred«.) ¹⁰⁶ V zvezi s tem velja poudariti, da je ena od temeljnih značilnosti radikalne politične ekonomije to, da njeni avtorji ne raziskujejo samo družbene biti razredov v kapitalizmu, ampak tudi vpliv kapitalizma na človeka kot posameznika (to drugo nekateri avtorji postavljajo v ospredje). Osrednja analitična in vrednostna kategorija pri tem je kategorija odtujitve. Tudi s tem radikalna politična ekonomija kaže na eno od svojih idejnih izhodišč – ameriško novo levico šestdesetih let.

(Se nadaljuje)

¹⁰⁵ Samuel Bowles, Herbert Gintis, *Schooling in Capitalist America*, str. 283.

¹⁰⁶ *The Capitalist System*, str. 519.

WILLIAM R. CATTON

Zmogljivost okolja in meje svobode

S pojmom ekoloških meja svobode se na različne načine ukvarjajo že nekaj časa (Sumner, 1896; Lenski and Lenski, 1982; Ostheimer and Ritt, 1982). Ne gre niti izključno za človeške zadeve, kot so to osvetlile študije o živalih. Populacija indijskih tigrov, na primer, ki se je tam v tem stoletju zelo razredčila, in se je skrčila do fragmentov prejšnjega naravnega okolja tigrov, je po obsegu tako omejena, da je »populacijski pritisk« med temi živalmi spremenil njihovo obnašanje. Razmerja med tigri samimi in tigri ter ljudmi iz soseščine so se spremenila. V tem procesu sta obe vrsti izgubili nekaj prejšnje svobode (Mountfort, 1981; Singh, 1984). Takšne študije so vredne sociologove pozornosti.

Namen naše razprave ni skrb za ogrožene roparske mačke, pač pa pokazati nekaj načinov, kako je človekova svoboda odvisna od našega lastnega spreminjanja, kot se razmerja do svetovne zmogljivosti za prenašanje človeštva. Že pred nekaj leti (1957:48) je Pitrim Sorokin modro ugotovil, da je svoboda »ogrožena, kadar (nekdo) ne more storiti tega, kar bi rad; kadar mora delati, česar raje ne bi; kadar je dolžan dopuščati, česar ne bi rad trpel.« Ljudstva sveta še vedno sprejemajo vase kulture, tako da jim to zbuja pomisel, da je njihov deficit glede ekološke zmogljivosti neizmeren; ta zmogljivost je izraz, ki ga bom razložil v nadaljevanju. Pričakovanja postajajo še vedno vse bolj nestvarna v svetu, kjer se razmerja med človeškim bremenom in ekološko zmogljivostjo spreminjajo v nasprotju. Vsekakor pa tiči ekološki pomen v trditvi Malinovskega (1947:27), da »svoboda dejanja pomeni zadostne in nujne pogoje za obvladovanje vseh okoliščin, ki so povezane z izpeljavo namena . . .«.

Med svoboščinami, ki so odvisne od ekološkega omejevanja sta najmanj dve od »štirih svoboščin«, ki sta jih Franklin Roosevelt in Winston Churchill razglasila v Atlantski listini leta 1941, kot slabo borbo za nekaj. Moralo bi biti povsem očitno, da je »svoboda hotenja« odvisna od meja ekoloških zmogljivosti, vezni člen med »svobodo strahu« in ekološko zmogljivostjo pa utegne biti bolj subtilen. Tudi ostale svoboščine so, kot bomo videli, prikrajšane ali ogrožene zaradi deficita sposobnosti za prenašanje.

Ideje, ki zastarevajo

V deželah kot sta Britanija in Združene države je ob koncu 60-tih in začetku 70-tih let začelo pojemat tradicionalno optimistično prepričanje, da »bo tehnologija neizogibno zagotovila nadaljni neomejeni porast materialnega življenjskega standarda ljudi na svetu« (Eyre, 1978:1). Odkrit zagovornik ekoloških analiz s

strani politike (Bookchin, 1982:18) je opazil »povsod nastopajočo odtujitev . . . od oblik, prizadevanj, zahtev, predvsem pa od institucij vzpostavljenega reda«. Domneval je, da stojita v ospredju alternativni: ali se lotiti delekosežnih sprememb v družbenih relacijah ali pa utegnemo doživeti apokalipso, ki bo popolnoma končala človeško posest na tem planetu.« Oprijemajoč se druge možnosti, se mora razločno povečati naša pravica da bojazni. Kljub tej muhavi spremembi, ki je sedaj razširjena v različnih predelih industrijskega sveta in kljub nekaterim nedavnim ekološkim katastrofam v neindustrijskem svetu, kot je lakota, ki je prizadela Etiopijo in druge afriške dežele, pa politični voditelji razglashajo prepričanje zadnjih dveh stoletij, anticipirajoč vseskozi rastoče materialno blagostanje za svoje dežele, in pričakujejo, da jim bo to odprlo pot do vsega družbenega napredka, na katerega upajo (glej, n.pr. Gorbačov, 1985:12–13).

Političnim nazorom je ekološka zmogljivost še vedno nekaj tujega; ideja, da utegne biti človeška svoboda omejena z naravnimi okoliščinami (prej kot z zgrešenimi institucijami ali zaradi ljudi na oblasti), se še sedaj ni kdovekako udomačila.

Pomanjkanje takšnega naziranja prevladuje še danes v družboslovju. Razlage za vzorce človeških interakcij iščejo vzroke izključno v tradicionalnih socioloških variablah (npr. kultura in družbena struktura). Taka spoznanja ne bodo dolgo zadostovala kot vodila za našo prihodnost. Vsa so enako in na enak način popačena, četudi se delijo na naslednike Durkheima, ki je stremel za tem, da bi razumel obstoječi družbeni sistem ali na Marxove naslednike, kajti slednji je stremel za tem, da ga spremeni. Delo obeh socioloških »rodov« kar se da pozablja na odvisnost od ekosistema človeškega družbenega življenja (Catton in Dunlap, 1980).

Družboslovci morajo vedno bolj proučevati družbene in vedenjske učinke, na primer »prekomerne naseljenosti«. In nemara še posebej v študiji, ki je pripravljena za konferenco, ki je v drugi najbolj naseljeni deželi na svetu, se zdi, da je njeno bistvo v tem, da si kar najbolj prizadeva za skrajno jasnost, namreč, kaj pomeni »prekomerna naseljenost« in »populacijski pritisk«, in da nadomesti take izraze z bolj prodornimi pojmi, kot jih pač ustvarja potreba.

Od populacijskega pritiska do pritiska bremena

Že pred petdesetimi leti je britanski sociolog v knjigi, katere tema je bila zelo blizu naši, opozarjal, da bi se morali vsi inteligentni, razumni in izobraženi ljudje našega časa zavedati, da je njihova bodočnost ogrožena zaradi prenaseljenosti (Parsons, 1971:142). Primer s tigrom nam vsekakor pokaže, kako nekaterih posledic zgoščenosti vrst ne moremo jasno ločiti od porasta populacije (Singh, 1984:151) »Prenaseljenost« je samta po sebi relativen izraz; za ljudi pomeni preveč ljudi v razmerju do česa drugega. Hkrati pa pomeni ulomek, ki ga prepoznamo po skrčujočem se imenovalcu, in nič manj po tem, da opazimo kako števec narašča. Od človeka povzročena zožitev tigrovega življenjskega prostora pojačuje boje med samimi tigri (spreminja pa tudi nekatere izmed njih v ljudožerce), in to nič manj učinkovito, kot bi jih prirast novih tigrov k ustaljenemu številu v deželi (Singh, 1984:140–141). Med ljudmi pa pomeni govoriti, kako prenaseljenost ogroža našo svobodo, govoriti o svobodi, ki je v nevarnosti zaradi »pomanjkanja«.

Če hočemo nadaljevati, se moramo vprašati: pomanjkanje česa? Poskusil bom

pokazati, da ima naša vrsta izkušnjo, ki je ekvivalentna zgoščenosti vrste. Nam se to dogaja takrat, kadar naše število poraste. V tej razpravi bom dokazoval, da je naš temeljni problem prav pomanjkanje ekološke zmogljivosti, ki se nanaša na preobremenjenost z ljudmi. Moral bom opredeliti in zelo jasno razložiti pojem ekološke zmogljivosti, ki je često slabo razumljen. Prvo in glavno dopolnilo, ki ga moram dodati tezi britanskega sociologa, ki sem ga navajal, je namreč, da se v njej prepozna dejstvo, da je »breme, ki ga predstavlja človek«, pojem, ki ima še drugo razsežnost poleg populacijske. Če hočemo razumeti situacijo, s katero se sooča naša vrsta, ne smemo misliti le na razmerje ljudi do zemeljske površine; naučiti se moramo razmišljati o razmerju obremenitve do ekološke zmogljivosti in biti pozorni na dodatno razsežnost pojma »breme« (Load). Štetje ali ocenjevanje števila tigrov daje adekvatno merilo bremena, ki bo nastalo na končnem bornem ostanku tigrovega življenjskega prostora. Popisovanje in štetje ljudi ne bo zadostovalo za merjenje svetovnega človeškega bremena, saj obstajajo pri ljudeh razlike, ki jih pri tigrh ni.

Sedaj je na splošno znano, da je bil ogromen porast števila ljudi, ki naseljujejo ta planet, glavna značilnost življenja moje generacije. Danes živi nekako dva in polovico toliko ljudi, kolikor jih je živelo takrat, ko me je prva radovednost privedla do tega, da sem nekoga, ki je bil odrasel, vprašal, koliko ljudi je na vsem svetu. Vse prebivalstvo moje dežele, ki je bilo v končni fazi (ne v fazi rasti) »demografskega prehoda«, se je, še preden sem sploh slišal za pojem, nekako podvojilo, in to, odkar sem prvič prebral številke popisa.

Manj pa priznavajo, da je imela ekspanzija obremenitve po svoji (nedemografski) razsežnosti navsezadnje kar dosti opraviti s problemom pomanjkanja in posledičnim povečanjem erozije svobode v naši sedanosti in prihodnosti. Od sveta zahtevamo, da se prilagodi ne le večjemu številu ljudi, pač pa tudi znatno »obsežnejšim« ljudem – ljudem, katerih poželjenje po virih in moči, da razrušijo planet, ki jih vzdržuje, je tehnologija še povečala.

Živi organizmi se nujno umikajo iz svojega okolja in vstopajo vanj (Schnaiberg, 1980:23–35). Na vsako osebo, ki je živila v začetku industrijske dobe, pride danes pet ljudi, ki vsi povzročajo ekološke obremenitve in prirastke. Z današnjo tehnološko opremo porabi *vsak* izmed teh pet posameznikov povprečno pet ali šestkrat več energije, kot jo je njegov prednik pred manj kot dvemi stoletji.¹ Poraba energije na osebo je zelo dober kazalec za količino odtegnjene in spremenjena snovi, ki jo potem naše življenjske dejavnosti ponovno vrnejo v okolje (Cottrell, 1955:1–14; Schnaiberg, 1980:21). Kar pa najbolj pokaže povečanje globalne človeške obremenitve, pa je produkt dveh porastov – petkratni porast števila ljudi, *pomnožen* z več kot šestkratno porabo energije na osebo. In tako je od leta 1800 dalje breme, ki ga prenaša zemeljski ekosistem zaradi človeštva, poraslo, in znaša danes 27 krat toliko kot je znašalo na predvečer industrijske dobe (kar je manj kot osem generacij nazaj). Vprašanje globalne ekološke zmogljivosti za človeštvo se zdi še dosti bolj nujno, če mislimo v izrazih »pritiska bremena« na svetovni ekosistem, namesto kontemplativnega dejstva »populacijskega pritiska.«

¹ Za celostno podobo sem izračunal kombinirano srednjo vrednost energije, ki jo porabijo ljudje v razvitih in nerazvitih deželah. Ocenjevanje porabe energije na osebo, ko je začela industrijska doba ravnokar prihajati, je bila preračunana za kako polovico prebivalstva na svetu, in je bila tedaj primerljiva z današnjimi »razvijajočimi se deželami južne Azije«, druga polovica pa je bila primerljiva z vsemi »razvijajočimi se deželami«, ki so po številkah, ki jih daje World Bank, 198:420–24, uporabljale hrano, povrh vsega pa še izkoriščale energijo, ki je ekvivalentna premogovi. Ocena za »danes« pa so preračunane iz števil za celotno komercialno porabo energije, ki jih daje World Resources Institute in International Institute for Environment and Development, 1986:104.

V nekaterih predelih sveta je breme naraslo v glavnem vzdolž populacijske razsežnosti. To so predeli, ki jih imenujemo nerazvite dežele (ali dežele v razvoju). Kjerkoli drugod razumemo večjo rast kot večje izčrpavanje virov na osebo, in takrat govorimo o razvitih deželah. Rast v obeh smereh pa okrepi pritisk bremena. Lahko seže tudi preko ekološke zmogljivosti. V svetu z omejeno ekološko zmogljivostjo so svoboščine, kjerkoli je le potrebno, omejene z rastjo katerekoli vrsti.

V moji deželi je od prvega popisa (leta 1790) do nedavnega (1980), popisano prebivalstvo poraslo od 3,9 do 226,5 milijonov. Leta 1790 je imel vsak Američan povprečno 57 hektarjev okolja, iz katerega je črpal produkte za življenje, vanj pa vlagal končne življenjske produkte. Leta 1980 se je vse to skrčilo na največ eno štiridesetinko, ali povprečno na 4 hektarje na osebo.² Vendar v primerjavi s tigrom, ki danes ni večji kot je bil njegov prednik iz leta 1790, je industrijski človek ekološko »večja« žival kot je bil predindustrijski, kakor bodo pokazali podatki, ki jih bom navedel. Tako morajo 4 hektarji na osebo leta 1980 dobaviti in sprejeti dosti več kot pa tistih 57 hektarov leta 1790. Ne bi smelo presenečati, da mora biti življenje v moderni industrijski Ameriki dosti bolj uravnvano (manj svobodno) kot je bilo življenje v Ameriki leta 1790. Kako ironično, da je do vala deregulacije prišlo v trenutku (Derthick in Quirk, 1985), ko ekološke okoliščine povečujejo potrebo po regulaciji. In kako kratkovidno, da se je treba zaradi bega pred regulacijo (Leonard, 1984), namesto zaskrbljujoče poškodbe okolja, bati prekomorskega prenosa okolju škodljive industrije v druge dežele.

Da bi videli, kaj napravi iz meščana industrijske družbe »večjo žival«, je treba upoštevati, da breme narašča v izrazju svoje druge razsežnosti (nedemografske). Ocenjena poraba energije povprečnega Američana iz leta 1790 je znašala nekako 11.000 kilokalorij; leta 1980, ko je njegova izventelesna razsežnost večja (npr. več tehnologije), je povprečna poraba energije na Američana porasla na kakih 210.000 kilokalorij. S tehnologijo, ki je prevladovala leta 1790, je bil povprečen Američan po porabi energije ekvivalenten običajno velikemu delfinu, toda Američan iz leta 1980, z izpopolnjenim in obilnejšim aparatom za prilagajanje življenju, je po porabi energije ekvivalent 19 takim delfinom ali povsem odraslemu kitu glavaču. Da bi razumeli, kako lahko to skrči svobodo, si zamislimo, da plava ta umišljeni »ameriški kit glavač« iz leta 1980 zaprt v akvariju, ki ima le eno štiridesetinko velikosti, kot jo je imel leta 1790 »prednik delfin«.³ Povsem nujno je, da je ta povečana žival v tako skrčenem okolju čisto nezmožna početi to, kar bi rada, da mora čisto početi to, česar raje ne bi počela, in da se od nje zahteva, da dopušča to, česar ne bi želela prenašati.

Poglejmo še drugo dejstvo. Pravkar je v Indiji trikrat več ljudi kot v Združenih državah, vendar na nekoliko več kot tretjini tega ozemlja. Pri takšni gostoti prebivalstva v Indiji, ki je devetkrat večja kot v ZDA, je razumljivo, zakaj nekateri Američani avtomatično pomislijo na Indijo, ko slišijo izraz »populacijski pritisk«. Če pa upoštevamo namesto slednjega nov pojem »pritisk bremena«, se slika

² Gostota prebivalstva se je nekoliko manj povečala zaradi teritorialne ekspanzije Združenih držav, do katere je prišlo medtem, vendar ni dvoma, da so za gostoto prebivalstva taki kazalci le del tega, kar se je zgodilo glede razmerja med bremenom in sposobnostjo za prenašanje.

³ Glede obrazca, ki smo ga uporabljali pri preračunavanju »kitovega ekvivalenta« s človekovo porabo energije, glej Catton, 1986:141.

obrne. V Ameriki je 120-krat toliko motornih vozil kot v Indiji, medtem ko so ameriške zaloge nafte le desetkrat večje kot indijske. Ta motorizirana razširitev Amerikančeve anatomije ima poželenje po obojem: po goviru in prostoru. Pričakovati je, da bo Američan »konzumiral« več prostora kot Indijec. Za dan prostorski obseg je pritisk bremena pri določeni množini prebivalstva v avtomobilih večji, kot pri enakem številu pešcev. Ironično je, da je inženirska rešitev tega pritiska bremena *omejen dostop* na avtocesto (v Britaniji se imenuje nedvoumno »motorway«), ki se v Ameriki imenuje »freeway«. Motoriziranci na »freeways« niso svobodni; ne morejo se sprehajati po njih, ne morejo se po njih voziti z volovsko vprego ali s kolesom, niti ne morejo izstopiti iz njih kjerkoli bi hoteli. Na takšnih prometnih žilah se lahko vstopa ali izstopa na označenih vhodnih ali izhodnih zapornicah (to je na intervalih, ki so dolgi kar nekaj kilometrov). Za olajšanje pospeševanja, za zgostitev prometa in za zmanjševanje tveganja pred škodljivimi ali usodnimi trčenji so te avtoceste razdeljene še na več pasov, ki nas prikrajšajo za svobodo, da se gibljemo tako gibčno, kot bi se sicer. Poleg tega pa je še razmerje med vozili in zalogami nafte v Ameriki dvanajstkratno od odgovarjajočega razmerja v Indiji. In tako je pojem bremena izražen s tehnološkimi komponentami, razmerje med bremenom in ekološko zmogljivostjo, in kaže, da se spreminja v natančno obratni smeri, kot se kaže razlika v gostoti prebivalstva v teh dveh deželah. Indijska motorna vozila ne bodo izčrpala indijskega petroleja tako kmalu, kot ga bodo ameriška vozila in kamioni izčrpali iz močvirij ZDA. Ker ima manj Indijcev avtomobile kot Američanov, sme manj Indijcev »voziti«, vendar če je vse drugo enako, utegnejo indijski motoriziranci dalj časa obdržati svobodo, ki temelji na nafti, kot jo bodo ameriški.

Po mnenju demografov se rast človeškega bremena vzdolž demografske razsežnosti začena zmanjševati, čeprav se bo »momentalno« povzpел preko števila šest milijard svetovne populacije. V tehnološki razsežnosai pa breme še nadalje nezmerno rase. Dumsden in Wilson (1983:16) primerjata rast znanstvenega znanja zadnjih treh stoletij s »kolonijo zajcev, ki se razmnožuje in podvoji svoje število vsakih nekaj let.« Štirje od petih znanstvenikov, ki so kdajkoli živeli, živijo še danes, in pri njih »brstijo nove ideje in informacije«, znanstvena spoznanja pa se »podvojijo vsakih deset let, kar je hitreje kot narašča število človeštva...« Mnogo tega pa se nadaljuje v sorazmernem porastu tehnologije.

In še nekaj o brezprimerni ekspanziji človeškega bremena v industrijski dobi: obseg, znotraj katerega lahko človeška dejavnost škodljivo deluje na okolico je večji, kot je bil kdajkoli prej. Sodobni načini življenja, četudi se zdijo da so lokalni, imajo lahko svetoven vpliv. Če mi je zaradi lastnega udobja še vedno dovoljeno uporabljati določene snovi, ki jih proizvede moderna tehnologija, bom proizvedel del ozonskega sloja *iznad moje glave*, ki bo prepuščal rak povzročajočo ultravijolično svetlobo; posledice dejavnosti, ki je lokalno ugodna, lahko poškodujejo okolje v celoti.⁴ Destruktivne klimatske spremembe »učinka tople grede« (the greenhouse effect) ne bodo prizadele le industrijskih predelov sveta, od koder prihaja v svetovno ozračje, zaradi izgorevanja goriva, glavni delež spojin CO₂; spremenilo se bo samo svetovno podnebje. Zaradi uporabe kemikalij lahko svoboda kmetov v notranjosti dežele grozi svobodo drugih, ki živijo od ribolova na morju, to pa zaradi gnojil in pesticidov, ki jih reke izlužijo iz zemlje in jih odnesejo v »svetovni« ocean. Svoboda ljudi, kjer imajo neugoden veter, je lahko popol-

⁴ Ta trditev je seveda poseben primer »tragedije vseh«. Glej Hardin, 1968.

noma okrnjena zaradi kislega dežja, ki ga veter kot komponento prinese od tovarn in večjih predelov z dimniki v dežele, v katere piha isti veter: vetrovi se pač ne menijo za mednarodne meje. Nesreča v črnobilski centrali se je vmešala v svobodo švedskih, poljskih, škotskih in še mnogih ne-sovjetskih ljudi, da niso mogli prodajati in jesti zelenjave ali živalskih proizvodov, čeprav so jih pridelali ali proizvedli stotine kilometrov proč od reaktorskega predela.

Vsak obet za reševanje ekoloških problemov, ki jih zapušča industrijski način življenja, mora biti odvisen od stopnje, do katere ljudje in tisti, ki odločajo, vsepovsod dojemajo novo globalno razsežnost človeštva (DeBardeleben, 1985:15). Politične ali korporativne ločnice (znotraj katerih so bili ljudje do sedaj razmeroma svobodni, da niso upoštevali presoje in obsojanja nepozvancev glede njihovih vsakodnevnih dejanj), so v večji meri ekološko zastarele. Ideja, da svoboda od omejitve ne more biti niti podarjena niti obvarovana s takimi ločnicami, je daleč bolj resnična in pozornost zbujajoča danes, kot je bila leta 1623, ko je John Donne, angleški cerkveni pesnik in esejist, da bi izrazil svoj univerzalistični pogled, zapisal: »udeležen sem v človeštvu.« Industrijski razvoj je navdihnil tej izjavi nov pomen »Nihče ni otok znotraj samega sebe; vsakdo je del celine, del kopnega« (Simpson et al., 1967:101). Z vseh treh vidikov (porast prebivalstva, povečanje tehnologije in širjenje vplivov) je povečani pritisk bremena skrčil svobodo »neodvisnosti«.

Ekološka zmogljivost

Trditev, da je svoboda ogrožena zaradi naraščajočega pritiska bremena, je odvisna od lastne veljavne aplikacije na pojasnjen pojem ekološke zmogljivosti glede položaja človeka. Definirati v ta namen ekološko zmogljivost, pomeni osvetliti izhajanje iz naslednjega aksiomatičnega načela:

Za vsako izkoriščanje kateregakoli posebnega okolja obstaja stopnja ali mera izkoriščanja, ki se jo more prekoračiti le tako, da reduciramo kasnejšo prikladnost tega okolja za taisto izkoriščanje.

Na poti od tega načela do opredelitve ekološke zmogljivosti moramo predvsem spoznati, da živi organizmi vselej živijo tako, da izkoriščajo neko okolje. Značilno je, da ima vsaka vrsta lasten in zanj značilen način življenja (tj. izkoriščanja okolja). Življenje vselej vključuje, da se nekaj iz okolja vzame ali dodaja, določene vrste in množine odvezemanj in dodatkov okolju. Za vsakega uporabnika so ekološko značilne. In tako vsaka vrsta zahteva okolje, v katerem neprekinjeno potekajo nujna odvezemanja in dodajanja.

»Življenjski prostor« katerekoli dane vrste uporabnika je okolje z ustreznimi lastnostmi za življenje tega uporabnika. Stopnja izrabe zaradi dane vrste (tj., ki jo povzroči dana vrsta), ki jo lahko posamezno okolje neomejeno prenese (tj. ne da bi se skrčila prikladnost, medtem ko poteka poraba), mora biti odvisna od stopnje obnavljanja česar koli, kar nagiba k temu, da bi se med potekom izrabe spremenilo. Premajhen življenjski prostor za tigra utegne imeti za posledico, da se zaradi prekomerne izrabe prikladnost življenjskega prostora za življenje tigrov na njem progresivno zmanjša. Tigrova najljubša zvrst za plenjenje v tem prostoru se utegne na primer »zdesetkati« hitreje kot pa se nadomeščati. Nadomeščanje plena, s katerim se hranijo roparji, utegne zatorej upadati. Razlog za upadanje bi tičal v dejstvu, da je *breme*, ki ga predstavlja tiger, prekoračilo to, kar je okolje lahko »preneslo«.

Sedaj pa definicija:

Zmogljivost okolja je njegovo nenehno maksimalno breme, ki se da prenesti.

Nujno je, da ima isti teritorij različno zmogljivost, da prenese tako tigre kot tudi srnice. Dve popolnoma različni vrsti porabnikov bosta izkoriščali isto okolje popolnoma različno, in tako bo zmogljivost okolja, da obnavlja lastnosti, ki jih zahteva ena vrsta, v splošnem drugačna od zmogljivosti, da obnavlja to, kar zahteva druga. Kakorkoli že, srna in tiger sta vsak zase tako zakoreninjena v njima lastne načine izkoriščanja življenjskega prostora, da maksimalno stalno prenašljivo breme vsakega od obeh lahko izrazimo preprosto s številom posameznikov te vrste, katere totalni odvzem in dodatki so združljivi z mero okolja za obnavljanje.

Z vsem kar smo povedali takoj spoznamo, zakaj tisti, ki žive divje življenje in pastirji, razumejo zmogljivost okolja kot maksimum *populacije*, ki ga dano okolje more nenehno prenašati. Najdemo tudi obširno literaturo, kjer je zmogljivost okolja definirana na način⁵ – kot denimo število ovac, ki ga zmore površina pašnika prenesti, ne da bi bila poškodovana zaradi preobilne popašenosti. Sedaj bi moralo biti jasno, zakaj je pomembna naša bolj abstraktna definicija: v njej je namreč zaobjet pastirjev pojem kot poseben primer, primarna pa je za katerokoli vrsto, ki je notranje razumno homogena, hkrati pa dopušča uporabo, če gre na primer za človeka, ker je pomembna značilnost te vrste njena kulturna različnost. Z definiranjem zmogljivosti okolja z maksimalnim *bremenom* (bolje kot *populacija*), ki ga zmore okolje stalno vzdrževati, dopuščamo tudi skrajno različne tehnologije, s katerimi skupine ljudi izkoriščajo kako okolje. Ena srna ustvari nekako enake odvzeme in dodatke kot druga srna iste vrste; enako je tudi tiger ekološko skoraj ekvivalenten drugemu tigru. Odvzemi in dodatki okolju industrijskega prebivalstva pa se silno razlikujejo od odvzemov in dodatkov predindustrijskega načina človekovega življenja.

Prekoračenje zmogljivosti okolja

Sedaj pa se osredotočimo na izraz »nenehno« (persistently) v naši definiciji. Vsako dano okolje zmore občasno prenesti več posameznikov določene vrste, kot jih je sposobno vseskozi vzdrževati. Z drugimi besedami: populacija tistih, ki izkoriščajo okolje, utegne in včasih tudi dejansko poraste tako, da »prekorači« zmogljivost okolja. Vendar pa, kadar se to zgodi, skrči izraba prikladnost okolja za tovrstno populacijo. Z drugimi besedami: kadar poraste breme prekomerno, začne uničevati nekaj zmogljivosti okolja, od katere je odvisno, kar pa mora eventualno zmanjšati breme samo. (Vse to pa ni nič manj resnično zaradi naše nezmožnosti, da z gotovostjo in natančnostjo ocenimo, kaj je maksimalno breme, ki ga je mogoče nenehno prenašati. Nepoznavanje zmogljivosti okolja ne more zaščititi svobode, da je ne bi spodkopal pritisk bremena.)

Dokumentirani so bili zelo življenjski primeri, kako je živalska in človeška populacija prekoračila zmogljivost okolja in zato tudi utrpela posledice (glej Catton, 1980:214–217; ali 1983:272–275). Kot smo že videli, je lahko zgostitev ranga alternativni potek iste posledice. Ko smo spoznali, da je možno zmogljivost okolja prekoračiti s porastom tehnologije, in sicer na enak način kot s porastom populacije, lahko postavimo še dve dodatni definiciji:

⁵ Glej Allan (1965:89), glede »kritične gostote prebivalstva«. Glej tudi različne reference, ki so navedene v Catton, 1983:278–284 – kjer je zahtan razvoj pojma sposobnosti za prenašanje.

1. presežek zmogljivosti okolja – pogoji (pred prekoračenjem ali škodo v življenjskem prostoru), v katerih zmogljivost okolja prekaša breme;

2. pomanjkanje zmogljivosti okolja – pogoji (po prekoračenju ali škodi v življenjskem okolju), v katerih breme prekaša sposobnost okolja.

Za vsako vrsto uporabnikov mora biti življenje drugačno, kadar pride do pomanjkanja zmogljivosti okolja, od življenja, kakršno bi bilo, ali pa je bilo takrat, kadar je obstajal presežek zmogljivosti okolja.⁶ Zelo možno je, da lahko s tem izrazjem pričakujemo, da bomo bolje razumeli zelo sodobne družbene spremembe, vključno s spodbujanjem svobode. Na splošno lahko domnevamo, da je z več svobode možen tudi večji presežek zmogljivosti okolja. Obratno pa, kadar je večja zmogljivost okolja, bo ukinjeno ali pa odvzeto več svobode, in sicer za preživetje tega pomanjkanja.

To odzemanje svobode poznamo že iz zgodovine človeštva, nekaterim pa se zdi, da se to dogaja tudi danes. Poglejmo najprej zglede, ko se svoboda izgubi v poskusih, da bi porasla zmogljivost okolja, zaradi obstoječih bremen. Nato pa si bomo ogledali primere, kadar se vidi upad pomanjkanja prek upada bremena.

Ekonomije starega Egipta, Mezopotamije, nekaterih drugih predelov vzhodnega sveta in andske civilizacije pred osvojitvijo, so razlagali, da so propadle, ker so bile pač odvisne od poljedelstva, ki pa je bilo omejeno z nezadostnimi ali pojenjujočimi padavinami; zato so morale nastati meje zaradi prilagajanja prirastu bremena, ki ga je predstavljal človek. Konstrukcija (s pomočjo neizmerne, vendar primitivnega dela) izpopolnjenega namakalnega sistema je usposobila prineseno rečno vodo, da je vnesla regiji zmogljivost vse do ravni, ki jo je potrebovala populacija. Včasih so tudi ciklusi poplav in suš zahtevali umetne namakalne sisteme. Po Wittfoglovem mnenju (1968) je imelo to za posledico intenzivno in trajno zasušnjevanje, in sicer obojega: velikih gradbeniških skupin in kmetov; to je opravila despotska država, da je lahko organizirala in vodila ta neobhodno potrebna javna dela. Harris (1977:155–163) je temu sistemu, ki obvladuje pomanjkanje, nalepil etiketo »hidravlična past«.

Dokazujejo, da v primerjavi z reševanjem zmogljivosti okolja z »mehko energijo« – z malo, lokalno proizvedeno energijo prek sončnih in drugih obnovljivih virov – odgovornost do centralno proizvedene jedrske energije ter sprejemanje organizacijske strukture zahteva obvladovanje tveganja pri transportu naravnih goriv in odpadkov ter njihovem skladiščenju za zelo dolgo dobo, kar vse spravlja ljudi nasploh pod dominacijo industrijske elite.

Začenši z alternativo za zmanjšanje bremena lahko navedemo kitajske odločitve, ki priškrnejo svobodo družin, da sme vsaka od njih spočiti le enega otroka, politiko, ki jo uporabljajo pri več kot eni petini prabivalstva, ki živi v tej deželi. Gre za napor, kako se spoprijeti s prepoznanim pomanjkanjem zmogljivosti okolja (Huang, 1982; Poston and Yu, 1985; Willis, 1985a, 1985b). Četudi sedaj mnogo ljudi izven Kitajske ne vidi razlike med takšno omejitvijo reproduktivne svobode in brezvestnim despotizmom, ki omejuje človeško reprodukcijo na manj kot bi se sicer nadomestila, je to adaptacija, v katero se bodo morali drugi narodi spoprijeti nekega dne. Vseskozi je na večjem delu sveta imelo človeštvo dosedaj svobodo, da se je po svoji volji razmnoževalo. Imeli pa smo tudi »svobodo za iznajdbe«, obe svobodi skupaj sta, kot smo videli, povečali breme v obeh razsežnostih, populacij-

⁶ Za izoblikovanje te ideje glej sekcijo z naslovom »From Exuberance to Post-Exuberance« v Catton and Dunlap (1980:27–31).

ski in tehnološki. Skratka, obe svobodi smo izkoristili (če si sposodim besede pri Shakespearovem Othellu) »ne modro, pač pa dovolj dobro,« s tem pa smo ustvarili dilemo za zanamstvo – za čas, ko bodo ljudje, ki bodo iskali nadaljevanje tehnološkega »povečevanja samega sebe«, morali imeti manj potomcev, ljudje pa, ki bodo izbrali svoje nadaljevanje z razmnoževanjem, pa bodo morali obsoditi svoje potomce na tehnološko skromnejše življenje.

Pa tudi razmislek o načinu zmanjševanja bremena, kar je spopadanje s pomankanjem zmogljivosti okolja, utegne biti eden izmed primerov rasizma. Neka populacija zanikuje določene svoboščine druge populacije različne rase, in sicer kot sredstvo za omejevanje bremena. Škoda je, na primer, da se je britanski imperij nekoč ponašal z upom, da se bo razvil v smeri Commonweltha demokratičnih narodov, kjer bi bilo nekaj takega kot svetovno državljanstvo za vse, česar pa ni izpolnil zaradi brezbržnosti do rase, in ni krenil po tej poti. Združeno Kraljestvo, katerega gostoto prebivalstva je moč primerjati z Indijo (in z bremenom, ki je bilo sorazmerno z zmogljivostjo okolja, je škodovalo s prekomernim »tehnološkim povečevanjem«) se je čutilo dolžno omejiti priseljevanje. Celo priseljevanje iz Commonwealtha je manj svobodno kot prej, razlike pa so v glavnem med belimi dominioni in nebelimi narodi, ki niso bili nikoli v Commonwealthu. Navedimo še enkrat britanskega sociologa, ki smo ga že prej citirali (Parsons, 1971:57):

»Po moji sodbi bi bilo bolj umestno in moralno bolj primerno, ko britanski imperij ne bi imel predsodkov do česa takega kot je rasa, ako smo imeli prostor za kogarkoli, ki je želel priti sem, in še splošneje, če je bil vsakdo svoboden, da gre kadarkoli kamor hoče. Nobeden od teh pogojev ni bil izpolnjen, to pa je bilo slejkoprej bolj verjetno, kot pa naključje v sluteni prihodnosti, da je začel populacijski pritisk naraščati. To prefinjenost moralnosti in duha bi si lahko privoščili le v okoliščinah razsežnega prostora in obilja. Če definiramo svobodno priseljevanje, ne ozirajoč se na raso in vero kot eno izmed liberalnih vrednot, smo lahko vsekakor videli, kakšno škodo lahko vse to utрпи pod pritiskom množičnosti...«

Svoboda »iti kamorkoli in kadarkoli« je bila celo zmanjšana na oceanih, ko so postali vidni učinki pomanjkanja zmogljivosti okolja. Kjer je nekoč obstajala »meja treh milj« za razširitev narodne suverenosti od obale, je sedaj mnogo oceanske površine vključeno v 200 miljsko nacionalno, »izključno ekonomsko cono« (Churchill and Lowe, 1983), znotraj katere je tuja konkurenca glede ribolova in izkoriščanja drugih morskih virov bolj ali manj izključena.

Napovedano pa je bilo (Arad and Arad, 1979:102–103), da bo občutek nuje, glede pomanjkanja zmogljivosti okolja postal večji med industrijskimi narodi, saj se možnost za vojno glede pridobitve izključne kontrole nad vitalnimi viri v Perzijskem zalivu, Južni Ameriki, Avstraliji in Indijskem oceanu, utegne izmuzniti iz rok. Ekologi in sociologi so odkrili, da je verjetno, da živali zahtevajo izključni prostor zaradi ogroženosti in boja, kadar je majhna ponudba življenjskih virov (Lumsden and Wilson, 1983:33). Človeški odgovor na resen pritisk obremenitve utegne pokazati nekaj jasnih vzporednic (Vayda, 1974).

Pogled vnaprej

Vendar, ali dejansko korektno interpretiramo sedanjost in bodočo človeško situacijo, ko opazujemo pomanjkanje zmogljivosti okolja? Mar ob pomanjkanju

skladnega merjenja zmogljivosti okolja lahko zares ugotovimo pravi čas, ko je breme prekoračilo zmogljivost ali ne? Nek ekolog (intervjuval ga je Hayes, 1981;66) je preprosto obrnil aksiomatično načelo – da se le zaradi nepopravljive degradacije prekorači zmogljivost okolja – in je predlagal nadzor nad poslabšanjem okolja kot kazalec za prekomerno obremenitev. Že prej smo v tej razpravi ugotovili nekaj primerov globalnega poslabšanja okolja; sedaj pa vidimo, da to lahko tolmačimo kot kazalec, da se je zmogljivost okolja v resnici prekoračila. Več takih očitnih primerov bomo navedli v nadaljevanju.

Vendar pa najprej pretehtajmo neko posledico, ponavljajoč aksiomatično načelo v negativni obliki, iz katere smo razvili definicijo zmogljivosti okolja:

Za vsako zvrst izrabe takega posebnega okolja obstaja mera ali količina izrabe, ki *ne sme* biti prekoračena, *ne da bi bila* zmanjšana tudi kasnejša ustreznost tega okolja za isto izrabo.

V tej obliki jo lahko prepoznamo kot nekaj »teorem nemogočega«, ki spada v isti razred kot znanstvena trditve: »v neki masi ne more biti spremembe gibanja brez enake in nasprotne spremembe v neki drugi masi« (Newtonov tretji, drugače formulirani zakon). Ta način gledanja na zmogljivost okolja je privedel Hermana Dalya (1979:38), da je rekel: »Izhodiščna točka našega razmišljanja glede razvoja bi bil lahko teorem nemogočega, namreč da je ameriški visoki standard konzumacije v velikem slogu za svet, na katerem so štiri milijarde ljudi, nemogoč.« Z drugimi besedami: na planetu z omejeno zmogljivostjo za človeštvo, svobodo, da se razvijemo od delfinovega do kitovega načina življenja, ali svoboda za industrializacijo, nikakor ne more biti univerzalna za toliko ljudi, kolikor jih pač je.

Obremenitev že presega zmogljivost okolja in to se prepleta s človeško svobodo. Če pogledamo najprej na energetske porabniške plat svobode, da živimo industrijski način življenja, ugotovimo, da »lahko ocenimo vrhunec naftnih zalog, ali čas, ko bo začela ponudba nafte očitno pojemati, ker nova odkritja ne gredo v korak s povpraševanjem, okoli leta 1995« (Ozinga, 1985:34).⁷ Če že ne, potem pa vsaj po 1995 lahko pričakujemo, da se bo pojavil proces zmanjšanja obremenitve, in sicer kot pglavitna značilnost človekovega življenja. Izguba različnih svoboščin bo le del tega procesa, ker mnoge novejšje svoboščine temeljijo na obilici razpoložljive energije.

Vsekakor pa ne bo samo *pomanjkanje* goriva skrčilo svobode. Svoboda kurjenja premoga, celo če bo na razpolago obilo premoga, bo ogrožala zavest o škodi v okolici, ki jo lahko povzroči. Raba premoga povzroča kisli dež in prav tako ogromne količine toplote zadržujočega CO₂ (in nekaterih radioaktivnih snovi) v celotnem ozračju. (Ozinga, 1985:50). Na našem planetu je že viden »učinek tople grede« (Hollin and Barry, 1979), vremenoslovci pa so prepričani, da to povzroča

⁷ Nafta je, seveda, »neobnovljiv« vir – kar pomeni, da so zaloge nafte nastale iz bioloških tvarin, ter neprimerno počasneje, kot pa je hitrost, s katero jo črpajo industrijske družbe za svojo uporabo. In tako je sama zamisel, da lahko ljudje živijo življenje, ki temelji na nafti, dokler količina, ki je bila *odkrita*, ni manjša od množine njene izrabe, nekakšna ekološka kratkovidnost. Sedaj pa ideje, da mora biti količina porabljene nafte le omejevana glede na količino odkritja, in to dosti raje, kot pa na količino surovine, ki se nahaja v zemlji, utegnejo vsebovati celo svarila učenih mož, da moramo spremeniti naše postopke; profesor petrolejskega inženiringa je na primer v pismu nekemu zelo branemu časopisu (Marsden: 1986), napisal: »V obdobju med 1955–64 je svet dodal trikrat toliko nafte rezervam, kot jo je bil potrošil; od leta 1955 do 1974 so svetovne rezerve porasle dvakrat toliko kot znaša celotna poraba; vendar od leta 1975 do 1984, ko je bila pobuda zaiskanje nafte brezprimerna, saj so bile cene v vsem tem času visoke, je svet prvič potrošil dvakrat več nafte, kot pa jo je dodal celotnim rezervam!« Mnogi učenjaki so se pripravili, glede tega, čes da bodo mnenja, da vsa »fosilna goriva« izvirajo iz predzgodovinske biomase (glej npr. Gold in Sotler, 1980), in da bodo raziskovanja dokazov, ki se priključujejo tem zamislim, smotrna za ekološko sofisticirano sociologijo.

človeška dejavnost (Bach, 1979; Cowen, 1986). Če bi podvzeli akcijo za ozdravitev, bi ta gotovo imela za posledico pomembne spremembe v energetske politiki (Laurmann, 1979). Z današnjimi metodami človeštvo ne bo tako sodobno glede proizvodnje energije v velikih količinah. Iz tega sledi, da bo mnogo ljudi na mnogih predelih sveta izgubilo svobodo, da bi počeli mnoge stvari, katere so sedaj navajeni početi.

Nedavno so ugotovili, da je hitrost, s katero se spreminja celotno ozračje, večja, kot pa so poprej domnevali (Shabecoff, 1986), očitna tehtnost tega pojava kot kazalca za prekoračeno breme ali za pomanjkanje zmogljivosti okolja pa se odraža v dejstvu, da se postavljajo resna mnenja in vprašanja, ali bo zemlja sploh še naseljiva (Oppenheimer, 1986).

Če pa obrnemo pozornost na izrabo *obnovljivih virov*, se tudi tu kažejo znamenja, da je zmogljivost okolja že prekoračena. Les, na primer, je bil iztrošen hitreje, kot pa raste – zaradi kuriva, papirja in gradbenega materiala. Krčenja gozdov na rečnih področjih mnogih predelov na svetu so povzročila mnoge neustrezne človeške poselitve. Svobodna plovba med dvema največjima oceanoma je bila vzpostavljena za ceno tveganja skrčevanja gozdov, kar je povzročilo težko sedimentacijo in možnost, da je premalo vode v suhi sezoni, da bi napolnila zapornice Panamskega prekopa, svoboda prebivalcev Panama Cityja pa je prizadeta, ker ne morejo piti čiste vode (Ledec, 1985:184).

V kmetijstvu pa so navedli dejstvo, da pridelek po hektaru teži k temu, da se spreminja v obratnem razmerju z velikostjo kmetije, kot vzrok, da se gleda na zemljiško reformo kot da hrabri malo kmetijstvo, in ne le samo kot politično ali ekonomsko dejstvo, pač pa tudi kot način povečati zmogljivost zemlje za število ljudi (Nofz, 1983). Mednarodni napor, da bi zaustavili širjenje puščave (Reining, 1979; Thomson, 1985), potekajo kot odgovor na dejstvo, da puščave vsekakor napredujejo. Njihovo povečevanje je navsezadnje do največje mere povzročil človek, in to je drugi kazalec, kako je breme, ki ga predstavlja človek, že prekoračilo celotno zmogljivost okolja. Človekova izraba zemlje že uničuje njeno uporabnost. Ni le na kocki svoboda hotenja; svoboda kmetov, da sami odločajo glede izkoriščanja zemlje, brez vmešavanja oblasti, ki so bolj dovzetna za globalne zadeve, ne more več dolgo prevladovati.

Omenili smo že, da naraščajo učinki pomanjkanja življenjskega prostora in porasta prebivalstva. Sedaj lahko to izrazimo z bolj splošnimi besedami: podoben problem nastane zaradi pritiska bremena, ki ga povzroča pomanjkanje zmogljivosti okolja in zaradi pritiska bremena, ki nastane zaradi povečanja bremena. V zgodovini človeštva je prišlo do obdobj, ko so se morali ljudje ukvarjati z občasnim pomanjkanjem zmogljivosti okolja (ali pomanjkljivim pristopom k zmogljivosti okolja), od katere so bili nekoč odvisni. To se lahko primeri zaradi naravnih nesreč, na splošno pa se to dogaja v vojnem času. Enakost, ki smo jo sedaj omenili, pomeni, da lahko gledamo na take epizode kot na možne vodnice za spoprijemanje z današnjim in jutrišnjim preobilnim bremenom.

Pred letom 1943 je bila Indija odvisna od uvoza kakega milijona ton riža iz Burme. Vojni čas japonske okupacije je to dobavo zaustavil. Britanska administracija v Indiji je »ostala zvesta obnašanju *laissez-faire*, katerega se je držala v podobnih okoliščinah (lakota) že v prejšnjem stoletju na Irskem«, vendar rezultati, ki so vključevali neizprosno dvigovanje cen riža v Kalkuti, in smrt od lakote za kakih pol milijona ljudi v Bengaliji (Milward, 1977:280–281). Ko je vojno stanje onemogočilo pristop k prej razpoložljivi zmogljivosti okolja, so se povsod na svetu

oprijeli *opustitve* prostih trgovskih modelov, da bi se izognili tem strašnim učinkom. Racioniranje (hrane, prav tako pa tudi drugega redkega, vendar pomembnega blaga) je bilo vzpostavljeno v celoti. Nauk za prihodnost: pomanjkanje zmogljivosti zadeva vodeno porazdeljevanje; »prosta prodaja« lahko še poslabša razsulo.

Vodenega porazdeljevanja so se oprijeli kadar njegove nujnosti ni bilo moč zanikati, in to kljub ideološkemu nasprotovanju.

Priložnostno so se pojavili črni trgi, kdaj pa kdaj je prišlo do kopičenja zalog, kar je še poslabšalo dano pomanjkanje zaradi vojne, vendar so kljub tem nedoslednostim vzorci racioniranja v glavnem uspeli in sicer kot sredstva, kako se kosati z izgubo prejšnje zmogljivosti (ali za spopadanje z naraščajočimi zahtevami po določenih dobrinah, ali zaradi vojaške mobilizacije). Sovjetska zveza je dovolila, da zrastejo cene za nekatere nebitvene dobrine na prostem *kolhozem* tržišču, racionirala pa je vse, kar je bilo potrebno, in zamrznila cene slednjega. Sistem racioniranja je opisan kot »neizprosno v korist delavcev, ki so presegli predpisano normo« (Milward, 1977:239). V Združenih državah pa so uvedli za vse civiliste bone za hrano in bencin ter na podlagi dokazane potrebe so prav tako izdali potrdila za oslabljene. Programi racioniranja in nadzora cen so uspevali z restriktivnimi zahtevami, da se ohranjajo nezadostne zaloge ter zagotavlja razumna enakost porazdeljevanja (Campbell, 1971).

V nacistični Nemčiji pa je obstajalo oboje: racioniranje in nabor za delo (namreč zvrst »racioniranja« človeškega dela za prednostno uporabo, in za najpotrebnejše naloge). Ko pa se je vojna končala, so večino nacističnih načrtov racioniranja in celo nabor za delo nadaljevale okupacijske sile.⁸

Kljub ameriškim in angleškim pošiljkam hrane, ki so veljale 1,5 milijarde dolarjev, so bili pogoji v razrušeni Nemčiji tako težki, da je znašal še tri leta po končani vojni obrok za odraslega državljana le 1550 kalorij na dan (Balabkins, 1964).

Ko se bodo sociologi popolnoma uglasili s pojmom zmogljivosti okolja in ostalimi ekološkimi pojmi, bodo zmogli izčrpane in sistematične primerjalne študije, ki bodo dejansko osvetlile prihodnost. Po drugi svetovni vojni pa so se dogajali še drugi incidenti glede racioniranja. V času invazije na Suez, leta 1956, sta Britanija in Francija vzpostavili racioniranje, s čimer sta se spopadli s prekinitvijo dobave nafte. Zmanjšana poraba nafte je skrčila delovne ure in povzročila brezposelnost v Evropi. Nekatere dežele so ukinile nedeljski in počitniški avtomobilizem (Daoudi and Dajani, 1985:13–25). Izhajajoč iz arabskega naftnega embarga iz leta 1973, še prej pa zaradi na novo nastale negotovosti glede dobave nafte, zaradi iranske revolucije leta 1979, se je pojavila zamisel, da bo treba v Združenih državah petrolej nujno racionirati, in sicer kot način prehoda od ameriškega dolgotrajne razvajenosti glede zapravljive odvisnosti od tega neobnovljivega vira, na »bližajočo se dobo energije, ki jo je moč vzdrževati« (Henderson, 1978). Do tega bo tudi prišlo.

⁸ Dandanes se v mnogih deželah »ženska gibanja« borijo, da bi povečala svobodo za vstop žensk v poprej vsesplošno ali pretežno moške posle. Ob vrednotenju izgledeov za uspeh tega boja, ki se nadaljuje v prihodnost, bi lahko omenili ironijo naslednjega dejstva: pristop žensk k moškim poslom je bil v preteklosti prisilna sprememba, ki je izvirala iz nezaželenega pritiska. V okupirani Nemčiji, v oktobru 1946, je na primer po predpisu britanske vojaške vlade potrjeno, da mora glavni delovni nabor, ki ga je vzpostavil nacistični režim, dejansko ostati, in bo obvezoval za delo vsakogar, ki je primerne starosti – 16 do 45 za ženske, 14 do 65 za moške. Obvezno pa je bilo treba imeti legalno delo, zaradi živiliških kart. Zaradi poveljnega pomanjkanja primernih moških, so bile na naboru sprejete ženske, in sicer za delo, ki je bilo poprej moško.

Če sociologi obračajo pozornost na okoliške in biološke vplive, ki oblikujejo človeško življenje (z družbenimi in kulturnimi silami vred, na katere se je naša stroka do sedaj osredotočala), nas bodoča prilagoditev človeške družbe pritisku bremen ne more več zastraševati. Sile, ki kratijo človekovo svobodo za razmnoževanje, za izkoriščanje naravnih virov in za odlaganje odpadkov kjerkoli znotraj istega prostora, bi morale priti v sociološko analizo. Morda bo za preostanek življenja vsakega sedaj živečega sociologa obstajal deficit globalne zmogljivosti okolja, vendar pa je minila svoboda naše stroke, da gradi modele človeške družbe ne ozirajoč se na pritisk obremenitve okolja. Ne bodimo žrtve nezaslišane kulturniške zaostalosti, pa ne vidimo nezaslišanost teh sprememb.

Uporabljena literatura:

- Allan, William
1965 *The African Husbandman*. Edinburgh: Oliver and Boyd. Arad, Ruth W., and Uzi B. Arad.
1979 »Scarce Natural Resources and Potential Conflict.« str. 23–104 in Ruth W. Arad, Uzi B. Arad, Rachel McCulloch, Jose Pinera, and Ann L. Hollick, *Sharing Global Resources*. New York: McGraw-Hill.
- Bach, Wilfrid
1979 »Impact of Increasing Atmospheric CO₂ Concentrations on Global Climate: Potential Consequences and Corrective Measures.« *Environment International*, 2: 215–228.
- Balabkins, Nicholas
1964 *Germany Under Direct Controls: Economic Aspects of Industrial Disarmament 1945–1948*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Bookchin, Murray
1982 *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Palo Alto, CA: Cheshire Books.
- Campbell, Colin
1971 *Wage-Price Controls in World War II, United States and Germany*. Washington, DC: American Enterprise Institute.
- Catton, William R., Jr.
1980 *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
1983 »Social and Behavioral Aspects of the Carrying Capacity of Natural Environments.« pp. 269–306 in Irwin Altman and Joachim F. Wohlwill (eds.), *Behavior and the Natural Environment*. New York: Plenum.
1969 »Homo Colossus and the Technological Turn-Around.« *Sociological Spectrum*, 6: 121–147.
- Catton, William R., Jr., and Riley E. Dunlap
1980 »A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology.« *American Behavioral Scientist*, 24 (September/October): 15–47.
- Churchill, R. R., and A. V. Lowe
1983 *The Law of the Sea*. Manchester: Manchester University Press.
- Cottrell, Fred
1955 *Energy and Society*. New York: McGraw-Hill.
- Cowen, Robert C.
1986 »Global Warming Compels Scientists to Close Ranks.« *Christian Science Monitor*, January 15, str. 1.
- Daly, Herman E.
1979 »Ethical Implications of Limits to Global Development.« str. 27–57 v William M. Finnin, Jr. and Gerald Alonzo Smith (eds.), *The Morality of Scarcity: Limited Resources and Social Policy*. Baton Rouge, LA: Louisiana State University Press.
- Daoudi, M. S., and M. S. Dajani
1985 *Economic Diplomacy: Embargo Leverage and World Politics*. Boulder, CO: Westview Press.
- DeBardeleben, Joan
1985 *The Environment and Marxism-Leninism: The Soviet and East German Experience*. Boulder, CO: Westview Press.
- Derthick, Martha, and Paul J. Quirk
1985 *The Politics of Deregulation*. Washington, DC: The Brookings Institution Eyre, S. R.
1978 *The Real Wealth of Nations*. New York: St. Martin's Press.
- Gold, Thomas, and Steven Soter
1980 »The Deep-Earth-Gas Hypothesis.« *Scientific American*, 242 (June): 130–137.
- Gorbachev, Mikhail S.
1985 *A Time for Peace*. New York: Richardson & Steirman.
- Hardin, Garrett

- 1968 »The Tragedy of the Commons.« *Science*, 162 (13 December): 1243–1248.
- Harris, Marvin
- 1977 *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*. New York: Random House.
- Hayes, H.
- 1981 »A Conversation with Garrett Hardin.« *The Atlantic Monthly*, 247 (May): 60–70.
- Henderson, Carter
- 1978 *The Inevitability of Petroleum Rationing in the United States*. Princeton, NJ: Princeton Center for Alternative Futures, Inc.
- Hollin, John T., and Roger G. Barry
- 1979 »Empirical and Theoretical Evidence Concerning the Response of the Earth's Ice and Snow Cover to a Global Temperature Increase.« *Environment International*, 2: 437–444.
- Huang, Lucy Jen
- 1982 »Planned Fertility of One-couple/One-Child Policy in The People's Republic of China.« *Journal of Marriage and the Family*, 44 (August): 775–784.
- Laurmann, J. A.
- 1979 »Climate Change from Fossil Fuel Generated CO₂ and Energy Policy.« *Environment International*, 2: 461–473.
- Ledec, George
- 1985 »The Political Economy of Tropical Deforestation.« str. 179–226 v H. Jeffrey Leonard (ed.), *Divesting Nature's Capital: The Political Economy of Environmental Abuse in the Third World*. New York: Holmes & Meier.
- Lanski, Gerhard, and Jean Lenski
- 1982 *Human Societies: An Introduction to Macrosociology* (4 izd.). New York: McGraw-Hill.
- Leonard, H. Jeffrey
- 1984 *Are Environmental Regulations Driving U.S. Industry Overseas?* Washington, DC: The Conservation Foundation.
- Lloyd, E. M. H.
- 1943 »The Food Situation in a World at War: In the United Kingdom.« *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 225 (Januar): 83–85.
- Lovins, Amory B., and L. Hunter Lovins
- 1982 *Brittle Power: Energy Strategy for National Security*. Andover, MA: Brick House Publishing Co.
- Lumsden, Charles J., and Edward O. Wilson
- 1983 *Promethean Fire: Reflections on the Origin of Mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Malinowski, Bronislaw
- 1947 *Freedom and Civilisation*. New York: Roy Publishers.
- Marsden, Sullivan, Jr.
- 1986 Letter. *Christian Science Monitor*, Februar 12, str. 15.
- Milward, Alan S.
- 1977 *War, Economy and Society*. London: Allen Lane.
- Mountfort, Guy
- 1981 *Saving the Tiger*. New York: Viking Press.
- Nofz, Michael P.
- 1983 »Carrying Capacity and U.S. Agriculture.« *The Rural Sociologist*, 3 (September): 303–311.
- Oppenheimer, Michael
- 1986 »Will the Planet Remain Habitable?« *New York Times*, June 30, p. A19.
- Ostheimer, John M., and Leonard G. Ritt
- 1982 »Abundance and American Democracy: A Test of Dire Predictions.« *Journal of Politics*, 44 (Maj): 366–387.
- Ozinga, James R.
- 1985 *The Prodigal Human*. Jefferson, NC: McFarland & Company, Publishers.
- Parsons, Jack
- 1971 *Population versus Liberty*. London: Pemberton Books.
- Poston, Dudley L., and Mei-Yu Yu
- 1985 »Quality of Life, Intellectual Development and Behavioural Characteristics of Single Children in China: Evidence from a 1980 Survey in Changsha, Hunan Province.« *Journal of Biosocial Science*, 17 (April): 127–136.
- Reining, Priscilla
- 1979 *Challenging Desertification in West Africa: Insights from Landsat into Carrying Capacity, Cultivation, and Settlement Sites in Upper Volta and Niger*. Athens, OH: Ohio University Center for International Studies.
- Schnaiberg, Allan
- 1980 *The Environment: From Surplus to Scarcity*. New York: Oxford University Press.
- Shabecoff, Philip
- 1986 »Swifter Warming of Globe Foreseen: Climate and Health Imperiled by Atmospheric Changes, Scientists Tell Senate.« *New York Times*, Junij 11, str. A17.
- Simpson, Evelyn, Helen Gardner, and Timothy Healy (eds.)

- 1967 John Donne: Selected Prose. Oxford: Clarendon Press.
- Singh, Arjan
- 1984 Tiger! Tiger! London: Jonathan Cape.
- Sorokin, Pitirim A.
- 1957 Social and Cultural Dynamics (1 vol. ed.) Boston: Porter Sargent.
- Sumner, William Graham
- 1896 »Earth Hunger or the Philosophy of Land Grabbing.« str. 31–64 v A. G. Keller (ed.), Earth Hunger and Other Essays. New Haven: Yale University Press, 1913.
- Thomson, James T.
- 1985 »The Politics of Desertification in Marginal Environments: The Sahelian Case.« str. 227–262 in H. Jeffrey Leonard (ed.), Divesting Nature's Capital: The Political Economy of Environmental Abuse in the Third World. New York: Holmes & Meier.
- Vayda, Andrew P.
- 1974 »Warfare in Ecological Perspective.« Annual Review of Ecology and Systematics, 5: 183–193.
- Willis, David K.
- 1985a »Chinese Appear Confident: Only Children Won't Be Spoiled Children.« Christian Science Monitor, december 16, str. 9.
- 1985b »Chinese Grandmas Sing the Party Line.« Christian Science Monitor, December 17, str. 10.
- Wittfogel, Karl August
- 1968 »The Theory of Oriental Society.« str. 179–198 in Morton H. Fried (ed.), Readings in Anthropology (2nd ed.), vol. 2: Cultural Anthropology. New York: Thomas Y. Crowell Company.
- World Bank
- 1980 World Tables (2. izd.). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- World Resources Institute, and International Institute for Environment and Development
- 1986 World Resources 1986: An Assessment of the Resource Base that Supports the Global Economy. New York: Basic Books, Inc.

IVAN HVALA

Razmikanje pregraj

Pobuda za izdajanje revije v tujem jeziku

V uredniških programih Teorije in prakse že vrsto let ugotavljamo, da bi bilo potrebno storiti kaj več za to, da bi naša znanstvena, kulturna, zgodovinska in politična misel prodirala v svet. Ta pobuda postaja v sodobnih mednarodnih odnosih še bolj aktualna. Svetovno javnost zanima, kaj se dogaja v Jugoslaviji, posebej še, kaj mislijo jugoslovanski avtorji o razmerah doma in v svetu, v tujih jezikih napisane informacije o tem pa so zelo pičle. Zato seveda podpiramo stališče Republiškega komiteja za kulturo, da mora priti odločitev o izdajanju revije v tujem jeziku med prioritete naloge naše družbene skupnosti.*

Zlasti je potrebno ugotoviti, da sta naša družboslovna misel in kulturnozgodovinsko védenje premalo aktivno navzoči v svetovni javnosti. Po drugi strani pa vemo, da tuje družboslovne, kulturne, zgodovinske in politične revije prinašajo obilico ocen in analiz naših aktualnih družbenopolitičnih odnosov in tendenc razvoja v naši družbi. Pri tem je tuja javnost pogosto izpostavljena tudi enostranskim pogledom na našo stvarnost, saj nima dovolj možnosti, da bi se seznanila z izvirnimi stališči naših družboslovcev, kulturnih delavcev, zgodovinarjev in publicistov sploh. Preprosto je zadnji čas, da se v pogledu znanstvenega in kulturnega odpiranja k tujini domislijo tudi za to področje nove možnosti in se začno aktivneje uveljavljati. Marksistični center CK ZKS je v 1982. letu podprl predlog Teorije in prakse za natis posebnih zvezkov v enem od tujih jezikov, za začetek dvakrat letno, kasneje morda pogosteje; pri njenem izdajanju naj bi se združevali interesi raziskovalnih institutov, centrov in kulturnih ustanov ter revij s področja družbenih ved, kulture in kritične filozofije. Prav tako bi morala revija v tujem jeziku vključevati članke s področja naravoslovja, ki imajo občedružbeni pomen. Revija bi objavljala najboljše že objavljene, pa tudi na novo napisane izvirne članke, razprave in komentarje.

V Jugoslaviji izdajamo v tujem jeziku približno 10 revij samo s področja družboslovja – bolje rečeno o družbenih in političnih vprašanjih, s področja zunanje politike in mednarodnih odnosov. Te revije imajo v tujini različen, praviloma sorazmerno majhen odmev. Razlog za to je, razen redkih izjem, treba iskati v načinu obravnavanja problemov. Zato bo potrebno pri načrtovanju revije za tujino maksimalno upoštevati vse dosedanje pozitivne in negativne izkušnje. Predvsem pa je treba razčistiti nekaj načelnih vprašanj:

– komu bo revija namenjena, kako široka bo distribucija. Predpostavljamo, da bo poudarek na potrebah sosednjih držav, Evrope ter dežel v razvoju. Predvsem je nujno opredeliti primarni interes, kar naj bi vplivalo tudi na vsebinski

koncept revije ter njen program. Zanimive bodo izkušnje raziskovalnih in drugih ustanov ter revij, ki imajo razvitejše sodelovanje s sorodnimi ustanovami v tujini. Vsekakor kaže razmišljati tudi o tem, da bi razpečevali revijo po regularnih poteh – se pravi prek knjigotrske mreže v posameznih deželah.

- kaj se z revijo želi doseči. Odgovor na to vprašanje bo bistveno odločal o vsebinskem in tudi formalnem konceptu takšnega tiska v tujem jeziku. Recimo, da bi morali imeti pred očmi predvsem dva cilja: prvič, celovit prikaz razvoja družbenih odnosov v Jugoslaviji; kulturno zgodovinskih dosežkov, aspiracij in tendenc; soočanj s civilizacijskimi izzivi, z razvojnimi vprašanji, mednarodnimi odnosi; povezava Slovenije in Jugoslavije z Evropo, Sredozemljem, s svetom; drugič, prikaz razvoja in dosežkov znanosti v vseh najpomembnejših vidikih.

Koliko se takšen okvirni koncept revije v tujem jeziku ujema s potrebami, interesi itd. potencialnih ustanoviteljev revije, zlasti pa drugih revij, bo potrebno še razjasnjevati. Vsekakor bi morali doseči povezavo:

- z najboljšo tradicijo marksizma kot izjemno teoretsko novostjo v sodobni zgodovini, tako glede doseženih spoznanj, posebnih metod in načinov obstoja marksizma, kot tudi vedno živo potrebo po relevantnem branju Marxa in sodobnih družbenih izkustev v najrazvitejših deželah;

- s porajanjem vedno višjih in novih potreb, pred katerimi so socialistične družbe, zlasti pa Slovenija in Jugoslavija;

- z najbolj inovativnimi in vrhunskimi centri družboslovja, družbenih problemov naravoslovja in kritične filozofije v svetu;

- z vedno večjo račlenjenostjo družbenih odnosov pri nas ter z osmišljanjem družbene prakse, kot to izhaja iz prej navedenih prvin.

Kako daleč posegati nazaj v novejšo zgodovino, na kakšen način predstavljati razvoj družbenih odnosov, da bi zadostili naravnosti posameznih znanstvenih, kulturnih in političnih ustanov, kakor tudi o tem, katera ključna področja raziskovanja bi morali zlasti upoštevati – o vsem tem je potrebno še razpravljati. Vsekakor bi morala biti revija v tujem jeziku predvsem slovenska, in le posredno jugoslovanska edicija. Zato je umestno vprašanje, koliko in kako prikazovati stanje v jugoslovanskem družboslovju in širše (ob nujnem, vendar omejenem vključevanju avtorjev iz drugih republik in pokrajin). To vprašanje je umestno tudi z vidika razmerja med problematiko, ki zadeva notranje življenje v Sloveniji in Jugoslaviji ter zunanjepolitičnimi temami in mednarodnimi odnosi. Najmanj je vprašljiv razmislek o izboru tujega jezika, to naj bi bila angleščina. Zato pa bi bilo zaželeno uporabljati več jezikov pri prevodih sinopsisev. Glede plasmaja revije v tujini bi morali izhajati predvsem iz potreb znanstvenih, kulturnih in političnih ustanov in organizacij kot tudi posameznikov, prek katerih že poteka pretok informacij s tujino.

Prav tako bi bilo zanimivo ugotoviti interes za revijo pri gospodarskih organizacijah in njihovih združenjih doma in v svetu.

Izdaja revije v tujem jeziku bi se morala ogniti morebitnemu vtisu bralcev, da zastopa izključno ali pretežno t. i. ideološka stališča na obravnavanih predmetnih področjih. Potrebno je zagotoviti pluralističen koncept, se pravi, da se posamezne teme problematizira po načelih znanstvenega raziskovanja in teoretske kritike. Revija bi se morala izogniti tudi lokalizmu, problemom, ki lahko nam sicer nekaj pomenijo, tujemu bralcu pa tudi ob najbolj pazljivem branju povedo malo ali nič. Drugače povedano, problematika bo morala biti »internacionalizirana«. O tem je temeljito spregovoril dr. Zdravko Mlinar v prispevku »Internacionalizacija druž-

benih znanosti«, Teorija in praksa, letnik XXIII, št. 6, (str. 403–410), ki ga je podnaslovlil še z naslednjimi pomensko zelo jasnimi temami: (ne)znanstvena zasnova razvojnih usmeritev, restriktivna politika in manjko afirmativnih spodbud, mednarodno komparativno raziskovanje, vrednotenje rezultatov raziskovanja, znanstveno izpopolnjevanje, dostopnost znanstvene literature, mednarodna znanstvena posvetovanja, informativna tehnologija in mednarodna izmenjava podatkov. O teh temah je na svoji zadnji seji razpravljala tudi Svet fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani.

Vključevanje v svetovne okvire znanstvenega in kulturnozgodovinskega delovanja je bilo vedno pogoj in izraz razvoja sleherne družbene skupnosti. Pretežno naključni mednarodni stiki in sodelovanje, ki jih danes vzdržujemo brez kakršnekoli pomembnejše usmeritve v izdajanju revialnega tiska, so že vrsto let izraz restriktivnih programskih možnosti in delovanja Raziskovalne, Izobraževalne in Kulturne skupnosti, njihove razcepljenosti in samoljubnega zapiranja v skrbno varovane prostore. Omejevanje in marginalizacija naše znanosti in kulturnozgodovinskega védenja ali pa afirmativna politika celotne družbene skupnosti je tudi na tem področju temeljna dilema in izziv za prihodnost.

Izključni kriteriji za oblikovanje programa revije v tujem jeziku bi morala biti strokovnost, se pravi širši znanstveni, teoretski, kulturni in politični domet objavljenih prispevkov. Prav gotovo bi imel strožji kriterij pri urejanju revije v tujem jeziku povratni učinek tudi na uredniške zasnove in načrtovanje razvoja domačih revij.

GERARD BENSUSSAN

Moses Hess, la philosophie, le socialisme

Pri založbi Presses universitaires de France je v zbirki Philosophie d'aujourd'hui, ki jo ureja Paul-Laurent Assoun, izšla sredi leta 1985 knjiga mlajšega marksističnega pisca Gerarda Bensussana o filozofiji in socializmu pri Mosesu Hessu. Pisec je sicer znan po soavtorstvu pri izdaji nadvse uspešnega Dictionnaire critique du marxisme, ki sta ga pripravila skupno z Georgesom Labico in izdala leta 1982 in ki je že izšel v drugi predelani izdaji.

Izbor Mosesa Hessa za osrednji predmet knjige nakazuje neko strateško avtorjevo odločitev: izognil se bo ustaljenim temam, ki spadajo v marksistično eksegezo in predvsem tveganju stereotipnega obravnavanja ter bo obravnaval Marxa in Engelsa le od strani in ob motivih, ki so ju povezovali s teoretskimi sopotniki in sodelavci, zato pa bo njegova centralna tema samo zgodovinsko-teoretsko vzdušje in njegove spremembe med letom 1835 in 1865 v Nemčiji in v Evropi, navezano na osebnostno in teoretsko formiranje Mosesa Hessa in na tematsko izkristaliziranje pojmov filozofije in socializma.

S svojima najzgodnejšima spisoma Jezusovo življenje z leta 1935 in Prolegomenami k historiozofiji iz leta 1938 je Moses Hess odločilno začrtal teren, na katerem so nastali rokopisi leta 1844, še zlasti pa so njegovi prispevki odmevni v Prispevku k židovskemu vprašanju. Bensussan označuje Hessovo intelektualno kariero za obetavno, vendar kratko, difuzno in kljub temu znamenito. Razen dveh tandemov filozofov, Hegla in Feuerbacha, in dveh »doktorjev revolucije«,

kot je Marxa in Engelsa poimenoval Heine, ni nihče toliko prispeval v sredini prejšnjega stoletja k elaboriranju filozofije in socializma kot on. Njegov židovski izvor in konflikt z njim je tematsko prisoten zlasti v njegovih zgodnjih spisih, latentno pa v vsem njegovem pisanju, po čemer je bil blizu Marxu, pred njim pa po formuliranju emancipacijske problematike židovstva, po svoji predestiniranosti, da vodi tovarno sladkorja in pomanjkanju entuziazma za ta posel, pa Engelsu. Obenem pa je odrasel v družinski tradiciji interpretiranja Talmuda, ki mu je ostalo bližje kot uvajanje v trgovske posle, tako da so najprej pri njem formulirani stavki o denarju, skozi katerega je mogoče razodeti »bistvo«, kot o nizkotni in mučni dejanskosti. Predvsem pa se je inspiriral v literaturi La Bruyera, Wielanda, Herdera, Goetheja, Mendelssohna, Madame de Stael, še najbolj pa pri Spinozi in Rousseauju.

Bensussan je Hessovo teoretsko delo predstavil skozi tematsko zaporedje njegovih spisov, ki se začneja z utemeljitvijo »družbene metafizike«, se razvije kot prva filozofija akcije, preide v akcijo filozofije: politiko in izteče v izpostavitve problema »tretjega človeka« ter v odpoved Heglu in izpoved privrženosti Feuerbachu. Znotraj tega premika interesa, ki ustreza hrati izpostavitvi prehoda od urgentnosti teološke problematike k njenemu »bistvu«, politični in družbeni »resničnosti« te problematike, ki je pri Marxu izpeljana v Prispevku k židovskemu vprašanju, odkriva Bensussan v Hessovih tekstih na vsakem koraku motive, ki so animirali filozofsko utemeljitev socialističnih in komunističnih idej, značilnih za drugo polovico 19. stol. in 20. stol. Tako je pri njem prvič formulirana ideja o teoretskih virih teh idej, ki jo navezuje na prihodnjo Revolucijo, ki bo morala odpraviti tri aktualne »opozicije« njegovega časa: »denarne aristokracije«/»pavperizma« v Angliji, spiritualizma/materializma v Franciji in Cerkve/Države v Nemčiji.

Tradicionalno terminologijo o troedinstvu je Hess uporabil za pojmovno anticipiranje

Revolucije, značilno za dobo po letu 1836, saj je začel s pisanjem tako, da je imel »biblijo v eni roki (Spinozino) Etiko v drugi«. Torej bo trojna, ker bo vzpostavljena s povezavo teh »treh virov«, ki so našli ustrezna elaboriranja v angleški politični ekonomiji, francoskem socializmu in nemški klasični filozofiji, zgodovinsko pa ena, ker bo merila na ponovno enotno konstituiranje in bo potlačila vsakršen ubijajoči dualizem. »Algebra revolucije«, o kateri govori, kot neka nenavadna zgodovinska in družbena aritmetika izenači eno in Tri in utemelji, da se (gornji) trikrat dva ukine v Enem.

Zato Bensussan označi Hessovo koncepcijo za »pitagorejski socializem«, ki se je bolj inspiriral pri židovsko-kabilistični mistiki kot pa Heglovi dialektiki. Z vrsto referenc Bensussan dokazuje, da je napačna razširjena predstava, da je Moses Hess spadal med mladoheglovce, saj je sam poudarjal, da v času pisanja svojih zgodnjih del heglowskih spisov še ni prebiral, pred krajem svojega življenja pa je podčrtal, da ni bil nikoli pripadnik heglowske šole.

Vendar uspeva Bensussanu izpostaviti neko aktualnost Mosesa Hessa, ki se navezuje ravno na anekdotični način ekspliciranja zgodovine pri njem in na pitagorejski, ali še bolj eleatski značaj njegove teorije. Posamezni pojmi so stilno hipostazirani, neslučajno zapisani z veliko začetnico, kajti gre mu za to, da dokaže in potrdi neko gibanje, ki napreduje in katerega figure, v trojnem ritmu – enosti, dualizma, triade – opisuje kakor biblični pisec. Vzdignjen je nad nizkotnost človeških strasti, ki jih mimogrede biča v svojem tekstu, anekdota ima pri njem samo ta pomen, da omogoča izpostavitve figure in nezadržnosti, s katero se giblje in katere strašljiv zgled nam pisec prezentira. Pri tem je vseeno, ali ji pripade kak pozitivni ali negativni pomen, saj ima odločilno funkcijo sam vzvišen ton, ki zahteva *distanco od subjekta in hkrati enotnost resnice*.

Proti Heglu se Hess navezuje na kritiko Cieszkowskega in kategorije, ki jim je bilo prej usojeno, da so prešle ena v drugo, so zdaj teološko-politično transsubstituirane. Prej so morale izginjati, zdaj so zagnane onstran principa izkustva in zgodovine, saj Zgodovina, kot je znano, ni nič drugega kot logična religija, Logika pa mora po svoji strani postati religija Zgodovine. Aktualnost Hessovega pisanja je prav v tem, da je zabri-

sal razliko med ritualom in filozofskim razpravljanjem, tako da njegov bralec in poslušalec ne more več ločiti, ali prisostvuje logiki razodetja ali razodevanju logike. S tem je filozofija postala praktična in avtentično politična, seveda v čisto drugem smislu kot pri Marxu.

Kar Bensussan analizira, ni delo Mosesa Hessa v njegovem razmerju do Marxa, ampak njegova današnja aktualnost in pot, ki jo je utiral, njegovo dialektiziranje Zgodovine in/ali historiziranje Dialektike, za katero ugotavlja, da je Hessa prepogosto vodilo do vzpostavljanja preproste identičnosti obeh, pri čemer se vzorci ene in zakoni druge skoraj sistematično pomešajo. Tako vzpostavljena absolutna koherentnost, h kateri vsaka takšna filozofija tendira, uvaja neko nekontrolirano generalizacijo enačajev: Zgodovina, Religija, Logika, Družba, Morala in Nujnost so pojmi, ki so kvazizamenljivi, neka univerzalna enačba, ki po svojem principu anulira razliko, oz. jo razglaša za fantazmatično utvaro, med etičnimi imperativi in logičnimi zakoni.

Leo Šešerko

MILADIN ŽIVOTIĆ

Aksiologija

(*Naprijed, Zagreb 1986*)

Tekst za to knjigo je nastal v okviru projekta »Sodobni aksiološki problemi« na Filozofskem institutu v Beogradu. Avtor ni napisal posebnega uvoda, dodal pa je v knjigi izbrano bibliografijo in kazalo imen. Problematiko vrednot je začel z vprašanjem, kaj je filozofija vrednot in jo nadaljuje s poglavji »Sodobna filozofija in problemi vrednot«, »Dejstva in vrednote«, »Znanost, tehnologija in vrednote«, »Materialne dobrine in kapitalistični način proizvodnje«, »Vrednote kot norme družbenega življenja«, »Ustvarjalnost in vrednote« itd.

Avtor se zavzema za marksistično humanistično koncepcijo vrednot, ki za razliko od metafizično-humanistične koncepcije vrednot ne reducira na obstoječi družbeni si-

stem. Aksiologija zanj ni več posebna filozofska disciplina, ampak sodobna marksistična filozofija, ki integrira vase tudi pozitivne rezultate meščanske filozofije 20. stoletja. Teoretično osmišlja kvalitativno nov način življenja in revolucionira starega, tako da skuša pokazati pogoje možnosti tistih sprememb obstoječih razmer, v katerih je človek še odtujen in izkoriščano bitje. Avtorju ne gre za adaptacijo posameznika na obstoječe kulturne vrednote kot npr. kulturni antropologiji, sociologiji vrednot, pragmatizmu, neopozitivizmu, psihoanalizi itd., ampak za kritiko celotnega družbenega sistema, iz katerega te vrednote izhajajo. Cilji človekovega ravnanja izhajajo iz kritike oz. negacije obstoječega, in ne obratno. Zato avtor meni, da obstoječe stanje lahko v celoti spremenijo samo vsi subjekti, ki so za to spremembo zainteresirani. Meni, da je teorija o enem samem subjektu, ki je sposoben spremeniti obstoječe, že presežena. Človek ne more živeti brez vrednot, ni pa vseeno, katere vrednote izbere. Izbira pa je pogojena po zgodovinskih možnostih njegove svobode. Knjiga je sicer filozofsko koncipirana, vendar je zanimiva za slehernega bralca, ki ni ravnodušen do problematike vrednot in vidi dialektično gibanje med filozofsko kritiko vrednot (vrednosti?) našega časa in reprodukcijo lastnega življenja.

Začnimo z vprašanji, odkod izhajajo vrednote in kako se spreminjajo. V novoveški filozofiji je človek kot subjekt najvišja vrednota. Zaradi obrnjenosti človeka navzven, subjekta na objekt, človek išče nadomestke za samega sebe v nečem drugem, odtujenem. Samorefleksija je bila najvišji človekov ideal pri Aristotelu, Kantu, Heglu itd. Vendar znotraj te samorefleksije ni bil domišljen odnos med sredstvi in cilji. Kot ugotavlja avtor, so se teorije transformirale v družbene tehnologije. Metafizične vsebine uma so se instrumentalizirale v obstoječem produkcijskem načinu. Marksistična filozofija je vpela samorefleksijo v človekovo samodejavnost, samoodločanje, samorazumevanje, samorealizacijo, ki so osnovne, univerzalne in radikalne vrednote. Izražajo možnosti človekove emancipacije. Životič izhaja iz teze, da je možno vrednote interpretirati s stališča človekovega samorazumevanja in ne kavzalno, ker s tem izražamo njihovo družbeno-zgodovinsko naravo. Človek se nahaja med avtonomijo in heteronomijo vrednot, ki

imajo notranji izvor v njem samem in zunanji izvor v svojem odtujenem bistvu. Morda bi za razlikovanje obeh izvorov kazalo uporabljati terminološko razliko: vrednota-vrednost. Potrebno je poudariti, da gre avtorju za kritiko ideologije kot sprevrnjene zavesti in ne za ideologijo nasploh. Revolucija kot produkcija humanih odnosov je pot k avtonomiji človekove svobode. To misel avtor v knjigi konkretizira na različnih ravneh.

Naloga filozofije je v tem, da pokaže pogoje možnosti komunikacije in s tem omogoča nadaljevanje medsebojne komunikacije med ljudmi tam, kjer je bila prekinjena in je nastala dezintegracija osebnosti. Komunikacija je nujna, ker je sprememba skupna stvar vseh subjektov. Metafizika ni več ustrezna filozofija, ker je reducirala kritiko vrednot na fundamentalna znanja o poslednjih resnicah, oz. resnici, ki je pa od Kanta naprej ni mogoče spoznati. Eshatološke resnice so imele avtoritarne posledice za praktično življenje, ker so z apriornimi cilji vsiljevale vsebine praksi kot zaprtemu tipu dejanskosti, ki je usmerjeno na realizacijo ideje o tem, kaj je prava dejanskost. Takšen hermetično zaprt sistem vrednot ni bil odprt za drugačne vrednote in drugačen način vrednotenja. Tudi v zborniku J. Grila: Vrednote (zbirka Teologija za laike, Ljubljana 1986) je opis te situacije. V tem zborniku manjka izpeljava različnih načinov vrednotenja iz različnih načinov proizvodnje.

Procesa vrednotenja vrednot ni možno v celoti razumeti idealistično iz zavesti kot zavesti. Kjer nastopa subjekt v vlogi absolutnega znanja, se po mnenju Životiča v odnosu med ljudi vnašajo odnosi dominacije z vsebinami, ki naj se realizirajo. Spoznanje vrednot se reducira na spoznanje kot vrednoto. Danes smo priča naslednjim redukcijam znanja na znanost in znanosti na operativno tehnologijo. Ker pa je v scientizmu (vera v absolutno moč znanosti) prisotna tehnokratska ideologija, je naloga filozofije kritika ideologije, s katero so današnje vrednote prežete. Avtor se strinja s Humom, da vrednote niso izpeljive iz izkustva. Tudi Kant je zavrnil korist kot vrednoto. Odprto za vrednote je potrebno videti širše, kot sposobnost človeka za transcendiranje realnosti. S stališča avtonomije človekove svobode je razumljivo, da vrednote, ki so avtentične, niso skladne z vsakdanjim ideološko

prežetim izkustvom. V 20. stoletju so dobile institucije in totalitarne ideologije najvišjo vrednost. Zato meni avtor, da vrednote niso le socialno-kulturno dejstvo.

Če so posebni segmenti prakse kriterij celotne prakse, se v tem kaže logika dominacije kot volja vladajočega razreda v smislu tehnologije oblasti. Instrumentalna, institucionalna in tehnološka praksa niso kriterij človekovih avtonomnih vrednot. Absolutizacija religioznih (transcendiranje tostranstva v onostranstvo), moralnih (zoperstavljanje najstva biti) in pravnih (zakonomanija) oblik družbene zavesti ne pelje k emancipaciji. V splošnih vrednotah določene družbe se izražajo dominantni parcialni interesi vladajočega razreda, ki se kažejo v ideološkem opravičevanju svojega (avtokratskega) načina vladanja. Pragmatično najbolj učinkovita je tista dejavnost posameznika, ki je v skladu z družbenimi normami, in ima zato najbolj koristne posledice. Množična kultura usklajuje motive posameznika z vladajočo ideologijo. Kot je pokazal R. Bojanović v knjigi »Autentična i neautentična ličnost« (Prosveta, Beograd 1985) se le neavtentične osebnosti podredijo avtokratskim režimom, ne pa tudi avtentične, za katere je značilen lastni svetovni nazor in stil življenja. Imajo interes osvoboditve, ki je interes za racionalno argumentiranje.

Vrednost Životičeve Aksiologije je v prepletanju filozofskih in političnih motivov vrednotenja. Z analizo smeri sodobne filozofije 20. stoletja, ki ponujajo različne interpretacije vrednot, pokaže prehod od aktualnih k možnim strukturam življenja. Pravi, da »hermenevtika skupaj s kritično teorijo družbe odkriva v analizi predrazumevanja elemente skupnosti, ki so vtkani v naš prvotni odnos do sveta. Družba ni samo objekt spoznanja (kot vsak drug objekt – op. B. N.), ampak tudi subjekt, ki interesno vpliva na orientacije, vsebino in domet spoznanja.« (Životić: Aksiologija str. 125). Za orodje analize vrednot si izbere avtor naslednje pojme: samorazumevanje, smisel življenja, cilj, norme, samorefleksija, odprtost, svoboda. Za prodor k novemu, drugačnemu avtentičnemu vrednotenju mu služijo pojmi kot so podzavest, predrazumevanje, možno oz. izvorno izkustvo, humanistični program tehnike, čas kot kriterij zgodovinskosti, produktivna domišljija, globinska struktura jezika kot predpostavke osvoboditve,

ki jih je možno celovito osmisлити v »komunikacijski skupnosti« (Alpeltov izraz). Omenjeni mehanizmi skrivajo v sebi tudi nevarnost iluzije. Tako očita avtor neofreudovcem, da so govorico podzavesti, v katero so projicirane represivne vsebine, adaptirali na obstoječe družbene norme. Lacanova zahteva, da naj vsakdo sam osvobodijo svoje podzavesti, obvisi v zraku, podobno kot zahteva, naj vsakdo poišče v odtujenih vrednotah točko samorealizacije, če je oboje mišljeno kot solipsistična metoda. Liberalistična iluzija o svobodi kot pogodbi med parcialnimi interesi se danes dopolnjuje s kolektivistično manipulacijo duhovnega zasužnjevanja človeka na podlagi privatne lastnine. »Derefleksija« kot terapevtska metoda odvajanja subjekta od sebičnih interesov in kot duhovni napredek posameznika, naroda, človeštva (E. Lukas »Tudi tvoje trpljenje je smiselno«, Zagreb 1985) ni konsekvентno izvedljiva, dokler novi proizvodni način ne bo onemogočil izkoriščenja. Nekoč je po avtorjevem mnenju sovraštvo izhajalo iz bede, danes pa beda iz sovraštva (oboroževalna tekma). Ali je nujno, da se človek odreče dela pridobljenega materialnega bogastva zaradi uskladitve s svojim duhovnim bogastvom, jasnosti planiranih ciljev in transcendiranja bede in odtujitve?

Avtor predlaga kontrolo oblasti vladajočega razreda, ki izhaja iz krepitve materialnih privilegijev in je možna s samoorganiziranjem vseh subjektov. Socializem je po njegovem mnenju družba, ki lahko ukine »organizirano neodgovornost« (W. Mills) vladajočega razreda in samovoljo birokracije, ki pozna le odgovornost od spodaj po lastnih merilih. Avtor nastopa proti redukciji umetnosti na tehniko formalnega izražanja same sebe brez vsebine in proti redukciji igre kot »sinteze neposrednega življenja in refleksije« (E. Fink) na obrobje sveta prestiža in na tekmovalstvo, s čimer se prosti čas spremeni v profesionalno dejavnost.

V sodobnem svetu se krepijo tendence po avtoritarnosti. Vzgoja za vrednote je še vedno represivna, ker je usmerjena na obvladovanje zunanjega sveta, ne pa na človeka samega in na njegov »temeljni projekt« (J. Sartre). Ni nenavadno, da »vzgojni sistemi skrivajo v sebi momente socialne kontrole, manipulacije in indoktrinacije« (V. Struk: Leksikon morale in etike, CZ, Ljubljana 1986, str. 496).

Za Životića je kultura kot napor obvladovanja pogojev proizvodnje življenja v funkciji vzgoje in terapije. Očitno je prav ločitev producentov od proizvajalnih sredstev pripeljala do protislovij današnje kulture. Vrednote služijo opredmetenju človekovih ciljev, samogotovosti človeka kot subjekta uma. Prevrednotenje vrednot je znotraj obstoječega načina proizvodnje zapletanje v istem. Vzročno mišljenje se je po Heideggru pokazalo tehnično-instrumentalno in breztemeljno. Možnosti samorealizacije človeka so v suspendiranju volje do moči, ki jo omogoča dosednji način proizvodnje, ki se ohranja le s silo, z agresivnostjo. Pred-razumevanje je pogoj razumevanja sedanjosti. Klasična epistemologija razume subjekt in objekt na enak način kot predmet izkustva in raziskovanja. Razumevanje se reducira na spoznanje dejstev in celotnega sistema. Krožna interpretacija obojega pomeni *circulus vitiosus*. Šele s stališča hermenevitičnega predrazumevanja krožna interpretacija ni več nesmiselna, ker ni kavzalna. V predkavzalnem razumevanju so po avtorju pogoji možnosti dejanske skupnosti, ki jih pa Heidegger ni ekspliciral. Vprašanje izvora spoznanja in interpretacije ni istovetno z vprašanjem izvora skupnosti. Skupnost obstaja v sporazumevanju, ki je možno le kot negacija ideologije vladajočega razreda.

Avtorjeva teza je, da danes ne gre več samo za kritiko ekonomske baze, ampak za kritiko celotnega sistema kapitalizma. Z odnosi kapitala družba proizvaja tudi ideologijo teh odnosov. Proizvodi kapitalističnega načina proizvodnje se spreminjajo v sredstva ideološke dominacije. Z njimi vladajoči razred legitimira svojo oblast in omogoča tehnološki program integracije posameznika v sistem. Bistvo družbenih vrednot je v emancipatorskih sposobnostih človeka, ki so zgodovinsko pridobljene in jih ni vladajoči razred z ideologijo popolnoma blokirjal. Z ideološkimi vsebinami se integrira posameznik v okvir razredne družbe. Videli smo, katere teorije vrednot ta proces zagovarjajo in katere ne. Videli smo tudi, katere vrednote dopuščajo adaptacijo posameznika na družbo in katere ne. Mehanizmi adaptacije so v kapitalizmu drugačni kot v deželah »realnega socializma«. V kapitalizmu gre za ločitev lastništva od upravljanja, v deželah »realnega socializma« pa za integracijo. Kot poseben pojav nastajanja privilegijev v SZ je po

Vospenskem nomenklatura vzdrževanja političnega življenja z reprodukcijo vladajočih odnosov, ki se dogaja z večanjem števila političnih funkcij in vedno večjo segmentacijo družbe. Socializmu kot razvoju proizvajalnih sil pod vodstvom vladajočega delavskega razreda očita avtor »ideologijo dela«, po kateri je delo le obvladovanje narave, ne pa tudi reprodukcija razrednih odnosov. Zato je po avtorju kritika ideologije pogoj kritike dela kot sredstva. Meni, da »se konstitutivni elementi družbenih sistemov ne kažejo več kot proizvodi dela, ampak vedno bolj kot ideološki odnosi dominacije. Danes je vedno bolj ukinjanje teh odnosov pogoj ukinjanja dela kot načina proizvodnje. Zato je danes strategija emancipacije možna kot strategija razvoja vedno bolj svobodnih in odprtih človeških odnosov.« (Ibidem str. 145.) Emancipacija znanosti ni možna v okviru obstoječih paradig, ampak kot sestavina socialne revolucije. Osnova nove družbene racionalnosti je v konsenzu, ki je utemeljen na argumentih. Moč argumenta je v njegovi utemeljenosti. V dosednji zgodovini sta obstajali racionalnost v organizaciji določenih dejavnosti in tehnološka racionalnost, manjkala pa je racionalnost človekove eksistence kot rezultat osvoboditve. Še vedno je potrebno ustvarjati pogoje za svobodno izražanje in se sporazumevati o pogojih obstajanja dejanske skupnosti. Šele na tej osnovi je možno spoznanje o mehanizmih osvobajanja, ne le o mehanizmih odtujevanja, ki je v strukturi tehnološke racionalnosti. Marcuse meni, da »je svoboda dejavnost, ki jo človek sprejema kot samozavesten subjekt in mora biti svoboden, da bi bil svoboden.« (Um in revolucija). Pogoje svobode lahko definiramo kot pogoje sporazuma in kot negacijo podrejenosti človeka tujim ciljem. Doslej so imele vrednote izključujoč pomen in so bile enostranske: dolžnost je izključevala srečo, vrlina zadovoljstvo. Zgodovina etike je bila zgodovina sporov hedonizma, evdemonizma, etike dolžnosti, etike vrline itd. Šele celotno osmišljanje interesov vodi do univerzalnih političnih vrednot in spoznanja tega, kar nas povezuje in razlikuje. Zamisel svobodne odprte družbe je tudi sama odprta – prav tako kot ideja nove nekonvencionalne identitete uma, ki se ne bo več opirala na religijo in ideologijo, marveč na filozofijo in znanost.

Morda bo bralec v knjigi pogrešal pro-

Zbornik »Antologija anarhizma«

(Krt 37/38, Ljubljana 1986, str. 681)

blem vrednotenja glede na današnjo gospodarsko krizo, ekološko krizo, krizo izobraževanja itd. V knjigi avtor bolj globalno kot detaljno razpravlja o revolucionarni možnosti spremembe današnjih nadomestnih vrednot z avtonomnimi vrednotami in sicer s stališča razvitosti materialne in politične tehnologije. Če bi hoteli odgovoriti na vprašanje o načinu vrednotenja na občečloveški-planetarni oz. svetovni ravni, na ravni posebnih družbenih sistemov, ki so bodisi kapitalistični bodisi socialistični ali pa družbeni sistemi tretjega sveta, bi morali razviti interdisciplinaren pristop. Za to daje spodbudo že avtor sam, zlasti na filozofsko-sociološki ravni. Na tej osnovi je možno razpravljati o vrednotah tudi diferencirano. Različni subjekti imajo različne vrednote zaradi specifičnega stila življenja in različnega pojmovanja vrednot. Kaj je tedaj svoboda za posameznika, za poseben družbeni sistem ali za planetarno družbo? Samoupravno sporazumevanje je na teh treh ravneh različno, zato ni mogoče modela sporazumevanja v informacijski družbi mehanično prenašati na industrijske ali predindustrijske družbe. Če gre za sporazum »vseh subjektov« glede nove kvalitete življenja, je potrebno vedeti, da se vprašanje zaveznikov, ki sodelujejo s proletariatom v socialistični revoluciji, postavlja v vsaki socialistični revoluciji drugače. Subjekte naprednih vrednot ni mogoče marksistično misliti brez proletariata. Kriterij naprednosti vrednot je potrebno doreči v smislu afirmacije samoupravnega načina proizvodnje nasproti »etatističnemu načinu proizvodnje« (Lefeborov izraz), ki je značilen za razvite kapitalistične države in države »realnega socializma«. Nadalje je potrebno razlikovati navidezne, neavtentične, nadomestne vrednote, ki se reproducirajo z zadovoljevanjem navideznih potreb in navidezno transcendiranje obstoječih tehnološko-ideološko pogojenih vrednot. Nekavzalno (hermenevitično) razumevanje vrednosti ne more presegati dejanskega stanja, če ne upošteva družbene zakonitosti razvoja. Omejevanje vrednot na vrednostno zavest subjekta bi pomenilo, da jih je možno pojmovati konstantno in brezkonfliktno. Realizacija vrednot je objektivno pogojena z načinom proizvodnje.

Bogomir Novak

Četudi je trditvam, kakršna je ta, zmeraj mogoče ugovarjati, naj jo vseeno napišem: dve zajetni knjigi, ki sta izšli v *Knjižnici revolucionarne teorije*, sta gotovo najpomembnejši dosedanja prispevek te optimalno aktualne in angažirane knjižne zbirke slovenskim družboslovnim in nazorsko-političnim snovanjem. Najbrž bi težko našli tako domišljeno sestavljen zbornik, ki uravnoteženo predstavi bralcu tako stari (klasični) kot novi (poznejši) anarhizem, tako individualistične kot socialne oziroma komunistične liberterske koncepcije.

Prof. dr. Rudi Rizman ni le izbral besedil kakih tridesetih piscev, ki sodijo v to heterogeno politično in nazorsko grupacijo, temveč je napisal tudi ustrezen uvodni esej, *Oris razvoja anarhistične družbene misli*. V njem predstavi najprej dandanašnjo situacijo anarhizma, potem povzame njegova klasična sporočila, sooči nekatere važnejše teoretične pozicije in kontrapozicije anarhizma in marksizma, na koncu pa doda nekaj misli o mogoči prihodnosti anarhizma. Že izbor sam kaže, kako subtilno je dr. Rizman znal prisluhniti utripu anarhistične ideje in emocije nekaj in dandanes. Pisec eseja nam tudi ne poskuša sugerirati nobenih definitivnih stališč in sklepov, pač pa diskretno informira in opozarja. Bralec naj bi se s poglobljenim študijem dokopal do umevanja posameznih aspektov, tokov in problemskih sklopov anarhizma.

Na Slovenskem doslej o anarhizmu in anarhistih nismo vedeli kaj dosti. Knjig predstavnikov različnih tokov libertertstva, anarhosindikalizma, anarhokomunizma so se slovenske založbe izogibale kot hudič križa. Le v *Krtu* je pred štirimi leti izšel prevod Mostove knjige *Kapital in delo*. Tu in tam so v revijah objavili prevod kakega krajšega besedila; tako smo spoznali Roela van Duyna, Murraya Bookchina itd. V slovensčini seveda nimamo nobene bodisi izvirne bodisi prevedene monografije o anarhizmu.

Tako se nam ni treba čuditi, da je na Slovenskem tudi največji del razumništva imel o anarhizmu površna aprioristična mnenja, da so to nekakšne koncepcije sploš-

nega nereda, socialne neodgovornosti in destruktivnosti, surovega terorizma. V tem umevanju je celoten anarhizem izenačen z nečajeviskim nihilizmom. V teh pogledih na anarhizem sta desničarska meščanska in stalinistična avtoritarna ideologija našli skupen jezik (tako kot še o marsičem drugim). Stalinski ideološki stereotip, da je socializem pozicija kolektivismu, anarhizem pa pozicija izoliranega, asocialnega individualizma, je bil vseskozi krepko prisoten tudi pri nas.

Slovensko založništvo (z izjemo *Krta*) je tudi glede anarhizma dosti bolj konservativno kot založništvo v Beogradu in Zagrebu: zadnja leta je izšlo tam več knjig, ki poskušajo nadomestiti zamujeno. Naj naštejem najpomembnejše . . . Dve korektni monografiji o anarhizmu: *Anarhizem* Daniela Guérina (l. 1980) in *O anarhizmu* Lasla Seklja (l. 1982). Več knjig anarhističnih oziroma liberterških piscev: Max Stirner, *Jedini i njegovo vlasništvo* (l. 1976), Mihail A. Bakunin, *Država i sloboda* (l. 1979), Pierre J. Proudhon, *Što je vlasništvo?* (l. 1982), Peter A. Kropotkin, *Zapisi jednog revolucionara* (l. 1983), P. A. Kropotkin, *Anarhizam i moral* (l. 1984). Naj bo tako ali drugače: v glavnem se je končalo dolgo obdobje, v katerem je naš bralec v svojem jeziku lahko bral o anarhizmu le takšne ali drugačne bolj ali manj odklonilne marksistične interpretacije. Bržkone je to dobro tudi za marksizem in marksologijo. Globalna kriza marksizma in socializma zahteva uvajanje novih aspektov kritične refleksije in ozaveščanja vseh problemskih področij: anarhistične, liberterske koncepcije vsebujejo precej teh praktično-teoretičnih potencialov. Nekatere se z marksizmom vnanje soočajo, druge so mu problemsko imanentne. Če upoštevamo mnogoterost marksizma in socializma, njuno raznolikost, diferenciranost, je marsikatero anarhistično oziroma anarhokomunistično pojmovanje že kar pozicija v socialističnem polilogu . . .

S tega stališča so še posebej pomembne in plodne humanistične, moralno-etične prvine in momenti anarhizma. Treba je pomisliti le na anarhistični etos svobode, na dosledno odklanjanje vsakega aspekta zasluževanja, izkoriščanja in zlorabljanja človeka. Prav tako – poglobljena ozaveščanja samoupravljanja, samodejavnosti. Zgodovinske izkušnje anarhističnih, liberterskih gibanj in dela pomembnih anarhističnih teoretikov predstavljajo pomemben prispevek h koncipiranju

samoupravljalске družbenosti kot pristne neposredne demokracije, ki je neizgrava in ne uničuje nobena država, nobena avtoritarna organizacija. Od Stirnerja, Proudhona in Bakunina dalje je anarhizem radikalna kritika vsakršnega lastništva, državnega, cerkvenega in vsakega drugega oblastništva, birokratizacije in hierarhizacije . . .

Dandanes je do kraja jasno, kako tehtna in daljnosežna so bila nekatera svarila anarhistov, še posebej Bakunina: groza ga je bilo Prokrustove postelje avtoritarnega komunizma . . . Človek ne more in ne more nehati brati Kropotkinovega pisma Leninu o tleh (str. 353–354). Ali nismo poslušali leta in leta ideološkega šlagerja o superiornosti boljševiske revolucionarnosti nad anarhističnim terorizmom? Vedno znova se vračam k branju povzetka pogovora med Kropotkinom in Leninom, ki ga je zapisal Leninov tajnik Vladimir Bonč-Brujevič. Noben dokument mi ne pride na misel, ki bi tako imenitno izražal soočenje avtoritarne in demokratične socialno-karakterne strukture. Kako prostodušno in vehementno zagovarja Lenin *trdo roko* pa vse pretekle in celó prihodnje napake. In kako naivno govori o boju proti birokratizaciji . . .

Naravnost imenitno je uspela razdelitev besedila na prvi in drugi del. V prvem so besedila *klasičnega* anarhizma z odločnim poudarom na opusih Proudhona, Bakunina in Kropotkina. Drugi del predstavi množstvo anarhistične misli – od stare do sodobne. Prevladujejo kratki članki, eseji in fragmenti od 6. do 20. strani, ki so jih napisali: H. D. Thoreau, É. Reclus, J. Most, É. Henry, L. Tolstoj, G. Landauer, E. Malatesta, G. Sorel, E. Mühsam, Emma Goldman, N. Mahno, R. Rocker, P. Aršinov, Valevski, A. Berkman, M. Nettlau, H. Read, Paul in Percival Goodman, Tom Hayden, Daniel in Gabriel Cohn-Bendit, D. Guérin, Noam Chomsky (ta je za zbornik napisal tudi poseben predgovor), M. Bookchin, U. Timm, R. van Duyn in dva anonimna anarhistična pisca. Drugi del sklenejo *Podatki o avtorjih* in nadvse koristno *Imensko kazalo*.

Urednikoma, prof. Rizmanu in M. Marušku, je pomagal številan team sodelavcev. Gre za devet prevajalk ter prevajalcev (tu so všteti tudi tisti, ki so prevedli nekatera besedila že prej) in tri lektorice. Vsi ti so opravili svoje naloge zelo dobro. Še posebej se je

treba zahvaliti tistim, ki so omogočili, da dve debeli knjigi staneta le 3500 din. Takó utegne priti *Antologija anarhizma* zares v prave roke . . . Torej, »knjiga je orožje, vzemi jo v roke! (Brecht)«.

Naj sklenem ta informativni zapis z željo: slovenske založbe naj bi odslej poklanjale več pozornosti anarhizmu, še zlasti njegovemu etosu samoupravljanja, samodejavnosti, svobode.

Vlado Sruk

LEO ŠEŠERKO

Zgodovinskost Heglove logike

Ključna kategorija »Zgodovinskosti Heglove logike« je blago. Na tem »polju« Šešerko bije boj z različnimi interpretacijami razmerja Marx – Hegel, ki se kaže predvsem v luči razumevanja Marxovega »opus magna« – Kapitala. Te interpretacije so glede na svojo intenco pač zelo različne. Popper in Becker pobijata Hegla in vidita nadaljevanje pri Heglu strnjene vsega filozofskega iracionalizma v Marxovi »ekonomiji«. Heinrich priznava originalnost Marxovega kopiranja Hegla le v Marxovih zgodnjih spisih, Bubner pa jo vidi tudi v »Kapitalu«. Če je v vulgarnoekonomskih interpretacijah Marxova teorija vrednosti »preobremenjena« z etičnimi predsodki njenega avtorja, vidi Croce v njej ne etično, temveč znanstveno konstrukcijo, Althusser in Haug bi rada vsak po svoje napravila »Kapital« čimbolj »berljiv« itd. Celó Angehrn, ki si je zadal nalogo do obisti preizprašati razmerje med »Logiko« in »Kapitalom« ostane v razumevanju slednjega na pol poti, ker si je kot ključno nalogo zadal interpretacijo Heglove dialektike in mu je Marx le dobrodošel pripomoček pri razumevanju Hegla. Šešerko s temi ciljnimi opredelitvami, ki bodisi pobija, bodisi povzdiguje enega ali drugega, ali pa oba velika filozofa 19. stol. ni v nobenem neposrednem, frontalnem spopadu, v katerem bi branil čistost Marxove misli pred napadi »meščanske desnice« ali »ultralevim kritizerstvom«. *Spopad se odvija v zaledju, v*

problematizaciji same podlage sleherne interpretacije – na terenu razumevanja geneze in strukture blaga, oz. blagovne forme kot celične forme meščanske družbe. Samo tako izhodišče pri obravnavi arheoloških naplavin na Marxovi misli mo omogoča, da eksplicira vseskozi oporekajočo si dvojno Marxovo izhodišče »Kapitala«, določevanje vrednosti enkrat zgolj iz dela oz. delovnega časa, se pravi kvantitativno, drugič pa kvalitativno, iz vrednostne forme same. Leto drugo izhodišče pa je na kritiko Heglove Logike opirajoči se teoretski novum.

Z blagom ima vsak izmed nas vsakodnevno opravka. Vendar je »skrivnost« geneze njegove forme v tem, da se ta opravlja za hrbti menjajočih in ni utemeljena v njihovem mišljenju, temveč v njihovem ravnanju. Zato iz samega dejstva, da imamo vsakodnevno praktično izkušnjo z blagi, ne sledi nobeno izkustvo, na katerega bi se lahko vsakdo kot praktično menjujoči, oprl. Nasprotno, ker v blagih ugasne vsa praktična, predmetna dejavnost individuov na način, kot da ne bi nikoli obstajala, se blaga z močjo transcendence zoperstavljajo slehernemu izkustvu. Zavest individua se sicer stalno zapleta v antinomije metamorfoz blaga ne da bi si lahko prišla na jasno o tem, kaj dejansko počne, saj individuum v blagovni družbi kot praktično bitje misli abstraktno, ker v maniri branjeve iz Heglovega spisa »Kdo misli abstraktno?« nujno mora misliti abstraktno. Med tem, ko je zavest na trgu zaposlena z uporabno vrednoto, čutno-kvalitativno neidentičnostjo, pa *sam akt menjave* vzpostavi identiteto s tem, ko se izvrši. Z emancipacijo menjave kot družbene vezi napreduje tudi *identificirajoče* mišljenje, katerega strupeni dihi vsako reč, ki se je dotakne, spremeni v neko strašljivo predmetnost, ob kateri ne samo, da odpovedo vsi naši čuti, temveč se celo zdi, da na stvar samo gleda. S tem je izpodbita upravičenost slehernega mesarskega posega, ki reže želje in potrebe ljudi na naravne in umetne in s tem nastopa kot dvojni dedič razsvetljenstva. Prvič z idejo neposredovane narave in drugič s tem, ker tako razlikovanje predpostavlja nekoga, ki ve, kaj je umetno in kaj naravno. Dediščina razsvetljenstva se drži tudi W. F. Hauga, ki produciranje umetnih potreb pripiše gonu za profitom posamičnega kapitala, ki v sledenju svojemu egoističnemu interesu podreja ves svet diktaturi blagovne estetike. Še-

šerko razkrije, da je ujetost v razsvetljenje pri Haugu predvsem cena, ki jo le-ta mora plačati zaradi svojega osnovnega postulata pri obravnavanju »Kapitala«, demokratične zahteve, »da mora biti začetek razumljiv vsakomur, pa naj še tako malo ve o zgodovini filozofije in politične ekonomije«, ter tako spregleda prav transcendentalno zoperstavljenost blaga izkustvu slehernika, ki že z vstopom v pojmovni svet meščanske družbe postane njegov varuh. Obratno je mogoče pojasniti blago le na terenu zgodovine mišljenja oz. filozofije (ki je bila od Aristotela do nemške klasične filozofije tudi v personalni uniji z zgodovino politične ekonomije), ki se že od Parmenida dalje sprašuje o formah, ki niso izkustveno dane, ki pa ni nikoli presegla genialnega Aristotelovega vprašanja, kaj je enakega v tako različnih stvareh kot je pet postelj in ena hiša oz. Aristotelovega odgovora na to vprašanje. Toda to ostajanje pri odgovoru, da v stvareh tako ali tako ni nič enakega, ker je enčenje le praktični pripomoček, ki nam pomaga, da jih zamenjamo, ni rezultat miselne lenobe ali nesposobnosti filozofov po Aristotelu, temveč konsekvence ujetosti menjave v družbena razmerja neposrednega gospodarstva in hlapčevstva.

Običajno stališče je, da med »Kapitalom« in »Logiko« obstaja povezava v tem, da je Marx uporabil Heglovo logiko, vendar je to storil tako, da jo je postavil z glave na noge in s tem rešil njeno racionalno jedro. Toda zdravorazumsko pojmovanje te Marxove deskripcije lastnega obračuna s Heglom se ponavadi začne s tem, da se prva poglavja »Kapitala« enostavno prešekoči in se »branje« začne s 5. poglavjem, se pravi z divinizacijo dela, ali pa se blago »prevede« v bolj racionalne »termine«, kot to v španoviji počenjata vulgarnoekonomsko in pozitivistično filozofsko kritika Marxa, ko razvozljata blago bodisi v dobrino bodisi v neko »stvar«. Vsi ti »bralski« in »prevajalski« poizkusi, ki bi radi zaobšli »Heglovsko spekulativnost«, ki se ohranja v sicer »znanstvenem sistemu Marxove politične ekonomije«, se ne glede na simpatijo ali antipatijo do Marxa končajo s pogrebno koračnico njegovi dialektiki. Vsako govorjenje o »uporabi metode« že v izrazu zagreši nekaj za Hegla (in Marxa) nedopustljivega. Dialektika je tu *degradirana v zgolj orodje*, kot da bi Marx pograbil Heglovo filozofsko pero in z njim začel po-

pravljati borzna poročila. Hegel je najostreje nastopil proti temu, da bi bilo mišljenje zgolj golo orodje, ki se ga uporabi na predmetu, in v toliko je Adorno njegov dedič, saj opozarja, da je »mišljenje po svojem lastnem smislu mišljenje Nečesa«, torej nič absolutno ločenega od svojega predmeta. To pomeni, da mišljenje samo po sebi *ni nikakršen subjekt*, temveč da je že »vsako razkritje stanja predmeta hkrati že razkritje razmerja subjekta do njega in s tem stališča subjekta samega« (Šešerko).

»Kapital« je po »Logiki« podoben po strukturi in predvsem po heglovskem vodilu, da mora znanost začeti brez slehernih predpostavk in si jih mora zgraditi šele v procesu lastne vzpostavitve. Razlika med njim in »Logiko« pa ni v tem, da Hegel začenja s »čisto bitjo«, torej nečem abstraktnim, Marx pa z blagom, se pravi konkretnim. Čeprav tudi Marx začenja »Kapital« z abstraktno neposrednim, pa je *ključna razlika*, kot jo opredeli Angehrn, v tem, da pojem blaga »ne označuje le kake zg. predformne niti le logične osnovne forme kapitala, temveč tudi *realni element*, znotraj katerega se kapital giblje in na katerem temelji« (Šešerko 173). Prav zaradi tega se v nasprotju z »Logiko« v krožnem gibanju pojma na koncu ne potrdi resnica začetka, ki jo pogoltno subjekt, pač pa se kljub sklenjeni analizi produkcije in cirkulacije, krožnega gibanja kapitala torej, ta sklenjenost izkaže za iluzorno. »Resnica« univerzalne nekonvertibilnosti – svetovne trgovinske krize – je vsebovana že v težavah konvertibilnosti prvega blaga, v njegovi razliki med uporabno in menjalno vrednostjo. Toda logična samorazgrnitev blagovnih form v »Kapitalu« ni utemljena, kot se zdi na prvi pogled, v razvitju notranjih principov protislovja, ki bi kot skrite sile spali v tem »prvem« blagu, položenem nekam v zgodovino. V tem primeru blago ne bi bilo nobena misteriozna uganka, zagnjena v plašč fetišizma, kajti logična in zgodovinska analiza bi enostavno sovpadli in prva bi bila samo idealen primer druge. (V tej točki ima torej Althusser prav, ko trdi, da gre pri Marxu vseskozi za »idealen« predmet obravnave.) Vendar je obratno *šele iz analize najbolj razvitih form* (denarja, kredita, obresti) *mogoče razumeti tisto »prvo« protislovje kot neko določeno protislovje*; namreč kot protislovje med menjalno in uporabno vrednostjo. Šele ko se to

notranje protislovje razreši v vnanjo razliko, v formo menjalnega razmerja postavljenih dveh blag, je mogoče reči, da je »natančno vzeto« blago uporabna vrednost ali uporabni predmet in vrednost. Vsako nereflektivno enačenje »uporabne vrednosti« in »uporabne vrednote« samo izdaja nerazumevanje celote kapitala. »Blago je torej hkrati ‚vkladajoča neposredovanost‘ in medij vsega posredovanja meščanske družbe. Menjava blaga, posredovanje, ima za rezultat nekaj realno abstraktnega, in hkrati ni sama nič drugega kot *proces realne abstrakcije*. Blago kot izhodišče in smoter menjave je še mogoče opazovati kot stvar. Takoj pa, ko se to razmerje obrne na glavo, in ni več blago samo smoter dejavnosti individua, ampak obratno, postane blago edina možnost in njegov eksistenčni temelj, ko se torej individuum mora vključevati v menjavo že samo zato, da še lahko eksistira kot individuum, je treba blago opazovati v njegovi samostojnosti, osamosvojenosti kot kapital.« (Šešerko, 180)

Andrej Klemenc

DŽEMAL HATIBOVIĆ

Teorije gospodarskega napredka

Vprašanje gospodarskega napredka je bilo vse od nastanka ekonomske znanosti predmet trajne pozornosti in proučevanja. Zaradi aktualnosti mu tudi danes pripisujejo velik pomen.

Avtor zgoraj navedene knjige,* dr. Džemal Hatibović, znani gospodarski raziskovalec in znanstveni svetnik Instituta za mednarodno politiko in gospodarstvo v Beogradu, nas na zelo preprost in razumljiv način vpele in vodi skoz svet splošnih teorij gospodarskega napredka. Iz kopic teorij izpostavi

tiste, za katere meni, da so imele ali pa še imajo ključno vlogo pri nastanku in razvoju bodisi meščanskih ali pa marksističnih teorij gospodarskega napredka v kapitalizmu. Iz množice del velikih teoretikov prikaže v strnjeni obliki le ključne ideje, ki se nanašajo na gospodarski napredek; razen tega se loteva tudi nekaterih teorij gospodarske krize in stagnacije.

Knjiga ima dva dela; v prvem (Uvodna razmišljanja) odgovarja na vprašanja, kaj je gospodarski napredek in hkrati pojasnjuje vsebino kategorij kot so: a) naraščanje ekonomskega bogastva, b) gospodarska rast, c) gospodarski razvoj, d) razvoj proizvodnih sil; odgovarja na vprašanje, kakšen in kako nagel gospodarski napredek je zaželen, kakšna je cena zanj in kateri pogoji morajo biti pri tem izpolnjeni.

V drugem delu (Obče teorije gospodarskega napredka v kapitalizmu) podaja prikaz obhvatnih teorij ter posebej predstavi srž temeljnih idej njihovih avtorjev. Teorije niza po kronološkem redu (merkantilistična, fiziokratska, klasična – pri čemer se posebej ustavi pri Smithu, Ricardu, Malthusu, Millu), Marxova, postklasična, novejša meščanske teorije (Marshall, Schumpeter, Keynes, Myrdal, Kindelberger) in marksistične teorije (Hilferding, Lenin, Baran in Sweezy). V tem delu knjige avtor povsem diskretno predstavi tudi lastna razmišljanja, tako da pušča bralcu dovolj prostora za lastno presojo in sklepanje.

Za bralca bodo posebej zanimive tudi opombe, zbrane v posebnem delu knjige, in pa bogat pregled izbranih virov.

Pozornost bralca bo zlasti pritegnila Marxova teorija gospodarskega napredka, ki ji avtor nameni precej prostora. »Marx je zgradil neko vseobsežno teorijo gospodarskega razvoja in gospodarske rasti v kapitalizmu in čeprav nikjer ne podaja definicije gospodarskega razvoja moderne družbe, moremo sklepati, da pojmuje gospodarski razvoj kot zbir vseh (z vidika kapitalistične družbe) kvantitativnih in kvalitativnih sprememb v kapitalističnem gospodarstvu«. Marx zanika trajnost in nespremenljivost zakona rasti bogastva v kapitalizmu. S tem zahaja po avtorjevem mnenju v drugo skrajnost, namreč v »zmanjševanje ali celo zaniževanje pomena ugotavljanja obhvatnih zakonov gospodarskega in splošnega razvoja«. Avtor poskuša izoblikovati nek »splošni zakon ali

* Dr. Džemal Hatibović: Teorije privrednog napredka, izd. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 1986, 250 str.

ključni obči pogoj tako splošnega kot tudi gospodarskega razvoja vsake družbene formacije in vsake konkretne družbe: hitrost splošnega in gospodarskega napredka sleherne družbe je odvisna od ravni in hitrosti usklajevanja proizvodnih sil (torej ljudi z njihovimi znanji in sredstvi za delo) s proizvodnimi odnosi (vsemi odnosi med ljudmi v procesu proizvodnje), delitvijo (v kapitalizmu tudi menjavo) ter potrošnjo, ki so določeni z lastninskimi odnosi. V mejah tega splošnega zakona delujejo seveda posebni zakoni razvoja vsake družbene formacije, v njih pa specifični zakoni razvoja vsake konkretne družbe v različnih obdobjih. Ko podrobneje pojasnjuje Marxovo misel o gospodarskem razvoju, se posebej zaustavi pri njegovi razlagi vzrokov krize kapitalističnega gospodarstva.

Treba je poudariti, da dr. Hatibović ob predstavitvi omenjenih občih teorij v posebnem razdelku razgrne tudi lastno kritiko, ki je nastala kot logični rezultat njegovega raziskovanja. »To, kar je najbolj potrebno zlasti deželam v razvoju, ki krčevito iščejo poti za svoj pospešeni gospodarski napredek, je neka obča teorija gospodarskega napredka; in ker se danes z gospodarskim napredkom razume stabilna in uravnovešena gospodarska rast, jim je torej potrebna neka obča teorija gospodarske rasti«. Med dejavniki gospodarske rasti pa avtor razločuje *ključne neposredne* in *ključne posredne* dejavnike. Zanimajo ga predvsem dejavniki, ki določajo hitrost gospodarske rasti. »V vseh družbah, ne glede na način proizvodnje, je go-

spodarska rast (merjena s porastom skupne proizvodnje dobrin in storitev – če zanemarimo priliv iz tujine) rezultat delovnega napora prebivalstva, njena hitrost pa je neposredno odvisna od: 1. hitrosti zvečevanja količine dela, 2. hitrosti naraščanja produktivnosti dela . . . Temeljni pogoj gospodarske rasti je dinamična usklajenost med njenimi dejavniki. Razlike v stopnji razvitosti posameznih dejavnikov lahko obstajajo oz. variirajo, toda te razlike so dopustne le do neke meje: kolikor bolj so razviti posredni dejavniki (v okviru dopustnih meja), toliko večjo energijo rasti izžarevajo k neposrednim dejavnikom; od te meje dalje ta energija pojema in postaja negativna; isto velja tudi v primeru, ko so posredni dejavniki v primerjavi z neposrednimi dejavniki slabotnejše razviti (vpeljimo komunistične lastninske odnose v deželo, ki ima npr. 200 dolarjev dohodka na prebivalca, pa bo začelo gospodarstvo nazadovati). To dinamično usklajenost je možno – gledano dolgoročno – dosegati povsod, kratkoročno pa le malo kje.«

Avtor knjige z marksistično metodo jasno, kleno in preprosto pojasnjuje ideje velikih teoretikov, ki se nanašajo na gospodarski napredek. Knjiga je v tem pogledu prava zakladnica idej in razmislekov; zato sem prepričan, da bo koristila ne le strokovnjaku in znanstvenemu delavcu, študentu rednega in podiplomskega študija, pač pa tudi vsakemu, ki se zanima za to pomembno in danes tako aktualno področje ekonomske misli.

Fikret Hadžić

Naše teme (Zagreb) št. 10-11/1986

Pogledi: RADOVAN VUKADINOVIĆ: Sestanek v Reykjaviku in ameriško-sovjetski odnosi; *Kritika politične ekonomije:* HELMUTH REICHERT: Prispevek k dialektiki proizvodnih sil in proizvodnih odnosov; BOGOMIR KOVAČ: Politična ekonomija in zgodovina; DAG STRPIČ: Ob kritiki politične ekonomije; ULRICH KRAUSE: Logika oblik vrednosti; H. VAN ERP: Marxova teorija vrednosti kot dialektično odkrivanje ekonomskega videza; ŽIVOJIN RAKOČEVIĆ: Nove oblike in področja eksploatacije v svetu; JOSIP PANDURIĆ: Osvoboditev dela in kritika politične ekonomije; *Knjiga »Naših tem«:* JACQUES BIDET: Kaj storiti s »Kapitalom« (IV); *Študije:* MIRJANA KASAPOVIĆ: Kriza »delovne družbe«; CLAUSS OFFE: Delo kot ključna sociološka kategorija? VOJISLAV STANOVIĆ: Modalitete legitimiranja vlad in režimov; *Raziskovanja:* MLADEN ZVONAREVIĆ, ŽELJKO BUZOV, FURIO RADIN: Psihokrizna sporočila Černobila; BRANIMIR MOLAK: Zanesljivost nukleark (II); VLADIMIR PAAR: Temeljna vprašanja o černobilski radioaktivni nevarnosti pri nas; *Dogodki:* RANKO PETKOVIĆ: Politične in teoretske variacije na marginah 8. konference neuvršenih držav v Harareju; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Marksistička misao (Beograd) št. 6/1986

Glavna tema: RADOMIR D. LUKIĆ: Naravno pravo in marksizem; LJUBOMIR TADIĆ: Marksizem in (naravno) pravo; DANILO N. BASTA: Meje in težave Marxove kritike človekovih pravic; ANTON PERENIĆ: Nekoliko opomb o pojmovanjih naravnega prava v jugoslovanski teoriji; MILAN PODUNAVAC: Naravno pravo in »generativni principi« moderne evropske dr-

žave; BORIVOJE PUPIC: Marx o pravu nasploh in posebej o naravnem pravu; GORDANA VUKADINOVIĆ: Pogled na idejo naravnega prava in njen pomen; *Članki in študije:* Georg Lukacs in stalinistična estetika; *Raziskovanja:* PAVLE NIKOLIĆ: Princip federalizma in konstituiranje organov federacije; VLADIMIR GOATI: Doživljanje družbene krize; MILOVAN MITROVIĆ: Položaj kmetov v obdobju revolucionarnega etatizma; *Prispevki:* VLADO ŠESTAN: Kontrakultura kot ideologija; *Prevodi:* AGNES HELLER: Je možno ugotavljati »resnične« in »lažne« potrebe? *Pogledi in prikazi.*

Gledišta (Beograd) št. 7-8/1986

Raziskovanja: MILENA DAVIDOVIĆ: Nezaposlenost in družbena neenakost v Jugoslaviji; BRANKO MEDOJEVIĆ: Renta v sovjetski ekonomski teoriji (1920-1930); PREDRAG ČIČEVAČKI: Kantov transcendentni idealizem kot skepticizem; *Dogajanja:* Vse naše (gospodarske) reforme (II) – Kiro Gligorov, Ivan Maksimović, Ljubomir Madžar; *Prevodi:* KARL R. POPPER: Epistemologija brez subjekta (spo)znajanja; TEREZA HEYTER: Nastajanje svetovnega siromaštva; *Eseji:* IVICA MAŠTRUKO: Črna teologija; ĐORĐE VUKADINOVIĆ: Moralni aspekti revolucionarne akcije; *Polemika:* IVAN VUJAČIĆ: O knjigi Miomira Jakšića »Periferno gospodarstvo in odvisni razvoj«; MIOMIR JAKŠIĆ: Odgovor na neko kritiko; IVAN VUJAČIĆ: Še kratek odgovor; *Pogledi, recenzije in prikazi.*

Marksizam u svetu (Beograd) št. 10-11/1986.

Modernizem-postmodernizem v umetnosti: LEO ŠEŠERKO: Modernizem-postmo-

dernizem na področju umetnosti; PETER BÜRGER: Propad moderne dobe; ANDREAS HUYSEN: Dojemanje postmodernega; TERRY EAGLETON: Kapitalizem, moderna in postmoderna; MARTIN JAY: Hierarhija in humaniora: radikalne implikacije konservativne misli; JÜRGEN HABERMAS: Moderna in posmoderna arhitektura; DIANE GHIRARDO: Preteklo ali postmoderno v arhitektonski modi! MIKE DAVIS: Urgana renesansa in duh postmodernizma; DOUGLAS KELLNER: Kritična teorija in kulturna industrija: prevrednotenje; MOISHE GONZALES: Kellnerjeva kritična teorija: prevrednotenje; JAMES D. HERBERT: Politični izvori abstraktno-ekspresionistične umetniške kritike; MARTIN SEEL: Estetski odnos; PETER SLOTERDIJK: Kritika ciničnega uma; ALBRECHT BETZ: Blago in modernost pri Heineju in Benjaminu; MARSHALL BERMAN: Petrograd: modernizem nerazvitosti.

Pregled (Sarajevo) št. 11-12/1986

Članki: SLOBODAN CVETANOVIĆ: O fenomenu umetne inteligence; ISMET DIZDAREVIĆ: Psihosocialna dimenzija staranja in starosti; DUŠKO MILIDRAGOVIĆ: Komunalne dejavnosti v urbanem prostoru; FUAD SALTAGA: Opredelitev socialne revolucije v delih M. A. Bakunina; *Prevod:* ZBIGNIEW SZAWARSKI: Dva modela medicinske etike; *Iz kulturne zgodovine:* BOGDAN D. DABIĆ: Lingvistične opombe o našem jeziku pri nekem ruskem potopiscu iz XIX. stoletja; *Pogledi:* ČEDOMIR VUČKOVIĆ: Scile in Karibde kitajske revolucije; MUSTAFA RESULOVIĆ: Vidiki boja za novo mednarodno ekonomsko ureditev: *Prikazi.*

Savremenost (Novi Sad) št. 10/1986

Članki in razprave: MILOŠ NIKOLIĆ: Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni (II); DRAGAN KOKOVIĆ: Prispevek k obravnavi razmerja med kulturo in civilizacijo; RADOVAN RADONJIĆ: Etatiistično-birokratski sindrom v sodobni jugo-

slovanski družbi – nosilci in oblike izražanja; *Prispevki:* SLOBODAN CVETANOVIĆ: Vpliv informacijske tehnologije na spremenjane strukture zaposlene delovne sile na Zahodu; MILADIN BOVAN: Vzroki ekspanzije cen v Jugoslaviji; OLGA CVEJIĆ-JANČIĆ: Spremembe v strukturi vovodinske družine in demografska gibanja v Vojvodini; *Obletnice:* VITOMIR SUDARSKI: Štirideset let Jugoslavije v Unescu; *Polemike:* TOMISLAV Ž. NIKOLIĆ: »Znanstveni socializem« profesorja Pavlovića; *Pogledi in prikazi.*

Kulturni radnik (Zagreb) št. 5/1986

RADE KALANJ: Zakaj je komunistično gibanje v krizi? JÜRGEN HABERMAS: MIROSLAV PROKOPIJEVIĆ: Habermasovo pojmovanje filozofije; NADEŽDA ČAČI-NOVIĆ-PUHOVSKI: Habermas kot predmet interpretacije; JÜRGEN HABERMAS: Tolmačenje k pojmu komunikacijske dejavnosti; JÜRGEN HABERMAS: Normativna vsebina moderne; GVOZDEN FLEGO: Freudova misel in filozofska antropologija; *Kulturna funkcija televizije:* SLAVKO SPLICAL: Televizija kot dejavnik kulturne in družbene integracije; DUBRAVKA ŠKILJAN: Jezik in govor televizije; ZORAN ŽUGIĆ: Televizija kot bistveno družbeni medij; MATKO MEŠTROVIĆ: O efemerni pomembnosti televizije; *Ideje, pogledi, mnenja.*

Politička misao (Zagreb) št. 2/1986

Politične teorije: SMILJKO SOKOL: Condorcetova teorija o temeljih in organizaciji oblasti; ŠTEFICA DEREN-ANTO-LJAK: Almandov koncept političnega sistema; *Politični sistem SFRJ:* DAVOR RODIN: Opombe h »Kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«; TOMISLAV JANTOL: Politično samoposredovanje socialistične družbe v luči »Kritične analize«; SMILJKO SOKOL: Uresničevanje ustavnega koncepta družbenopolitičnih skupnosti v luči »Kritične anali-

ze«; ZVONKO LEROTIČ: Razprava o jugoslovanskem političnem razredu; ZDRAVKO TOMAC: Kritična analiza in Dolgoročni program nista alternativna in medsebojno neskladna programa razvoja jugoslovanske družbe; DAVOR RODIN: Tri pripombe h »Kritični analizi«; MARIJAN KOROŠIČ: Temeljna koncepcija političnega sistema; STJEPAN HALADIN: Spremembe sistema ali spremembe v sistemu; VLATKO MILETA: Prispevek k razpravi o »Kritični analizi delovanja političnega siste-

ma«; MARIO PLENKOVIČ: Graditev sistema javnega komuniciranja; *Odzivanja*: ILIJA PRLJIČ, SLAVKO PRLJIČ: Razvoj jugoslovanske vojne doktrine (II) – (ob prispevku A. Beblerja v »Politički misli« št. 4/1985); *Aspekti*: ADOLF DRAGIČEVIČ: Svetovna informacijska revolucija; *Ekonomska teorija*: DITER SUHR: Pravični denar; *Iz zgodovine in teorije politične misli*: ANDREJA STOJKOVIČ: Jan Waclav Machajski – osamljeni radikal; *Pogledi, priказi, recenzije*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. MARKSIZEM

- HARMAN Chris: Base and Superstructure. International Socialism, (1986)32
- KALANJ Rade: Revolucija i svakidašnjica: Ogled o sociološkoj misli Henrija Lefebvrea. Zagreb: Cekade, 1985
- KALLSCHEUER Otto: Marxismus und Erkenntnistheorie in Westeuropa: Eine politische Philosophiegeschichte. Frankfurt: New York: Campus Verlag, 1986.
- MURPHY Raymond: The Concept of Class Theory: Learning from Rather Than Falling into the Problems Encountered by Neo-Marxism. Sociology, 20(1986)2

II. FILOZOFIJA

- BLAU U.: Wahrheit von innen und aussen. Erkenntnis, 25(1986)1
- BODEI Remo: Remota Iustitia: Preliminary Considerations for a Resumption of the Debate of Ethics and Politics. Praxis International, 6(1986)2
- CAMPBELL Keith: Can Intuitive Psychology Survive the Growth of Neuroscience? Inquiry, 29(1986)2
- COHEN Jonathan L.: How is Conceptual Innovation Possible? Erkenntnis, 25(1986)2
- DEWS Peter: Adorno, Post-Structuralism and Critique of Identity. New Left Review, (1986)157
- FEJNBERG Evgenij L'vovič: Intelektual'naja revolucija. (Na puti k edineniju »dveh kul'tur«). Voprosy filosofii, (1986)8
- HAAN Erih: Filosofija i politika. Voprosy filosofii, (1986)10
- KOUKKANEN Martti: On Conceptual Correlation. Erkenntnis, 25(1986)3
- LA BOETIE Etienne de: Rasprava o dobrovoljnom ropstvu. Beograd: Filip Višnjić, 1986
- POGOSJAN Vil Andranikovič: Problema metoda i logika »Kapitala« K. Marksa. Voprosy filosofii, (1986)9
- ŠEŠERKO Leon: Zgodovinskost Heglove logike. Maribor: Obzorja, 1986
- ZINČENKO Vladimir Petrovič: Ergonomika i informatika. Voprosy filosofii, (1986)7

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- ALT John: Reclaiming C. Wright Mills, Telos, (1985–86)66
- BELL Daniel: Die Sozialwissenschaften seit 1945. Frankfurt: New York: Campus Verlag, 1986
- COHEN Mitchell: The Concept of Community in the Thought of Lucien Goldman. Praxis International, 6(1986)2

- COLLINS Randall: Is 1980s Sociology in the Doldrums? American Journal of Sociology, 91(1986)6
- ONDRACK Daniel A., Evans Martin G.: Job Enrichment and Job Satisfaction in Quality of Working Life and Nonquality of Working Life Sites. Human Relations, 39(1986)9
- PLATT Jennifer: Functionalism and the survey: the relation of theory and method. Sociological Review, 34(1986)3
- RICHARDSEN Astrid M., Piper William E.: Leader Style, Leader Consistency, and Participant Personality Effects on Learning in Small Groups. Human Relations, 39(1986)9
- SINGH Yogendra: Indian Sociology. Current Sociology, 34(1986)2

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- AGING and Time. American Behavioral Scientist, 29(1986)6 (tematska številka)
- BOLTE Karl Martin: Von sozialer Schichtung zu sozialer Ungleichheit. Zeitschrift fuer Soziologie, 15(1986)4
- CONKLIN George H., Simpson Miles E.: The Family, Socio-Economic Development and Suicide: A 52 Nation Comparative Study. Journal of Comparative Family Studies, 18(1987)1
- CURTIS Richard F.: Household and Family in Theory on Inequality. American Sociological Review, 51(1986)2
- ENVIRONMENTAL Awareness. International Social Science Journal 38(1986)3 (tematska številka)
- HUMMON David M.: Urban Views. Popular Perspectives on City Life. Urban Life, 15(1986)1
- JOGAN Maca: Ženska, cerkev in družina. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986
- KAST Fremont E.: Organization and Management: A Systems and Contingency Approach. New York etc.: Mc Graw-Hill, 1985
- KULTURA bede. Kultura, (1985)70 (tematska številka)
- LOPREATO Joseph: Notes On Human Nature and Biocultural Evolution. Cahiers Vilfredo Pareto, 24(1986)73
- MARKHAM William T., Bonjean Charles M., Corder Judy: Gender, Out-of Town Travel, and Occupational Advancement. Sociology and Social Research, 70(1986)2
- RETOUR sur l'entreprise. Sociologie du travail 28(1986)3 (tematska številka)
- SESSOMS Douglas H.: Of Time, Work, and Leisure (Revisited). Leisure Science, 8(1986)2
- TIME and society. International Social Science Journal 38(1986)1 (tematska številka)

- TURNER Barry A.: Sociological aspects of Organizational Symbolism. *Organization Studies*, 7(1986)2
- WERTHER William B. Jr.: *Personnel management and human resources*. New York etc.: Mc Graw-Hill, 1986

IV. POLITIČNE VEDE

- BAURIEDL Thea: Die Wiederkehr des Verdrängten: Psychoanalyse, Politik und der einzelne. Muenchen: Zuerich: Piper GmbH, 1986
- DE LEON Peter: Trends in policy sciences research: determinants and developments. *European Journal of Political Research*, 14(1986)1-2
- HANEKE Burkhard: Kriegsbegriff und Friedensdiskussion. Die Nutzenwendung einer ideengeschichtliche Betrachtungsweise. *Zeitschrift fuer Politik*, 33(1986)2
- OBLER Jeffrey: Generosity, Duty and the Welfare State. *Polity*, 18(1986)3
- POLITIK Wissenschaft: Theorien, Methoden, Begriffe. Muenchen: Zuerich: Piper, 1985
- THE STUDY of Public Policy. *International Social Science Journal* 38(1986)2 (tematska številka)
- TORGERSON Douglas: Between knowledge and politics: Three faces of policy analysis. *Policy Sciences*, 19(1986)1
- WALLERSTEIN Immanuel: Kapitalizam kao istorijski sistem. *Marksistička misao*, (1986)1

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

- BANERJEE Sanjoy: Reproduction of Social Structures. An Artificial Intelligence Model. *Journal of Conflict Resolution*, 30(1986)2
- BEYME Klaus von: Vorbild Amerika?: Der Einfluss der amerikanischen Demokratie in der Welt. Muenchen: Zuerich: Piper, 1986
- EGE Konrad: Apartheid auf amerikanisch. Armut in den USA. *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 31(1986)8
- GARBE Detlef: Planning Cell and Citizen Report: a report on German experiences with new participation instruments. *European Journal of Political Research*, 14(1986)1-2
- GLUCKSTEIN Donny: Keir Hardie - «the Man Who Made the Labour Party». *International Socialism*, (1986)32
- JOHNSTON Michael: Right and Wrong in American Politics: Popular Conceptions of Corruption. *Polity*, 18(1986)3
- JUCHLER Jakob: Die sozialistische Gesellschaftsformation: Allgemeine Theorie und Fallstudie (Polen 1945-1984). Frankfurt: New York: Campus Verlag, 1986
- MARINKOVIĆ Darko: Stanje i promene u socijalno-klasnoj strukturi društva i razvoj samoupravljanja. *Komuna*, 33(1986)7-8
- MUTATIONS technologiques et nouvelles formes d'organisation du travail. *Sociologie du travail* 28(1986)1 (tematska številka)
- ROSS George, Daley Tony: The Wilting of the Rose: The

French Socialist Experiment. *Socialist Review*, 16(1986)3-4

- SCHIERHOLZ Henning: Scheitert ein rot-guenes Buendnis an der NATO-Frage? Anmerkungen zur Friedenspolitik der Gruenen. *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 31(1986)10
- SLIDER Darrell: Worker Participation in Socialist Systems. The Soviet Case. *Comparative Politics*, 18(1986)4
- SOZIALISMUS passe? Berlin: Argument Verlag, 1985
- TUZMUHAMEDOV Rais Abdulhaković: Četvert' veka dviženja neprisoedinenija. *Narody Azii i Afriki*, (1986)3
- ISRAEL Joachim: De-Alienation under Capitalism - Alienation under Socialism? *Praxis International*, 6(1986)2
- VIOLENCE politique et terrorisme. *Sociologie du travail* 28(1986)4 (tematska številka)

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

- BYLINJAK Stanislav Arkad'evič: Neokolonialistkoe razdelenie truda. *Narody Azii i Afriki*, (1986)4
- GATES John M.: Toward a History of Revolution. *Comparative Studies in Society and History*, 28(1986)3
- GREIFFENHAGEN Martin: Von Potsdam nach Bonn: Zehn Kapitel zur politischen Kultur Deutschlands. Muenchen: Zuerich: Piper, 1986
- LEO Annette: Die ersten Arbeiterkommissionen. Spanische Gewerkschaftsopposition unter dem Franco-Regime. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 28(1986)5
- LEVY Jack S.: Organizational Routines and the Causes of War. *International Studies Quarterly*, 30(1986)2
- UNITY, Plurality and Politics: Essays in Honour of F. M. Barnard. London: Sydney: Croom Helm, 1986
- VANG Benjamin: The Zunyi Conference as One Step in Mao's Rise to Power: A Survey of Historical Studies of the Chinese Communist Party. *China Quarterly*, (1986)106

V. MEDNARODNI ODNOSI

- WAS HEISST neue Denken im Atomzeitalter? Ein rundtischgespräch in Moskau ueber neue Zugänge zur Loesung der globalen Probleme. *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 31(1986)7
- BRANDT Willy: Organizirana blaznost: Oboroževalna tekma in lakota v svetu. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986
- GAERTNER Heinz: Entspannung, Europa und die KSZE - Ein thematischer Ueberblick. *Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft*, (1986)3
- HOLLIS Martin, Smith Steve: Roles and Reasons in Foreign Policy Decision Making. *British Journal of Political Science*, 16(1986)3
- KAMMLER Hans: Versagen der Demokratie? Sicherheit und andere oeffentliche Gueter. *Zeitschrift fuer Politik*, 33(1986)3

- KISLOV A. K.: Vašington i regional'nye konflikty na Bliznem Vostoke. SŠA-ekonomika, politika, ideologija, (1986)7
- MUENZNER Willi, Naumann Gerhard: Der Kampf der SED fuer Frieden und Abruestung in Europa in der ersten Haelfte der sechziger Jahre. Beitrage zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 28(1986)4
- SOFAER Abraham D.: Terrorism and the Law. Foreign Affairs, 64(1986)5

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

- JENA Detlef, Hohberg Claudia: Der Leninsche Kampf-bund zur Betreuung der Arbeiterklasse und die deutsche Sozialdemokratie. Beitrage zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 28(1986)5
- WOLFE Joel D.: Class Formation and Democracy: The Decline of Working-Class Power in Britain. West European Politics, 9(1986)3

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

- AUFDERHEIDE Pat: Music Videos: The Look of the Sound. Journal of Communication, 36(1986)1
- DÖNNERSTEIN Edward, Linz Daniel: Mass Media Sexual Violence and Male Viewers. Current Theory and Research. American Behavioral Scientist, 29(1986)5
- HEIKKINEN Kalle J., Reese Stephen D.: Newspapers Readers and a New Information Medium. Information Need and Channel Orientation as Predictors of Videotex Adoption. Communication Research, 13(1986)1
- KEETER Scott, Wilson Harry: Natural Treatment and Control Settings for Research on the Effects of Television. Communication Research, 13(1986)1
- MASSENMEDIEN und Soziale Herrschaft: Grundstudium. Berlin: Argument Verlag, 1986
- MATIĆ Jovanka: Kritičko vrednovanje koncepta propagande u komunikološkoj teoriji i istraživanju. Novinarstvo, 22(1986)1-2
- MILADINOVIĆ Milan M., Kostić Branimir: Društvena i klasna odredenost političke propagande. Novinarstvo, 22(1986)1-2
- NEDELKOVSKI Živko: Domašaji i promašaji naše političke propagande. Novinarstvo, 22(1986)1-2
- PROHOROV E. P.: Leninska konceptija klasovogo analiza v žurnalistike. Vestnik moskovskogo univerziteta-žurnalistika, (1986)3
- ROSER Connie, Brown Lee: African Newspaper Editors and The New World Information Order. Journalism Quarterly, 63(1986)1
- WILKE Juergen: Auslandsberichterstattung und internationaler Nachrichtenfluss im Wandel. Publizistik, 31(1986)1-2

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

- BREEN Richard: Does Experience of Work Help School Leavers to Get Jobs? Sociology, 20(1986)2

- BUČAN Danijel: Kultura i razvoj – problem Mediterana. Razvoj, 3(1986)2
- CHEN Martin K.: Retrospective Studies with Survey Data: Problems in Social Science and Epidemiology Research. Socio-Economic Planning Sciences, 20(1986)3
- FORSCHUNGS- und Technologiepolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986
- HOLTKAMP Rolf: Junge Wissenschaftler an der Hochschule: Bericht der Arbeitsgruppe »Lage und Foerderung des wissenschaftlichen Nachwuchses«. Frankfurt: New York: Campus Verlag, 1986
- LUCAS Henry C.: The Analysis, Design, and Implementation of Information Systems. Singapore: McGraw-Hill Book Company, 1985
- MAKAROVIĆ Jan: Misel in sporočilo: kako uspešno studirati, raziskovati in predstaviti svoje ideje. Ljubljana: DDU Univerzum, 1984
- NEW Kong-Ming Peter: Primary Health Care in the People's Republic of China: A March Backward? Human Organization, 45(1986)2
- SAND Paul A.: Pascal: Programmiertechnik fuer Fortgeschrittene. Hamburg: McGraw Hill, 1986
- STANISZKIS Jadwiga: Forms of Reasoning as Ideology. Telos, (1985-86)66
- WEEDE Erich: Konfliktforschung: Einfuehrung und Ueberblick. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986
- WEIZENBAUM Joseph: Ohne uns geht's nicht weiter. »Kuenstliche Intelligenz« und Verantwortung der Wissenschaftler. Blaetter fuer deutsche und internationale Politik, 31(1986)9

X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO

- ABEL Peter, Sangmeister Hartmut: Modellierungsprobleme des Grundbeduerfniskonzepts. Jahrbuch fuer Sozialwissenschaften, 37(1986)1
- CHANDLER Ralph Clark: The Myth of Private Sector Superiority in Personnel Administration. Policy Studies Review, 5(1986)3
- HABICH Roland: Arbeitswerte, Arbeitsplatzrealitaet und Arbeitszufriedenheit. Ein Beitrag zum Problem der Anspruchsgewichtung bei der Erklarung von Arbeitszufriedenheit. Zeitschrift fuer Soziologie, 15(1986)4
- HANSON Philip: Soviet foreign trade and Europe in the late 1980s. World Today, 42(1986)8-9
- HAUG Frigga: Zeit der Privatisierungen? Verarbeitungen gesellschaftlicher Umbrueche in Arbeit und Lebensweise. Argument, 28(1986)156
- HOUGH Jerry F.: Attack on Protectionism in the Soviet Union? A Comment. International Organization, 40(1986)2
- JAENICKE Martin: Staatsversagen: Die Ohnmacht der Politik in der Industriegesellschaft. Muenchen: Zuerich: Piper, 1986
- McCONNELL Campbell R.: Contemporary labor economics. New York etc.: Mc Graw-Hill, 1986
- ORPEN Christopher: The Relationship between perceived task attributes and job satisfaction and performance

- among plateaued and nonplateaued managers. *Human Systems Management*, 6(1986)1
- PARBONI Riccardo: The Dollar Weapon: From Nixon to Reagan. *New Left Review*, (1986)158
- SAMONOVA N. O.: Strukturnye sdvigi v promyšlennosti SŠA. SŠA-ekonomika, politika, ideologija, (1986)8
- STAMENIĆ Zoran: Akumulativna sposobnost privrede SFRJ. *Naše teme*, 30(1986)3-4
- SWEDBERG Richard: The Critique of the Economy and Society Perspective during the Paradigm Crisis: From the United States to Sweden. *Acta Sociologica*, 29(1986)2
- SZENTES Tamas: Glavni uzroci svjetske ekonomske krize i njezina pozadina u fundamentalnim proturječnosti- ma svjetskog ekonomskog poretka. *Razvoj*, 3(1986)2
- TJOSVOLD Dean: The Dynamics of Interdependence in Organization. *Human Relations*, 39(1986)6
- WOODWARD Susan L.: Orthodoxy and Solidarity: Competing Claims and International Adjustment in Yugoslavia. *International Organization*, 40(1986)2

JERI, dr. Janko: The Western Frontier 1945-47

Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No 3-4, p. 298-323.

An analysis of the prehistory of the Yugoslav-Italian delimitation as stated in the Secret Treaty of London (April 1915) in which the national principle, because of pretensions to Yugoslav territories, had been totally denied up to the Treaty of Rapallo (1920) which was, at least as far as Slovenia is concerned, even less favourable than the one designed by London Treaty is given in the article. In consistency with the Rapallo Treaty Italy annexed parts of the Slovene coast and Istria, where more than half a million Slovenes and Croats lived. De-nationalizational pressures, started at the time of Italian parliamentary regimes (1918-1922), were increased during the fascist period and developed into a true genocide as far as language and culture are considered. The Italian aggression against Yugoslavia in 1941 and the Slovene and Croat antifascist struggle for national self-determination during the World War II. have actually annihilated the Rapallo frontiers.

The question of the Yugoslav western frontier, Trst in particular, has acquired during the Second World War already worldwide dimensions, which after 1945 grew into an ever larger block division among the members of the antihitler coalition. Strategically efficient actions of the Yugoslav Armed Forces and Units of the National Liberation War have resulted in the occupation of Trst and Gorica on the May 1st 1945. Because of the political pressures and threats of a direct armed conflict, the units of the Yugoslav Armed Forces had to withdraw (June 12, 1945) from Trst, Gorica and a part of Julijska krajina, behind the Morgan Line. In evaluating the elements of the dangerous tension of the Trieste crisis, the author points to the fact that this was the first obvious and visible failure of the "Teheran and Jalta policies" and the search for an afterwar international balance, expressed in the division of interest spheres (Anglo-Soviet Agreement on a 50 : 50 division). Negotiations leading to the peace treaty with Italy (1945-1947) were proceeding in an atmosphere which announced the beginning of the Cold War. The new Yugoslav western frontier was a compromise, based on the French proposal of "ethnic balance" according to which the regions of Kanalska dolina, Beneška Slovenija and Goriška were left to Italy, while Trst with its suburbs were internationalized. In spite of the very well argued facts provided for by Yugoslav representatives, there was no way to change the decision reached by the Super Powers. The sole exception was the case of Gorica, since the French delineation line seemed to be completely senseless. From the notes and records of protagonists it seems quite clear that the western Allies were prepared to cede Gorica to Yugoslavia in exchange for the Soviet consent to the Western alternative of the international Statute of Trst in as far as the Soviets would have persisted. The signing and following enforcement of the peace treaty with Italy (1947) denotes the end of the first stage of the new Yugoslav western frontier struggle after the Second World War.

UDC 314.3:331.316

MALACIČ dr. Janez: Maternity Leave and Demographic Conditions

Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No 3-4, p. 423-432.

The development, theoretical foundations and justifications for maternity leave are presented in the article. The justification for it should be based, according to the author, on the principle of socialization of maternity and biosocial reproduction. A short overview of concrete solutions implemented in Slovenia, Yugoslavia and in some of the European countries, is given. The emphasis is on the problem connecting maternity leave and fertility; maternity leave is considered to be an important measure in solving contradictions between the parental function and the economic activity of man in highly developed countries. The nature of the contemporary demographic conditions makes, according to the author, maternity leave an ever more important measure of population policy. In the concluding part a demographic model of maternity leave in the contemporary type of population reproduction is presented.

JERI, dr. Janko: Zahodna meja 1945–47 (1 + 2)

Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 1–2, str. 31–44, št. 3–4, str. 298–323.

Avtor je uvodoma razčlenil predzgodovino jugoslovansko-italijanske razmejitve od londonskega pakta (1915), ki je s svojimi pretenzijami po jugoslovanskih ozemljih povsem zanikal narodnostno načelo, do rapalske pogodbe (1920), katera je bila na slovenskem ozemlju celo bistveno neugodnejša v primerjavi v črto londonskega pakta. Po rapalski pogodbi je Italija anektirala dele Slovenskega primorja in Istre, kjer je živel več kot pol milijona Slovencev in Hrvatov. Raznarodovalni pritisk, ki se je začel že pod italijanskimi parlamentarnimi režimi (1918–1922), se je pod fašizmom stopnjeval v jezikovno-kulturni genocid. Italijanska agresija proti Jugoslaviji (1941) in protifašistični boj slovenskega in hrvatskega prebivalstva za narodnostno samoodlobo med drugo svetovno vojno sta dejansko že izničila rapalsko mejo.

Vprašanje jugoslovanske zahodne meje in posebej Trsta je dobilo že med vojno mednarodne razsežnosti, po letu 1945 pa vse večje blokovske razklanosti v protihitlerjevski koaliciji. Strateško učinkovita akcija enot JA in NOV za razbijte nemške in kvistinske vojske na območju Julijske krajine se je 1. 5. 1945 zaključila z zasedbo Trsta in Gorice ter prodorom na Sočo. Zaradi ulativnega političnega pritiska ob grožnji neposrednega vojnega spopada so se morale enote JA (12. 6. 1945) umakniti iz Trsta, Gorice in dela Julijske krajine preko Morganove črte. Na osnovi ocene elementov nevarne zaostritve tržaške krize avtor opozarja, da je to pomenilo prvi viden neuspeh »politike Teherana in Jalte« in iskanja povojnega mednarodnega ravnovesja z delitvijo interesnih območij (anglo-sovjetski dogovor o delitvi vpliva 50 : 50 v Jugoslaviji).

Pogajanja za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo (1945–47) so potekala že v vzdušju začetkov hladne vojne med nekdanjimi zavezniki. Nova jugoslovanska zahodna meja je bila kompromisna rešitev na osnovi francoskega razmejitvenega predloga »etničnega ravnovesja« (1946), ki je pušal Italiji Kanalsko dolino, Beneško Slovenijo in Goriško ob iternacionalizaciji Trsta z manjšim zaledjem. Kljub strokovni utemeljitvi jugoslovanske argumentacije ni bilo mogoče izboljšati tega dogovora med vesilami, razen v primeru Gorice. Francoska črta je bila toč najbolj nesmiselna in kot je razvidno iz pričevanj protagonistov, bi bila zahodna stran pripravljena odstopiti Gorico Jugoslaviji kot protiuslugo za svojetsko privolitev v zahodno različico mednarodnega statuta Trsta, če bi sovjetski predstavniki pri tem dlje vztrajali. Podpis in kasnejša uveljavitev mirovne pogodbe z Italijo (1947) pomeni konec prve faze v boju za novo jugoslovansko zahodno mejo po koncu druge svetovne vojne.

UDK 314.3:331.316

MALACIČ dr. Janez: Porodniški dopust in demografske razmere

Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 3–4, stran 423–432.

V članku sta obdelana razvoj in teoretična utemeljitev porodniškega dopusta. Avtor se zavzema za utemeljitev na osnovi podružbljenosti materinstva in biosocialne reprodukcije. Podan je kratek pregled konkretnih rešitev v Sloveniji, Jugoslaviji in izbranih evropskih državah. Težišče članka je na obravnavi povezanosti porodniškega dopusta in rodnosti prebivalstva, saj je porodniški dopust pomemben ukrep pri razreševanju protislovja med starševsko funkcijo in ekonomsko aktivnostjo človeka v industrijsko razvitem svetu. Zaradi narave sodobnih demografskih razmer postaja porodniški dopust vse bolj pomemben ukrep prebivalstvene politike. V zadnjem delu članka je podan še demografski model porodniškega dopusta v sodobnem tipu reprodukcije prebivalstva.

adria airways

NUDIMO VAM:

- MEDNARODNI CHARTER
- DOMAČI CHARTER
- MEDNARODNE REDNE LINIJE
- DOMAČE REDNE LINIJE
- POSEBNE LINIJE ZA ZDOMCE
- TOVORNI PROMET

PREDSTAVNIŠTVA:

V JUGOSLAVIJI: BEOGRAD, SARAJEVO,
SKOPJE, SPLIT, TITOGRAĐ,
ZAGREB

V TUJINI: FRANKFURT, LONDON, PARIS,
NIKOZIJA, MÜNCHEN, STOCKHOLM.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Mitja Kamušič: Organiziranost visokega šolstva v Sloveniji

Dane Melavc: Nekaj vidikov svobodne menjave dela v visokem šolstvu

Andrej Ule: Znanost kot »splošno delo« in položaj univerze v »poznanstvenjenju« produkcije

Lev Kreft: Avtonomija univerze – vkljeni Prometej?

Andrej Kirn: Sodobne tendence v znanstvenem mišljenju

Tone Jerovšek: Zakaj resolucija o pravnem sistemu?

Franc Grad: Vprašanja zakonodajne pristojnosti federacije

Marijan Pavčnik: Prenormirana programska

Albin Igličar: O metodologiji izdelave splošnih pravnih aktov

Ilija Jurančič: Kadrovanje poslovnih delavcev

Anton Dolenc: Ob obnovljenem deontološkem kodeksu zdravstvenih delavcev SFRJ

Branko Prižičević: Socializem na Zahodu – pričakovanja in izpeljave, problemi in obeti